

ISSN **2788-4724**
eISSN **2790-833X**

2025
№1

DULATY UNIVERSITY
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
DULATY UNIVERSITY

DULATY UNIVERSITY
BULLETIN

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ
МИНИСТРЛІГІ

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЦЕНТР
ГОСУДАРСТВЕННОЙ
НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ
ЭКСПЕРТИЗЫ

Crossref

РОССИЙСКИЙ ИНДЕКС
НАУЧНОГО ЦИТИРОВАНИЯ

Science Index

Жазылу индексі: 76234

ISSN 2788-4724
eISSN 2790-833X

М.Х.Дулати атындағы Тараз университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

ВЕСТНИК

of M.Kh. Dulaty
Taraz University

Таразского университета
имени М.Х. Дулати

№1 (17)/2025

2000 ж. наурыз айынан бастап шығады
Издается с марта 2000 г.
Founded in March 2000

Бас редактор
Исабай Исақұлы Бекбасаров
техн. ғылым. д-ры, профессор, М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті

Корректор және беттік өңдеу:
Ұлпан Сәменқызы
PhD, М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Александрос Кехэгиас
Алламбергенова Перхан Кудайбергеновна
Вайдотас Казукаускас
Готфрид Томас
Добринка Чанкова

Дэниел Дэвидсон Сноу
Елизова Елена Ивановна
Кано Хименем Пабло Антонио
Крейчи Ондрей
Мартинек Павел
Матсумото Коджи
Мирзаев Шухрат Шавкатович
Октай Кутай
Орхан Сойлемез
Селами Федакар
Сийка Чавдарова-Костова
Скоробогатова Наталья Владимировна
Стефан Дырро
Сулайманова Рахат Токтогуловна
Ткаченко Игорь Михайлович
Торткулбаева Турсынай Абдигазиевна
Угур Бозкурт
Филютина Татьяна Николаевна
Энвер Капаган
Юлия Георгиевна Дончева
К.Джолшыбекова
К.А. Төлеубаева
А.А. Кабдушев
А.Ә. Сағындықов
А.Б. Бекенова
А.Б. Мыңбаева
А.О. Жатқанбаева
Б.Ж. Унайбаев
Г.Б. Джумабекова
Г.Б. Исабекова
З.Т. Абдукаримова
И.С. Бровко -
Л.Н. Есмаханова
М.Б. Муратбеков
Н.Ә. Бейсен
Р.С. Тұрысбек
С.Қ. Иманбердиева
С.О. Құлбарак
С.Т. Дүйсенбаева
Ғ.Ә. Тұяқбаев
Ш.Т. Турдалиева

PhD , Греция
ф.ғ.к., доцент, Өзбекстан
PhD, профессор, Литва
PhD, Германия
Заң ғыл.докторы, профессор, Оңтүстік-Батыс
университеті, Ресей
PhD, АҚШ
п.ғ.к, доцент, Ресей
PhD, Испания
PhD, Чехия
PhD, Чехия
м.ғ.д., профессор, Жапония
з.ғ.к., доцент, Өзбекстан
PhD, профессор, Түркия
PhD, профессор, Түркия
Phd, профессор , Түркия
PhD, Болгария Республикасы
псих.ғ.к., доцент, Ресей
PhD, Силезия университеті, Катовице, Польша
PhD, профессор, Қырғызстан
ф.-м.ғ., профессор, Испания
PhD, доцент, Қарақалпақстан
PhD, Түркия
п.ғ.к., профессор, Ресей
PhD, Түркия
PhD, Ангел Кънчев атындағы Розен университеті
PhD, доцент, Dulatory University
фил.ғыл.канд., профессор, Букетов университеті
PhD, Dulatory University.
техн.ғыл.д-ры, профессор, Dulatory University
заң ғыл.канд., доцент, Dulatory University
техн.ғыл.канд., доцент, Dulatory University
PhD, доцент, Dulatory University
техн.ғыл.д-ры, профессор, Екібастұз
PhD, доцент, Dulatory University
PhD, Dulatory University
Заң ғыл.канд., доцент, Dulatory University
техн.ғыл.д-ры, профессор, Әуезов Университет
PhD, Dulatory University
физ.-мат.ғыл.д-ры, профессор, Dulatory University
физ.-мат.ғыл.канд., профессор, Dulatory University
фил.ғыл.д-ры., профессор, Л.Н.Гумилев ЕҰУ
фил.ғыл.д-ры., профессор, Сейфуллин университеті
фил.ғыл.д-ры., профессор, Dulatory University
техн.ғыл.канд., доцент, Dulatory University
фил.ғыл.канд., профессор, Қорқыт ата университеті
псих.ғыл.канд., доцент, Dulatory University

Editor-in-Chief
Isabai Bekbasarov
Dr. of Tech. Sci., Professor, M.Kh.Dulaty Taraz University

Press-corrector and computer page makeup

Ulpan Samenkyzy
PhD, M.Kh.Dulaty Taraz University

EDITORIAL BOARD

Alexandros Kehegias	PhD, Greece
Allambergenova Perkhan	candidate of philological Sciences, Associate Professor, Uzbekistan
Kudaibergenovna	PhD, Professor, Lithuania
Vaidotas Kazukauskas	PhD, Germany
Gottfried Thomas	Dr., Professor, South - Western University, Russia
Dobrinka Chankova	PhD, USA
Daniel Davidson Snow	Cand. of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Russia
Yelizova Elena Ivanovna	PhD, Spain
Cano Jimenem Pablo Antonio	PhD, Czech Republic
Craici Ondrey	PhD, Czech Republic
Paul Martinec	doctor of Medical Sciences, Professor, Japan
Matsumoto Koji	candidate of Law, Associate Professor, Uzbekistan
Mirzaev Shukhrat Shavkatovich	PhD, professor, Turkey
Oktay Kutay	PhD, professor, Turkey
Orhan Soyomez	PhD, professor, Turkey
Selami Fedakar	PhD, professor, Turkey
Siika Chavdarova-Kostova	PhD, Republic Of Bulgaria
Skorobogatova Natalia Vladimirovna	psychedelic.candidate of Sciences, Associate Professor, Russia
Stefan Durko	PhD, University of Silesia, Katowice, Poland
Sulaimanova Rakhat Toktogulovna	PhD, professor, Kyrgyzstan
Igor Tkachenko	Ph. D., professor, Spain
Tortkulbaeva Tursynay Abdigazievna	PhD, associate professor, Karakalpakstan
Ugur Bozkurt	PhD, Turkey
Filyutina Tatyana Nikolaevna	candidate of Pedagogical Sciences, Professor, Russia
Enver Capagan	PhD, Turkey
Yulia Doncheva	PhD, Angel Kynchev Rosen University
K. Dzholshebekova	PhD, associate professor, Dulaty University
K. A. Tuleubayeva	Phil.science.Kand., Professor, Buketov University
A. A. Kabdushev	PhD, Dulaty University.
A. A. Sagyndykov	techn.science.doctor, Professor, Dulaty University
A. B. Bekenova	legal Science.Kand., associate professor, Dulaty University
A. B. Mynbaeva	techn.science.Kand., associate professor, Dulaty University
A. O. Zhatybayeva	PhD, associate professor, Dulaty University
B. Zh. Unaibayev	techn.science.doctor, Professor, Ekibastuz
G. B. Dzhumabekova	PhD, associate professor, Dulaty University
G. B. Isabekova	PhD, Dulaty University
Z. T. Abdugarimova	Legal Science.Kand., associate professor, Dulaty University
I. S. Brovko -	techn.science.doctor, Professor, Auezov University
L. N. Esmakhanova	PhD, Dulaty University
M. B. Muratbekov	Fiz-mat.science.doctor, Professor, Dulaty University
N. A. Beisen	Fiz.- Matt.science.Kand.Professor, Dulaty University
R. S. Turysbek	Phil.science.the doctor. Professor, L. N. Gumilyov ENU
S. K. Imanberdieva	Phil.science.the doctor., professor, Seifullin University
S. O. Kulbarak	Phil.science.the doctor. Professor, Dulaty University
S. T. Duisenbayeva	techn.science.Kand., associate professor, Dulaty University
G. A. Tuyakbayev	Phil.science.Kand., Professor, Korkyt Ata University
Sh. T. Turdalieva	PSH.science.Kand., associate professor, Dulaty University

Главный редактор
Бекбасаров Исабай Исакович
д.т.н., профессор, Таразский университет им. М.Х. Дулати

Корректор и компьютерная верстка:
У.Саменкызы
PhD, Таразский университет им. М.Х. Дулати

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Александрос Кехэгиас	PhD, Греция
Алламбергенова Перхан	к. ф. н., доцент, Узбекистан
Вайдотас Казукаускас	PhD, профессор, Литва
Готфрид Томас	PhD, Германия
Добринка Чанкова	д.ю.н., профессор, Юго-Западный университет, Россия
Дэниел Дэвидсон Сноу	PhD, США
Елизова Елена Ивановна	к.п.н., доцент, Россия
Кано Хименем Пабло Антонио	PhD, Испания
Крейчи Ондрей	PhD, Чехия
Мартинек Павел	PhD, Чехия
Матсумото Коджи	д.м.н., профессор, Япония
Мирзаев Шухрат Шавкатович	к.ю.н., доцент, Узбекистан
Октай Кутай	PhD, профессор, Турция
Орхан Сойлемез	PhD, профессор, Турция
Селами Федакар	Phd, профессор, Турция
Сийка Чавдарова-Костова	PhD, Республика Болгария
Скоробогатова Наталья Владимировна	псих.к. н., доцент, Россия
Стефан Дырко	PhD, Силезский университет, Катовице, Польша
Сулайманова Рахат Токтогуловна	PhD, профессор, Кыргызстан
Ткаченко Игорь Михайлович	Ф.-М. н., профессор, Испания
Торткулбаева Турсынай Абдигазиевна	PhD, доцент, Каракалпакстан
Угур Бозкурт	PhD, Турция
Филютина Татьяна Николаевна	к.п.н., профессор, Россия
Энвер Капаган	PhD, Турция
Юлия Георгиевна Дончева	PhD, Розенский университет имени Ангела Кънчева
К.Джолшыбекова	PhD, доцент, Dulaty University
К.А. Толеубаева	к.ф.н., профессор, Букетовский университет
А.А. Кабдушев	PhD, Dulaty University.
А.Ә. Сагындыков	д.т.н., профессор, Dulaty University
А.Б. Бекенова	к.ю.н., доцент, Dulaty University
А.Б. Мынбаева	к.т.н., доцент, Dulaty University
А.О. Жатканбаева	PhD, доцент, Dulaty University
Б.Ж. Унайбаев	д.т.н., профессор, Экибастуз
Г.Б. Джумабекова	PhD, доцент, Dulaty University
Г.Б. Исабекова	PhD, Dulaty University
З.Т. Абдукаримова	к.ю.н., доцент, Dulaty University
И.С. Бровка -	д.т.н р, профессор, Ауэзовский Университет
Л.Н. Есмаханова	PhD, Dulaty University
М.Б. Муратбеков	д.физ.-мат.н., профессор, Dulaty University
Н.Ә. Бейсен	к.физ.-мат.н., профессор, Dulaty University
Р.С. Тұрысбек	д.ф.н., профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилев
С.Қ. Иманбердиева	д.ф.н., профессор, Университет Сейфуллина
С.О. Құлбарақ	д.ф.н., профессор, Dulaty University
С.Т. Дүйсенбаева	к.т.н., доцент, Dulaty University
Ғ.Ә. Тұяқбаев	к.ф.н профессор, Университет Коркыт ата
Ш.Т. Турдалиева	к.п.н., доцент, Dulaty University

МАЗМҰНЫ • CONTENTS • СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОЛОГИЯ • PHILOLOGICAL • ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ҒЫЛЫМДАРЫ SCIENCES НАУКИ

Kim O.V., Ivanenko A.M.

The methodology of using ai tools in the formation of communicative skills in English language... 8

Толегенова Р.К.

Заманауи қазақ әйелдер прозасындағы гендерлік қақтығыс..... 15

Тұрысбек Р.С.

Жырда - дүлділ, өленде - жүйрік... (ақын-әнші һәм сазгер Кенен Әзірбаевтың шығармашылық қазынасы хақында)..... 23

Тұрысбек Р.С., Алимбаев А.Е.

Елдік мәні мен ерлік рухы..... 43

ФИЛОСОФИЯ • ФИЛОСОФСКИЕ • PHILOSOPHICAL ҒЫЛЫМДАРЫ НАУКИ SCIENCES

Мусабекова Г.К.

Интерактивті философиялық карталар және олардың философияны оқытудағы рөлі..... 44

Абдуразакова Г.А., Бияздыкова К.А., Тастанова А.Д.

Виртуалды шындық мәдени білім алмасудың құралы ретінде..... 54

Нұрышева Г.Ж., Аккулиева А.Е.

Гуманитарлық деректерді талдау саласында бағдарламалық құралдардың философиялық маңызы..... 65

Кульбаева Д.Д. Куандыкова Э.Д.

Цифрлық трансформация дәуіріндегі ХХІ ғасыр адамының саяси-мәдени болмысы: философиялық талдау..... 73

Stybayeva A.Sh., Turlybayeva S.Zh., Amirkenova E.Zh.

Promoting healthy lifestyle and life skills in stressed adolescents..... 67

ПЕДАГОГИКА • ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ • PEDAGOGICAL ҒЫЛЫМДАРЫ НАУКИ SCIENCES

Омаркулова Л.К.

Самостоятельная работа и современные методы преподавания русского языка как иностранного..... 115

Абралиева Б.Қ., Усербаева М.А.

Жасанды интеллект көмегімен тілдерді оқытудағы интерактивті әдістер..... 158

Таджибаева Ж.С.

Ұлы Абай шығармаларындағы педагогикалық-психологиялық ойлардың жас ұрпаққа әсері. 122

Айнакулова Ж.Е.

Қазақ тілін үйретудегі академиялық сөйлеу дағдыларын дамытуда қолданылатын әдіс-тәсілдер..... 130

Abdyrakhimova S.

The students' Perceptions of using Social Media (Instagram) as a writing tool in EFL classroom... 137

Талапкерова А.А., Ибраева Н.И., Сариева Г.Е.

Внедрение метода проектного обучения на уроках зоологии..... 143

Щигоева А.А., Сариева Г.Е.

Внедрение метода проектного обучения для развития критического мышления учащихся на уроках естествознания и биологии..... 150

**ЖАРАТЫЛЫСТАНУ
ҒЫЛЫМДАРЫ**

**ЕСТЕСТВЕННЫЕ
НАУКИ**

**NATURAL
SCIENCES**

Исаев С.М., Кузметова С.Н.

Разработка мобильного приложения для цифровой библиотеки с использованием облачных технологий firestore..... 2 0 9

Бийбосунов Б.И., Кузметова С.Н.

Разработка мобильного приложения для индивидуального изучения английского языка с использованием flutter..... 2 1 7

Исаев С.М., Кузметова С.Н.

Тараз қаласы бойынша туристік гид мобильді қосымшасын әзірлеу..... 2 2 4

Бижигитов Т., Оразымбетова Г.Х.

Мұздың фазалық диаграммасындағы 1h мұз түрінің серпімділік және жылулық қасиеттеріне температураның әсерін зерттеу..... 2 3 3

Бимұрат Ж.

Дизель жанармайының серпімділік және жылулық қасиеттеріне температураның әсерін акустикалық әдіспен зерттеу..... 2 4 1

**ТЕХНИКАЛЫҚ
ҒЫЛЫМДАР**

**ТЕХНИЧЕСКИЕ
НАУКИ**

**TECHNICAL
SCIENCES**

Мақуатова А.Ж., Узаков Я.М.

Қой етінен кесек ет тағамдар технологиясын жасау..... 2 4 8

**ПСИХОЛОГИЯ
ҒЫЛЫМДАРЫ**

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ
НАУКИ**

**PSYCHOLOGICAL
SCIENCES**

Турдалиева Ш., Әзімова Н.

Әйелдердің ана болуға дайындығы және әлеуметтік-психологиялық қолдау..... 2 5 5

Мамытбаева Ж.А.

Мектепке дейінгі білім беруде жобалап оқытудың психологиялық практикумын жүзеге асырудың маңызы..... 2 6 1

Букешова С.С., Керимбаева Р.К.

Оқушылардың эмоциялық күйін жақсарту арқылы білім сапасын жетілдіру..... 2 6 8

Mamyrova M.I., Elimbetova S.E.

Psychological aspects of preventing emotional outbursts of personality in the media culture space. 2 7 4

**ЭКОНОМИКАЛЫҚ-
ЭКОЛОГИЯЛЫҚ
ҒЫЛЫМДАР**

**ЭКОНОМИКО-
ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ
НАУКИ**

**ECONOMICS AND
ENVIRONMENTAL
SCIENCES**

Тажибаев С.Д., Сатмурзаев А.А., Аманбаева А.А., Дүйсеннова Р.Ж., Айдарханова Т.Д.

Жаһандану кезіндегі туризм индустриясын және өнеркәсіптерді әртараптандыру..... 2 8 0

Scientific article

IRSTI 17.82.30

<https://doi.org/10.55956/JTEN5287>

O.V. Kim*

Cand.ped.sciences, Associate Professor
M.Kh. Dulaty Taraz University,
Taraz, Kazakhstan
Olga_kim@bk.ru

A.M. Ivanenko

Student in "Two Foreign Languages"
M.Kh. Dulaty Taraz University,
Taraz, Kazakhstan
aivanenko940@gmail.com

THE METHODOLOGY OF USING AI TOOLS IN THE FORMATION OF COMMUNICATIVE SKILLS IN ENGLISH LANGUAGE

Abstract. *This article explores the use of AI tools in developing communicative skills in English language learners. It examines how adaptive learning technologies can personalize instruction, with a focus on speaking and listening. The article integrates task-based language teaching (TBLT) to create real-world communication tasks and evaluates the effectiveness of AI-driven feedback, instant corrections, and automated progress tracking. These AI tools enhance language accuracy, fluency, and engagement, aiming to improve communicative competence in modern language education.*

Key words: *adaptive blended learning, natural language processing, conversational AI, real-time feedback, speech recognition.*

Introduction. In our modern world it's highly required to have well-improved communicative competence. Our research places a strong emphasis on conducting an experiment within English classes to observe how AI tools can impact and improve students' speaking and communication skills. The goal is to assess how AI-driven resources can enhance students' ability to engage in real-life conversations, express ideas clearly, and

develop fluency. By testing these tools in a controlled classroom setting, the study aims to provide concrete evidence on the effectiveness of AI in fostering better communication and speaking proficiency in English. In our modern world, it's highly valued to have developed communicative skills. Not only in English, but in other languages as well. Plenty of reasons exist: starting from global communication and finishing with adaptability and lifelong

learning. Proficiency in English is a significant asset in the job market. Many multilingual companies and organizations require a good command of English for employment, especially in roles that involve international communication, negotiation or customer interaction. Effective communication skills in English can enhance career prospects and open doors to higher positions and worldwide opportunities.

Conditions and research methods.

This research aims to explore the experimental use of AI tools in English language classes, focusing specifically on improving students' speaking and communicative skills. The experiment involved a structured approach to assess the impact of AI-driven educational technologies in the classroom environment. The study involves a group of students aged between 12 to 18 years. They will be divided into two groups: the experimental group, which will use AI tools as part of their English language lessons, and the control group, which will follow a traditional teaching method without AI integration. The research will span over a period of one month, with regular classes taking place every day with different level groups during the month. A pre-test will be conducted for both the experimental and control groups to assess the baseline

knowledge and communicative skills of the students. Speaking Test involves individual speaking tasks, such as picture descriptions, role-playing scenarios, and conversational prompts. A rubric will measure fluency, pronunciation, vocabulary range, and coherence. Communicative Skills Assessment includes interactive group activities to evaluate their ability to engage in dialogues, ask questions, and maintain conversations.

Discussion. In this regard, we can declare, that fluent English is vitally important in modern realms. Nelson Mandela once said: “If you talk to a man in a language he understands, that goes to his head. If you talk to him in his language - that goes to his heart”. [1] He highlighted the importance of effective communication in building connections and understanding. This underscores the importance of being able to communicate effectively, especially in multicultural and multilingual settings. Mastering another person's language shows respect and an effort to understand their perspective. It can lead to more meaningful relationships, effective communication, and a greater sense of inclusivity. The demand of knowing English language fluently and using it efficiently has always been increasing. The survey was done to see how this tendency had been becoming vitally significant.

Table 1

The growing trend of the need for communication skills in English over recent decades.

№	Decade	Key Events and Trends	Impact on the Need for Communication Skills in English
1	1990s	Growth of the Internet. Expansion of the European Union. Rise of international tourism	English became the dominant language online and for travel. Internet users require basic English skills to navigate websites, use emails, and engage in forums. International tourism fueled the need for English-speaking skills among service industry professionals.
2	2010s	Growth of multinational technology companies (Google, Apple, Microsoft) - Expansion of digital	Communication in English became a prerequisite for careers in tech, customer service, and digital marketing. The rise of digital platforms made English crucial in science.

		communication tools (Skype, WhatsApp, Zoom) - Rise of e-commerce (Amazon, Alibaba)	
3	2020s	COVID-19 pandemic leading to increased remote work and online learning. Expansion of AI-driven communication platforms. English as global academic and scientific language communication platforms. English as a global academic and scientific language	English became essential for virtual meetings, remote learning, and international collaboration in research. AI tools for language learning surged in popularity, emphasizing the need for effective English
4	2030s (Personal view)	Continued digital transformation and AI integration. English as the dominant language for emerging technologies and global policy. Increased cross-cultural communication due to global challenges (climate change, health, international relations)	English will likely be more integrated into AI and machine learning tools, becoming crucial for navigating the global digital landscape. Professionals in all sectors will need advanced English skills to participate in global initiatives and policy-making processes.

As it was said on one popular public website: “Artificial intelligence technology uses some advanced algorithms. Through these algorithms, some AI tools interact with users. These systems, which talk as if there is another person in front of you or respond via chat, are called 'generative AI'. These models also come with a promise to be your companion in language learning with their strong speaking skills. However, since these models work based on response, they are not yet powerful enough to play a more active role in teaching languages. Nonetheless, it is possible to reformulate these models appropriately and integrate them into language learning. In this way, AI tools can support your English learning with feedback focused on certain topics. Currently, in addition to standard chat models, tools reformulated for learning English with AI are also quite common”. [2]. In the same way AI is revolutionizing the way we learn and teach languages, especially when it comes to building real-life communication skills. In English language learning, the use of AI tools has opened up a world of possibilities for students to practice speaking and

understanding the language in ways that feel natural, engaging and adaptive to their needs. Key advancements in this field like Adaptive Blended Learning, Natural Language Processing (NPL) and Conversational AI are allowing teachers and students to take learning beyond the traditional classroom by mixing technology with interactive real-world practice. The whole studying process can be divided in 3 parts: “The first is structural procedure which allows the learners to learn grammar rules and vocabulary. The second is transitional procedure which gives opportunity to the students to practice using the rules in translation and pronunciation drills. The third is communicative procedure which also gives the learners opportunity to use their knowledge of grammar and vocabulary in communicative activities” [3]. Many learners don’t get enough opportunities to practice English in real-life situations, leading to difficulties when engaging in spontaneous conversations. Also, learners struggle with anxiety and lack of confidence when speaking English in real-world settings. This fear often stems from a lack of

exposure to authentic language use during the learning process. Developing communicative skills helps learners build confidence, reduce anxiety, and become more comfortable using English in various contexts - whether it's at a conference, in a classroom, or during a casual conversation. As Brooks W. once mentioned in his book: "Interpersonal relationship simply means the process of exchanging information, feelings and thoughts through verbal and non-verbal messages of people" [4]. In academic environments, strong communicative skills in English are essential for success. Students need to participate in discussions, deliver presentations, understand lectures, and engage with complex texts. Real-world communicative skills allow students to navigate the academic landscape effectively, making it easier to excel in both coursework and extracurricular activities. Traditional classrooms often follow a one-size-fits-all approach, which doesn't cater to individual learners' needs. This can result in gaps in speaking, listening, or contextual understanding. One author of article about fear of communication wrote: "Fear of making mistakes can hinder learners from practicing English in public, leading to a lack of real-world experience. In language learning the fear of making mistakes is a common psychological phenomenon known as "language anxiety" or foreign language anxiety." It stems from the fear of being judged, ridiculed, or misunderstood by others" [5]. In traditional settings, feedback on language use is often delayed, vague, or inconsistent, making it hard for learners to correct errors and improve effectively. Textbooks and static learning resources do not adapt to the evolving needs of learners. As a result, students might not be exposed to current language trends, slang, or idiomatic expressions. One of the most significant advantages of AI in language learning is its ability to provide

personalized instruction. AI-powered platforms use algorithms that adapt to individual learners' needs, strengths, and weaknesses, offering tailored content and exercises. For instance, if a learner struggles with pronunciation, the AI tools will provide more exercises focused on improving phonetics. This personalization ensures that learners get targeted practice, maximizing their learning efficiency.

Blended learning refers to a mix of in-person and online learning methods, combining the strengths of traditional classroom instruction with the flexibility of digital tools. In English language learning, blending AI tools with face-to-face instruction can enhance the learning experience.

In our lessons, we utilized AI tools like Grammarly and Speechling to provide instant feedback on students' writing and speaking. For instance, students were assigned essay-writing tasks via Google Classroom, where they used AI tools to check grammar and structure before submission. During class discussions, we focused on reviewing common errors that AI flagged, while also addressing more nuanced issues that required a teacher's input. This approach allowed students to develop greater autonomy in their learning process. Over the course of a month, we noticed that many students made fewer repetitive mistakes and demonstrated improved sentence construction in their writing.

Using tools like Elli and Speechling, we encouraged students to practice speaking outside the classroom. For example, students engaged in conversational exercises with Elli at home and brought their results to class. This data enabled me to tailor lessons to specific challenges, such as pronunciation of difficult sounds or expanding their use of conversational phrases. In a follow-up speaking activity, several students

expressed more confidence and fluency in real-world scenarios, particularly when navigating common conversational topics.

During speaking exercises, we introduced Speechling to help students refine pronunciation and fluency. It's a language learning platform that focuses on improving speaking and listening skills. It offers various features which help learners practice pronunciation and comprehension in English and other languages. Students recorded short dialogues or sentences, which Speechling evaluated for accuracy. We supplemented the app's feedback with additional pointers in class. By the end of the month, students showed marked improvement in pronouncing commonly mispronounced words, and their overall fluency increased during group discussions.

We incorporated Elli into pair activities, where students alternated between interacting with the virtual assistant and a peer. Elli provided real-time corrections that helped students adjust their intonation and grammar in context. Those who practiced with Elli outside of class appeared more comfortable initiating conversations and using correct intonation during classroom speaking tasks.

Assignments created through Google Classroom integrated AI tools like Grammarly to help students refine their writing. Students were able to self-correct basic errors before class, allowing me to focus on higher-level writing skills, such as argument structure and stylistic choices. Additionally, AI analytics helped me identify areas where students struggled, such as misuse of articles or prepositions, which informed subsequent lesson planning. Within a short period, students demonstrated increased confidence in their writing and began submitting more polished work.

As part of independent activities, students used Rosetta Stone's speech recognition features to practice

pronunciation and conversational skills. These sessions were supplemented with face-to-face conversations during class, allowing students to apply their learning. Many students mentioned that the app's immersive exercises helped them feel better prepared for oral presentations and dialogues.

As a result of our research, we can surely declare, that AI Tools are considered to be the most useful and effective, especially if we are talking about communicative skills improvement. Students of all levels gained decent results while such methods were implemented in learning process.

Conclusion. In conclusion, the methodology of using AI tools in the formation of communicative skills in English language learners represents a transformative shift in modern language education. AI technologies, such as adaptive learning platforms, speech recognition, and automated feedback mechanisms, offer tailored, real-time support that addresses the unique needs of each learner. The results of the one-month implementation of AI tools in developing communication and speaking skills revealed significant advancements in several key areas. Students showed progress in the following criteria: 1. *Fluency*: There was a notable increase in students' ability to speak more smoothly and naturally. Many demonstrated an improved capacity to maintain the flow of conversation without frequent pauses or hesitation, indicating growing confidence in using the target language. 2. *Accuracy*: AI tools provided immediate feedback on grammar, pronunciation, and vocabulary use. As a result, students made fewer grammatical errors and used more precise language structures, particularly in forming complex sentences and using appropriate verb tenses. 3. *Pronunciation and Intonation*: With the help of AI tools that analyzed and corrected

pronunciation in real-time, students showed improvement in their pronunciation and intonation. They became more adept at mimicking native-like pronunciation patterns, leading to clearer and more understandable speech. 4. *Vocabulary Expansion*: The adaptive learning features of AI tools allowed students to encounter new words and phrases in relevant contexts, facilitating better vocabulary retention. Many students started incorporating a wider range of vocabulary into their speaking, enabling them to express themselves more effectively and with greater variety. 5. *Interactional Skills*: Students displayed enhanced ability to engage in two-way communication. They improved in initiating conversations, responding appropriately to questions, using follow-up questions, and navigating through misunderstandings during dialogues, all of which are critical skills for real-world

interactions. 6. *Listening Comprehension*: The integration of AI-assisted listening exercises allowed students to better interpret spoken language. This improvement was evident in their increased ability to respond accurately and promptly to spoken prompts, reflecting an enhanced comprehension of diverse English accents and speeds.

After the experiment, these achievements were assessed through structured oral tests and practical communication tasks that replicated authentic scenarios. The results confirmed that students not only internalized new language concepts but also effectively applied them in context, demonstrating greater communicative competence. The use of AI tools was thus instrumental in facilitating a more engaging, personalized, and results-driven learning experience.

References

1. Nelson Mandela quotations [Electronical resource] Access mode: <https://www.goodreads.com/quotes/34897-if-you-talk-to-a-man-in-a-language-he> Access date: 5.10.2024
2. Learning English with Artificial Intelligence: Frequently Asked Questions [Electronical resource] Access mode: <https://flalingo.com/ru/blogs/faq-about-learning-english-with-ai> Access date: 5.10.2024
3. Kaharuddin, A. The communicative grammar translation method: a practical method to teach communication skills of english [Electronical resource] Access mode: <https://journal3.uin-alauddin.ac.id/index.php/Eternal/article/view/6292> Access date: 5.10.2024
4. Brooks W, Brown WC, Brophy J. Teacher praise: functional analysis Rev Educ Res. 1981
5. Embrace Your Mistakes: The Psychology of Overcoming Fear in Language Learning by Voccent Languages [Electronical resource] Access mode: <https://voccent.medium.com/embrace-your-mistakes-the-psychology-of-overcoming-fear-in-language-learning-371c09df4df8> Access date: 5.10.2024

О.В.Ким*, А.М.Иваненко - Таразский университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СРЕДСТВ ИИ В ФОРМИРОВАНИИ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В данной статье проводится исследование применения инструментов искусственного интеллекта для развития коммуникативных навыков у изучающих английский язык. Особое внимание уделяется тому, как технологии адаптивного обучения могут способствовать персонализации учебного процесса, с акцентом на развитие навыков говорения и аудирования. Рассматривается подход к обучению языку на основе выполнения задач (Task-Based Language Teaching, TBLT), в рамках которого

создаются условия для выполнения реальных коммуникативных заданий. Также оценивается эффективность использования обратной связи, основанной на технологиях искусственного интеллекта, включая мгновенные исправления и автоматическое отслеживание прогресса. Применение таких инструментов искусственного интеллекта способствует повышению точности и беглости речи, а также уровня вовлеченности обучающихся, что, в конечном итоге, направлено на улучшение коммуникативной компетенции в условиях современного языкового образования.

Ключевые слова: адаптивное смешанное обучение, обработка естественного языка, разговорный искусственный интеллект, обратная связь в реальном времени, распознавание речи.

О.В.Ким*, А.М.Иваненко- М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ КОММУНИКАТИВТІ ДАҒДЫЛАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА АІ ҚҰРАЛДАРЫН ПАЙДАЛАНУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа. Бұл мақалада ағылшын тілін үйренушілерде коммуникативті дағдыларды дамыту үшін жасанды интеллект құралдарын қолдану зерттеледі. Адаптивті оқыту технологиялары сөйлеу және тыңдау дағдыларын дамытуға баса назар аудара отырып, оқу процесін жекелеңдіруге қалай ықпал ететініне ерекше назар аударылады. Тапсырмаларды орындау негізінде тілді оқыту тәсілі қарастырылады (Task-Based Language Teaching, TBLT), оның шеңберінде нақты коммуникативтік тапсырмаларды орындау үшін жағдайлар жасалады. Сондай-ақ, жасанды интеллект технологияларына негізделген кері байланысты пайдалану тиімділігі, соның ішінде жедел түзетулер мен прогресті автоматты түрде бақылау бағаланады. Мұндай жасанды интеллект құралдарын қолдану сөйлеудің дәлдігі мен еркіндігін, сондай-ақ білім алушылардың қатысу деңгейін арттыруға ықпал етеді, бұл, сайып келгенде, қазіргі тілдік білім беру жағдайында коммуникативтік құзыреттілікті жақсартуға бағытталған.

Тірек сөздер: адаптивті аралас оқыту, табиғи тілді өңдеу, ауызекі жасанды интеллект, нақты уақыттағы кері байланыс, сөйлеуді тану.

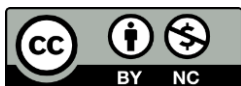
Received 24.11.24

Received in revised form 15.01.25

Accepted for publication 11.03.25

Cite the article:

Kim, O.V. The methodology of using ai tools in the formation of communicative skills in English language [Text] O.V.Kim, A.M.Ivanenko // Bulletin of Dumaty University. – 2025. – No.1. – P. 8-14. <https://doi.org/10.55956/JTEN5287>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚ ӘЙЕЛДЕР ПРОЗАСЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ҚАҚТЫҒЫС

***Аңдатпа.** Заманауи қазақ прозасында әйел бейнесі, сондай-ақ гендерлік қақтығыс ерекше орын алады. Қазақ прозасын гендерлік аспектіде қарау, бір жағынан, қоғамда қалыптасқан ер және әйел табиғатына тән стереотиптерді көрсетеді. Екінші жағынан, осы саладағы өзгерістерге назар аударуға және жаңа идеяларды қалыптастыруға ықпал етеді. Осы мақаладағы зерттеу нысаны – қазақ әйелдер прозасы, ал тақырыбы – жазушының шығармаларында туындайтын гендерлік қақтығыстар. Зерттеу әдістеріне герменевтика, гендерлік және құрылымдық талдау, социологиялық тәсілдерді қолдану жатады. Мақалада гендерлік қақтығыстардың жіктелуі жасалды, негізгі мотивтер бөлінді, сонымен қатар оларды әйел прозасында ұсыну әдістері талданды. Бұл зерттеу әдеби гендерлік зерттеулер саласындағы одан әрі пікірталастарды ынталандыруға көмектеседі деп болжануда.*

***Тірек сөздер:** гендерлік қақтығыс, гендерлік рөлдер, бірегейлік, әйелдер прозасы, қазақ прозасы, стереотиптер.*

Кіріспе. Зерттеудің өзектілігі қазіргі әдебиеттануда гендерлік зерттеулердің қарқынды дамуына көбірек көңіл бөлумен анықталады. Адамның әлеуметтік-мәдени жынысын көрсететін гендерлік қақтығыс санаға әсер ететін және мінез-құлықты қалыптастыратын тұлғаның маңызды сипаттамаларының бірі болып табылады [1]. Осылайша, гендер ер мен әйелдің жеке басының әлеуметтік-мәдени және психологиялық ерекшеліктерін бейнелеудің негізгі белгісі, сондай-ақ қоғамдағы гендерлік рөлдер мен гендерлік стереотиптердің қалыптасуының факторы болып табылады. Қазақстандық университеттерде гендерлік курстар пайда болғаннан бері отыз жылдан астам уақыт өтті. Осы жылдар ішінде әлеуметтік шындықтың әртүрлі аспектілерін гендерлік тұрғыдан зерттеу сандық және сапалық жағынан өзгерді.

Гендерлік мәселелер бойынша университет профессорлары, докторанттар, магистранттар мен студенттер жазған көптеген мақалалар ғылыми журналдар мен конференция материалдарында пайда болды.

Гендерлік терминдер сөздігінде келесі анықтаманы табуға болады: "Гендерлік конфликт – бұл гендерлік құндылықтарды, қатынастарды, рөлдерді қарама-қайшы қабылдауға негізделген, мүдделер мен мақсаттардың қақтығысына әкелетін өзара әрекеттесу немесе психологиялық жағдай" [2].

Гендерлік конфликт (лат. "conflictus" - конфликт) – бұл гендерлік құндылықтарды, қатынастар мен рөлдерді қарама-қайшы қабылдау салдарынан өрбіген мүдделер мен мақсаттардың қақтығысы. Ерлер мен әйелдердің мінез-құлық үлгілеріндегі айырмашылықтар тұлғашылық,

тұлғааралық және топаралық қақтығыстарды тудыруы мүмкін [3, 189].

Гендерлік конфликтология соңғы онжылдықтардағы әлеуметтік-мәдени даму факторларының қажеттілігіне жауап ретінде пайда болған салыстырмалы түрде жаңа зерттеу саласы болып табылады.

Мысалы:

- қазіргі қоғамдағы әйелдер мен ерлердің әлеуметтік, саяси және экономикалық рөлдерінің өзгеруі;
- өзара түсіністік, үйлесімділік, гендерлік тепе-теңдікті іздеу;
- әр түрлі кемсітушіліктен, қысымшылықтан және зорлық-зомбылықтан айырылған қоғамның қалыптасуы [4].

Қазақ әйел прозасындағы гендерлік конфликт тұтастай алғанда ерлер мен әйелдер арасындағы биологиялық айырмашылықтарға қарағанда мәдени және әлеуметтік маңыздылығының басымдығы идеясына негізделген. Осылайша, осы мақаланың мақсаты заманауи қазақ әйел прозасындағы гендерлік қақтығысты қарастыру болып табылады.

Зерттеу шарттары мен әдістері.

Осы зерттеудің әдістеріне герменевтика, гендерлік және құрылымдық талдау, социологиялық тәсілдерді қолдану жатады. Талдау барысында гендерлік қақтығыс жіктеліп, Қазақстанның заманауи әйелдер прозасында олардың өкілдік ету тәсілдері талданды. Зерттеу материалдары қазақ жазушысы Үміт Тәжікенованың гендерлік қақтығыс тақырыбын қозғайтын шығармасы болып табылады. Зерттеу нысаны – заманауи қазақ әйел прозасы, ал тақырыбы – жазушының шығармаларында туындайтын гендерлік қақтығыс.

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау. Қазақ әдебиетінде классикалық көркем прозаның

қалыптасуының бір ғасырдан астам тарихы 1911 жылы Мыржақып Дулатов жазған "Бақытсыз Жамал" шығармасынан басталады, ол алғашқы қазақ романы болып саналады. ХХІ ғасырдың 20-жылдарына дейін прозашылар көптеген шығармалар жазылды, көркем образдардың әртүрлі түрлерін, соның ішінде әйелдер образын бейнеледі. Тәуелсіздік кезеңінде құрылған қазақ жас жазушыларының шығармалары тақырыптық, жанрлық бағыттарда, сондай-ақ кейіпкерлердің бейнелерін бағалауда айтарлықтай айырмашылықтарға ие болды. Формасы мен мазмұны жағынан заманауи қазақ әйел прозасы постреалистік бағдарлармен сипатталады және оларды негізге алады.

Гендерлік поэтика туралы айтатын болсақ, гендерлік қақтығыстың ерекшеліктерін елемеуге болмайды. Өздеріңіз білетіндей, көркем шығарманың сюжеті өмірдің нақты қайшылықтарын ашады. Кейіпкерлердің өмірінде ешқандай қақтығыс болмаса (ұзақ немесе қысқа мерзімді), айқын сюжетті елестету қиын. Негізінде көркем шығармада қандай да бір түрде драмалық сюжет басымдырақ болады. [5]. Қақтығыстың көзі кейіпкерлердің мінез-құлқының формалары болып табылады. Шығармаларда кейіпкерлер позицияларының тартысы шешіліп, тараптардың бірінің жеңісімен аяқталуы мүмкін. Бірақ оқырман қақтығыстың өрістету процесіне, әртүрлі мінез-құлық нормаларының, әртүрлі "шындықтардың" тартысына қызығушылық танытады. Постреалистік шығармаларда қақтығыс әдетте әлеуметтік және әлеуметтік-психологиялық тартысқа, соның ішінде гендерлік қақтығысқа негізделген.

Демек, ерлер мен әйелдердің арасындағы айырмашылықты биологиялық емес, әлеуметтік-мәдени

мағынада, репрессиялық және репрессиялық емес мәдениеттер арасындағы айырмашылықты түсіну қажет. Алайда, ерлер мен әйелдердің атрибуттарын ерлер мен әйелдердің нақты қасиеттерінің дәлелі ретінде емес (идеалды түрлер ретінде) бір-біріне қарама-қарсы философиялық бөліну тұрғысынан ғана қарастыру керек. Көрінетін қарама-қайшылықсыз, бірақ жанжалды сипаттағы күнделікті гендерлік өзара әрекеттесу әлеуметтік-мәдени өзгерістердің маңызды факторына айналуға [6]. Дәл осы, шын мәнінде, күнделікті жанжалды өзара қарым-қатынасты қазақ әйел прозасы ашады, оны әйелдердің көзімен көрсетеді, ал ер жазушылар "сырт көзге көрінетін қарама-қайшылықтарға" көбірек басымдылық береді. Әйел прозасындағы басты кейіпкерлер негізінен әйелдер екендігі байқалады. Олардың кейіпкерлерін екі топқа бөлуге болады:

- біріншісі – бұл батыл немесе қатал мінезді әйелдер;

- екіншісі – бұл отбасы тыныштығын қорғайтын әйелдер.

Бұл бейнелер прозада бұрыннан бар, бірақ соңғы жылдардағы шығармаларда олар жаңа уақыттарға байланысты өзгерістерге ұшырады. Мұның себебі – жаһандану процесі, технологияның қарқынды дамуы, адамның еңбек және шығармашылық қызметі саласындағы әртүрлілік пен бөлінуі. Авторлар бізді өздерінің ұлттық ерекшеліктерін сақтаған, өз мақсаттарына жетуде шаршамайтын, әрқашан батыл, кейде тәуекелге баратын әйелдермен таныстырады. Батыл әйел қиындықтарға жол бермейді және қоғамдық өмірге белсенді қатысады [7].

Мысалы, олар өздерінің сүйіспеншілігі үшін кез-келген құрбандыққа баруға дайын, қиындықтардың қысымымен бұзыл-маған, шыдамды

және оларды ренжіткендердің бәрін кешіруге дайын әйелдер [8]. Әйелдер мен ерлердің әлеуметтік құндылықтарға бағдарлануына, қоғамдық қызметке қатысуына, олардың үйге және отбасына тәуелділігіне, дәстүрлі патриархалдық негіздерді жандандыратын әлеуметтік рөлдер мен көріністерге сүйене отырып, қазақ әйел прозасындағы әйел кейіпкерлерінің екі түрі қарастырылады:

- дәстүрлі;

- батыл;

Қазақ әдебиетінің өкілдері отбасындағы әйелдің рөлін дәстүрлі түрде түсіндіруге бейім. Дәстүрлі типтегі әйел - ошақтың қамқоршысы, жанқиярлыққа дайын, сүйіспеншілікке қабілетті. Ол өзінің әлеуметтік дәстүрлі міндеттерін орындай отырып, ең алдымен ана болу керек. Ү.Тәжікенованың түсіндіруінде әйелде балалардың болмауы әйелдің ең үлкен трагедиясы болып табылады, сонымен қатар ол өлімге әкеледі (Қалдыгүл) [9].

Әйелдер прозасындағы отбасылық тартыс мәселесіндегі гендерлік қақтығыс маңызды орын алады. Негізінде, бұл отбасылық және әлеуметтік рөлдер, сыртқы факторлардың әсері және оқиғалардың уақыты мен орны жүктелген мәңгілік жыныстық күрес.

Әйел прозасындағы ерлі-зайыптылар арасындағы елеулі келіспеушіліктер туыстары мен достарына, балаларды тәрбиелеуге, қызғанышқа негізделген мінез-құлық нормалары және қарым-қатынастар келіспеушіліктеріне байланысты жағдайларда көрінеді. Әр түрлі қоғамдарда және әр түрлі уақыт кезеңдерінде отбасыларға дәстүрлер, әлеуметтік нормалар, экономикалық жағдайлар мен тарихи оқиғалар әсер етті. Әйел-жазушылар отбасындағы жанжалдардың шығу тегін көрсету үшін осы тарихи контекстке жиі жүгінеді [10].

Тарихи кезеңнің гендерлік қақтығысқа әсері өте маңызды екенін атап өткен қажет. Ер немесе әйел кейіпкерін жасау кезінде автор сол кезде болған оқиғаларға, яғни белгіленген тарихи кезеңге сүйінетіні белгілі. Шығарма барысында әйел кейіпкерін бейнелеу кезінде экономикалық жағдайға және әрекет ету орнына тікелей тәуелділік бар. Әскери кезең туралы қазақстандық және әлемдік авторлардың шығармаларында әйелдердің басым көпшілігін қиындықтар мен қиыншылықтар алдында бастарын имеген батыр аналар мен жалғызбасты әйелдер бейнелейді. Бұған белгілі қазақ жазушысы Тахауи Ахтановтың "Ошақтың нұры" романы мен Бердібек Соқпақбаевтың "Өлгендер қайтып келмейді" романы және т. б. дәлел бола алады.

Қазақ қоғамында қалыптасқан дәстүрлер мен құндылықтардың жойылуы, отаршылдық және басқа да тарихи өзгерістер әйел бейнесі арқылы көркем әдебиетте шынайы көрініс тапты. Ер және әйел табиғаты бойынша ерекшеленеді. Ұрпақты жалғастыру үшін қажет бұл табиғи айырмашылық гендерлік қақтығыстың ең терең онтологиялық негізі болып табылады. Көріп отырғанымыздай, осы екі қағиданың мәні қазірдің өзінде айырмашылықты, қақтығысты, яғни гендерлік қақтығысты білдіреді. "Ер-әйел" немесе "әйел-ер" проблемасы екі қарама-қарсы және сонымен бірге бірлікте өмір сүретін мәңгілік күрес ретінде философияда, психологияда, әлеуметтануда ғана емес, көркем әдебиетте де түсіндіріледі. Қазақ әйел прозасында ерге тән қасиеттер келесі екендігі жалпыға бірдей танылған:

- агрессивтілік;
- тәуелсіздік;
- авторитаризм;
- рационализм;

- қарама-қарсы жыныспен қарым-қатынаста үстемдік және т. б.

Керісінше, дәстүрлі түрде қазақ көркем прозасындағы әйел үй ошағының сақтаушысы ретінде әрекет етеді. Әдетте әйелге тән қасиеттер келесі болып саналады:

- әлеуметтік қатынастардағы пассивтілік;
- әдептілік;
- қорғау қажеттілігі;
- эмоционалдылық;
- шешім қабылдаудағы импульсивтілік;
- сезімталдық;
- мойынсұнушылық, икемділік және т. б. [11].

Сонымен қатар, заманауи әйелдер прозасында «жанжалдан кейінгі әйелдің тағдыры» тақырыбы танымал. Шығарма кейіпкерінің күнделікті мәселелері (қаржылық сауаттылық немесе отбасылық мәселелер, көбінесе екеуі де) бір қарағанда өте қарапайым және оңай шешілетін болып көрінуі мүмкін. Бұл жазушылардың шығармаларында отбасы құндылықтары мен отбасындағы қарым-қатынасқа басты назар аударылады. Әйел прозасы көбінесе әлеуметтік-психологиялық немесе сентименталды баяндау, өмір туралы роман, қысқа әңгіме немесе эссе түрінде көрінеді. Оның ерекшелігі-интертекстуалдылық. Оқырман көптеген мәдени және тарихи сілтемелерді, иронияға толы тұспалдарды байқап, оларға назар аудара алады. Мысалы, әйел прозасында отбасылық жанжалдардың басталу себептері:

- үй міндеттерін орындамау;
- қаржылық мәселелер;
- түсінбеушілік;
- әр түрлі мәдени деңгейлер.

Қазақ әйел прозасындағы "гендерлік қақтығыс" құбылысының мәнін анықтауға келетін болсақ, бірнеше тәсілдерді бөліп көрсетуге болады:

1. Әлеуметтік-психологиялық тәсіл. Бұл гендерлік қақтығыс мүдделер мен мақсаттардың тартысына әкелетін гендерлік құндылықтарды, қатынастарды, рөлдерді қарама-қайшы қабылдауға негізделген өзара әрекеттесу немесе психологиялық күй ретінде қарастырылатын ең көп таралған ұстаным. Ол гендерлік қақтығысты бастаудағы қоғамның нормалары мен стереотиптерінің дәстүрлі, патриархалдық жүйесінің шешуші рөлін атап көрсетеді, олардың құрбандары тек әйелдер ғана емес, ер адамдар да болуы мүмкін.

2. Модальды тәсіл. Кейбір зерттеушілер гендерлік қақтығысты тұлғаның ішкі құрылымдары арасындағы қайшылық ретінде қарастырады [12]. Бұл жағдайда гендерлік қақтығыс ерлер мен әйелдердің жеке қасиеттері, мінез-құлқының ерекшеліктері туралы нормативтік идеялар арасындағы қайшылықтан және адамның осы идеялар мен талаптарға сәйкес келмеуінен (құлықсыздығынан) туындайды. Басқа тәсілдердің өкілдері гендерлік қақтығыстың негізінде "әйелдердің кемістігі туралы ойдан шығаруды" қарастырады және отбасындағы гендерлік қақтығыстың отбасының жойылу құбылыстары арқылы қарастыруға баса назар аударады:

- отбасындағы зорлық-зомбылық;
- ажырасу [13].

Қазақ проза өкілдерінің шығармаларында көрсетілген негізгі проблемалар - ұрпақтар арасындағы конфликт. Бұл мәселені тек ата-ана мен балалар қарым-қатынасы тұрғысынан қабылдаумен шектелудің қажеті жоқ (бірақ бұл аспект бар). Ұрпақтар арасындағы қақтығыстың шынайы себептерін анықтау әрдайым оңай бола бермейді, өйткені оларды санадан

шығаруға болады, бірақ бұл жасөспірімнің ата-аналар мен балалар арасындағы қақтығысты тудыратын аға буын туыстарының өмірлік тәжірибесінен бас тартуы және көңілсіздік пен тәуекел жағдайларының негізі болып табылады. Ұрпақтар арасындағы тартыс отбасылық негіздердің шындығын қабылдаудың бұзылуынан туындайды. Әдетте осы қарсыластықты кейіпкердің мінез-құлқында айқын көруге болады. Осылайша, бұл конфликт ерлі-зайыптылар арасында едәуір басым болатыны Ү.Тәжікенованың "Болмыс осі" романында суреттелген. Романда басты кейіпкер арқылы ұрпақтар, дәстүрлер мен негіздер байланысы беріледі.

Романдағы гендерлік қақтығыстың негізгі көзі гендерлік және кәсіби рөлдерді жынысына сәйкес бекітуге қатысты және сәйкесінше ерлер мен әйелдердің рөлдік мінез-құлқының стандартты үлгілерін белгілейтін гендерлік стереотип болып табылады. Халық даналығына сәйкес "бірқалыпты әйел" ұғымы бар. Бұл отбасылы және балалы болғысы келетін әйелдің түрі, оның барлық басқа мүдделері осы отбасылық рөлдермен салыстырғанда екінші дәрежеде болуы мүмкін. Гендерлік мәдениеттің кез-келген түрі, таза түрінде, бір жыныстың екіншісіне үстемдігіне негізделген және бұл үстемдік гендерлік қақтығысқа әкеледі. Осылайша, Үміт Тәжікенованың романында гендерлік қақтығыстың негізінде жасырын "жабық" формада "ашық" дұшпандыққа дейінгі гендерлік кемсітушілік жатыр.

Қорытынды. Қазақ прозашыларының шығармаларындағы әйелдер бейнесі мен гендерлік қақтығыс өте мәнерлі деп айтуға болады. Жазушы оларды шынайы етіп, қоғамдағы рөлін, міндеттерін, қиындықтарын, қайғы-қасіретін, жеңістері мен жеңілістерін

түрлі-түсті және көркем түрде көрсете алды. Алайда, қазақ жазушыларының шығармашылығында көрінетін із қалдыратын түрлі шетелдік ағымдар мен бағыттардың қазіргі заманғы қазақ көркем прозасына айқын әсер етуіне байланысты оның ұлттық нақышы азайғаны анық және ол біздің халқымызға тән ерекшелік пен ерекшелікті айқын көрсетпейді.

Гендерлік қақтығыс елде мемлекеттік деңгейде көтерілуде, бірақ ол әлі қазақ прозасында тиісті көрініс тапқан жоқ. Осы тұрғыдан алғанда, біздің зерттеу тақырыбымыз өзекті. Соңғы жылдардағы қазіргі қазақ әдебиетінің шығармаларын зерделеу әйел бейнесінің бұрынғы әлеуметтік сипатымен салыстырғанда жеке тұлғаның проблемаларына, оның эмоциялары мен тәжірибелеріне назар аударылатындығын көрсетеді.

Ү.Тәжікенованың шығармаларындағы гендерлік стереотиптерді келесідей жіктеуге болады:

- әлеуметтік стереотиптердің бір түрі, ерлер мен әйелдердің шектелген, стандартталған, тұрақтандырылған бейнелері;

- "ер" және "әйел" ұғымдарына сәйкес келетін мінез-құлық үлгілері мен мінез-құлық ерекшеліктері туралы стандартталған идеялар;

- дәстүрлі гендерлік мінез-құлық пен әлеуметтік рөлдерді қалыптастырудың ең жарқын және тиімді тетігі;

- мәдени өнім ретінде адамдардың санасында бекітілген ерлер мен әйелдердің психологиялық және мінез-құлық сипаттамаларына қатысты нормалар;

- әдеттер мен мінез-құлық тұрғысынан ерлер мен әйелдер арасындағы қарым-қатынастың анықтамалық нүктесі.

Заманауи қазақ әйел прозасында жаңа, заманауи әйел бейнесі және тарихи гендерлік бейненің жаңа көрінісін айқындауға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Smith, J.A. The representation of gender conflict in contemporary literature / *Gender & Society*, 2018. – 32(4), 518-536.
2. Денисова, А.А. Гендерный конфликт. Словарь гендерных терминов [Текст] / А.А.Денисовой. – М: Информация XXI век, 2002 – 256 с.
3. Жукова, И.Н. Словарь терминов межкультурной коммуникации [Текст] / И.Н. Жукова, М.Г.Лебедев, З.Г.Прошина, Н.Г.Юзефович. – М.: Флинта: Наука, 2013. – 632 с.
4. Абдуллина, Л.И. «Женская проза»: диалог с собственной жизнью [Текст] / Л.И.Абдуллина. - Северный регион: наука, образование, культура, 2012. – 1-2 (25-26), 40-48 с.
5. Roberts H.G. Gender conflicts in the prose: An analysis of portrayals in popular literature / *Communication Quarterly*, 2018. – 66(3), 305-323.
6. Thompson, S.M. The intersection of race, gender, and class in conflicts among women / *Affilia: Journal of Women and Social Work*, 2019. – 34(4), 438-451.
7. Hughes K.D. Understanding gender conflicts in prose contexts: A case study approach / *Organization Studies*, 2017. – 38(5), 655-675.
8. Савельева, В.В. Жанровое своеобразие прозы У. Тажикеновой [Текст] / В.В.Савельева. – Алматы: Компендиум, 2009. – 153 с.
9. Тажикенова, У. Ось существования [Электронный ресурс] / У. Тажикенова – Астана: Фолиант, 2009. – 416 с. – Режим доступа: https://kitapkhana.kz/uploads/files/2020-08/1597744446_umit-tazhikenova-os-suschestvovaniya-pdf.io.pdf Дата обращения: 13.09.2024
10. Thompson, S. Examining Family Tensions in Women's Fiction / *Contemporary Literature Review*, 2020. – 3(2), pp. 210-228.

11. Абуталиева, Б.Т. Автор и герой в поэтике женской прозы Казахстана : дисс. ... на соискание академической степени магистра пед. наук. – Алматы, 2011. – 87 с.
12. Lee, C.M. Cultural influences on gender conflicts: A cross-national study / Journal of Cross-Cultural Psychology, 2018. – 49(2), 249-268.
13. Smith, R.P. Gender Conflict and Women's Prose: A comparative study / International Journal of Intercultural Relations, 2017. – 59, 18-28.

Р.К. Толегенова

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

ГЕНДЕРНЫЙ КОНФЛИКТ В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ЖЕНСКОЙ ПРОЗЕ

Аннотация. В современной казахской прозе женский образ, а также гендерный конфликт занимает особое место. Рассмотрение казахской прозы в гендерном аспекте, с одной стороны, демонстрирует сформировавшиеся в обществе маскулинные и феминные стереотипы, с другой стороны - способствует привлечению внимания к изменениям в этой сфере и формированию новых идей. Объектом исследования в данной статье является казахская женская проза, а предметом – гендерные конфликты, возникающие в произведениях писательницы. Методы исследования включают герменевтику, гендерный и структурный анализ, использование социологических подходов. В статье произведена классификация гендерных конфликтов, выделены основные мотивы, а также проанализированы приемы их представления в женской прозе. Предполагается, что данное исследование поможет стимулировать дальнейшие дискуссии в области литературоведческих гендерных исследований.

Ключевые слова: гендерный конфликт, гендерные роли, идентичность, женская проза, казахская проза, стереотипы.

R.K. Tolegenova - *Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

GENDER CONFLICT IN MODERN KAZAKH WOMEN'S PROSE

Abstract. In modern Kazakh prose, the female image, as well as gender conflict, occupies a special place. Consideration of Kazakh prose in a gender perspective, on the one hand, demonstrates masculine and feminine stereotypes formed in society, on the other hand, it helps to draw attention to changes in this area and the formation of new ideas. The object of research in this article is Kazakhstani women's prose, and the subject is gender conflicts arising in the works of the writer. Research methods include hermeneutics, gender and structural analysis, and the use of sociological approaches. The article classifies gender conflicts, highlights the main motives, and analyzes the techniques of their representation in women's prose. It is expected that this research will help stimulate further discussions in the field of literary gender studies.

Key words: gender conflict, gender roles, identity, women's prose, Kazakh prose, stereotypes.

References

1. Smith, J.A. The representation of gender conflict in contemporary literature / Gender & Society, 2018. – 32(4), 518-536.

2. Denisova, A.A. Gendernyj konflikt. Slovar' gendernyh terminov [Gender conflict. Dictionary of gender terms] / A.A.Denisova. Moscow: Information XXI century, 2002 – 256 p.
3. Zhukova, I.N. Slovar' terminov mezhkul'turnoj kommunikacii [Dictionary of terms of intercultural communication] / I.N. Zhukova, M.G.Lebedko, Z.G.Proshina, N.G.Yuzefovich. – M.: Flinta: Nauka, 2013. – 632 p.
4. Abdullina, L.I. «ZHenskaya proza»: dialog s sobstvennoj zhizn'yu ["Women's prose": a dialogue with one's own life] / L.I.Abdullina. - Northern region: science, education, culture, 2012. – 1-2 (25-26), 40-48 p.
5. Roberts H.G. Gender conflicts in the prose: An analysis of portrayals in popular literature / Communication Quarterly, 2018. – 66(3), 305-323.
6. Thompson, S.M. The intersection of race, gender, and class in conflicts among women / Affilia: Journal of Women and Social Work, 2019. – 34(4), 438-451.
7. Hughes K.D. Understanding gender conflicts in prose contexts: A case study approach / Organization Studies, 2017. – 38(5), 655-675.
8. Savelyeva, V.V. ZHANrovoe svoebrazie prozy U. Tazhikenovoj [The genre originality of U.Tazhikenova's prose.] / V.V.Savelyeva. Almaty: Compendium, 2009. 153 p.
9. Tazhikenova, U. Os' sushchestvovaniya [The axis of existence] / U. Tazhikenova – Astana: Foliant, 2009. – 416 p.
10. Thompson, S. Examining Family Tensions in Women's Fiction / Contemporary Literature Review, 2020. – 3(2), pp. 210-228.
11. Abdualieva, B.T. Avtor i geroj v poetike zhenskoj prozy Kazahstana [Author and hero in the poetics of women's prose in Kazakhstan]: diss. ... for the academic degree of Master of Pedagogical Sciences. sciences'. – Almaty, 2011. – 87 p.
12. Lee, C.M. Cultural influences on gender conflicts: A cross-national study / Journal of Cross-Cultural Psychology, 2018. – 49(2), 249-268.
13. Smith, R.P. Gender Conflict and Women's Prose: A comparative study / International Journal of Intercultural Relations, 2017. – 59, 18-28.

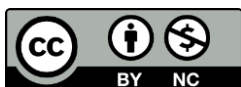
25.02.25 ж. баспаға түсті.

5.03.25. ж. түзетулермен түсті.

15.03.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме:

Толегенова, Р.К. Заманауи қазақ әйелдер прозасындағы гендерлік қақтығыс [Мәтін] / Р.К. Толегенова // Dumaty University Хабаршысы. – 2025.- №1 – Б. 15-22
<https://doi.org/10.55956/WADD6796>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ЖЫРДА - ДҮЛДІЛ, ӨЛЕҢДЕ - ЖҮЙРІК... (АҚЫН-ӘНШІ ҺӘМ САЗГЕР КЕНЕН ӘЗІРБАЕВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАЗЫНАСЫ ХАҚЫНДА)

Аңдатпа. Мақалада ақын-айтыскер, әнші-сазгер Кенен Әзірбаевтың шығармашылық қазынасы кең көлемде қарастырылады. Балалық шақ, жастық кезеңінен бастап, атақты айтыскер, әнші-сазгер ретінде жұртқа кеңінен танылған тұстары – жырда дүлділ, өлеңде жүйрік болған сәулелі сәттерімен берік байланыста, сабақтастықта сөз етіледі. Бастапқы ән-өлеңі, даңқты айтыстары, сазды әуендері нақтылы туындыларын талдау-салыстыру бағытында беріліп, тақырыптық ерекшелігі, жанр жүйесі мен көркемдік арналары маңызды бағыт, мәнді қырларымен қатар көрсетіледі (мысалы, «Көкшолақпен тойға барғаным», «Қасқыр қамағанда», «Жайсаң», «Қыздар-ай!», «Алатау», «Қазақстан», «Төрт кезең», «Менің ұстаздарым», «Бейбітшілік – асыл сөз», «Бәрінен де еңбек күшті» т.т.).

Бұдан басқа, айтыс өнеріне де кең орын беріліп, асыл сөз мәні мен маңызы, суырып салмалықтың белгі-ерекшеліктері, әр өнерпаздың көзқарас-ұстанымы, қасиет-қырлары, көркемдік өрісі, ой-сөз жүйесі, машық-мәнері кең орын алады (мысалы, «Кенен мен Шәлипа», «Кенен мен Ләтипа», «Жамбыл мен Кенен», «Кенен мен Әбдіғали», «Кенен мен Шашубай» т.т.). Қысқасы, К. Әзірбаевтың шығармашылық мұрасы, дарын дидары, талант қуаты кең түрде қарастырылып, талдау-салыстырулар арқылы сөз етіледі.

Тірек сөздер: ақындық өнер, айтыс, жанр, көркемдік, сөз.

Кіріспе. Кенен Әзірбаев — халық ақыны, айтыскер, жыршы әрі сазгер ретінде қазақ әдебиеті мен өнерінде ерекше орын алады. Оның шығармашылығы – дәстүрлі ақындық пен халықтық поэзияның жалғасы, айтыс, терме, толғау, дастан жанрларын ұштастырған бірегей мұра. Бұл мақалада ақынның өлеңдеріндегі өмір шындығы, тарихи-әлеуметтік көріністері мен көркемдік ерекшеліктері, сондай-ақ айтыс пен дастандардағы халықтық таным мен рухани әлем бейнеленеді. Өлең-өнердің қырлы-сырлы сипаттары мол. Халық ақындарының соңғы саңлағы, ақындық-әншілік өнер мен сал-серілік дәстүрдің ерен өкілі, ой мен сөздің жүйрігі – Кенен Әзірбаев болатын-ды [1].

Ақиқатында, К.Әзірбаев жасынан жоқшылықты көп көріп, кедейлік

қамытын мойнына ерте ілгенмен, қатарынан зерек, еңбекте ерек, табиғатында сергек, жырда дүлділ, өлең-сөзге жүйрік болып өседі. Оны өзі айтқандай:

*Жейдем қара құрымдай кір жуылмас,
Тым болмаса екі айда бір жуылмас.
Жамылғысыз, жыртық тон қаудырлаған,
Қандай жанның үйінен біз қуылмаған.*

*...Ұйықтап жатып селк етіп оянамын,
Кедейлік тұрмасыңа қоя алмайды.*

*...Қоңыр тон, киіз етік, шоқпыт бөрік,
Қаламын өз бейнемнен өзім шошып,-деп
тұрмыс салмағын да, тағдыр талқысы
мен уақыт таңбасын да ерте сезінеді.
Жоқшылық пен кедейлікті де көп көреді
Анасы жоқ, әкесі кәрі – жас Кенен өмір
есігін еңбекпен ашады. Күн-көріс,
тұрмыс-тіршілік – байға жалдануға,*

ертелі-кеш мал бағуға мәжбүр етеді. Жас Кененнің:

*Әкем байғұс артымнан кеп тұрады,
Шаршадың ба, қарағым, деп тұрады.*

Қой, серкешке жүргізіп бір жылына,

Күн көруге жан сақтап еп қылады,- дейтіні де осы кез. Ерте тұрып, кеш жататын, күні-түні мал соңында жүретін кезі де осы сәт болатын-ды. Жоқшылық пен кедейшіліктің жанға батып, өмірді тұрмыс билеген мезеті де осы тұс еді.

Зерттеу шарттары мен әдістері.

Бұл зерттеуде әдеби-талдамалық, тарихи-салыстырмалы және мәтіндік сараптама әдістері қолданылды. Ақынның шығармалары оның өмір сүрген тарихи кезеңімен, қазақ қоғамындағы әлеуметтік жағдаймен байланыста қарастырылды. Өлеңдері, айтыстары мен дастандары жанрлық және көркемдік тұрғыда талданды. Сонымен қатар, зерттеу барысында фольклорлық дәстүрлер мен әдеби мұралар арасындағы сабақтастыққа көңіл бөлінді.

Зерттеу нәтижелері. Кер заманның кереғар, көлеңкелі тұстарынан жас талапты-бойдағы ақындық қуаты алып шығады. Әуелгі арман-аңсары, өмір мұраты: «Менің көңілім сондағы әкең айтпақ» болып естіледі. Демек, жоқшылық пен кедейшілік – Кененнің өмірдегі көрген қорлығы, жасынан тартқан азапты жолы, зорлық-зомбылығы болса, екінші тынысы - өлең-өнер арқылы көрініс береді. Осы реттен келгенде, әдебиеттанушы-ғалым М.Жолдасбековтың:

«Кенен Әзірбаевтың ақындығы, әнші-композиторлығы жайындағы әңгімені өзі нәр алған екі арнадан - ақындық және шешендік орта мен дәстүрден – бөліп қарауға болмайды.

Ақын туып өскен Жетісу атырабын әлі аршылып болмаған ән мен жырдың бастауы деуге де болар еді. Өйткені, бұл өңірден Сүйінбай мен Бақтыбай, Майкөт пен Құлманбет, Жамбыл мен Сарбастар ғана шықпаған; Қабан, Ноғайбай, Сапақ, Бөлтіріктердей от ауызды, айыр-көмей шешендер де; Қанадан, Байсерке, Бердібектердей өнер асқан күйшілер де; Дәурен сал, Қырмызы, Сауытбектердей сал-серілер де; Ұлбике, Әлмен, Айкүміс,

Ләтипа, Жаңылдықтардай айтулы ақын қыздар да болған. Бұлар қазақ халқының байтақ сөз, күй өнерінің тағы бір үлкен жемісті саласын құрайды. Кенен осы өнерпаз ортаның озық дәстүрінде тәрбиеленген, әсіресе Шөже мен Жамбылдан, Сарбас пен Ноғайбайдан, Кебекбай мен Бөлтіріктен, Балуан Шолақ пен Шашубайдан көбірек үйренген, үлгі алған. Кененнің өнер жолындағы тікелей ұстаздары да – осы аталған саңлақтар. Бұған қарағанда, Кенен бірегей ақындардан ғана емес, айтулы шешендерден де тәлім алған.

...Кенекең болмыс-бітімі де, жүріс-тұрысы да бөлек, табиғи дарын-таланты да ешкімге ұқсамайтын, Алатаудың шыңындай ойы да биік, бойы да биік, әсем үнді, ділмәр тілді, мінезге бай, көпшіл, қонақжай ерекше жан еді. Кенекең ғасыр бойы жасаған байтақ мұрасымен, армандай әншілігімен, аққудың қанатындай әдемі, аппақ жібектей сақалымен, бәйтеректей бойымен көзге де, көңілге де өзгеше бір жұмбақ жандай, данышпан абыздай болып көрінетін», - деген көкарастары мен ой-пікірлерінің мән-маңызы зор [2.3].

Демек, ақын-әнші, өнерпаз К.Әзірбаевтың шығармашылық мұрасы аса бай болып табылады. Өлең өнері, ән-жырлары жеке жинақ, кітап түрінде әлденеше рет жарық көрді (Өлеңдері – 1947; Әли батыр - 1949, 1951; Өлеңдері мен дастандары – 1952; Әндері – 1955; Өлең, дастан, ән тексттері – 1961; Өмірімнің әндері – 1961; Шығармалар жинағы – 1967; Аңыздар сыры – 1969; Алатау шыңы – 1974 т.с.с. [3].

К.Әзірбаевтың шығармашылық мұрасы аса бай деп айтқан тұста, алдымен - өлең-терме, толғауларын, келесі кезекте – айтыстары мен дастардарын еске алар едік. Ақындық өнері - өлең-терме, толғаулардан бастау алса, кең тынысты кемел ойлары, талант қуаты мен шабыт шалқары – айтыс, дастарында биік бел-белестерімен, дәлелді дерек, нақтылы көрініс, бейнелі салыстыру мен суреттері – таза көңіл, шын жүректен шыққаны көрінеді. Ақын мұрасын қайта оқып, зерттеп-зерделеген тұстарда - өлең-терме, толғаулары – ел-

жер, адам мен оның еңбегін тереңнен толғап, шырқау биікке көтеріп, асқақ көңілмен, сырлы сезімдермен суреттейтіні көрінсе, айтыс-дастандары – ақиқат жайттарды, тарихи оқиғалар мен танымал тұлғалар бейнесін шынайы шындығымен, шешендік пен шеберлік тұрғысынан байыпты баяндап, кемел де келісті сөз етеді. Маңыздысы: өткен өмір, терең тарих, мол тәжірибе сәт сайын сезіліп, кең өріс, арналы ағыс құрайды. Өлең сөздің күдірет, киесі де осында болса керек. Өйткені: «Поэзия - әлемдік өмірдің қан тамырының соғуы, сол өмірдің қаны мен оты, жарығы мен күні» [4, 644 б.]. Осындағы: «өлең – еркін сөйленетін жай сөздер тіркесі емес, ырғағы мен ұйқасы белгілі қалыпқа түскен, шумағы мен бунағына дейін белгілі тәртіпке бағынған нақысты сөздер тізбегі» (5.259). Демек, өлең - өнер, өмір - өнердің көркем шежіресі, мәдени-рухани нәрі.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. К.Әзірбаевтың шығармашылық мұрасын - өлең, терме, толғаулары биік белестерге көтерді. Алайда, алғашқы өлең өрнектерінде - өз өмірі, ортасы, айнала-әлеміне қатынасы, көзқарасы кең орын алады (мысалы, «Көкшолақпен тойға барғаным», «Жеті қойды жоқтағаным», «Шөпке барғанда», «Шешем өлген жылы», «Қасқыр қамағанда», т.т.). Айталық, «Көкшолақпен тойға барғаным» атты өлеңде жас талап – ақын Кененнің балалық кезеңі, отбасылық-тұрмыстық ахуалдары, жастық, сағыныш кезеңі, өмірге, өнерге шексіз құштарлықтары танылады. Алғашқы тұста:

*Ол кезде әкем менің алтыс жаста,
Байғұстың баласы жоқ менен басқа.
Баға алмай мен жетімді шешесі өлген,
Жыласа көзі толған қанды жасқа...*

*Жөнді тамақ бермейді малға барсам,
Тегі күн жоқ тіл алмай бармай қалсам.
Жалаң аяқ тасырқап баса алмаймын,
Құтыламын қу малдан қайда барсам?!-деп
өмір-тұрмыстың ауыр салмағын,
отбасылық тұрмыс суреттерін, тағдыр
талқысын тілге тиек етсе, бертін келе:
Сол қорлықпен он беске жасым жетті,
Мен қатарлы балалар басып өтті.*

*Жорға мініп бәрі де жігіт болды,
Соны көріп жүрегім жасып кетті,-* деп те көңіл толқынын, жан-жүрек дүрсілін бүкпесіз білдіреді. Өмір-тұрмыстан туындаған өлең-жырларда жас талап-ақын Кененнің балалығы мен жастығы да, ертелі-кеш айналысатын – «қойшылық кәсібі» де көрініс береді. Тағдыр мен тұрмыстың ауыр салмағы, жоқшылық пен кедейшілік кең қамыты адымын алға бастырмайды. Көңілі мен еңсесін де көтертпейді. Сайын далаға сыр ашатын, табиғатпен тілдесетін, Көкшолаққа мұң шағатын кезең-сәті де осы тұс болатын-ды. Мұң-зар, шер-сор торлаған шақ еді.

Осы өлеңде ақынға – қанат, өмірде – серік болған Көкшолаққа қатысты тұстар, Мәтібұлақ пен дала дидары, бес болыстың басын қосқан торқалы той туралы да толғам-толғаныстар бар. Ақын оны:

*Сатып алды базардан Көкшолақты,
Құйрығы жоқ, жалы жоқ шоп-шолақты.
Өзі сәуірік көктемде байтал қуып,
Бір жағынан азынап құдай атты, -* десе, той туралы:
*Жартасты Мәтібұлақ бір үлкен сай,
Бар еді Бибол деген бір үлкен бай,
Биболдың немересі Құрман деген –*
Жар салды істеймін деп бір үлкен той, - деп толғанады. Өлең-өнердің қанатын қағады. Бойдағы қуатқа, ақындық ұшқынға кең өріс ашады. Елден ұзап, қойды тастағаны – ойға өріс, өлеңге өмір сыйлау. Өмірді - өлеңмен өрнектеу еді. Жас талаптың алғашқы қадамы, өлең өлкесіндегі тұңғыш сапары - өмірін өнерге айналдыру. Сол арқылы іргелі ізденіске, жаңа өріске, биік белеске көтерілу.

Өнер сапары осылай басталды.

Бұдан кейінгі жерде:

*Менің көңілім сондағы өлең айтпақ,
Жас күндегі жүрегім неден қайтпақ,-*деп тойды бетке алады. Тойшыл-сауықшыл жастарды жағалайды. Сөз қағыстырады. Ой жарыстырады. Әзіл-қалжыңға да кезек береді. Қатар жүрген, тең түскен сәттері де болады. Жастық желеңі, достық сапары да алға шықты. Ақындық өнер қанат қаққан, өлең өріс алған сәт еді.

Бозбала мен бойжеткен, қыз-келіншектер қатысқан торқалы тойға – Кенен де келеді. Көңілді кернеген, жан-жүректі тербеген - өлең - өнердің қанат қаққан, шырқау биікке самғаған тұсы да осы кез еді:

*Көкшолақпен мен келдім екпіндетіп,
Қатарына іркілмей келдім жетіп.
Мені жан деп біреуі қарамайды,
Жорға мінген үкісін желтілдетіп.*

*Бір қыздың астындағы байталына,
Көкшолақ оқыранды жұрт алдында.
Бір өлең келіп қалды ауызыма,
Не болса да болмады қайтаруға.*

Жас талап, жас қанат – Кенен бозбала мен бойжеткеннің ортасына еркін енеді. Әзіл-қалжың, ән-әуен өріс алған ортада Кенен өлең-жырдың тиегін ағытады. Өмірін өлеңмен жырлайды. Жоқшылық пен кедейлікке ерте кезіккенін, балалығын кісі есігінде, қой соңында өткізгенін де бүкпесіз жайып салады. Балалық, жастық кезеңін, жоқшылық пен кедейшілік салмағын, ауыр да азапты тағдырын, өмірдің қырын қараған тұстарын т.с.с. өлең-жырға арқау етеді. Қысқасы, Кенен көңілді топқа ән-әуенмен енеді. Өлең-өнер шартарапқа кең тыныспен еркін қанат қағады. Өнер өріс алады. Өмір өлеңмен өрнек құрайды. Өмір-өнер жаңа биікке бастайды.

Ақынның – «Жеті қойды жоқтағаным», «Шөпке барғанда» сынды өлеңдерінде өмір-тұрмыстың сыр-сипаттары мол. Өмір мұраты мен адам еңбегі, уақыт бедері айқын. Жоқшылық пен кедейшілік, тағдыр талқысы мен уақыттың ауыр да азапты тұстары терең тамырлы тарихымыздан, арғы-бергі кезеңдердегі халқымыздың тұрмыс-тіршіліктерінен көрініс береді. Ал, «Шешем өлген жылы» атты өлең өз өмірінің ауыр да сындарлы сәттерін суреттеу арқылы отбасылық бақытты, ортақ мұратты, көптің талап-тілегін, мұң-шерін де қатар көрсетеді. Оқып көрелік:

*Ұлдар анам, амал не, өлген жылы,
Ағайындар арулап көмген жылы.
Жеті жаста жалтақтап көз түрткі боп,
Қала берді апалап жалғыз ұлы.
...Шешем болса мен бүйтіп жүрер ме едім,
Тамақ іздеп үй-үйге кірер ме едім.
Шешесі бар баланың тамағы тоқ,*

Көремін де соларды зар еңіредім.

Өлең ауыр оқылады. Мазмұны салмақты. Мұң-шер, сыр да бар. Тарих, тағдыр, тауқымет те көп. Өз өмірін де, өзгеше уақытты да, кезең көріністерін де кең көлемде қозғайды. Көпке ортақ тұстары мен тағылымы мол. Өлеңде өмір мәні де, өлім сыры да бар. Отбасы бақыты да, ананың орын-үлесі де айтылады. Абай айтқан:

*Ата-анаға көз қуаныш –
Алдына алған еркесі.
Көкірегіне көп жұбаныш,
Гүлденіп ой өлкесі...*

*Сүйер ұлың болса, сен сүй,
Сүйінерге жарар ол,-* деген сенім, үміт ұлғая түседі. Өйткені: «Әлемде өзгермейтін үш-ақ зат бар: ол – ананың ақ сүті, күннің нұры, сәбидің күлкісі» (М.Горький).

Ақын ақиқаты, __өлеңдегі өмір шындығы, жан-жүрек пен көңіл толқыны, көпке ортақ тұстары мен сырлары да осында жатыр.

Ақынның ертеректе жазылған – «Қыздар-ай!», «Жайсаң» сынды өлеңдерінде адам өмірінің кезеңдері, жастық шақтың қызық та қимас сәттері, дүние-тірліктің иірім – сырлары кең көлемде танылады. Мәселен, «Қыздар-ай!» туындысында халық өлеңінің үлгі-өрнектері, көркемдік таным арналары, қайталаулар мен салыстыру сипаттары танылумен бірге, толған айдай жас ару – бойжеткеннің әсем де көрікті келбеті, «бір міні жоқ» түр-тұлғасы, ізгілік пен ізеттілігі танылып тұрар сөз бен ісі т.с.с. жеңіл де әсерлі, серпінді суреттеледі. Оны ақын:

*Алатаудың басынан ұшпа шықты,
Іше алмайсың суынан үш қасық та.
Біздің қалқа сұрасаң бір асыл тас,
Шәйі шапанын жамылып тысқа шықты...*

*Жаман жақсы болмайды бекер мақтан,
Оңай емес жаманға өнер таппақ.
Тал бойында тарыдай бір міні жоқ,
Қандай адам өсірді сені баптап...,*-деп жеткізеді.

Ақынның көз дүрбісі де, көңіл зердесі де арман-аңсарына айналған хас сұлуды тап басып таниды. Жаны, жүрегі қалаған адамның алдынан шығып, ізеттілік пен ізгіліктің үздік үлгісі, сыр-сымбаттың бір бойына жинақталуы кім-

кімге де ой саларлық. «Тал бойында тарыдай бір мінің жоқ», «Қандай адам өсірді сені баптап» деп таң-тамаша болуы да орынды еді. Көңіл қалауы, жан тілегі де осы тұғын-ды. «Жүрекке әмір жүрмейді» деген осы. Қысқасы, жастық жалыны, жан-жүрек жылуы, ғашықтық ғаламаттарының қыр-сыры әсерлі серпінмен беріліп, жеңіл де жүйелі жеткізіледі.

«Жайсаң» өлеңінде өмір-дүние сыры, тұрмыс-тіршілік сипаттары, бақ пен байлық айырмасы, дос-дұшпан қарым-қатынасы жан-жақты танылады. Ақын сөз басын:

*Су шығар жалбызы бар шилі жерден,
Сөз шығар естімеген үлгілі елден.*

*Сайрап қал, қызыл тілім, ел-жұртыңа,
Құтылған еш ақын жоқ қара жерден,-*
десе, келесі кезекте:

*Біреу жүр өзін-өзі билей алмай,
Біреу жүр келген бақты игере алмай.
Он саусақ қарап тұрсам бірдей емес,
Біреу жүр жалғыз басы күн көре алмай.*

*Дүние құсаң қашир, қашиаң жетер,
Өмірді жетемін деп қума бекер.
Дүние ені жалпақ, түбі терең,
Көп адам аттай алмай түсіп кетер...,-* деп өмір-теңіздің түпсіз тереңіне де бойлайды. Бақ пен байлықтың жер мен көктей айырмасын да айқындайды. Жүние-жалғанның қыр-сырын да ашады. Үні шықпас жалғыздың құпиясына да енеді. Нәтижесінде, халық даналығында айтылғандай:

*Атаңның баласы болма,
Адамның баласы бол.*

Ай ортақ, күн ортақ, жақсы ортақ.

Мың досың – аз, бір дұшпаның – көп...,- деген сынды қағидалы көзқарас, қисындар білдіріледі.

Өлең табиғатына жіті – көз, сергек көңілмен үңілер болсақ, онда анық аңғарылатыны - өмір-дүниенің мәні мен сыры, тұрмыс-тірліктің өткіншілігі, уақыттың қимас, қызықты тұстары алға тартылар еді. Ақын мұратына ден қойсақ, өмірден көрген-түйгенін, тәжірибе-тағылымын ой-сөз жүйесіне серік, қызыл тілге ерік беру арқылы нақты көрініс, әсерлі тұстарды бейнелі береді. Халық әдебиетінің үлгі-

өрнектері, атамұра мен дәстүрдің озықта ұнамды үрдістері мол өмір тәжірибесімен табиғи сабақтасып, өлең өрісін де, өміршендік арна-ағысын да айқындай түседі.

Ақын өлеңдері арасында кезек көріністері мен заман шындығын, адам мен еңбек болмысын, уақыт үнін танытатын, танымал тұлғалардың өмірі мен қызметін кеңінен көрсететін туындылар да бар (Мысалы, «Он алтыншы жыл», «Он сегізінші жыл», «Қазақстан», «Алатау», «Төрт кезең», «Балуан Шолақпен кездескенде», «Оразжан», «Жұбанышқа» т.с.с.).

Аталған өлеңдер арасында – «Он алтыншы жыл», «Он сегізінші жыл» сынды туындылар күрделі кезеңнің қиын, сындарлы тұстарын жырласа, «Қазақстан» өлеңінде азаттық, теңдікке ұмтылған қазақ халқының өзіндік ерекшеліктерін Алматы, оның адамдары арқылы көрсетіледі. Ал, «Төрт кезең» - адам өмірінің бел-белестері хақында ой қозғайды. Ер-әйел өмірі мен орны, еңбегі мен өнегесі қатар көрсетіледі. Ерлер туралы:

*Еркекті біріншіден бала дейді,
Балалық әр нәрсеге шала дейді.
Жиырма-отыз жаста аттай шалқып,
Балалық сауал әрі қалар дейді.*

*Асқан соң отыз жастаң жігіт дейді,
Ол кезде жоқшылықты білдіртпейді.*

*Қырық пен елу жастың арасында,
Бөленіп ешнәрсеге ілікпейді,-*десе, әйел табиғатын – ана, еңбектер, қайраткер қалпында суреттейді. Ер-әйелдің төрт кезеңі - өмірмен, еңбекпен қатар беріледі. Ел-жер қадірі, ер-әйел – құрметі өмір мәні, дүние сыры ретінде алға тартылады. Осы реттен келгенде, ақын мұратынан өмір-өзенге өзінше, өзгеше көзбен қарайтынын аңғарар едік. Өмір-дүниенің жалғандығын айта отырып, оның мән-маңызын, қызық-қимас сәттерін, өнегелі-ғибратты тұстарын тәлім-тәжірибе негізінде жеткізетіні танылады. Ең негізгісі, өмір мұраты, адам еңбегі, ер-әйел орны – қоғам, кезек көріністерімен байланыста беріледі. Көркемдік нәрі, рухани әсері де осы тұстан танылады.

Ал, «Балуан Шолақпен кездескенде» атты өлеңде – «Сәлем – сөздің анасы» даналығынан басталған сырласу ақыл-кеңес, аға-іні, ұстаз-шәкірт сынды сипаттар арқылы өріс алады. Ақынның Балуан Шолақты көріп-кездесуі, сегіз қырлы – бір сырлы өнерін тамашалауы, үлгі-өнеге алуы нанымды, әсерлі беріледі. Ақын оны:

*Көзіңнің қырын салшы, Балуан аға,
Даңқыңыз талай елге барған, аға.
Бала едім жаңа талап ақын-әнші,*

Әніңді үйренейін алуан, аға,- деп жеткізеді. «Өнерді үйрен де жирен» даналығы да танылады. Халық мұрасы – ортақ өнерді үйрену, насихаттау мен тарату мұраты да айқын. Негізгісі, әрине есімі мен еңбегі елге етене таныс – Балуан Шолақтың өмірі мен өнерін үлгі ету, көпке ортақ қасиеттері мен өнегесін көрсету мақсаты анық. Ақын-әнші, өнерпаз бейнесі, тарихы мен тағылымы бейнелі де келісті сипат алады. Оны ақын кезең-уақыт шындықтарымен, өлең-өнер өлкесіндегі әр алуан көріністер, сырлы әлем иірімдері арқылы бедерлі жеткізеді.

Сол секілді – «Оразжан», «Жұбанышқа» сынды өлеңдерінде ел үшін еңбек еткен танымал тұлғалардың Отанға, өнерге, жерге құштарлығын, оқу-білімге ұмтылыстарын, азаттық-теңдік ісіндегі асыл мұраттарын үлгі ету бар. Ұлттық мұратқа, елдік мүддеге адалдықтары, адам мен оның еңбегіне, ел-жерге сүйіспеншіліктері кеңінен көрсетіледі. Ол жайлы:

*Мезгілсіз ажал жетті Жұбанышқа,
Жаңадан қол жеткенде қуанышқа.
Жандосов, Бәрібаев қатар шығып,
Тоқаштай большевиктен алған нұсқа.*

*Жасыңнан жайнап шықтың Жетісуға,
Шақырып кедейлерді жеңіс туга.
Жинап ап әнші-ақынды Алматыға,
Қарсы қойдың бай-манап, болыс қуға,-* деп өмір шындығын, уақыт талаптарын жайып салады. Қиын кезең, сындарлы сәттердің суреттері, ақын-әншілердің мұраттары, бай-манап, болыс-билердің содырлы-сиықсыз сипаттары да қаз-қалпында, көркем тіл, ойлы өрнектер арқылы жеткізіледі. Халық перзенттері – Жұбаныш, Ораз, Тоқаш т.б. елдік мұрат жолындағы жанкешті әрекеттері,

азаттық-теңдік ісіндегі батылдық пен адамдық мұрат, қасиеттері кеңінен көрінеді.

Ақынның «Менің ұстаздарым», «Өзіме арнау өлеңдері» әр жылдары жазылғанмен (1954, 1962) өмір кезеңдерін, ұстаз-тұтастар табиғатын, өнер туыстығын тану ісінде берері де, көмегі де көп. Өлең жүйесінен ақын табиғаты, өнердің өзіндік сыр-сипаттары кеңінен көрініс береді. Өнер заңдылығы, ақын мен өлеңнің ұшырасуы, сыр-сезім салтанаты тебіреніс, тербелістерге толы. Алғашқы бөлікте:

*Кәсібім жастайымнан ән мен өлең,
Әзірбай әкем екен, атым Кенен.
Өнерім бойымдағы жалғыз осы,
Сұрасаң сырыңды айт деп халқым менен,-* десе, кейінгі кезекте:

*Әкем де ақын екен, шешем-әнші,
Солардың көрмегенін көріп келем.
Жамбыл мен Шашубайды ұстаз қылдым,
Балуан Шолақ әніне еліктегем.
Қырғызда Тоқтағұл мен Қалмырзаға,
Кездесіп, көп тыңдадым жырларын мен.
Оспанқұл, Халықтармен қатар жүріп,
Дос болдық араласып тең құрбымен.*

*Тайымнан бәйге қосып қалың дулат,
Жарыстым талай елдің жүйрігімен,-* деп арғы-бергі кезеңнен ой қозғайды. Өмірін өлеңге қосады. Өнер арқылы өмір кезеңдерін, ұстаз-ұтастарын үлгі етеді. Қазақ-қырғыз достығын, өнердегі өрісті өлкені мадақ сезіммен еске алады. «Жарастым талай елдің жүйрігімен», деп арғы-бергі кезеңдердегі өлең-өнердің қадір-қасиетін, мәдени-рухани өріс, өресін де айқындап, бекіте түседі. Біздіңше, ақын өзі және өзгелер туралы ой қозғау арқылы ортақ мұратты - өлең-өнердің мәңгілігі мен тұтастығын, баршаға қатысты бірлік пен берекені, ізгілік пен жасампаздықты, достық пен татулықты арқау етеді. Абай айтқан:

*Досы жоқпен сырлас,
Досы көппен сыйлас...
Достық-достық шақырады,*

немесе Жамбылдан жеткен:

*Елменен ел достасқан,
Ғасыры туды адамның,-* деген өмір тағылымдарының мәні мол.

Бұл – қазіргі кезеңде де мәнді, қастерлі.

Ақын өлеңдерінің едәуір бөлігі – Ұлы Отан соғысы тақырыбына арналған. Қиын-қыстау кезеңдегі – Отан, ел мен

ер, жер жайы ақын көңілін алаң етеді. Кеудені намыс кернейді. Жан-жүрек – ел мен ердің тілеуін тілейді. «Өзі келіп ұрынған, Өз қанына жуынар» деп басқыншылық әрекетті, әділетсіз соғысты сынға алады. Кезекті тұста:

*Отан – қамал, қорғаймыз,
Жауды жеңбей қоймаймыз.*

*Жау жеріне ту тігіп,
Жеңіс туын тойлаймыз,-* деп анық, нық сөйлейді. Ол, әсіресе «Біз жеңеміз», «Жаурамасын батырлар», «Кек алу», «Төрт батыр», «Майданға сәлем», «Жамбылға көңіл айту», «Батыр болсаң, Мәліктей бол», «Жеңіс салтанаты» т.с.с. өлең, жырлардан да танылады. Бұл тұстардан да ақын оттан ыстық – Отанға адалдық, табандылық танытады. Ел-жердің қадір-қасиетін бәрінен де жоғары қояды. Жауынгерлерді өлең-жырмен жігерлендіріп, ұлттық рухты асқақтата түседі. Ол туралы:

*Қаһарлы, батыр халықпыз,
Жеңімпаз күш бізде бар,-*

десе, енді бірде:

*Белге қылыш ілген соң,
Шабыттанды біздің ер.
Анталаған жауларды,
Қырып салды қызыл ер.
Атамыз батыр қазақтан,
Сойыл-шоқпар қолға алып,
Қасқалдақ атқан садақтан,-* деп атамұра мен дәстүрді мадақ етеді. Ал, ел мен ер жайлы төмендегіше тебіренеді:

*Әбдіров, батыр Мәлігім,
Шығарды ата тарихын,
Елге батыр атанды,
Көрсетіп көзге қаруын.
Момышұлы Бауыржан,
Отанға ұран шақырған.
Майданда ерлер табылған.
Тоқтарұлы Төлеген,
Қырандарым көреген.
Жер жарыла жойылды.
Жауға істеген ерлігің,
Отан үшін, ел үшін,
Жауды соқты төбедең
Отанға шын берілген
Дұшпандарды қиратқан,
Жаудың туын құлатқан...*

Өлеңде – ел мен жер қадірі, ел мен ер мерейі, елдік пен батырлық өнегесі, дос-дұшпан айырмасы т.с.с. терең тебіреніс, кең толғам, келісті көрініс, шабытты шақ арқылы беріледі. Негізінен, аталған өлеңдерде халық

әдебиетінің өрнекті үлгілері, елдік пен ерлікке қатысты әр алуан салыстырулар, толғам-толғаныстарға толы көңіл толқындары көркемдік мәнерімен, шынайылық сипатымен, серпінді сезім иірімдерімен жан-жүрекке мейірім шуағын, көңіл сәулесін молынан түсіреді.

Ақын өлеңдері арасында – «Бейбітшілік – асыл сөз», «Бәрінен де еңбек күшті», «Кішіпейіл келеді білімді адам», «Жақсы болса жан жарың», «Міне, сонда тазалық» т.т. ақиқат жайттарды, өмір мен еңбектегі шынайылық сипаттарды, жақсылық-жетістіктерді мадақ сезіммен суреттейді. Айталық, «Бәрінен де еңбек күшті» деген өлеңінде өмір мұраты мен мәні, ел мен жер жайы, қоғам мен қоршаған орта туралы толғам-толғаныстар өте мол:

*Аға көркем көрінер ініменен,
Ағаш көркем көрінер гүліменен.
Бала көркем көрінер тіліменен,
Әнші көркем көрінер үніменен.
Өзен көркем көрінер суыменен,
Көлдер көркем көрінер қуыменен.
Аспан көркем көрінер күніменен,
Ай да көркем көрінер түніменен.
Әйел көркем көрінер еріменен,
Басшы көркем көрінер еліменен.
Елі көркем көрінер жеріменен,
Жері көркем көрінер егінменен.
Жерді көркем ететін еңбек екен,
Шын көркемдік ойласақ еңбекте екен
Жер мен көкті жайнатқан еңбек күші,
Не бар сонда еңбектен жеңілмеген?*

Өлеңде өмір ақиқаты, қоғам шындығы мен уақыт бедері айқын, нақты көрініс тапқан. Қоршаған орта, жаратылыс сыры бар болмыс, шындықтарымен көз алдына келеді. «Жер мен көкті жайнатқан еңбек күші» екеніне көзің жете түседі. Еңбек табиғаты мен тағылымы мол.

Сондай-ақ, «Міне, сонда тазалық» деген өлеңде де өмір мәні, тәжірибе тәлімі мол. Адалдық пен әділетті іс, бірлік пен береке, сенім мен сезім күші т.с.с. тәлім-тәрбие, тағылымдық қырларымен назар аударады:

*Киім таза болғанмен,
Жүректе болмай арамдық,
Қоғамға қол сұқпаса,
Міне, сонда тазалық.
Шын тазалық жүректе,*

*Шын сұлулық еңбекте.
Көптің малын ұрлама,
Сезімін сатып пұлдама –
Міне, сонда тазалық.
Ескі әдетті тастаңдар,
Жаңа жолға бастаңдар,
Міне, сонда тазалық.
Қоғам мүлкін қорғаңдар,
Сенімді бол, бар жанға,
Адал болса жүрегің –
Жұрт ілеспей қалар ма!
Ынтымақты болсаңдар,
Сырттан жау кеп алар ма!
Досыңа да адал бол,
Жауыңа да әділ бол,
Міне, сонда тазалық.*

Асылы, өлеңде өмір мұратына қатысты ойлы, ұнамды тұстар мол. Ақын өмірден көріп-түйгенін, өнер өлкесіндегі сенімі мен сезімін жыр жолдары арқылы жүйелі, әсерлі баяндайды. Өмірден туған өлең, өнерден өріс алған ақиқат жайттар - адалдық, тазалық сынды биік те асқақ, қастерлі ұғым-түсініктер төңірегінде шеберлік пен шынайылық сипаттарға ие болады.

Ақынның арнау өлеңдерінде «Қырғыз бауырыма», «Жүз жасаған Жамбылға», «Оспанқұлға», «Санатбайға», «Несіпбайға», «Мұхтарға», «Сәбитке», «Қайран Тайыр», «Ғабитке», «Димашқа» т.б. достық пен сыйластық, құрмет пен құштарлық кең орын алса, мақал-нақылдарында тәрбиелік-тағылымдық тұстар мол. Адал еңбек елдің досы, Бақ іздеудің жолы осы.

*Бақыт бар деп базарға барма,
Иман бар деп азанға барма.*

*Кесірлі адам кер болады,
Кемеңгер адам кең болады.*

*Қазанат қамшы тигізбейді,
Азамат жоғын білгізбейді.*

*Шын сүйгендер жоққа шыдар,
Азаптау мен оққа шыдар...*

Бұдан басқа – «Аңдар аты», «Құстар аты», «Шөп аттары», «Судың да аты бар» сынды өлеңдер ақын ізденісінен өзге мол өмір тәжірибесін, көзқарастанымын, жан-жануарлар әлемінің өзіндік сыр-сипаттарын жан-жақты ашады. Бұдан да ақынның көзқарастанымы, дүниетаным иірімдері

танылады. Айнала - әлемге, көрініс-құбылысқа бейтарап қарамайтыны айқын аңғарылады. Жалпы, аталған өлеңдер - өмір өрнектерінен ой қозғайды. Қоғам, кезең көріністерінен сыр тартады. Адам мұраты мен еңбегі арқылы өмір мәнін, тұрмыс-тіршілік сипаттарын, келелі келешек хақында кемел ойларды алға тартады. Ортақ мұраттар төңірегінде тереңнен толғайды.

К.Әзірбаевтың шығармашылық мұрасының басым бөлігін – терме, толғаулары алады. Олардың тақырыптары әр алуан, мазмұн-жүйесінен – ел-жер жайы, халқымыздың арғы-бергі тарихы, адам мен оның еңбегі, жақсылық-жетістіктер, қуанышты-салтанатты сәттер кең орын алады. Айталық, «Жас кезеңдері» //терме// адам өмірінің алғашқы әрі соңғы сәттеріне дейінгі аралықтағы әр түрлі көрініс, жағдаяттарды жүйелі жеткізсе, «Қадірлеген халқыма» //терме// - Отанды аялау мен бағалауға, елді құрметтеу мен қадірлеуге, туған топыраққа тағзым мен тағылым сынды сипаттарымен ерекшеленеді.

Терме табиғатынан – ел-жерді мақтан ету, ұлт пен ұрпақты мадақ тұту, халыққа қорған болу мұраты айқын.

*Қадірлеген халқыма,
Еркелеген қонақпын...*

*Қартайтпаған халқым бар,
Жүрегімде алтын бар.
Иісі жұпар жерім бар,
Көптің малы қаптаған,
Алатау арқа белім бар.
Пейілі кең, мейман дос,
Қазақстан елім бар.
Айтып болмас ауызбен,
Әр алуан кенім бар.*

*Туған жерім – тұғырым,
Шөбі дәрі, суы бал,
Арқасында халықтың,*

Шат-шадыман көңілім бар,- деп ел-жерді мақтан етеді. «Туған жерім – тұғырым» деп те оны бар дауыспен, асқақ үнмен жырлайды. Ақынның көңілді кеңге салып, ел-жерді, тау-даланы жаңғыртып, жасартып ән-жырға қосуы еркін де сергек, серпінді сипат алады. Ал, Алатауды – арқа тұтып, Қазақстанды – мақтан етуі, сөз жоқ ортақ мақсат-мұратқа адалдық пен жан-жүректің

шынайылығын көрсетеді. Ұлт мұраты, елдік мүдде – бар асылдан да жоғары қойылады. Өйткені: «Ел дегенде еміреніп, жұрт дегенде жүгініп қызмет еткін», «Жерге тер төгіп, халыққа қызмет студен аянба» Б.Момышұлы сөзінен. Ұлт мұратына адалдық пен берілгендік, ел-жерге сүйіспеншілік пен өмірге құштарлық – ақын поэзиясының биік нысанасы, көркемдік тұғыры.

Ал, «Не пайда» атты термеде адам әлемі, өмір-дүние сыры, дала-табиғат қадірі, қазақ-қырғыз қарым-қатынасы, ақын-әнші мұраты т.с.с. талап-талғам тұрғысынан таразыланса, «Көз жіберсем өткенге» атты толғауда – ақынның балалық, жастық кезеңі, отбасылық өмір-тұрмыстары, әншілік-өнерпаздық қырлары кеңінен көрінеді. Әсіресе, қазақ-қырғыз қарым-қатынасы, Шәбден батырға қатысты жиын, ақын-әнші, өнерпаздар сайысы т.с.с. қызғылықты көрініс-оқиғаларымен, ән-әуенмен әспеттелген сазды-ырғақты қалыптарымен әсерлі, нанымды өріс алады. Ақынның Жамбылмен жарастығы, Сарбасқа шәкірт-іні болуы, Балуан Шолақтан ән салуды үйренуі де нақтылы көрініс, үлгі-өнегелік қырларымен көңілді баурайды.

Тегінде, «Көз жіберсем өткенге» атты толғау арқылы ақын ұлт мұраты мен ұрпақ қамын, Ысты-Дулат тарихын, Қордай-Сұлтөз сипаттарын, қазақ-қырғыз байланысын, өмір кезеңдері мен ел-жер жайын, жақын-жуықтар қарым-қатынасын, өлең-өнердің табиғаты мен тағылымдарын арман-аңсарларымен, ән-әуенге, өлең-өнерге құштарлықтарын сенімді суреттейді. Асыл сөзбен – ақиқатты айту, ән-әуенмен – көркемдікті жеткізу мұраттары да айқын. Демек, ақын терме, толғаулар арқылы да ұлт мұраттарын, ел-жер жайын, адам әлемінің қыр-сырын ашуға батыл қадамдар жасаған.

Ол – ұтымды, ұнамды тұстарымен ерекше маңызға ие болады.

Негізінен алғанда, К.Әзірбаевтың шығармашылық мұрасының мәнді де нәрлі тұстарын, көркемдік-рухани құндылықтарын айқындайтын - өлең мен терме-толғаулары адам өмірі мен оның

еңбегін, ұлт пен ұрпақ қамын, ел мен жерді, қоғам байлығы мен дәстүр-өнегені, адалдық пен әділетті істі, тәлім-тәрбие жайын т.с.с. көркем де кемел, серпінді де сенімді жырлайды. Ақын мұратын – елдік мүдде мен халықтық қасиеттер, дәстүрге адалдық сынды сипаттар да бар қырынан жарасымды әрі жарқырай көрсетеді. Ең негізгісі, өлең-өнер өрісі мен қуатынан, көркемдік-рухани арналардан – ел-жерге құрмет пен сүйіспеншілік, адам өмірі мен еңбегіне тағзым, өнерге құштарлық сынды сипаттар айқын аңғарылады. Ақын қуаты мен талант табиғатына тән бұл белгілер – шығармашылық еңбектің басты мұраты, ізденіс арналары мен дүниетаным көріністері, шабытты шақтың сырлы әлемі, көркемдік-рухани нысаналарының бірі болып табылады.

Ұлт тарихында, оның сөз өнері хақында қилы көзқарас, алуан ой-пікірлер бар. Әр түрлі ізденіс, зерттеу еңбектері де көптеп саналады. Әсіресе, олардың арасында ақындық өнер туралы, әнші - өнерпаз бен сал-серілер, жыр-жыршы жөніндегі ой-пікірлердің өзі сан салалы арнаны құрайды.

Ақиқатында, ұлт мұраты мен руханият ісінде, әсіресе ақындық өнер мен жыршылық дәстүрдің арыдан арна алған терең тарихы мен мол тағылымы бар. Ұлт мақтанышы Ш.Уалихановтың көзқарас-танымдарынан көп жайларға көз жеткіземіз: «Тарихи көзқарас тарапынан келгенде қазақ халқының ақындық рухы айтарлықтай қызық, олай дейтініміз, бірінші жағынан – ақын жыршылар бұрынғы өткен батыр, ерлердің қаһармандығын дәріптейтін, көне дәуірдегі ескі поэмаларды сол қалпында сақтап жеткізген. Екінші жағынан, әр заманда басынан өмір кешкен ақын, жыршылар өз кезінде өткен уақиға тізбектерін бір жүйеге біріктіріп, арнаулы тақырыпқа бағындырып, ірі тұлғаның басына жинап, сыйыстырып, халқының жадынан шықпастай, ел есінен өшпестей етіп жырына қосқан. Үшінші жағынан келгенде, түрлі әдет пен ғұрыптың, мақал-мәтелдердің халық провасының сөлі, жиынтығы болып саналатын осы

эпикалық поэмалар халықтың өткен өмірі мен рухани тіршілігін бейнелеп, белгілі тарихи дерек, мағлұматтарды және оның шығу төркінінің себебін айқындап, анықтай беруге кейінгі ұрпақ - бізге толық мүмкіндік береді» [6].

Ал, ақындық пен жыршылық өнер туралы В.Радлов: «... өздерінің туыстас, төркіндес елдермен салыстырғанда қазақтар сөзге шешендіктерімен ерекше көзге түседі. Олардың шешендіктеріне, шынында да таң қалмасқа болмайды, қазақтар сөйлегенде ешбір мүдірмейді. Ойларын дәл, айқын етіп бере білуімен қатар, сөйлемдерін белгілі бір дәрежеде әдемілікке безейді, әңгімелесіп отырғанның өзінде жай сөйлемінде, не жайылма сөйлемінде болсын ырғақ анық байқалып және жиі кездеседі. Оның шумақтарында ғана ұшырайтын сөйлем түрлері жай сөздердің өзінде іркес-тіркес келіп жатады да, тыңдаушыға өлең тәрізді әсер береді. ... Ырғаққа құралған сөздерді дүниедегі көркем өнердің жоғары сатысы деп ұғынатын, суырылған шешендікке рахаттанатын халықтың сөздері солай болып келуі әбден түсінікті. Сондықтан да қазақ халық поэзиясының дамуы жоғары сатыға жеткен», - деген ой-пікірінде шынайы шындық, терең сырлар да мол [7].

Әрине, бұл бағыттағы ізденіс, көзқарастар көп-ақ. Қысқа шегініс жасасақ, М.Әуезов «Әдебиет тарихы» еңбегінде: «Қазақ ескілігінің бір саласы айтыс өлеңдер. Ауызша әдебиет ішінді айтыстан көп кездесетін өлең жоқ. Баяғы ескі заманнан бастап соңғы күндерге шейін қай ру болса да, ортасында айтыс өлең айтылмаған ел болмайды...

Айтыс сөздерінің молдығы мен көп жайылғандығына қарасақ, қазақ елі ақындық теңізі сияқты көрінеді. Өзге жұрттың әдеби тарихын өлең түріне бөлгенде, айтыс өлеңі деген бөлім, не жоқ болады, не болмаса өте аз кездеседі. Қазақтың өзге түрдегі ескілігінің барлығында өзге елдігіне ұқсастық болса да, айтыс өлеңдері барлығынан да жат, жаңа түр. Қазақ әдебиетінің өзіне ғана меншікті саналады...», - деп жазса [8, 172 б.], танымал тұлға Ә.Тәжібаев: «Ақын бір жағынан сонау арғы заманнан бері

асыл қазыналардың қоймасына айналып, соларды сүйікті жұртына жандандыра жаңарта айтушы болумен бірге, әр тұстағы өзі басынан кешірген күйлерді тұтас дәуірдің мұрат, мақсатына үндесе отырып жырлаушы болды. Еңбекші халықпен біте қайнасқан, бірге жасасып ақын халықтық поэзияның белгілі бір традиция яки жанрын ұстап қана қалған жоқ. Олай қалуға мүмкін де емес-ті. Заман ағымын сырттай бақылап, оңаша болжамай, өткенді арман қып, күрсіне бұғып қалмай, әйтпесе өмірдің жеңіл, жайлы өңірлерінде арзан саятқа оңай елігіп қалмаған ақын әрқашан да ерекше қимылдауға тиісті. Ондай ақындар үшін дәуір тұтас күйінде де, бөлшек сипаттары арқылы да барлық ішкі қайшылықтарымен, барлық терең шындықтарымен дамыған жанды тұтасымен түгел алынады», -деп түйін жасайды [9].

Жалпы, бұл айтылғандардың өнерге, жыр мен жыршыға да қатысы бар. Өйткені, сөз өнері – көпке ортақ: онда өмір бар, сыр-сезім де мол. «Өмір-өнер» қисынында ортақ тұстар, мол тағылымдар да бар.

К.Әзірбаевтің ақындық өнерінің қуатты, серпінді тұстары - айтыстар мен дастандарынан танылады. «Жарыстым талай елдің жүйрігімен» деп ақынның өзі айтқандай, соның ішінде: «Айтыс пен дастан- ата-бабаларымыздан бізге келіп жеткен ақындық өнердің айрықша бір салалары, өте қиын түрлері: жас ақындар сөз өнеріне жетілдірер, икемдеп жол сілтейтін үлкен мектеп.

Ақындар айтысы мен жыр-дастандарының халыққа аса танымал болуының себебі де осы.

Айтыстың өлең сөзі алдымен тапқырлық, шешендікті талап етсе, дастан ақынның ішкі тебіренісі мен терең толғаныстарының жарқын көрінісі. Өлең сөз жарысының тағдырын шешетін негізгі шарт- айтыстың әрі әдепті, әрі шыншыл, нақпа-нақ, әрі көркем болуы. Ауыз әдебиетіндегі ең өткір, нақты жанрлардың бірі – айтыс болса, көп оқиғамен ауқымы кең, көркем тілді бір нұсқасы - дастан болып табылмақ» [10].

К.Әзірбаев ұлттық сөз өнерінің арналы да, ауқымды салаларының бірі – айтыс пен дастандар арқылы қоғамдық құбылыстарды, кезең көріністерін, әлеуметтік мәселелерді, өмір-уақыт шындықтарын, адам әлемі мен еңбегін, тұрмыс-тіршіліктерін т.с.с ашық та өткір көтерді. Қоғам-уақыт алға тартқан зәру де өзекті мәселелерді қызыл тілдің қуат-мүмкіндіктерімен, қос ішекті қоңыр домбыраның әуез-әуенімен көркем де шебер, һәм шешендікпен бейнелі бедерлейді. Ол, әсіресе көңіл төрінде құрыштай қорытылып, жан-жүректі тереңнен тербеп, алуан ойлар мен толғам-толғаныстар арқылы ерекше екпінмен, сергек серпінмен сенімді де жүйелі жеткізіледі.

К.Әзірбаевтың шығармашылық мұраларында айтулы орын алатын, айрықша маңызы бар саласы - айтыстар болып табылады. «Айтыстың беташары» сынды арнауында ақындық өнердің табиғаты мен мұрат-міндеті айқындалып, қыр-сырлары ашылады. Алғашқы тұста:

*Ежелден ел салты бар,
Айтыс десе талпынар.
Кәрі мен жас келгенде,
Ақын қиял шарқ ұрар.
Ат қосқандай бәйгеге,
Озып келсе даңқы бар.
Жүзден жүзде алғанда,
Мадақтайтын салты бар.
Айтысқа тән жол ашар,
Асыл сөздер жарасар, -
десе, келесі кезекте:
Кемшілікті көріп айт,
Әділ сынап, теріп айт.
Ыза болсын жалқаулар,
Көп алдында көзіне айт.
Аққу қаздай жүзіп айт,
Арғымақтай шұлғып айт.
Ақ бөкендей желіп айт,
Оза шауып орғып айт.*

Тыңдаушыға жолғып айт, - деп айтыс табиғаты мен тағылымын, айтыскерлердің мақсат-мұратын, орын-үлестерін жіті саралап, кең көлемде айқындайды. Ақындық өнердің құдірет-киесін де, қадір-қасиетін де кеңінен көрсетіп, ондағы озық дәстүр мен озат тәжірибені, асыл сөз бен көркемдік қайнарларды, әділ сын мен өткір жырды, тебіреністі толғамдар мен ойлы орам-

өрнектерді айрықша атап, айтыс арнасы мен айтыскерлер тарапынан жүйелі бағыт алуын ортаға салады. Дәстүрлі өнердің жарасымды жалғасуын, арналы ағыс алуын жан-жүрегімен қалайды. Ақындық өнердің жаратылыс-тумыстан берілетіні, қолға қонған жыр-құсын аялап-бағалауды, жетілдіріп-дамытуды жас ұрпаққа үлгі етуді келешекке сеніп тапсыруды өлең-өнерімен бейнелі, бедерлі өрнектейді. Өленде өмір өрнектері, мол тәжірибе тәлімі, жанрға жанашырлық пен жауапкершілік сынды сипаттар терең сезіледі.

Арыдағы арналарға ден қойсақ, әуелден-ақ: «Ақын атаулының ежелгі дәстүрінің бірі - өз халқының, елінің жақсылығын жария ету, жұртшылықты ізгілікке тәрбиелеу, отаншылдық қасиеттер дарыту болып табылады» [11]. Бұл бағыттағы ізденіс, көзқарас әр алуан болғанымен халық әдебиетіндегі орны айрықша көрсетіледі: «Қазақ халық әдебиетінің айрықша атап, тоқталуды қажет ететін түрі айтыс (состязание импровизациями). Көшпелі өмір салтында рулық шешуші рөл атқарды. Бәсекеге түскен әрбір ру, әрбір ата тек өзінің билері мен батырларын ғана емес, қарсыласына дес бермейтін дарынды ақындарын да орынды мақтан тұтады. Қазақ арасында осы ру мен ата, жеке адамдар бәсекесі сөз жарысы- айтыс арқылы өте жиі көрініс табатын.

Айтыс- қазақтардың күні бүгінге дейін ең жақсы көретін поэзиясы. Соңғы кезге шейін қандай да бір уақиғаға бағышталған жиналыс болмасын әдетте ешқашан айтыссыз өтпейтін. Айтыс кезінде қарсыластар кезекпен суырып салып, бір-біріне жауаптасады. Өрқайсысы өзін, атақты аталасын, руын, жұртын т.б. мақтай отырып қарсыласының, оның аталастарының, руластарының, жұртының т.б. кем-кетіктерін, қате басқан қадамдарын, ұятты істерін қазбалап, тізе бүктіруге тырысады...

Айтыста жеңіске жеткен ақынның даңқы ерекше артады, сондықтан да айтысқұмарлар белгілі айтыс ақынын жеңіп, атақ-даңқын асыру үшін мыңдаған шақырым жерден қарсыласын

іздеп келеді. Айтысушылар жеке басты, қарсыласының руын қорлап, тіл тигізген кезде айтыс кейде төбелеспен аяқталады. Жеке адамға не руларға сипаттама бере отырып өтетін айтыс әдебиеті тұрмысты, кейде тіпті қазақтардың тарихын зерттеуде тамаша көмекші болып табылады» [12]. Демек, айтыс өнері – халықтың өлең-жырларындағы өмір өрнектері, кемел келешек хақындағы арман-ансарларының көркем де сырлы шежіресі. Оның үстіне: «Айтыс – ақындық қиял ұшқырлығы мен парасатты тапқырлықтың, биік білгірліктің және өмірге деген өрісті әрі оптимистік көзқарастың самғауы. Айтыс – жыршы һәм насихатшы жанр. Айтыс – жауынгер жанр, күрескерлік жанр» [13].

К.Әзірбаевтің алғашқы айтыстарының қатарына сән-салтанаты жарасқан бай қызы – Шалипамен аз-кем тілдесуін, сөз жарысын жатқызар едік. Айтыс мазмұны мен қысқа көріністер, ұтымды тұстары – «Көкшалок», «Көкшолақпен тойға барғаным» секілді өлең, жырлардан кең орын алады. Онда айтылатын:

*Қыз – келіншек аралас боз балалар,
Қуып ұрса кім мені арашалар.
Шоқпыт тон мен астымда атты көріп
Мен байғұсты мазақтап тамашалар.*

*Көкшолақпен мен келдім екпіндетіп,
Қатарына іркілмей келдім жетіп.
Мені жан деп біреуі қарамайды,
Жорға мінген үкісін желпілдетіп.*

*Бір қыздың астындағы байталына,
Көкшолақ оқыранды жұрт алдында.
Бір өлең келіп қалды ауызыма,
Не болса да болмайды қайтаруға,-* деген жүйелі сөз, сырлы шумақтар Кенен мен Шәлипа айтыстарында жаңа қырынан, соңы сипаттарымен кең арна алады. Алғашқы тұста алма-кезек сөз қағыстырады. Әзіл-қалжың кең өріс ала келе бай-кедей жайын, жеке бастың артық-кем тұстарын таразылай бастайды. Сөз басында Кенен өз жайынан мағлұмат береді. Бай қызы Шәлипа өзіне Кененді тең көрмей, көңілін де бермей, асқақ ұстайды. «Өкең байғұс ұстап жүр қазан-аяқ, қойды жөндеп бақсаншы сандалмай-ақ» деп қатарға да қосқысы келмейді. Жел жағына да шығармайды. «Жапалақша

жарбандап қалмай қойдың» деп те тілдеп, түйреп өтеді. Өз кезегінде Кенен: *Мен өзім Алатаудың ителісі,
Қойшының қызға жақын икемдісі.
Кедейсің деп кемітпе байдың қызы
Келіп отыр құрбынның сүйкенгісі,-* деп Алатаудың биігінен көз тастап, одан кейінгі жерде таудан еңіске беттегендей екпінмен, өзгеше серпінмен сөз бастайды. Ой ағысын, сөз түйінін: *Шәлипа сен олай деп кесірленбе,
Жүйрік аттай самғаймын көсілгенде.
Адамды итке теңеп шақыратын,
Шешен ит қып өзінді өсірген бе?-* деп білдіреді.

Алайда, бозбала мен бойжеткеннің әзіл-қалжынына құрылған қысқа көлемді сөз қағысы болғанмен, кезек көріністерін, өмір-уақыт шындықтарын, ең негізгісі әлеуметтік мәселелер тәп-тәуір танылады (мысалы, бай-кедей қатынасы т.с.с.). Қиял қанаты, ой-сөз салмағы мәнді. Ой ұшқындары, көңіл асқақтығы, өмірге, өнерге құштарлық айқын.

Ақын айтыстары арасында - «Кененнің Бөдене және Шәйнек деген жеңгелерімен әзіл –қағысы» ауыл-аймақ, ел жұрт, жаңа қоныс жайын қозғаса, «Кенен мен Ләтипа» айтысы-өлең сөзден өріс алған, қызыл тілден қуаттанған, көз бен көңіл сүйсінген қалың көпшілік қол соққан, серпін мен тербеліске толы сөз сайыстарының бірі. «Іздегенге сұраған» дегендей, Қордайдағы Кенен, төменгі Балқаштағы Ләтипа өз кезектерінде ел-жер жайын да, жеке мұрат – мүддені де ерекше екпінмен, өзгеше серпінмен сөз етеді. Алғашқы тұста екі ақын да өз мүмкіндіктерін, жан-жүректегі тербеліс, тебіреністерін көңілмен қозғайды. Орайлы тұста Кенен: «Ақйық Алатаудың қыранымын», «Бәйге алған оза шауып арғымақпын» десе, оған Ләтипа: *Сен болсаң, кім қорқады, Кенен ақын,
Жасыннан жарымаған кедей ақын.
Мақтанба көрмегендей, білмегендей,
Құраған көк шолақпен сірі тақым.*

*Ей, Кенен, жүйрік емес, жүріскерсің,
Өлеңге әуенменен мініскерсің,-* деп лезде жауап береді. Кенен ақынның артық-кем тұстарын, әсіресе жоқшылық пен кедейліктің шеңберінен шықпағанын

алға тартады. Өмірін, тұрмысын тілге тиек етеді.

Ал, Кенен:

*Ләтипа, көруге ашық едім,
Ауылың Хаңтаудағы қашық еді,
Көкбайтал күнде озып жүргенменен
Оны да жабы сәуірік басып еді.
Тұғырдан туған құлын шабан болып,
Көшке де ілеспейтін жасық еді.
Қазанның күйесіндей қара байың,
Күйеуің таңдап тиген осы ме еді?
Кетпеннің ұңғысындай кеңірдегі
Көргенде қалып едім шошып енді.
Қашар мен арғымақты матағандай,
Жатасың қайтіп қана қасына енді?- деп
Ләтипаның өнерін де бағалап, отбасын
да еске алып, соның бәрінен азаттық пен
теңдікті жоғары қояды. Ол туралы:
Ләтипа, асыл нарқын білген қандай,
Жас шақта күліп, ойнап жүрген қандай?
Бұл күні әйелдерге ерік тиді,
Қалайша жүрсің шыдап жаман байға-ай?-
деп байыпты байлам жасайды.*

Біздіңше, айтыста азаттық, теңдік жайы да, әлеуметтік сипат та, ой мен сөздің қуаты да күшті. Көптің қамы да, отбасылық сыр да бар. «Қыздың жолы жіңішке» екені де тиісінше орын алады. Қос ақын - Кенен мен Ләтипа арман-аңсарларын да, жан-жүрек сырларын да осы кездесу – сөз сайысында бар қырынан көрсетеді.

Асылы, қарапайым басталып, кең өрісті арна алған - айтыс өнері қоғамдық құбылыстарды да, әлеуметтік мәселелерді тиісінше сөз етеді. Әсересе, бас бостандығы, отбасылық өмір, әйел затының нәзік те тылсым сырлары уақыт шындықтарымен табиғи байланыста беріледі. Кезекті тұста Кенен:

Бұл күні әйелдерге ерік тиді,-

деп Ләтипаның «құрсаулы шеңбер» ішіндегі ауыр ахуалын еске алса, Ләтипа: *...Шын айтсаң, мен соңыңнан қала алмаймын,-* деп алғашқыда елп ете қалғанымен, кейіннен:

*Ақ бата, қызыл қанды бұзбаймыз деп,
Ұзатты байлап, матап ел-ағайын,-* дегенді алға тартады. Басында еркі жоқ, отбасылық өмірден ұзап шыға алмайтынын да қисынды сөз, шерлі сырмен жеткізеді.

Айтыс соңы – Ләтипаның әлеумет ісінен гөрі отбасылық өмір мен әйелдік

міндетке адалдығы төңірегінде аяқталады.

Айтыс мұраты мен мәні, сыры мен сипаттары осыған келіп саяды.

«Әйел жолы жіңішке» екеніне көз жетіп, көңіл сенеді. Ләтипа өмірі мен тағдыры осыны алға тартады.

Бұл- кезең, уақыт та шындығы еді.

«Жамбыл мен Кенен» - ұстаз бен шәкірттің жылы жүзді кездесуі мен қауышуын, Отан, ел-жер жайлы емен-жарқын сыр-сұқбаттарынан тұрса, «Кенжеқожа мен Кенен айтысы» шын мәніндегі шеберлік пен шешендіктің қатар қанат қаққан, кең өріс алған сәттерін көрсетеді. Екі ақын да тиісті тұстарда қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді, бай-манап, қожа-молда, болыс-бидің болмыс-бітімдерін, білім-ғылым ісі мен өнер жайының даңқты да, даңғыл сәттерін, ақын-әнші, өнерпаздардың өмірі мен өнегесін кең көлемде, еркін де екпін сипатта сөз етеді. Әдеттегідей, қос ақын алма-кезек сөз алып, оны өз өмірлері мен ортасын, кәсіп-дағдыларын, тұрмыс-тіршілік түйткілдерін, тіпті бір-біріне сай еместігін де тілге тиек етеді. Алғашқы кезекте Кенжеқожа:

*Арғы атам Мәделі мен Майлықожа,
Ғылым мен өнері асқан сайлы қожа.
Қазыны, қартаменен сары қымызды,
Қонаққа соятұғын тай деп қожа.
Сүйеніп құс-жастыққа, мамық төсек,
Ишпейтін қаймақ қатпай шәйды қожа.
Патша мен бай-манап заманында,
Санаған жұлдызнама айды қожа.
Дін ислам күшті болып тұрған шақта,
Халыққа әділ болған жайлы қожа.
Сен болсаң кедейлерді жиып алып,
Бермедің бай-болысқа ешбір маза.
Бай-манапқа тілектес қожалар деп,
Біздей асыл тұқымға бердің жаза,-*

десе, сонда Кенен:

*Кезекті берді маған Кенжеқожа
Кесір айтпа, сен дағы пенде қожа,
Сәлдеңді орап, аллалап таң атқаниша,
Азан айтып әлек боп мойын соза.
Қара құстай үймелеп қансонарда,
Олжа алам деп бір адам болса қаза.
Еш дем алмай жүрмейді ишандарың,
Қанағатшыл, ақниет болса таза.
Өлім шықса молдалар қуанады.
Қаралы үйге бермейсің ешбір маза,
Түрлі салық өлгенге саласыңдар.*

*Бермесе, боласыңдар тағы наза.
Төлемеген тозаққа күйеді деп,
Жалғыз атын кездейсоқ ап жаназа.
Қатім құран шығарып пыдия алдың,
Жұрт алдыңда тарттырам саған саза.
...Қалың қазақ халқының бұлбұлымын,
Таудан аққан мен – бұлақ, сен – бір тамшы,-
деп ақиқат пен шындықты алға тартып,
әлсіз һәм жанды тұстан өлеңнің улы
тілімен түйрейді. Ал, Кенжеқожа болса:
Ау, Кенен, атың дархан, кең екенсің,
Ән-жырға, әңгімеге тең екенсің.
Әншейін сырттан өсек айтып жүрген,
Ақындар күндеп жүрген, ер екенсің.
Өнерге жап-жасынан талаптанған.
Қордайдың саулап тұрған желі екенсің,- деп
ақиқат алдында тізе бүгеді. Кененнің
ақындық қуатын, дарын даралығын
айрықша атайды. Әсіресе, айтыста -
ерен, дастанда – ерек, өлеңде – жүйрік
екеніне көзі жетеді. Өлең-өнерінің, ой
мен сөздің қадір-қасиетін Кененнің
ақындық мұрат-мүддесімен сабақтастық-
та сөз етеді.*

Бұл - әділдіктің ту тіккен, өнердің
салтанат құрған сәті еді.

Сондай-ақ, «Кенен мен Әбдіғали»
айтысында ел мен жердің қадір-қасиеті,
арғы-бергі тарихтың тамырлы да
тағылымды тұстары, Отан-ананың
мейірім шуағы, батыр балаларымыз бен
ақын-әнші, би-шешен, ұстаз-
тұстастардың сыр-сипаттары кең орын
алса, «Кенен мен Бопина» - сырлас та
сыйлас адамдардың қарым-қатынасына,
әзіл-қалжыңдарына құрылады. Ер-әйел,
жеңге-келін сипаттары, жастығы мен
жарастықтары жеңіл әзіл, ұнамды іс-
әрекетімен есте қалады. Халық
даналығы, дәстүр өнегелері де бар
қырынан көрініс береді. Ақындық мұрат,
өнер өрісі, шеберлік пен шешендік
арқылы жаңа белес, соны сипаттарға ие
болады.

Ал, «Кенен мен Шашубайдың соңғы
кездесуі» - қасиетті де киелі өлең
арқасында қазақ-қырғызды еркін аралап,
Сарыарқа мен Жетісуда сауық-сайран
салған екі ақынның алма-кезек сөз алып,
өмірдің өрі-қырын, өнердің қызық қимас
сәттерін еске алулары – ақиқат
жайттарға, шындық сырларға толы
болуымен де есте қалады. Екі ақын да
өлең-өнер алдында кішілік танытып,
ұлттық сөз өнерінің құдірет-қасиетін

толық сезінеді. Өлең арқылы ел алдына
шыққанын, абыройға бөленіп, даңқ
тұғырына көтерілгенін де қатар еске
алады. Қысқасы, Кенен мен
Шашубайдың кездесуі - өлең-өнердің
салтанат құрған, халық мұрасының
мәңгілік сипаттарын соны қырынан
көрсеткен жырлы да, сырлы әлемнің мол
иірімдерін толық танытады.

Ақын шығармашылығындағы
«Кенен мен Халима», «Кенен мен
Есдәулет», «Сұлубике-Зейнеп», «Үмбет-
әлі дүние салғанда», «Кененнің Нұрила
мен Үмбетәліге айтқаны» т.т. өнер
жарысы мен сөз қағысуларынан өмірдің
күнгей-көлеңкелі тұстары, уақыттың
құбыла соққан мезгіл-мезеттері адам
еңбегімен, тұрмыс-тіршіліктің сыр-
сипаттары айқын аңғарылады. Өлең-
жырдың кең өрісті, серпін-
серпілістерінен, екпіні мен бағыт-
арналарынан ақындық қуат та, елдік
мұрат-мүддеге адалдық та, ең негізгісі,
қоғам жағдаяттары мен адам әлемі,
ұлттық құндылықтардың мәңгілік
сипаттары жан-жақты байқалады. Ең
бастысы, адам мен оның еңбегіне,
ақындық өнер мен мәртебелі сөзге ден
қою, оған деген құрмет пен тағылым
терең танылады.

Өлең-өнердің табиғаты мен
тағылымы осында болып табылады.

К.Әзірбаевтың ақындық мұрасында
– дастандар жеке арна алады. Олар
негізінен тақырыптық тұрғыдан әр алуан
болғанымен, баяндалу әдіс-тәсілдері,
оқиға өрісі мен қорыту қисындары,
көркемдік рухани қырлары, тәлім-
тәрбиелік мәні жоғары болып табылады.
Ақиқат жайттарды баяндау, өмір
оқиғасының көрініс-суреттерін жеткізу,
басты мәселеге мән беру – дастандарға
ортақ белгілер болып саналады.

Осы орайда, «Әли батыр»,
«Қырғызбай» дастандары - 1916 жылғы
ұлт-азаттық қозғалысын, Жетісу
өңіріндегі бостандық, теңдік жолындағы
қаһармандық күрес шежіресін арқау
етеді. Ақын аталмыш арналарға
қатысты: «Көз көріп, құлақ естіп, бастан
өткен» таныс-бейтаныс жайттарды
жүйелі жеткізеді. Кезең, уақыт
шындықтарына ден қояды. Ақиқат
жайттарға, өмір оқиғаларына, басты

тұлғаның азаттық жолындағы жанкешті әрекет, қимылдарына маңыз береді. Елдік пен ерлік салттарын нанымды баяндайды. Ең негізгісі, әрине халық өмірі мен олардың бастан кешкен қилы кезеңдері, азаттық-теңдікке, құштарлықтары, жарқын болашақ жолындағы үміт-сенімдері болған оқиға, нақтылы адамдар төңірегінде өріс алады. Адамдық, азаматтық істер мен азаттық жолындағы жанкешті қимыл-қозғалыстар, өмір- уақыт шындықтары қоғам, кезең көріністерімен сабақтастықта беріледі. Ұлттық мұратқа адалдық пен тұрақтылық жарқын өмірге, жасампаздыққа құштарлық, елдік пен ерлікке табандылық сынды белгі-ерекшеліктер жіті сезіледі.

«Әли батыр» дастаны қазақ тарихындағы қилы кезең: 1916 жылға ұлт-азаттық қозғалысының Қордай өңіріндегі зардап-зомбылығын суреттеуге арналған. Жандаралдың бұйрық-тапсырмасын төмендегі би-болыс, ауылнайлардың екі етпей орындаулары, әсіресе 18-31 жас аралығындағы қылқандай топты майданға тарту ел арасында наразылық тудырады. Әли мен оның төңірегіндегілер Жандаралдың тосын хабарына қарсылық білдірді. Жазалаушы отряд пен әлденеше рет бетпе-бет келеді. Батылдық танытып, қатысылық көрсетеді. Ақыл мен айла қатар қолданылады. «Бір адым алға, екі адым кейін» сынды қисындар тиісті тұстарда көп көмек етеді. Қарсы күшке тойтарыс беріп те сындарлы сәттерден шығып отырады. Елдік пен ерлік салттарға адалдық танытты. Ел-жерге берілгендік, өмірге құштарлық, отбасына, жақын-жуықтарға тұрақтылық пен шынайылық Әли батырдың басты ұстанымы. Адамдық, азаматтық биік болмысының негізгі нәтижесі болды. Алайда, Әли батыр өмір мен өлімнің беттескен тұсын да көрді. Ел тозып, ер арыған сәттерді де бастан кешті. Жақын-жуықтың жау қолында қалған қиын кезеңді де көзбен көріп, батылдық пен табандылық танытты. Жаңашырлық пен жауапкершілік сынды қасиеттерге адал болды.

Ал, «Қырғызбай» дастанында: Жетісу өңіріндегі халық-азаттық қозғалыс, ел еркіндігі мен бостандық мәселесі кеңінен көрініс табады. Дастанның бастапқы тұсында: *Бір болыс Қордай елі он бір ауыл, Болысы Сұлтан деген жуан сауыр. Өмірін кедейлердің ойран етіп, Тұрғызған қаһарынан қара дауыл. Отыз жыл елді билеп, салған ойран, Шұбартөс, шыңжыр балақ уын жайған. Қарайды бір өзіне мың жарым үй, Сойылын соғады ол бек пен байдың,* - деп ел сенген сұлтан болыстың әділетсіз әрекеттерін, қарапайым халыққа қиянат зардаптарын жан-жақты көрсетеді. Әсіресе, ел мен жерге, мал-мүлікке қырғидай тиіп, тізесін батыруы халық наразылығын тудырады. Елдік мұрат-мүддеге адалдық танытқан Қырғызбай, Әлімжан сынды батыл да қайсар жандар ақиқатқа мықтап табан тірейді. Ел-жер жайын көптің мүддесі тұрғысынан қарайды. Ар мен намысты ту етеді. Қиын кез, сындарлы сәттерде бірлікті, берекені көздейді. Оны Әлімжанның айтқанынан аңғаруға болады:

*Ұлықтан елім, қорықпа,
Дауыл болар, жел болар.
Қарғыс айтса, ел-жұрты,
Ұлықтың басы жер болар.
Айға шапқан арыстан,
Аяғынан айырылған
Бір жерден бәрің табыссаң,
Атағың елге жайылған.
Жау қарасын санамас,
Батыр жүрек соғысар...*

*Ер анасы ел болар,
Ерегескен ер өлер.
Зорлық қылсаң, ел көрер.
Тауды, тасты жел бұзар.
Ағайынды сөз бұзар.
Екі сөйлеген елден безер.
Екі жығылған жерден безер.
Қолы білген үй түзер.
Асқынғанды ел түзер.
Дауға барсаң, бірің бар
Жауға барсаң, бәрің бар.
Өңшең ерім бас қосып,
Көпке ақыл салыңдар...*

Қарулы, екпінді топ халықты қорқытып, үркітуден тайынбады. «Сөзі өтпей, теңдік тимей кедейлерге» жолы жабылды. Күндіз-түні Сұлтан болыстың айла-амалы артып, Жандарал жағынан

күш алып отырады. Ел ішіне ірткі салды. Бірін-біріне қарсы қойды. «Бәрінің тартып алып, мал мен мүлкін тұтқындады, ерлерді-елдің көркін». Қырғызбай осы тұста қолға түсті. Қолға, аяққа кісен салды. Көз көрмес, құлақ естімес алысқа айдалды. «Өзегінде от жанып, өмір өтті Сібірде». 15 жыл өткен соң, патша тақтан түскеннен кейін ғана арып-ашып елге оралады. Онда да жайсыз көріністер орын алған еді:

*Сағынып келген ауылының
Қаңырап жатыр қонысы.
Соғылған өмір-дауылдың,
Тастаған ізі мұнысы.*

Алдынан азаттық пен бостандықты бірге аңсаған, ортақ жауға қарсы аттанған Әлімжан кездеседі. Ақсақалды қарт кейпіндегі Әлімжан Қырғызбайға ел жайын, жақын-жуықтың ахуалынан хабардар етеді. Оны төмендегіше баяндайды:

*Сен кеткелі еліңнен,
Туып өскен жеріңнен.
Талай дүние өзгерді,
Өзгергенді көз көрді.
Сені өсірген ата-ана,
Сенен қалған жас бала,
Сені сүйген аруың
Қаза болды, жасыма.
Байлардың тиіп сойылы,
Бір үйдегі төрт жанның,
Бәрі де жерге қойылды.
Жүк ауырын нар көтерер,
Нардан да күшті ер едің.
Беліңді бекем байлағын
Айбыны күшті сен едің.
Би-болыс, патша жеңбеген
Жиһангер батыр сен едің.
Қайғының бұлтын тілетін,
Найзағайға тең едің...*

...Өткен іске өкінбе,

Атыңа мін, бекін де,- деп қайрат көрсетіп, жігер береді. Ел үшін кек алуға үндейді. Азаттық пен бейбіт өмірдің мән-маңызын арттыра түседі.

«Әли батыр» мен «Қырғызбай» сынды дастандардың әдеби-тарихи негізгі мәнді, оқиға желісі мен кейіпкерлер жүйесі дәлдік пен нақтылыққа құрылған. Басты рухани байлығы көркемдік, танымдық сипаттарымен көңілді баурайды. Басты ерекшелік – ел өміріндегі дүбірлі дәуірдің ақиқат жайттары, уақыт пен

кеңістік сырлары, қоғам мен өмір шындықтары, азаттық пен бостандық жолындағы Әли, Қырғызбай т.б. ерен ерлік пен өрлік сипаттарға толы батырлық әрекеттері т.с.с. жан-жүрек тербелісі мен көңіл толқындарындағы айқын сенім, сергек сезімдермен байытылып, көркемдік қайнарлары мен шабыт шалқары, шын шеберлік пен шешендік арқылы арналы ағыс алады. Демек, дастандар табиғаты мен тағылымы ақиқатқа адалдық, азаттыққа құштарлық, елдік пен ерлікке-шынайылық пен сүйіспеншілік болып табылады. Өйткені, азаттық пен теңдік мәселесі – басты борыш, асқақ арман, келелі келешек кепілі. Ұлт мұратын асқақтатып, азаттықты аңсаған Ә.Бөкейханша айтсақ: «Бостандық, теңдік, туысқандық ХҮІІІ ғасырдан бері жарыққа шыққан таза пікір. Мұны майданға салған Франция жұртының саяси ерлері осы үш түрдің бәрі біздің шарияттан, інжілден, будда оқуынан, Л.Н.Толстой философиясынан табылады, көзі ашық, талапты ер іздесе.

Бұл үш ұраннан бөлек адам баласының бақыт, махаббатына жол жоқ. Бұл жолдан шыға жайылған хайуандыққа қайтқан болады.

Бірін-бірі жеген, бір-бірін алдаған, бірін-бірі аңдыған, бірінен-бірі кек алған хайуан тұрмысы салты. Қағушы, соғушы, күзетші хайуандық жолда адам баласына ғана керек.

Бостандық, теңдік, туысқандық қазақ баласына олжа болды. Қазақ баласының істеп отырған ісіне қарасаң, бүркітті қоянға, сұңқарды торғайға салған көрінеді. Қазақты бастан ақсақал, мырза, хазіретті бұрынғы ескі ауруға салып батпақ аяғын астауға салған құлын болып жүр. Жалпы жұрт надан болады, бұзық болмайды. Жұрт тұрмысында әділдік жоқ болса, жұрт болмақ емес. Бір қора қойды жалғыз қотыр лақ былғайды. Жалпы жұртты қотыр қылатын жалғыз-жарым адасқан, атқа мінген бүкірді көр түзетеді...

Біздің адасқан надан жұртқа мұрындық болып, көз болып, бостандық, теңдік, туысқандық жолын ұғындыру зор борыш» [14].

Азаттық пен теңдіктің, бостандық пен еркіндіктің абыройлы бел-белесі мен даңқты тұғыры, терең тарихы мен мол тағылымы осында болса керек.

К. Әзірбаевтың дастандары арасында - «Жамбыл - жыр», «Жамбылдың бала кезі», «Жамбылдың бірінші көргенім», «Жамбылдың желдірмесі», «Жамбылдың түсі», «Жамбыл тойы», «Жамбылдың қонаққа шақыру», «Жамбыл жатып қалғанда» т.с.с. тақырыптар төңірегінде өлең-өнердің жүйірігі, жырдың жарық жұлдызы – Жамбыл Жабаевтың өмірі мен кезеңі, өнері мен өнегесі кең орын алады. Әсіресе, Жамбылдың ақындық өнеріндегі бел-белестері, Сүйінбайды ұстаз санап, соңына ергені, Жетісудағы даңқты тарихы мен тағылымы т.т. дәлелді де жүйелі жеткізіліп, көркем де әсерлі сипаттарымен жан-жүрекке, көңіл төріне кедергісіз ұялайды.

Орайлы тұста, ақын-әнші, өнерпаз К. Әзірбаевтың шығармашылық мұрасындағы көркемдік мұраттар мен шеберлік, шешендік сынды белгі-ерекшеліктерді еске алсақ, онда сөз жоқ көркем де кемел ойлар, ұнамды да ұтымды сөздің тіркестізбектерін, сырлы әлемнің, өрнекті орамның мың сан арналы қағидалы қисындарын көптеп кездестіретін едік. Айталық, жоқшылық пен кедейшілікті: *Қоңыр тон, киіз етік, шоқпым бөрік, Қаламын өз бейнемнен өзім шошып.*

Немесе:

*Жалаңаяқ тасырқап баса алмаймын,
Құтыламын қу малдан қайда барсам? десе,
ауыр тұрмыс пен тағдыр талқысын:*

Жыласа көзі толған қанды жасқа, - деп білдіреді. Өз өмірінің келеңсіз-кереғар тұстарын айту-ашу арқылы көптің мұң-шерін шертеді. Ортақ мұрат, сипаттарды алға тартады. Ауыр еңбек, тауқыметті тұрмыс-тіршілік, кезең-уақыттың сындарлы сәттері нақтылы көрініс, бейнелі суреттер арқылы кең өріс алады.

*Ал, өмір мұраты мен өнер сапарын:
Менің көңілім сондағы өлең айтпақ,
Жас күндегі жүрегім неден қайтпақ, -*

десе, өмір-дүние сыры:

*Дүние құсаң қашар, қашсаң жетер,
Өмірді жетемін деп құма бекер.
Дүние ені жалпақ, түбі терең,*

Көп адам аттай алмай түсіп кетер, - деп естіледі. Бұл тұстан да ақынның өмірге көзқарас-ұстанымдары, мол тәлім-тәжірибесі, көпке ортақ ақиқат жайттардың түйін-шешімдері, таныс-бейтаныс көріністердің қыр-сыры көркем де келісті, терең де сырлы сипатта өріс алады. Ол көбінде тарих тағылымы, ұлт пен ұрпақ қамы, тәлім-тәрбие төңірегінде өріс алып, көркемдік таным арналары арқылы ақиқат жайттардың нұрлы әлеміне, сырлы сәттеріне терең бойлатады. Жан-жүректі қозғайды. Көңілге мейірім шуағын төгеді. Демек, ұлт мұраты мен елдік мүдде, адам әлемі мен еңбегі, өмір-дүние сыры мен тұрмыс тіршілік т.с.с. қай кезең, уақытта да мәнді. Ақын осыны өмір өрнектері, уақыт шындықтары негізінде нанымды, көркем кестелейді. Сыр-сезім, сүйіспеншілік табиғи өріс алады. Өмір-дүние хақындағы көзқарас, таным арналары жан-жүрек жылуы, көңіл толқындары арқылы шартарапқа кедергісіз тарайды. Өйткені, ондағы адам әлемі мен ерен еңбегі, өмір өрнектері мен уақыт бедері, ізгілік пен жасампаздықтың жарқын, сәулелі сәттері көп-ақ. Жан жылуы, мейірім шуағы, сыр-сезім иірімдері де мол.

Сондай-ақ, өнер сапарындағы жалаулы, жеңісті сәттерін:

Жарыстым талай елдің жүйірігімен, -

десе, елдік мұрат-мүдде мен еңбек қуатын, дос-дұшпан сырын:
Жер мен көкті жайнатқан еңбек күші.

Немесе:

Шын тазалық жүректе,

Шын сұлулық еңбекте, - дейді.

Сол секілді:

Досыңа да адал бол,

Жауыңа да әділ бол, - деп адам мұратын, өмір мәнін айқындап, ондағы сыр-сипатты асқақтата түседі. Ал, айтыс үстінде:

Қашар мен арғымақты матағандай,

Жатасың қайтіп қана қасына енді, - деп Ләтипаның таңдап тиген күйеуіне сын айтады. Жан-жүрек таңдауы, көңіл толқыны көркемдік таным арналары арқылы дәлдік пен нақтылыққа, шеберлік пен шешендікке ұласады. Өмір мәні, өнердің өріс-арнасы арқылы жаңа биік, соны сипаттарға ие болады.

Кенен Әзірбаевтың шығармашылық мұрасындағы көркемдік сипаттар - өмір тәжірибесінен туындаған, ізденіс-еңбектен қуат алған, жан-жүрек пен көңіл көрігінде қорытылған өрнекті де өрісті өнер. Ізденіс пен ерен еңбектің жемісі, шабытты шақтың туындылары. Олардың бәрі-баршасынан жаңа сөз, тосын ой, тың теңеу, соны салыстырулар молынан ұшырасады. Бастысы, әрине, қайсыбір тақырып, туындыны алсақ, онда адам мұраты, өмір мәні, еңбек сипаттары, жастық-достық сырлары, сыр-сезім, сүйіспеншілік сынды қашанда маңызын жоғалтпайтын қымбат та қадірлі қасиеттер, кәделі де сауапты істер бар қырынан жарқырай көрінеді. Өмірді өнермен өрнектеу, ел тарихы мен тағылымынан нәр алу, адам еңбегі мен орнын асқақ та мадақ сезіммен жырлау, азаттық пен теңдікті, ақиқат пен әділеттілікті, кісілік пен кішілікті, татулық пен туыстықты ту ету т.с.с. кең көлемде көрсету мұраттары терең танылады.

Бұдан басқа: «Ақынның көптеген өлеңінен көркемдік олжаларға ұшырасамыз, - деп жазады ақын М.Әлімбаев. – Олақ ақын ғашықтық жайында жырласа, үйреншікті сөздерді үйіп-төгіп, қандай мезі қылар еді.

Айтқыш ақын жалғыз жол өлең арқылы да талай сырды аңдатады.

«Жігіттің сұлу қыздар көзін ояр». Өдеттегіден ала бөтен басқа бейне!

Кененде адам портреттері де көңіл аударарлық:

«Қара торы, қайнар көз, ақшыл келін». Көзді қайнарға теңеуді қазақта алғаш кездестірілді.

Композитор ақынның - әуен мен саздың адам құлағына жағар әдемісін

іздеуші таланттың өлеңдерінде ырғақты өзгешеліктер де бірқыдыру:

Жамандық болса – Шоқ! Шоқ!

Жақсылық болса – топ, топ!

... өлең-жырларында мақал-мәтелге айналып кетер нәрлі түйіндер көп: «Ақынға қара сөзден өлең оңай», «Көңілі тәкаппардың көктен биік», «Жүйрікке аяндаудан желген оңай», «Әркімнің өз қатары өзіне алтын» [13].

Қорытынды. К. Әзірбаевтың шығармашылық мұрасы аса бай, әрі ондағы адам әлемі, өмір өрнектері, еңбек сипаттары кең көлемде орын алады. Өмір өрнектері өлең өлкесінде көркем, келісті сипат құрайды. Сыр-сезім, сүйіспеншілік сынды белгі, ерекшеліктер де табиғи қалпымен, қарапайым үлгі-өнегесімен, шеберлік пен шешендіктен тұратын сырлы әлемімен жан-жүректі тербеп, ақын-әнші, өнерпаздың таныс тұлғасын, бел-белестерге толы өмір өрнектерін, ән-әуен, сазбен сомдалған болмыс бедерлерін шырқау биікке көтеріп, асқақтата түседі.

Бұл – ақын-әнші, өнерпаз Кенен Әзірбаевтың өмірдегі мұраты, өнердегі өшпес өрнектері, сырлы әлем мен сазды әуендегі мәңгілік орны, биік тұғыры.

Бұл - өмірге құштар, өлең-сөзге сүйіспеншілікпен қараған К.Әзірбаевтің өнердегі өнегесі еді.

Бұл – айтыста ерен, дастанда – ерек, өлеңде – жүйрік К.Әзірбаевтың киелі өнер - ақындық пен мәребелі сөз алдындағы абыройлы даңқы, тұғырлы тұлғасы еді.

К.Әзірбаевтің өмірдегі ақиқаты мен өнердегі шындығы осы.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық - Алматы: Аруна, 2005. – 572 б.; Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2005. – 656 б.; Жұбанов, А. Замана бұлбұлдары [Мәтін] / А.Жұбанов. – А., 1963. – 443 б.; Төреқұлов, Н. Жамбыл мен Кенен [Мәтін] / Н.Төреқұлов. – А. Жалын, 1978. – 128 б.; Кененқызы, Т. Кенен [Мәтін] / Т.Кененқызы. – А., Жалын, 1998. – 174 б.
2. Әзірбаев, К. Мен сүйемін халқымды (өлең, терме, толғаулар) [Мәтін] / К.Әзірбаев. – Алматы: Өнер, 2007. – 256 б.
3. Қазақстан Жазушылары: XX ғасыр анықтамалық. – Алматы: Ана тілі, 2004. – 50 бет.
4. Белинский, В.Г. Шығармалары. 3 томдық [Мәтін] / В.Г. Белинский. – Мәскеу, 1948. – 644 б.
5. Қабдолов, З. Сөз өнері [Мәтін] / З.Қабдолов. – Алматы: Мектеп, 1976. – 259 б.

6. Валиханов, Ч.Ч. Собрание сочинения в 5-ти т.т. 2. [Текст] / Ч.Ч. Валиханов. – Алма-ата, 1962. – 157 с.
7. Радлов, В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен [Текст] / В.В. Радлов. – 1885. – 951 с.
8. Әуезов, М. Әдебиет тарихы [Мәтін] / М.Әуезов. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 172 б.
9. Тәжібаев, Ә. Өмір және поэзия [Мәтін] / Ә.Тәжібаев. – Алматы: ҚМКӘБ, 1960. – 373 б.
10. Әзірбаев, К. Жарыстым талай елдің жүйрігімен. Айтыстар мен дастандар [Мәтін] / К.Әзірбаев. – Алматы: Өнер, 2007. – 144 б.
11. Бердібаев, Р. Кәусар бұлақ [Мәтін] / Р.Бердібаев. – Алматы: Жазушы, 1989. – 161 б.
12. Досмұхаммедұлы, Х. Аламан [Мәтін] / Х.Досмұхаммедұлы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 173 б.
13. Әлімбаев, М. Өмір. Өнер. Өнерпаз [Мәтін] / М.Әлімбаев. – Алматы: Өнер, 1990. – 460 б.
14. «Бостандықты ұғындыру - борышымыз». – «Қазақ», 1917, № 234.

Р.С.Турысбек

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

**В ПЕСНЕ-ПЕСНЬ, В СТИХОТВОРЕНИИ-БЕГУН...
(ТВОРЧЕСКАЯ СОКРОВИЩНИЦА ПОЭТА-ПЕВЦА И КОМПОЗИТОРА
К.АЗЕРБАЕВА)**

Аннотация. В статье подробно рассматривается творческая сокровищница поэта-айтыскера, певца-композитора Кенена Азербайева. С детства, юности, как известный айтыс, певец-композитор, широко признанные моменты – в песне, в песне, в песне, с лучистыми моментами, в преемственности. Оригинальная песня-стихотворение, славные айтысы, музыкальные мелодии даны в направлении анализа-сравнения конкретных произведений, тематическая специфика, жанровая система и художественные каналы показаны наряду со значимыми аспектами.

Кроме того, большое место отводится искусству айтыса, а также значению и значению благородного слова, знакам и особенностям самовыражения, взглядам, качествам, художественному полю, системе мысли, стилю практики «Жамбыл и Кенен», «Кенен и Абдигали», «Кенен и Шашубай» и др. Одним словом, творческое наследие, талант, талант К. Азербайева широко рассматриваются и выражаются через анализ-сравнения.

Ключевые слова: поэтическое искусство, айтыс, жанр, артистизм, слово.

R.S.Turysbek - L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

**THE SONG IS A SONG, THE POEM IS A RUNNER...
(THE CREATIVE TREASURE TROVE OF POET, SINGER AND COMPOSER
K.AZERBAYEV)**

Abstract. The article examines in detail the creative treasury of the poet-aitysker, singer-composer Kenen Azerbayev. Since childhood, youth, as a famous aitys, singer-songwriter, widely recognized moments are in the song, in the song, in the song, with radiant moments, in continuity. The original song-poem, glorious aitys, musical melodies are given in the direction of analysis and comparison of specific works, thematic specifics, genre system and artistic channels are shown along with significant aspects.

In addition, a great place is given to the art of aitys, as well as the meaning and significance of the noble word, signs and peculiarities of self-expression, views, qualities, artistic field, system of thought, style of practice. In short, the creative heritage, talent, talent of K. Azerbayev are widely considered and expressed through comparative analysis.

Keywords: poetic art, aitys, genre, artistry, word.

References

1. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық [Kazakh literature. Encyclopedic reference book]-Almaty: Aruna, 2005. - 572 P.; Kazakh culture. Encyclopedic reference book. - Almaty: Aruna, 2005. - 656 P.; Zhubanov, A. Nightingales of the timeю – A.,1963. - 443 P.; Torekulov, N. Zhambyl and Kenen. – A. Zhalyn, 1978. - 128 P.; Kenenkyzy, T. Kenen. - A., Zhalyn, 1998. - 174 P.
2. Azirbayev, K. Men syjemin halkymdy (өлең, терме, толғаулар) [I love my people (poems, poems, reflections)]. - Almaty: oner, 2007 – - 256 P.
3. Қазақстан Жазушылары: XX ғасыр анықтамалық [Writers of Kazakhstan: reference book of the XX century]. - Almaty: Ana tili, 2004. - 50 p.
4. Belinsky, V. G. Шығармалары. 3 томдық [Works. 3 volumes].-Moscow, 1948. - 644 P.
5. Kabdolov, Z. Сөз өнері [Art Of The Word]. -Almaty: Mektep, 1976 – 259 P.
6. Valikhanov, Ch. Ch. Sobranie sochinenii v 5-ti t.t. [Sobriety in the 5th T.]. -Alma-Ata, 1962 – 157 p.
7. Radlov, V. V. Obrazcy narodnoj literatury severnyh tyurksih plemen [Images of the people's literature of the northern regions]. – 1885. - 951 p.
8. Auezov, M. Әдебиет тарихы [History of literature]. - Almaty: Ana tili, 1991. - 172 p.
9. Tazhibayev, A. Өмір және поэзия [Life and poetry]. - Almaty: KSMU, 1960. - 373 p.
10. Azirbayev, K. Жарыстым талай елдің жүйрігімен. Айтстар мен дастандар [I competed with the runners of many countries]. - Almaty: Oner, 2007 – 144 p.
11. Berdibayev, R. Kausar Bulak. - Almaty: Zhazushy, 1989. - 161 p.
12. Dosmukhammedovich, H. Alaman. - Almaty: Ana tili, 1991. - 173 p.
13. Alimbayev, M. Өмір. Өнер. Өнерпаз [Life. Art. Artist]. - Almaty: Oner, 1990 – 460 p.
14. «Bostandyқты ұғындыру - борышмыз» ["It is our duty to understand freedom"] - "Kazakh", 1917, No. 234.

5.02.25 ж. баспаға түсті.

11.03.25 ж. түзетулермен түсті.

25.03.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме:

Тұрысбек, Р.С. Жырда – дүлділ, өлеңде – жүйрік... (Ақын-әншіі һәм сазгер Кенен Әзірбаевтың шығармашылық қазынасы хақында) [Мәтін] / Р.С.Тұрысбек // Dumaty University Хабаршысы. – 2025.- №1 – Б. 23-42 <https://doi.org/10.55956/NWOG5758>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Р.С.Тұрысбек

ф.ғ.д., профессор

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан

Rst58@mail.ru

А.Е. Алимбаев*

Философия докторы (PhD), аға оқытушы

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан

aslan_alimbaev@mail.ru

ЕЛДІК МӘНІ МЕН ЕРЛІК РУХЫ

Аңдатпа. Ұлт тарихнамасына жіті ден қойсақ, арғы-бергі кезеңдерде жасаған даңқты тұлғалар, танымал хандар мен батырлар, ақын-жыраулар мен би-шешендер, елбасылар мен қолбасылар, ардақты аналар, атақты адамдар, өнегелі өмір иелері көп-ақ. Олар, әсіресе ел амандығын, жер бүтіндігін, отан мен отбасы бірлігін, тарих пен таным тоғысын, өмір өрімін, тәлім-тәрбие мәнін, татулық пен тұтастық миссиясын адал атқарды (мысалы, Еділ (Аттила) қаған, Бәйдібек, Домалақ ана, Күлтегін, Тоныкөк, Қорқыт, Әбу Насыр әл-Фараби, Қарахан, Айша бибі, Қарабура, Ж. Баласағұн, Қ.А. Ясауи, Майқы би, Байбарыс сұлтан, Асан қайғы, Жиренше шешен, Керей хан, Жәнібек хан, Төле, Қазыбек, Әйтеке билер, Бұқар жырау, С. Датұлы, Бөлтірік шешен, М. Өтемісұлы, С. Аронұлы, Жамбыл, Ыбырай, Абай, Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытұлы, Т. Рысқұлов, М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсрепов, Ә. Қастеев, А. Жұбанов, Б. Момышұлы, Д. Қонаев, К. Бәйсейітова, Н. Тілендиев, Т. Әубәкіров т.б.). Мұның, әсіресе қазіргі кезеңде мәні артып, маңызы айрықша болып табылады. Тәуелсіздік діңгегі, Жаңа Қазақстанның талап-тілегі де ел дамуын қамтамасыз ету, ататарихқа құрмет, әлемдік үдерістерге, өркениет өрісіне сай болу екендігі анық. Мұның мәнісі: ұлт тарихнамасына адалдық, адам өмірі мен еңбегіне құрмет, елдік-ерлік дәстүрге беріктік, тәлімді тәрбие өрісіне саяды.

Тірек сөздер: шежірешілдік, жыр-толғау, аңыз-әңгіме, үндестік, шешендік өнер, сөз өнері.

Кіріспе. Ұлт тәуелсіздігі ел тарихының арғы-бергі кезеңдерін жіті танып, оқып-білуге, зерттеп-зерделеуге де кең өріс ашқаны анық. Ел дамуының жаңа тарихы, руханият арналарының арғы-бергі кезеңдері, болашақ бел-белестері туралы іргелі ізденістер мен зерделі зерттеулердің жүйелі бағыт алуы, сөз жоқ ұлт болашағын айқындайтын маңызды факторлардың қатарына жатады. Бұл ретте, әрине «Мәдени мұра», «Халық – тарих толқынында», «Ғылыми қазына», «Рухани жаңғыру» сынды байыпты

бағдарлама мен жүйелі жобалардың кең өріс алғанын айрықша атар едік. Бұдан басқа, «Мәңгілік ел» мұраттарының асыл қайнарлары, «Жалпыұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу», «Халықтың тұтастығы мен ұлттық тарих» жылдары (1997-1998), Наурыззнама кеңестігі, Алаш арыстарының ақталуы, сөз жоқ қоғам дамуының бағыт-бағдарына, жаңашылдық реформалардың үлгілі үрдістеріне кең өріс, тың тыныс, соны серпін берді. Елбасының: «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» (2017), «Ұлы даланың жеті

қыры» (2018), ҚР Президенті Қ.Ж. Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» (2020), «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» (2021) сынды терең мәнді бағдарламалық мақалаларынан да ел тарихы мен дамуының мың сан арналары, жаңашылдық пен жасампаздықтың, іргелі ізденіс пен игілікті ізгіліктің оңды қырлары мен ұнамды сипаттары терең танылады [1].

Бұдан байқалатыны, ұлт тарихы, ел мүддесі, адам мен оның өмірі, еңбегі мен дәстүрі, дүниетанымы мен тарихы, тұрмыс-тіршілігі т.т. мәні мен орнының маңызы зор. Осы тұста ойға алар жәйт, қазақ әлемінде ауызша тарихтың, ел аузынан жеткен әңгімелердің қай-қайсысында да өткен кезеңнің қилы көрініс, сыр-сипаттары анық-қанық танылып, терең де жүйелі орын алғаны байқалады. Халық жады мен зердесі де терең танылады. Еске түсірсек, әсіресе: «...Естігенін ұмытпайтын, құлағының тесігі бар, кеудесінің есігі бар, ұқпа құлақ жандар болған. Сондай жандардың айтуымен кеудесі хат, естігені, көргені жад болған қариялар кейінгіге ауыздан-ауызға алып айтуымен үлгі-өсиет қалдырған» [2,9].

Мұны, сөз жоқ қазақ шежіресінің табиғаты мен тағылымынан да анық аңғаруға болады. Атап айтқанда, профессор А. Сейдімбек «Қазақтың ауызша тарихы» атты зерттеуінде былай деп жазады: «Қазақ шежірешілдігін адамдардың жады арқылы жеткен тарих деуге болады. Яғни, адамдардың ауызша баяндауынсыз шежіренің жанрлық болмысы бүтін болмас еді. Бұл ретте, шежіреге төл ерекшелігі бар әдеби шығармашылықтың оқшау сипаттағы үлгісі ретінде қарауға болады. Шежіреде ел-жұрттың әлеуметтік-саяси өміріндегі нақтылы хроникалық деректен гөрі сол әлеуметтік-саяси өмірдің типтендірілген сипаты көбірек көрініс тауып отырады. Шежірелік аңыз-әпсаналар мен әңгіме-

хикаялар ел-жұрттың әлеуметтік, экономикалық, саяси, құқықтық, салт-дәстүрлік, әсіресе, моральдық-этикалық қасиеттерін айғақтайтын дерек-мағлұматтарға тұнып тұр. Бұл ретте, қазақ шежіресі (шежірешілдігі) кімнің кімнен өрбігенін білдіретін есімдер тізбесі ғана емес, алдымен сол адамдардың мың-сан тіршілік-тынысы туралы айтылатын тарихи ақпарат тұрғысында ден қойдырады. Өйткені, қазақтың қария сөздерінің аясында ұрпақтардың генеалогиялық сабақтастығы ғана баяндалып қоймайды, ең бастысы, нақтылы тарихи оқиғалар мен тұлғалар туралы эпикалық жыр-толғаулар, тарихи аңыз-әңгімелер, ғибратты шешендік сөздер мен мақал-мәтелдер, әсіресе ситуациялық мысалдар генеалогиялық ақпараттың негізінде мазмұнына айналып отырады. Яғни, қазақ шежіресін (шежірешілдігін) халық болмысының барлық қырын алуан түрлі үлгіде паш ететін тарихи ақпарат қоймасы деуге болады» [3, 13].

Зерттеу шарттары мен әдістері.

Мақалада талдау, тарихи-салыстырмалы, жинақтау әдістері қолданылған. Мақалада бүгінгі руханиятқа қатысты, оның ішінде әдебиеттану мен тарих ғылымындағы тұлғатану мәселелері талданға.

Зерттеу нәтижелері.

Осы орайда, ел тарихының сындарлы кезеңінде өмір сүріп, «тар жол, тайғақ кешулерді» бастан өткеріп, ұлт азаттығы жолында батырлық болмысымен, қаһарман-қайсар келбеттерімен жұрт аузына ерте ілінген, әрі әулие-көріпкел, би-сұлтандар қатарының да қалың болғанын аңғарар едік (Қазақ фольклористикасы – 1972; Ел аузынан – 1985; Тарихи тұлғалар – 2005 т.т.). Осы жәйттерді еске алғанда, атап өтер басты өлшемдердің бірі: «Ел тарихын әйгілі тұлғалар арқылы зерделеу – қазақтың дәстүрлі таным-түсінігінде ертеден қалыптасқан үрдіс.

Қазақтың қария сөздерінде, яғни шежірелік зердесінде тарих ұдайы жеке тұлғалардың өмір дерегі арқылы танылып отырады. Қоғамның саяси-әлеуметтік, мәдени-рухани ахуалы ұдайы жеке тұлғалар болмысы арқылы көрініс табады. Содан да болу керек, қазақтың дәстүрлі философиялық пайымдауында өмірді өзгертуден бұрын, алдымен, адам санасын шыңдауға көбірек мән беріледі. Дәл сол сияқты шежірелік дәстүрде де қоғам дамуының жалпы ахуалынан бұрын, алдымен адам туралы мағлұмат беру басты нысана болып отырады» [4,3].

Мұның мәні терең әрі мағынасы мен маңызы зор. Ұлт тарихнамасы мен ғылым салалары тарихында да алар орны алабөтен болып табылады. Еске алсақ, бір ғана халық әдебиеті, ондағы шындықтар мәні зор: «...фольклор дегеніміз – тек қана ел арасына тараған ауызекі шығармалар емес, фольклор – халықтың бұрынғы замандарда өмір сүрген бабалары шығарып, пайдаланып, ұрпақтан ұрпаққа аманат етіп, бүгінгі дәуірге жеткізген руханият. Ол – көп салалы, сондықтан көп сипатты және көп функциялы, синкретті руханият. Өте ерте заманда туып, жүздеген ғасырлар бойы өмір сүргендіктен фольклор ежелгі қоғамның дүниетанымы және мәдениеті болған. Үнемі қолданыста болғандықтан, ол – адамдар тұрмысының қажетті бөлшегіне, атрибутына айналған. Ұзақ тарихи дамудан өткен фольклор біздің дәуірге сөз өнері әрі мәдени мұра түрінде жетіп отыр. Міне, осының бәрі фольклорды әдебиеттен әлдеқашан бұрын пайда болып, өзіндік көркем жүйе қалыптастырған сөз өнері деп тануға негіз болмақ» [5, 301].

Осы реттен келгенде, халық әдебиеті нұсқалары мен ел әңгімелері арқылы ауыздан-ауызға тарап, ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып жеткен ұлттық тарихнаманың жарқын көріністерінің

бірі – есімі мен еңбегі, өмірі мен өнегесі жалпақ жұртқа танымал тұғырлы тұлғаларды айрықша атаған жөн. Мұның мысал-деректерін арғытарихтан да, кеше мен бүгіннің шынайы шежіресінен де көптеп кездестіруге әбден болады. Бұл қатардың бел ортасынан – Жылқайдарұлы Жолбарыстың (1671-1761) батыр әрі би, әулие әрі көріпкел болғанын тарихи деректер, шежіре шерткен сырлар мен ел аузынан жеткен әңгімелер жиынтығынан, бірқатар аңыз, әфсана, рауаят, хикаяттар желісінен де айқын аңғаруға болады. Мұның тысында, БАҚ жүйесі, «Жалайырлар» ататек шежіресі, Әбілғазының «Түрік шежіресі», Қ.Жалайридің «Шежірелер жинағы», Ш. Құдайбердиевтің «Түрік, қырғыз-қазақ һәм шежіресі», Д. Толқымбекұлының «Жалайыр он екі ата шежіре», О. Исмайловтың «Әлем тарихындағы Жалайырлар», «Данагой» т.с.с. тарихи-танымдық һәм өмірбаяндық еңбектерден де Жылқайдарұлы Жолбарыстың көп қырлы қасиеттері (батыр әрі би, әулие әрі көріпкел, бітімгер әрі батагөй) кең көлемде көрініс береді. Бәріне ортақ баян мен мазмұн желісінен – Жылқайдарұлы Жолбарыстың алыс-жақын жұртқа – «Шұбар-Ата» аталып, әкесі – Жылқайдар, бабасы – Байтоқ, үлкен бабасы – Сүйіндік, ұлы бабасы – Сомбақ, түп атасы – Күшік екені кеңінен көрсетіледі. Бұдан байқалатыны: «...Жолбарыс би ел ішінде ой түйіп, сөз ұстап, әділ төрелігін айтумен бірге, бүкіл бір халықтың болашақ ұрпағын тәрбиелеуде де теңдессіз қызмет атқарған. Есімі ұранға, ерлігі азаттық жолындағы символға айналды. Оның азаматтық келбеті, қаһармандық жолы ұрпақ жадында мәңгі орнығып, тәуелсіздік жолындағы күресі мен ұлы істері болашаққа аманат болып қалмақ» [6].

Орайлы тұста, «Жалайырлар» атты ататек шежіресінің – 3-кітабынан «Күшік» (Қосай) сынды бабалар өмірінің өсіп-өрбіген ұрпақтар жалғастығына, кеше мен бүгіннің сабақтастығына кеңінен көз жеткізуге әбден болады (Талдықорған: «Алтал» ЖШС, 2005. - 505 бет). Аталған кітаптың басым бөлігін алған – «Күшік» (Қосай) ататек шежіресі қазақ тарихының бастау кезеңдерінен қазіргі даму үрдістері аралығын, яки ұрпақтар жалғастығы мен сабақтастығын кең көлемде қамтығаны танылады. Әрі ататек шежіресінің бағыт-бағдары, жүйе-желісі белгілі бір арна, қалыпты қағидаттар аясында жүзеге асқаны, көпке жеткені де анық-қанық байқалады.

Зерттеу нәтижелерін талқылау.

Ақиқат тұрғысынан қарасақ, арыдағы арналардан бастау алатын – Қазақ шежіресі, оның ішкі бөліктері (Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз) мен тармақтары, келесі кезекте – Жалайырдан тарайтын: Байманақ, Қайманақ, Бірманақ, Сырманақ, Шуманақ сынды шежірелер сыр-сипаттарынан да ерте кезеңдердің көрінісі мен даму бағыттарынан, үрдіс-сипаттарынан, өзіндік тарихнамасынан да анық аңғарылады. Ал, Күшіктен (Қосай) тараған – Сомбақ, Жабысқақ, Қарасақал, Таз, Сары сынды ататек тарихнамасы да арғы кезеңнің ақиқат жайттарынан, бел-белестерінен мол сыр тартады.

Анығында, кітап мазмұнымен танысқан тұста Жылқайдарұлы Жолбарыстың өмірбаян беттері, әсіресе өмірге келу сәті, есею-өсу кезеңдері, тіпті бастапқыда - «Әй, бала!» атанып, сосын он жыл төңірегінде асатаяқты мүсәпірдің Жылқайдар үйін бетке алып, балаға азан шақырып, үш рет атап, есімін – Жолбарыс қоюы кім-кімді де бей-жай қалдырмайды. Керісінше, есімі мен есею кезеңдері, болмысы мен жаратылысы, өмір белестері назар

аудартады. Бертінгі кезеңде замандастары мен ұрпақтары өңі шұбар, әрі бетінде секпілдері болғандықтан, тіпті екі жауырыны мен төсінің ортасында қызыл күрең мөр – мені бары да ескеріліп, оны «әулиелік нышаны» ретінде танып-қабылдағандықтан, «Шұбар - Ата» аталып та кетеді.

Тегінде, Ж. Жылқайдарұлының жасынан зерек, батыл да өжет болып өсуі ерте танылады. Әкесі Жылқайдар өз кезеңінде дәулетті, бақуатты болғаны көрінеді. Алыс-жақынға байлығынан бөлек, отбасындағы ұстанымы да елдің жадында сақталады. Алғашқы балаларына енші беріп, бөлек шығарғаннан кейінгі кезеңдегі көріністер Жолбарысқа едәуір әсер етеді. Тиісті тұста: - Маған неге енші бермедіңіз? – деген көңілдегі күпті ойларын да жасырып қала алмайды. Әкесі сонда: - Саған деген шұбар айғырды үйірімен барымташылар алып кеткен. Шұбар айғыр мал басы еді, енді сол жылқыларды іздеп тауып ал!- деген жауап сөздерін анық-қанық айтады. Әке сөзі мен жауабы Жолбарысқа әсер етеді. Жан-жүрегінде мазасыздық орын алады. Көңіл толқындарында ар-намыс отының ұшқындары пайда болады. Барымташылар мен шұбар айғырдың жайы да көңілін алаң етеді. Әр қилы ойлар желісі жанын мазалап, көңіліне тыншу бермейді. Арада едәуір уақыт та өтеді. Күн артынан күн өтіп, уақыт-сынап та сырғи береді. Сәтті күні: – Тәуекел!-деп бойды тіктеп, белді бекем буады. Араға бірер күн салып, әкесінен бата алған Жолбарыс жолға шығады. Бай ауылына да кедергісіз жетеді. Жолбарыс барымталанған жылқылары жөніндегі негізгі ойларын әңгіме арасында-ақ бүкпесіз баяндайды. Бай өз кезегінде Жолбарыстың батыл да табанды, өжет екенін аңғарады. Жаратылысы мен батырлық болмысына ден қояды. Сөз жүйесі мен ой тереңдігіне де мән береді.

Өз кезегінде бай өткен-кеткенді еске түсіреді. Артық-кем тұстарын таразыға тартады. Бір мезет көңілді кеңге салады. Жакын-жуықты жинап, ағаттықтың жай-жапсарын жан-жақты бағамдайды. Жолбарысты қонақ етеді. Тай сойып, құрметін де көрсетеді. Жылқыларын өсімдерімен толтырып, кері қайтарады. Бұдан кейінгі кезеңдерде Жолбарыстың айналасынан адам, алдынан мал үзілмеген көрінеді. Оның үстіне бойындағы бірқатар қасиеттері көрінген еді. Ел ішінде сөз бастап, түйінді тұста мән-маңызы жоғары, салмақты шешім қабылдап, бәтуәлі бітім айтады. Дуалы сөзі көпке жетіп, батылдығы мен әулиелік, көріпкелдік қасиеті де алыс-жақынға жетеді. Бастарындағы ауыртпалықтарын айтып, бойларын ауру мендеген, кедергі-қайшылықтарға ұшыраған, зират басына түнеген мәжбүрлі жандар алдына үздіксіз келіп жатады. Осы тұста әлжуаз топ, мәжбүрлі жандар бүгілген белін жазып, қабақтарын ашып, жүздеріне шырай үйіріліп, пайдалы дәрумендерге қол жеткізіп, жан жылуына бөленіп, дертінен құлан таза айығатын болған.

Бұдан басқа, Жолбарыс көбінде ел жағдайын барлап-болжап, көшіп-қону мәселесімен де айналысқаны байқалады. Ауа райын болжап, құмалақ салып, ел ертеңіне, оның тыныс-тіршілігіне де назар аударады. Тиісті тұста өзі байқаған, анық-қанық жайттар жөнінде жұртқа дер кезінде жеткізіп отырады. Бұл тұстардан Жолбарыстың әулиелігі мен көріпкелдігі танылады.

Өз кезеңінде Жолбарыс ел басқарған, қол бастаған, сөз ұстаған Төле бимен және Балпық пен Ескелді билермен де кездесіп, ел-жер жайы, дәстүр мен тарих төңірегінде кенес құрады. Балпық пен Ескелді билермен араласып, ақиқат пен әділдік, батырлық пен бірлік, ұлт пен ұрпақ, отан мен отбасы, тәлім-тәрбие төңірегінде әңгіме-

дүкен құрып, сыр-сұхбат өткізгені де ел аузындағы аңыз желісінде, бітім шешімі мен шешендік сөздерде сақталғаны бүгінгі күні де айтылады. Бұл ретте, әрине Жолбарыстың Балпық бимен бірнеше кездесуін еске алуға әбден болады. Әр кездесу өзінше мәнді, әрі өмір белестері мен өрнектерінен хабардар етіп отырады. Балпық бидің балаға қатысты көзқарасы мен құштарлығын, ақ тілеуі мен сағынышын да аңғартады. Осы тұстағы Жолбарыстың батасы төмендегіше естіледі:

*Ғайып ерен, қырық шілтен,
Көзіңнің қырын салып өт.
Қыдыр дарып, бақ қонып,
Қолдап жібер құдірет.
Ақ көңілден айтылған,
Тілекті, алла, қабыл ет*

Жан-жүректен, шын көңіл-ниеттен айтылған мәнді ойлар желісінен бата-тілектің ақиқат жайттарға негізделген кіршіксіз тазалығы, әділдік пен әділеттілікті арқау еткен шынайылық сырлары терең танылады. Әрі билер тобында болып, ел ішіндегі даудамайлардың оңды қырын, бітімді шешімін айтады. Билік пен ділмар сөзін, нақыл-өсиет, тәлімдік тәжірибесін де жүйелі жеткізеді. Маңыздысы, Жолбарыстың есімі мен еңбегі алыс-жақынға жетіп, батырлық болмысы, ділмар сөзді ұстаған – шешендігі, ақиқатын айтып, дұрыс бағыт-бағдар беретін – біртуар табиғатынан табанды да өткір, өжет мінезі танылады. «Шұбар-Ата» - Жолбарыстың өмірбаян беттерінің бірқатар белестері мен өрнекті өрістерінің көпке мәлім қырларының бір сарасы осы.

Ал, фольклоршы-қаламгер Ораз Исмаиловтың «Данагөй» атты еңбегінде батыр әрі би, әулие әрі көріпкел Жылқайдарұлы Жолбарыстың (1671-1761) ХҮІІ ғасырдың соңғы ширегі мен ХҮІІІ ғасыр ішінде өмір сүрген кезеңі, өмірбаян беттері, қоғамдық жағдай мен

әлеуметтік ахуал көріністері, елге қызметі әр алуан аңыз желісі, әфсана, хикаяттар негізінде байыпты баяндалады. Әрі атап өтерлігі, автордың өзі: «...кітапта Жылқайдарұлы Жолбарыстың батырлық, би, шешендік, әулие, көріпкелдік қабілет-қасиеттері көп нұсқалы әңгіме, аңыз, әфсана, рауаяттар негізінде баяндалады. Оның дені атадан балаға, баладан бүгінгі ұрпаққа дейін үзілмей келген шежіре, естелік әңгіме түрінде жетіп отыр», - дегенді анық жазады. Оның бірқатар дерек-мысалдары жұрт жадында, көпке жүйелі жетеді.

Келесі кезекте Жетісу жеріндегі мәшһүр тарихи тұлғалардың қатарында «Шұбар-Ата» аталған – Жылқайдарұлы Жолбарыстың көп қырлы белгі-ерекшеліктері шежірелік жүйемен (ататек) жан-жақты байытылады. Әсіресе, жаратылысынан ерекшелігі бар, он жастан асқанша лайықты ат қойылмай, «Әй, бала!» атанған – Жолбарыс жасынан балуандық пен батырлық қасиеттері танылған екен. Алысқан-белдескенді тізе бүктірген, жауласқан-жұлысқанды қаһармандық болмыспен, амал-айла, әрекет-қимылдарымен жеңіп отырған. Тіпті еншісін барымташыларға барып, батырлық болмысын танытып, қайтарып алған сәттері көп жайды аңғартса керек. Батырлық болмысы мен бітім-шешімге толы ділмар сөз жүйесі –ақыл-парасатымен астасып, бірін-бірі байытып, толықтыра түседі. Бәрінде бәсі биік болған-ды. Ал «шұбарлығына» келсек, оның өзі: «...екі жауырыны мен төсінің тұсындағы періштенің басқан мөрі делінетін – баданадай, баданадай қызыл-күрең, көктеңбіл мендерге байланысты айтылса керек» (15-бет).

Бұдан бөлек, Жетісу жеріндегі тарихи тұлғалардың бел ортасынан көрінетін – Жолбарыстың түп атасы: Күшіктен бермен қарайғы ататек жайы

да назар аудартады. Әуелден, таңбасы – тарақ, ұраны – Байтоқ, Жалайыр ішіндегі - Күшік елінің Жылқайдардан туған бес бала болады (Жолымбет, Есенгелді, Жолбарыс, Төлебай, Мақар). Тіпті бертіңгі – Байтоқтан тараған, Жылқайдардан өрбіген Жолбарыстың (9 әйелі болған) өзінен – 15 бала өмірге келіп, өмірдің әр саласынан орын алады. Ал, Жолбарыс болса, жаратылысынан батыр тұлғалы, жауырыны жерге тимеген балуандылығы бір бөлек әрі би, әрі әулие һәм көріпкел қасиеттерімен де көпке мәшһүр болады. Орайлы тұста еске алсақ, ел аузындағы әңгімелердің бірінде жылқыдан бөлініп, қапияда көз жазып қалған қасқа құлынды арнасынан асқан, ағыны қатты, айбынды-айдынды, асау толқынды өзеннен жалынан ұстап, жағаға алып шыққан сәттері қызықты да әсерлі айтылады. Бастапқыда көпшілік әрі-сәрі күй кешіп, аңтарылып қалған кезде, шұғыл шешімге келуі, арнасы кең, ағыны қатты толқынды өзенге өзгеше екпін-серпінмен түсуі қайран қалдырады. Жеке бас мүддесіне ерік бермей, қорқыныш-үрейді кейін серпіп, ортақ іске белді бекем буады. Өзіне сеніп, бойына күш-қуатын жинайды. Ағынды ағысқа қарсы жүзеді. Асау толқынмен алысып, құлын тағдырына араша түседі. Әр қилы әрекет, қимылдар жасап, қас-қағым сәтте бір батып, бір көрінген қасқа құлынды жалынан бекем ұстап, жағаға жетуі де таңқаларлық сирек құбылыстардың бірі еді. Тіпті осы тұста екі жауырыны мен төсіндегі табиғи таңба – қалдарының көпшілік көзіне түсіп, нәтижесінде – «Шұбар – Ата» атанған сәттері де жиналған жұртты бей-жай қалдырмайды.

Ел аузындағы аңыз-әңгімелердің бірінде қазақ-қырғыз бас қосқан аста қойдың етін жалғыз жеген адамға алты жүз аттың алды – Желжүйрік бәске тігіледі. Тіпті: ұтса - алады, ұтылса - тай тұяқ алтынды ортаға салады!-дегенді

қырғыз бауырлар ашық жариялайды. Көпшілік арасында үміткерлер көп болады. Бәрінің – Желжүйріктен үміті бар. Бірақ, бәрі де тиісті тұста алдарына көрсетілген: «құйрығы тегенедей құнан қой көлденең тартылған кезде айнып кетеді». Орайлы тұста – Жолбарыс жұрт алдына шығады. Адымы нық, еңсесі биік, жүзі жарқын, көзінен от ұшқындары анық аңғарылады. Өзіне бек сенімді екені байқалады. Сөзі де анық естілді: «- Мен жеймін!- дейді, алтын балдақты алмас қылыштың жүзіндей қылпып тұрған Жөкең. – Тек екі түрлі шарт қоямын: бірі етті сілікпе ғып пісіресіздер (сілікпе – ет қазанға түгел салынған соң, қазанның орта шеніне дейін су құйылып, тұзын татытып, сорпасының көбігі алынған кезде қазанның қақпағын тарс жауып, тұмшалап, әбден піскен кезде кез келген сүйегін қолыңызға алып, бір басынан ұстап тұрып сілкіп қалсаңыз, барша еті екінші басынан сыпырылып түседі екен. Дәмін, адамға сіңімділігін айтып болмайды, екінші шартым – бір самаурын қара суды қайнатып, құйып беріп отырасыздар!

Қырғыздар бұған құба-құп келісе кетеді.

Сонымен, сілікпе ет пісіп, алдына тартылған кезде Жолбарыс үш астау алғызады. Оның біріне – еттің қаракесектеулерін, екіншісіне – майлысын, үшіншісіне – ішек-қарын, оны-мұныларын салдырады. Содан соң қаракесек еттен екі асап, майлы еттен бір асап, ішек-қарынды араластыра отырып, шайнамай жұтып, қайнаған қара суды сораптай береді. Сөйтіп, барлық етті бір шай қайнатым уақытқа жеткізбей-ақ жеп болады да, кермедегі кербесті – Желжүйрікті тізгінінен ұстайды. Артынша Ыстықкөлдің тұңғиығына сүңгіп-сүңгіп алып, елге қарай тартқан екен ғой, жарықтық» (24-25-беттер).

Ел аузынан жүйелі жеткен әңгімелердің бірі – Жолбарыстың қой етін көпшілік бас қосқан аста өз бабымен реттеп, тиісті тұста бірқатар шарттар да қойып, нәтижесінде бәске тігілген – Желжүйрікті өз меншігіне айналдыруы, ешбір дау-дамайсыз атқарылады. Әрі батырлық болмысына, әрі бітімді шешіміне, табандылығы мен төзімділігіне жұрт риза көңілдерін білдіреді. Халықтар қарым-қатнасына сына түсірмей, керісінше елдік ұстанымға берік табан тіреп, ортақ шартқа адалдық танытады. Жауапкершілік жүгін биік ұстап, батырлық болмысы мен табандылығын, қайратты қырын көрсетеді.

«Шұбар – Ата» - Жолбарыстың жоңғарлардың шапқыншылығы кезіндегі ел-жерге құрметі, батырлық болмысы мен жауапкершілік жүгін терең сезінуі, шын мәнінде адамдық борыш пен адамгершілік қасиеттерін де кеңінен көрсетеді. Әсіресе, «Тиіп қашу» әдісі арқылы Ескелді екеуі қол бастап, соғыс шебін бұзып, қиын кезең, сындарлы сәтте жаудың ұрымтал тұсын дәл табады. Жау шебіне өтіп, келесі кезекте: «...Ел әлі ұйқыда жатқан – таңсәріде күтпеген жерден атой салған қазақтар қалмақтардың үш қолын бір-бірлеріне қостырмастан тұтқиылдан шабуылдап тас-талқан етеді.

Жолбарыс ұсынған тәсіл мен тәуекелшіліктің тиімділігіне көздері жеткен Ескелді би мен Балпық батыр да содан бастап былайғы соғыстар үстіндегі барлық қорғаныстар мен шабуылдардың басшылығын Жолбарысқа біржолата басқартып отырыпты» (29-бет). Әрі бұдан кейінгі жерде елден шығып, соңына ерген азаматтарға, әсіресе өз бауырлары – Жолымбет, Есенгелді, Төлебайларды да қорғаныс пен қоршаудан шығу тәсілдеріне баулып-үйретіп, тіпті кіші қолбасшылыққа бекіткен тұстары да болады. Олар да өз

кезегінде жорықтарға жиі шығып, дос сүйсініп, дұшпан күйінерліктей даңқты қолбасшылар қатарына енгені де жұрт жадында қалған екен. Негізгісі, ел-жерге қырағы, ұлт мұраты мен ұрпақ қамына сергек қарайтын бірегей қасиеттерімен де көпшіліктің құрметі мен сеніміне ие болғаны анық.

Ел аузындағы аңыз-әңгіме желісі мен жүйесіне ден қойған тұста, Жылқайдарұлы Жолбарыс («Шұбар – Ата») жөнінде анық аңғарылатын жайттардың бірі: «...Ол қазақ халқының бетке ұстар беделді ұлдары: Ескелді би, Балпық әулие, Қабылиса Қабан жырау, Қаракерей Қабанбай батырлардың замандасы. Солармен бір кезең, бір дәуірде өмір сүрген. Қай уақытта болмасын халқының қамын жеп, мұңын мұңдап, жоғын жоқтап отырған. Қажет болған тұстарда елі үшін, жері үшін омырауын оққа тосып, жанын пида етуге даяр тұрған. Дұшпан ниетті сыртқы жаулардың басқыншылықтары мен шапқыншылықтарына үнемі тойтарыс беріп, әлділердің әлсіздерге жасайтын әділетсіздіктеріне үнемі тосқауыл қоя білген» (30-31- беттер). Бұл, әсіресе қазақ-жоңғар соғысы тұсында анық аңғарылған еді. Жоңғарлардың қазақтарға қарсы күресі, көбінде Жетісудың шұрайлы жері мен мал жайылымдарына қатысты болды. «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» кезінде ел-жер үшін күні-түні ат үстінде болды. Ататарихтағы батыр бабаларымыздай: «...Тізеліні бүктірді, Бастыны еңкейтті. Түрк халқы үшін, Түн ұйықтамадым, Күндіз отырмадым...» (Орхон ескерткіштерінен),-деп күй кешті. Қилы кезенді, сындарлы сәттерді де бастан өткерді. Тастағы дастандар мен жыр болып төгіліп түскен шымыр шумақтардың мазмұны мен мәтінінен, сыр-сипаттарынан да елдік мұрат-мүдде, азаттық пен еркіндік миссиясы, өмір

тағылымы мен уақыт рухы терең танылады. Жыр жолдарынан жеткен:

*Ел басына күн туған заман өткен,
Бұл күнде ұмыт болып естен кеткен.
Етігімен су кешіп, ерлер жортып,
Алты малта ас қылып, ат терлеткен.*

Немесе:

*Елім үшін жаным садаға,
Жерім үшін қаным садаға.
Екеуі үшін арым садаға,
Қан төксем, кегім үшін төгем,*

Жан қисам, елім үшін қиям!-деген елдік-ерлік серті, ататарихқа адалдық миссиясы қазақ халқының бастан өткерген зұлмат шындықтарын да еске салады. Бұл тұста, маңыздысы Жолбарыстың «Енші алуы», «Түйені шөгеруі», «Шыбық қию» деген рауаяттары мен «Жас шағындағы бір ерлігі», «Машықты соғыс тәсілі», «Үш қызыл аттылар» сынды аңыз желісі де елдік пен ерлік мәнін, адамдық борыш пен әділетті іс сипаттарын кең түрде көрсетеді. Батырлық болмыс, елдік-ерлік сипаттары, дәстүрге адалдық мұраттары, ұлттық құндылықтар қайнарларынан да Жолбарыстың адамдық әлемі, әділеттілікті жақтайтын бірегей қасиеттері, табандылығы мен төзімділігі танылады. Ал, «Адал ойлы, аңқау ана», «Райымбек әулиемен кездесуі», «Кезінде айтылған келісті сөз», «Болашақ биді болжауы», «Дос көңілмен» сынды ел әңгімелерінен де Жолбарыстың даналық дидагы танылып, елдік Һәм ерлік істері, отандық Һәм отбасылық құндылық қырлары, әулиелік Һәм көріпкелдік қасиеттері кеңінен көрініс береді. Әрі қысқа-нұсқа сөз мәйектері көрген-білген өмір тәжірибесін, терең мазмұнды ойлар желісін, берік ұстаным-қағидаттарын танытуымен де мәнді.

Жолбарыстан жеткен даналық дәйектері, халықтық қағидаттың үлгі-нұсқалары да ел аузында сақталып, кейінгі кезеңдерге жеткен. Оқып көрелік:

Ісіңді құдай төре менен датқаға түсірмесін,

*Көзіңді құдай көнелеу затқа түсірмесін.
Төреден билік оң болмас,
Көнеден пішіп тон болмас.
Осыны білмеген ел мен ердің,
Сірә да, оңынан жолы болмас!*

Немесе:

*Айналайын, келінім,
Ұстағаның алтын болсын,
Ақ жүзің әр кез жарқын болсын.
Келген жеріңе көрік бол,
Абыройыңа берік бол!
Отағасың Құлжамен,
Қайындарың Ескелі мен Балтыққа,
Ақыл сұрай қалса, серік бол,
Алла бағыңды әуеден жаудырып,
Жерден өндірсін.
Мәслихаттарыңды қау етпей,
Айтқандарыңды дау етпей,
Ақ періште өзі келіп көндірсін!*-деген жолдардан қоғамдық құбылыстардан өзге, дүние дидары, дәстүр мәні мен нәрі, өмір тағылымы, уақыт бедері мен рухы, тәлім-тәрбие арналары кең орын алады.

Сондай-ақ, Қожай төренің барымталап әкеткен жылқылары Тарбағатай тауларын жерсінбей, көп ұзамай-ақ Жетісудағы байырғы өрістерін тауып келеді. Қожай төре бұған намыстанып, күндіз-түні тыным таппай, мазасыз күй кешеді. «Жолбарыс би малымды қайтарып берсін!», -деп қожадан шыққан Қоқырман деген молдасын жұмсайды. Қожай төренің сәлемін естіген Жолбарыс би өз кезегінде төмендегі жолдарды жолдайды:

*Төреде мал бар ма тоқалынан басқа,
Қожада ар бар ма сақалынан басқа?
Төре міндетін білсін,
Қожа сүндетін білсін.
Төре мал десе, Алтайға шапсын,
Қожа ақылы болса, ауылын тапсын.
Төренің ойы дауда болса,
Қожаның діті сауда болса,
Жөнімен келіп, жүзгініске түссін.
Жайылым жақпаған мал иесін табады,
жарқыным.
Жала жапқан оның киесін табады,
жарқыным.*

*Оралған малдың Тінәлі деген иесі бар,
Қойдың – Шопаната, сиырдың – Зеңгібаба,
Түйенің – Ойсылқара,
Жылқының – Қамбарата киесі бар.
Төреде жатқан төреңе сәлемімді айт,
Жұмсаймын десе, қожаның қожасы бар,
Жасырып жұтатын кейбірінің бозасы бар.
Есің барда елің тап, Қожа, еліңе қайт,
Төреңе аман жетіп, менің осынымды айт!*-деген екен.

Бұдан байқалатыны, Жолбарыс би өз кезегінде барымталап әкеткен жылқы жайын жақсы біледі. Әрі жерсінбеген жылқының байырғы өрісін табатынына да сенімі зор болады. «Тапқан қуанады, таныған алады», - деген халықтық қағидатқа да бек сенімді еді. Оның үстіне қожадан шыққан Қоқырман деген молдасының жүрген-қонған жерінде қанжығасындағы бозасын «сусын-дәрі» есебінде ауызға жиі алатыны да өзінен бұрын елге жетеді. Міне, Жолбарыс би осы ақиқат жайттарды тілге тиек етіп, халықтық қағидаттар мен өмір тағылымын негізгі назарда ұстап, әрі тиісті тұста Қоқырман молданың бетіне басады. Ақиқаттан аса алмаған, шындық жүзіне тура қарамаған Қоқырман молда жанарын жерден алмай, басын шұлғып, белі бүгіліп, аяғын әр жерден басып, келген ізімен кері қайтады. Анығында, Жолбарыс бидің жауап сөзі ататарихтың бедерін, халықтық қағидаттың терең мәнін, дәстүр мен дүниетаным арналарын, өмір тағылымын жіті танытады. Осы тұста: «...айрықша ақыл-ойымен, әділ ісімен айқындалған Жолбарыс бидің мәмілегерлігін айтар болсақ, бұған айғақ – Ресей мен Қытай елшілерін жарастыруы. Тағы бір тарихи куәлік – Орыс патшасы биді Қытайға елшілікке жұмсағанда – оның Алатауды көктей өткендігі жолының «Жолбарыс Емелі» атануы.

...Жолбарыс би – ел тарихы мен дәстүрлерінің білгірі, қоғамның тамыршысы ғана емес, табиғаттың да білімпазы. Себебі, «Жылдың төрт

маусымындағы елдің көші-қонын өзі ғана белгілеп», жөн-жосығын көтеріп отырған.

Халықтық даналық қағидаттарды жетік және ұлттық сөз өнерін терең білетін ол мән-мағынасы көркем термелерді: «Дулат аттың түгіндей, Жалайыр аттың төбеліндей» деп айтып отырады екен» [7].

Жолбарыс жөніндегі ел аузынан айтылатын аңыз-әңгімелердің бір алуаны – Қараменде әулиеге телінген бірқатар нұсқалары да бар. Атап айтқанда, «Қараменде әулиенің батасы», «Әулиелігін мойындатуы», «Түйені шөгеруі» сынды әңгімелерден Жолбарыстың батыр да би, әулие де көріпкел сынды сирек қасиеттері кеңінен көрініп, білген-түйген тәжірибелері, тәлімдік мәні, бастысы даналық дидагы бар қырынан жарқырап, айқындала түседі.

Сондай-ақ, «Екі бидің егіз ұл сыйлаулары», «Мен де бердім бір бала», «Тәуіпшілдігінен де бір хикая», «Жолбарыстың шыбығы», «Жолбарыстың бата беруі», «Ұлға дарыған ұлы қасиет», «Жалақорлықтың жазасы», «Құн даулай барғанда» т.т. ел аузынан айтылған әр алуан нұсқалар табиғаты мен мазмұнынан да Жолбарыс батыр һәм би, әулие һәм көріпкел төңірегіндегі аңыз-әңгімелердің ақиқат жайттары мен шындық шырағы, даналық дидагының тәлімдік һәм тағылымдық қырлары кең орын алады. Асылы, Ж. Жылқайдарұлының ақыл-нақыл, бата-тілек, шешендік һәм өсиет сөздері ел аузында сақталып, алыс-жақынға жүйелі жеткен. Олардың тұтас мазмұнынан ұлттық мұрат пен елдік мүдде мәні, бірлік-береке жайы, елдік пен ерлік шежіресі, дәстүр мен дүниетаным иірімдері, тарих пен таным арналары, ұлт пен ұрпақ қамы, отан мен отбасы тұтастығы, тәлім-тәрбие сипаттары кең түрде көрініс береді.

Өйткені, қазақ руханиятында, әсіресе би-шешендердің ұстаным жүйесінен, дүниетаным арналарынан бітімді шешім, ділмар сөз мәйегі молынан ұшырасады. Айталық, академик М. Әуезов «Әдебиет тарихы» еңбегінің «Билер айтысы» бөлігінде ел ішінде орын алған даудамайлар тұсындағы билік мәнін, таластартыс сипатын кеңінен көрсетеді [8,191].

Негізінен алғанда, билер дәуірі тұсындағы әр қилы тартыс һәм сайыс, бітім мен шешім, шешендік сөздер табиғаты мен тағылымынан өмір кезеңдері, көрген-түйген тәжірибе тәлімдері, уақыт рухы кең орын алады. Ойға алсақ, әрине: «...Шешендік сөздер – қазақ уағыз әдебиетіндегі шағын көлемдегі дидактикалық жанр. Қоғам өміріне, табиғат құбылыстарына байланысты терең ой, бейнелі шебер тілмен айтылған халық шығармасы, тақырыптық сөздер мен тұжырымдар.

Шешендік сөздің көпшілігі әуелгі қалпында сақталмаған. Жаттап алып таратушылардың, әр буынның өңдеп өзгертуімен, уақыттың сынынан өтіп, ұзын-ырғасы, тобықтай түйіндері, түйіп айтқан тұжырымдары қалған. Ішінара айтушылардың есімдері де сақталған. Негізінде, қоғамдағы қиянаттарға, әділетсіздіктерге қарсы наразылық ретінде туған Ш.с. нұсқалары өзін тудырған қоғаммен, себептермен бірге жойылып, біздің заманымыздағы қызметі көркем әдебиетке ауысты. Ш.с. – тапқырлық пен шешендікке үйрететін көркем сөз үлгісі ғана емес, халықтың көне тарихымен бірге жасасып келе жатқан тәрбиелік мәні зор халық даналығы» [9,555].

Жалпы, би-шешендердің қоғамдағы орнын, өмір өріміндегі өрнекті өрістерін еске алған тұста, бастысы ел бірлігін сақтап, татулық пен тұтастық жолында ерен еңбек еткенін де терең таныр едік. Осы орайда, анығын айтсақ: «...Қазақ

халқының басына өте қатерлі зобалаң туған шақта, жоңғар шапқыншылығы тұсында еліне пана болған, босқын азабын шегіп, естерінен танған аяулы адамдардың ортасында жүріп, тығырықтан құтылар жол сілтеп, жарғақ құлақтары жастық көрмеген қажырлы көсемдерден саналғанда да осы ақыл дариялары, алғыр ойшыл шешен билер. Олар сыртқы жауларын ғана бөгеп, олармен тіл табысып қоймай, өз елі ішіндегі алауыздықтарды бір жеңнен қол шығаруға жетеледі. Халық арасындағы бас бұзар бұзақы, ұры-қары, барымташы, қыңыр-қисықтарды да өз алдарына жүгіндіріп, оларға тиым салып, ел берекесін сақтауға бар күштерін жұмсаған жайсаң жандар болды. ХҮІІІ-ХІХ ғасыр қазақ тарихы елім, жерім деп еңіреген ерлерге де, шерменде шешен билерге де сорлы болған жоқ. Шапқыншы шет жаулардан, отаршылар ойранынан туған өлкесін сақтап қалу мақсатында жан аямай күрес жүргізген адал азамат, ел тағдырын уыстарынан шығармай жанталасқан от ауызды, орақ тісті шешен билер ұрпағын халық ұмытар емес. Олар қалдырған көркем туындылар қазір ұқыпты жинаушылары мен зерттеушілерінің назарында. Би-шешендерден жеткен ойлы, сырлы дүниелер қазақ көркем сөз өнерінің қорына қосылды. Олар халқымыздың ұлттық әдебиетінің өзіндік бетін танытатын, өзге елдер өнерінен өзгешелейтін таза, төл туындылар» [10, 312].

Жасыратыны жоқ, ел тарихының қилы кезең, сындарлы тұстарынан империялық басқыншылық, зардапты зобалаң, қуғын-сүргін көп болған-ды. Еске түсіру артық емес. Айталық, өткен кезеңде: «Жүз жылдық империялық қанау халқымыздың тұтастығын тутаалақай етіп келді. Империяның ежелден келе жатқан ұрандарының түп қазығы: «Бөліп ал да, билей бер!».

Бұл ұранның жан түршіктіретін мақсаты: тәуелді халықтың бет-бейнесін, ақыл-санасын, салт-дәстүрін, психологиясын, мінезін өзгертіп, тілін жойып, дінін жойып, жер-суының атына дейін өзгертіп, ұлттық сипаттан жұрдай ету.

Империяның өзі қандай болса, араны да сонша көп ашылмақ. Ол үшін жер бетінде айталық, қазақ деген халықтың болу-болмауының құны көк тиын. Ол үшін қазақтың халқы емес, бай жері керек. Жерді босатып, иемденуі керек. Қазақ та тірі жан, оңайлықпен жойыла қоймайды. Сондықтан да империя оны дүркін-дүркін қырғынға ұшыратты. Зеңбіректің күшімен. Қолдан жасалған жойқын ашаршылықтың күшімен.

Қазақ та тірмізек екен, жер бетінен тып-типыл жойыла қоймады. Енді идеологиялық шабуылды күшейту керек болды. Бұл салада империя көп жеңіске жетті. Сана уланды, тіл өлімсіреді, ұлттық рухани әлем күйреу халіне жетті. Осының салдарынан кейбір пақырлар өзін «қазақпын» деп қасқайып айтуға ұялып, намыстанатын ауруға ұшырады. Бұлар, амал жоқ, ұлттық нигилистерге айналды. Өз ұлтын жек көретіндерді, өз ұлтын өзгелерден кем санайтындарды осылай деп атайды.

Бұл үшін оларды кіналау да қиын. Оларды заман қалыптастырды, империя солай жаратты. Кезінде Қазақстанның астанасы Алматыда бірде-бір қазақ мектебі қалмаса, оларды қазақша білмейсің, қазақтық қасиетің жоқ деп қалай айыптайсың. Бұл қасірет» [11, 156].

Ал, қаламгер Нәм қоғам қайраткері Ө.Кекілбаев бұл жәйлі бұй дейді: «Отаршылдық атаулының зорлығы халықтың заңды наразылықтарын тудырды. Сырым, Атақозы, Саржала, Көктемір, Тіленші, Жоламан, Қасым, Саржан, Кенесары, Наурызбай, Исатай,

Махамбет, Асау, Барақ, Жанқожа, Есет, Бекет, Арынғазы, Иса, Досан, Сыпатай, Аққоз, Байзақ бастаған және 1916 жылғы көтерілістер секілді біреуі басылмай жатып, екіншісі бас көтеріп жататын ереуілдер тізбегінің аяғы жиырмасыншы ғасырдың басындағы азамат соғысына келіп ұласты. Қазақ халқы патшалық Ресейдің отаршылдығына ең көп қарсыласқан қауымдардың бірі. Хандардың тұсында-ақ көшпелілер шабуылынан қорғанамыз деп үш тараптан шыр айналдыра қоршап алған әскерлер шебі енді әлгі ереуілдерді жаныштауды сылтауратып, ішке қарай сұғына түсті. XIX ғасырдың орта тұсында қазақ даласының оңтүстік шекараларына дейін жетіп тынды. Ақмешіт, Түркістан, Ихан, Шымкент, Әулиеата, Мерке шайқастары отаршылдыққа мойынсұнбаудың жан-қиярлық үлгілерін көрсетті. Сырт қарағанда, амалсыз жасалғандай көрінетін бұл әскери баса-көктеу ұлттық биліктің түбіне біржолата жетіп тынуды көздеген шын мәніндегі басқыншылық соғыс еді. Елдің әлгіндей наразылығын пайдалана отырып, барлығына осылар кінәлі деп, ұлттық билеуші топтың көзіне құм құйылды. Сосын бүлікшілердің өзіне ауыз салынды. Сөйтіп, ұлтты саяси дәрменсіздендіруге екі есе қарқындылық бітті» [12,179].

Демек, Түркі Қағанатынан бермен қарайғы кезеңнің әр тұсынан-ақ азаттықты аңсаған арман-аңсар басым болғанымен, оның өзі көбінде басқыншылық-жаугершілікке ұласып отырған-ды. Отаршылдық ойранының мын сан арналы, көп қатпарлы тамырлы тұстары, айлалы һәм қулық-сұмдық, қуғын-сүргінге толы тұстары да анық аңғарылды. Ж. Жылқайдарұлы өмір сүрген кезеңде де күрделі һәм сындарлы сәттер көп болды. Жолбарыстың батырлық болмысы, би-шешендік қырлары осы кезеңде көрініс берді.

Жолбарыс жөніндегі арнау өлеңдер мен естеліктер жүйесінен, толғау-толғамдардан (Б. Жолбарысұлы, М. Саяқбайұлы, Н. Төрехұлов, К. Тоқаев, Қ. Бұғыбаева, З. Елғондина, Қ. Қараман, С. Қазтаев, Н. Қалиұлы, Ш. Нүсіпов, Т. Сүгірбеков, Н. Телібаев т.б.) да адамдық борыш, батырлық болмыс, елдік пен ерлік қасиеттер, адалдық пен әділеттілік жолы, дәстүр мен дүниетаным мәні, ұлт пен ұрпақ қамы, ақиқат мәні, әулиелік һәм көріпкелдік сынды сипаттар кеңінен көрініп, даналық дидары бар қырынан жарқырай көрінеді.

Қорытынды. Жылқайдарұлы Жолбарыстың (1671-1761) өмір сүрген кезеңі мен ел әңгімелері, замандастары арқылы ұрпақтан-ұрпаққа желісі үзілмей жеткен аңыз-әфсана, рауаят, дерек-материалдар жүйесінен өз кезеңінің біртуар данағөйі, батыр әрі би, әулие һәм көріпкел қасиеттері кеңінен көрінеді. Бұдан, сөз жоқ ататарихтың ауызша үлгі-үрдістері, шежірелік деректер мәні, елтану ісіндегі – тарихнама орны да көрініс береді. Тегінде: «Өзіңнің шыққан тегінді біл, бұл туыстарды жақындастыра түседі» деген Мұхамед (с.ғ.с.) пайғамбар сөзін еске алсақ, қазақ шежіресінің маңызы, елдік тарихнамадағы орын-үлесі арта түседі. Осы орайда, М.Ж. Көпейұлының шежірелік жинағының – «Мес» аталуы мәнді болса, профессор А. Сейдімбектің «Қазақтың ауызша тарихы» (шежірелік деректерді пайымдау) еңбегінің (2008) елдік сипатының жоғары деңгейде екендігін жоққа шығару қиын. Ендеше, Ж. Жылқайдарұлының өмірі мен кезеңінен, анығын айтқанда бірегей болмысынан батыр әрі би, әулие һәм көріпкел қасиеттерінің кең түрде көрініс беруінің табиғилық мәні, тарихи сипаттары да бар. Ол, әсіресе кешеден бүгінге жеткен, ел әңгімелері арқылы ұрпақтан-ұрпаққа ұласқан - батырлық

болмысынан, ақиқатты ту еткен - бітімді шешімінен, болашақты батыл болжаған - әулиелігінен, табиғат тылсымындағы өзгеше құбылыстарды жоғары рух пен сезім күші арқылы таныған - көріпкелдік қасиеттерінен де кең көлемде көрініс береді. Біздіңше, Ж. Жылқайдарұлының батырлығы мен әулиелігі, көріпкелдігі мен шешендігі өз уақытында қаншалықты маңызды-мәнді болса, қазіргі кезеңде елшілдік-отансүйгіштік. Үлкен елдік-ерлік шежіресі, ұлт пен ұрпақ қамы, тарих тағылымы, тәлім-тәрбиелік сипаттарымен де басым бағыттарға ие болады.

Жолбарыс Жылқайдарұлының бірегей болмысына тән елдік мінез, өршіл рух, өшпес өнеге өрнектері, ұлт татулығы мен тұтастығына негізделген жаратылыс құбылыстары, адами мұрат, имани нұрға толы даналық дидарының мың сан қырының халықтық сипаты мен шындығы осыған саяды.

Елдік мұрат, батырлық болмыс, өршіл рух тағылымы да осы.

Ататарих шындығы, елдік шежіре мәні де осы...

Әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев, Н. Абай аманаты. - «Астана ақшамы», 2020, 8 қазан. - 3 б.
2. Тоқасев, Қ.Ж. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан. - «Егемен Қазақстан», 2020, 9 қаңтар. - 3 б.
3. Тоқасев, Қ.Ж. Абай – рухани реформатор – «Егемен Қазақстан», 2020, 10 тамыз. - 2 б.
4. Көпеев, М.Ж. Қазақ шежіресі [Мәтін] / М.Ж. Көпеев. – Алматы, 1993. - 96 б.
5. Сейдімбек, А. Қазақтың ауызша тарихы. Шежірелік деректерді пайымдау. [Мәтін] / А.Сейдімбек. – Астана: Фолиант, 2008. – 13 б.
6. Жолдасбекұлы, М. Елтұтқа. Ел тарихының әйгілі тұлғалары [Мәтін] / М.Жолдасбеков, Қ.Салғараұлы, А.Сейдімбек. – Астана: Күлтегін, 2001. – 3 б.
7. Қасқабасов, С. Тандамалы. [Мәтін] / С.Қасқабасов - Астана: Фолиант, 2014. - 300-301 б.
8. Өксікбаев, О. Елін сүйген ерен ер.- «Егемен Қазақстан», 2021, 18 мамыр. – 7 б.
9. Негимов, С. Жолбарыс би. - «Қазақ әдебиеті», 2021, 16 сәуір. – 4 б.
10. Әуезов, М. Әдебиет тарихы. - Алматы: Ана тілі, 1991. – 191 б.
11. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық [Мәтін] / Қазақ әдебиеті - Алматы: Аруна, 2005. – 555 б.
12. Сүйіншәлиев, Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. Оқулық [Мәтін] / Х.Сүйіншәлиев- Алматы: Санат, 1997. – 312 б.
13. Мұртаза, Ш. Намыс найзағайы [Мәтін] / Ш.Мұртаза – Астана, 2017. – 156 б.
14. Кекілбаев, Ә. Дәуір дауысы [Мәтін] / Ә.Кекілбаев – Астана, 2016. – 179 б.

Р.С.Турысбек, А.Е.Аимбаев*

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

НАРОДНАЯ СУЩНОСТЬ И ДУХ МУЖЕСТВА

Аннотация. Если внимательно взглядеться в историографию нации, то на протяжении разных эпох жили выдающиеся личности: знаменитые ханы и батыры, поэты и жырау, ораторы и бии, лидеры и полководцы, уважаемые матери, известные люди, чьи жизни служат образцом. Особенно они заботились о благополучии народа, целостности земли, единстве Отечества и семьи, связи истории и познания, течения жизни, значении воспитания, миссии согласия и единства. (Например: Эций (Атила))

каган, Байдибек, Домалақ ана, Күлтегін, Тоныкөк, Қорқыт, Аль-Фараби, Қарахан, Айша бибі, Қарабура, Ж. Баласағұн, Қ.А. Ясауи, Майқы би, султан Байбарыс, Асан кайғы, Жиренше шешен, ханы Керей и Жәнібек, Төле, Қазыбек, Әйтеке, Бұхар жырау, С. Датұлы, Бөлітік шешен, М. Өтемісұлы, С. Аронұлы, Жамбыл, Ыбырай, Абай, Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытұлы, Т. Рысқұлов, М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, Ә. Қастеев, А. Жұбанов, Б. Момышұлы, Д. Қонаев, К. Бәйсейітова, Н. Тілендиев, Т. Әубәкіров и др.). В современную эпоху значение и актуальность этих личностей особенно возрастает. Основы независимости и требования Нового Казахстана направлены на обеспечение развития страны, уважение к историческому наследию и соответствие мировым процессам и цивилизационным стандартам. Суть этого: верность национальной истории, уважение к человеческой жизни и труду, приверженность традициям государственности и героизма, распространение воспитательных ценностей.

Ключевые слова: родословие, поэтическое наставление, легенды и предания, созвучие, ораторское искусство, словесное мастерство.

R.S.Turysbek, A.E.Alimbayev* - *L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

FOLK ESSENCE AND THE SPIRIT OF VALOR

Abstract. If you look closely at the historiography of the nation, then outstanding personalities have lived throughout different eras: famous khans and batyrs, poets and zhyrau, orators and biys, leaders and generals, respected mothers, famous people whose lives serve as a model. They were especially concerned about the welfare of the people, the integrity of the land, the unity of the Fatherland and family, the connection between history and knowledge, the course of life, the importance of education, the mission of harmony and unity. (For example: Ethil (Attila) kagan, Baydibek, Domalak ana, Kultegin, Tonykok, Korkyt, Al-Farabi, Karakhan, Aisha bibi, Karabura, J. Balasagun, K.A. Yasawi, Maiki bi, Sultan Baybarys, Asan kaygy, Zhirenshe sheshen, Khans Kerey and Zhanbek, Tule, Kazybek, Aitek, Bukhar zhyrau, S. Datuli, Boltirik sheshen, M. Atemisuly, S. Aronuly, Zhambyl, Ybyray, Abai, A. Bokeikhan, A. Baytursinuly, M. Zhumabaev, J. Aimauytuly, T. Ryskulov, M. Auezov, S. Mukhanov, G. Musirepov, A. Kasteev, A. Zhubanov, B. Momyshuly, D. Konaev, K. Beiseyitova, N. Tilendiev, T. Aubakirov, etc.). In the modern era, the importance and relevance of these personalities is especially increasing. The foundations of independence and the requirements of the New Kazakhstan are aimed at ensuring the development of the country, respect for the historical heritage and compliance with world processes and civilizational standards. The essence of this is loyalty to national history, respect for human life and work, commitment to the traditions of statehood and heroism, and the dissemination of educational values.

Keywords: genealogy, poetic instruction, legends and traditions, harmony, oratory, verbal mastery.

References

1. Nazarbaev N. Abai amanaty [Abai's legacy] - «Astana akshamy», 2020, 8 October. – 3 p.
2. Tokaev K.Zh. Abai zhane XXI gasyrdagy Kazakhstan. - «Egemen Kazakhstan», 2020, 9 January. – 3 p.

3. Tokaev K.Zh. Abai - ruhani reformator - «Egemen Kazakhstan», 2020 , 10 August. – 2 p.
4. Kopeev M. Zh. Kazakh shezhiresi [Genealogy of Kazakhs] - Almaty, 1993, 9 p.
5. Seidimbek A. Kazakhyn auyzsha tarihy. Shezhirelik derekterdi paiymdau. [Oral history of Kazakhs. Reasoning of genealogical data]- Astana: Foliant, 2008. – 13 p.
6. Zholdasbekuly M., Salgarauly Қ., Sejdimbek A. Eltytka. El tarihyryn aigili tulgalary [Eltytka. Famous personalities of the country's history]. - Astana: Kultegin, 2001. – 3 p.
7. Kaskabasov S. Tandamaly [Collection of Selected Works]. – Astana: Foliant, 2014. - 300-301 p.
8. Oksikbaev O. Elin suigen eren er [Elin suigen eren er]. - «Egemen Kazakhstan», 2021, 18 may
9. Negimov S. Zholbarys bi [Zholbarys bi]. – «Kazak adebieti», 2021, 16 april
10. Auezov M. Adebiet tarihy [History of literature]. - Almaty: Ana tili, 1991. – 188-191 p.
11. Kazak adebieti. Ensiklopedialyk anyktamalyk [Encyclopedia reference book]. - Almaty: Aruna, 2005. – 555 p.
12. Suinshaliev H. Kazak adebietinin tarihu [History of kazakh literature]. Okulyk. - Almaty: Sanat, 1997. – 312 p.
13. Murtaza Sh. Namys naizagaiy [Lightning of Honor]. - Astana, 2017. – 156 p.
14. Kekilbaev A. Daur dauysy [Voice of the era]. - Astana, 2016. – 179 p.

5.02.25 ж. баспаға түсті.

11.03.25 ж. түзетулермен түсті.

25.03.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме:

Тұрысбек, Р.С. Елдік мәні мен ерлік рухы [Мәтін] / Р.С.Тұрысбек, А.Е. Алимбаев // Dulaty University Хабаршысы. – 2025.- №1 – Б. 43-55 <https://doi.org/10.55956/BMBE6005>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Ы.А. Құттымұратова

PhD, доцент

*Әжінияз атындағы Нукус мемлекеттік педагогикалық институты,
Нукус, Қарақалпақстан*

«КӨК БӨРІ» КОНЦЕПТИСІНІҢ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ТІЛІНДЕГІ ОРНЫ: ҚАЗАҚ, ӨЗБЕК ЖӘНЕ ҚАРАҚАЛПАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЛИНГВОМӘДЕНИ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

***Аңдатпа.** Бұл мақалада «Көк бөрі» концептісінің түркі халықтарының – қазақ, өзбек және қарақалпақ тілдеріндегі лингвомәдени ерекшеліктері прагматикалық және мәдениетаралық аспектілер негізінде талданады. Ежелгі түркі мифологиясында ерекше орын алатын көк бөрі бейнесі әртүрлі этностардың тілдік санасында рухани күш, еркіндік пен батырлықтың символы ретінде қалыптасқан. Мақалада көк бөрі туралы мифтер, мақал-мәтелдер мен көркем мәтіндердегі көріністері салыстырмалы лингвистикалық тұрғыдан сараланып, ортақ және ұлттық ерекшеліктері ашылып көрсетіледі. Сонымен қатар «көк» және «бөрі» сөздерінің семантикалық-құрылымдық табиғаты үш тілде қарастырылып, олардың концептуалдық аясы айқындалады.*

***Тірек сөздер:** көк бөрі, мифология, түркі халықтары, лингвомәдениет, прагматикалық талдау, мәдениетаралық ұғым, қазақ тілі, өзбек тілі, қарақалпақ тілі, тотемдік бейне, символ.*

Кіріспе. «Көк көк бөрі, мифология, түркі халықтары, лингвомәдениет, прагматикалық талдау, мәдениетаралық ұғым, қазақ тілі, өзбек тілі, қарақалпақ тілі, тотемдік бейне, символ. бөрі» ұғымы ежелгі түркі мифологиясында киелі жануар – ата-баба тотемі ретінде көрінеді. Бұл ұғымның шығу тегі аңыздарға, әсіресе Қытай жылнамаларындағы түркілердің шығу мифіне (ашина руының қасқырдан тарауы) байланысты. Көк (аспан түсі) – көне түркі дүниетанымында киелі ұғым, сондықтан көк бөрі – аспандық, қасиетті бөріні білдіреді.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи әдіс, лингвомәдени талдау, семантикалық және контекстуалдық талдау әдістері қолданылды. Мақалада ғылыми әдебиеттер, фольклорлық деректер (эпос, аңыз, ертегі), заманауи мәтіндер мен сөздіктер негізінде талдау жүргізілді. Қазақ, өзбек және қарақалпақ тіліндегі «бөрі», «қасқыр», «көк бөрі» ұғымдарының концептуалдық құрылымы мен мәдени жүктемесі сарапқа

салынды. Біздің мақалада қазақ, өзбек және қарақалпақ тілдеріндегі атаулар, мақал-мәтелдер мен мифологиялық сюжеттер негізінде «көк бөрі» концептісінің прагматикалық және мәдениетаралық қырлары салыстырмалы талданады.

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау. Зерттеу нәтижесінде «Көк бөрі» концептісінің үш тілде де мифологиялық және символикалық мағынаға ие екені анықталды. Қазақ тілінде «Көк бөрі» — ерлік пен рухтың, тәуелсіздіктің символы ретінде қабылданса, өзбек тілінде ол көбінесе «бұри» түрінде бейнеленіп, батырлық, айлакерлік, кейде тіпті қауіп символы ретінде ұғынылады. Қарақалпақ тілінде «Көк бөрі» ұлттық бірегейліктің, ата-баба рухының белгісі ретінде көрініс табады. Сонымен қатар, әр тілдегі фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерде «бөрі» бейнесінің қолданыс ерекшеліктері де салыстырылды. Түркі халықтарындағы «Көк бөрі» концептісі халықтардың тарихы, көшпелі мәдениеті, табиғатпен үйлесімі арқылы

калыптасқан терең мағыналы бейне екенін көрсетті.

Қазақ тіліндегі «Көк бөрі» концептісі.

Қазақ мифологиясында бөрі – қаһармандық пен ержүректіліктің символы. Қазақ энциклопедиясында «Көк Бөрі – түркі мифологиясындағы киелі ұғымдардың бірі» [2] деп көрсетілген. Ежелгі дереккөздерде (мысалы, қытай шежірелерінде) түркі қағандары мен сарбаздарының көгершін-қасқыр («Көкбөрі», «Бозқасқыр») бейнесін ұран етіп қолданғаны баяндалады. Әсіресе Түрік қағандығында сарбаздар байрақтарына көк бөрі бейнеленгені белгілі [2]. Қазақ ақыны Сүйінбай Аронұлы да «Бөрілі менің байрағым, бөрілі байрақ көтерсе...» деп жырлағанындай, көк бөрі бейнесі елдік-рухани лақап ретінде қаланған. Қазіргі қазақ әдебиеті мен мәдениетінде бөріні батылдық пен батырлықтың символы ретінде пайдаланады.

Қазақ мақал-мәтелдерінде де бөрінің мінезін бейнелейтін айтылыстар бар. Мысалы, «Қасқырды қанша асырасаң да тауға қарап ұлиды» деген мақалда адамның табиғаты өзгермейтіндігі суреттеледі [2]. Бұл мақалды қазақтар «кімде-кімді қалай тәрбиелесе де оның түп-тамыры өзгермейді» деген мағынада қолданады. Демек, қазақ тілінде көк бөрі дегенде әдетте еркіндікті, туған табиғатын жоғалтпайтын қаһармандық сипаттарды меңзейді (бөрі – тұқымды, қайсар жануар ретінде бейнеленеді).

Сонымен қатар «көк» түбірі қазақ тілінде аспанмен, биік рухани ұғымдармен астасып келеді. «Көк – киелі, қасиетті» тұжырымдары қазақ халқында жалпыға таныс болғаны белгілі (мемлекеттік туымыздың да көгілдір түсі тегін емес). Сөйтіп, қазақ мәдениетіндегі «Көк бөрі» образы – ерлік пен руханияттың тоғысқан символы ретінде байқалады.

Өзбек тіліндегі «Көк бөрі» концептісі.

Өзбек фольклорында да бөрі тотеміне қатысты аңыздар мен дастандар бар. Зерттеушілер атап өткендей, өзбек халқында «Ламан бөрі» (мүгедек бөрі), «бөрі қызы», «бөрі» сияқты аңыз ертегілерінде бөріні тайпаның қорғаушысы, жақсылық жаратушысы әрі ата-баба ретіндегі киелі тіршілік иесі деп қарастырған [4]. Яғни,

өзбек баяндары мен дастандарында бөрі – тайпаның тірегі мен жол көрсетушісі ролінде кездеседі.

Сонымен қатар «Оғызнама» эпосында (қазіргі түркі эпостарына жақын мазмұн) Оғыз қағанның жалаушасы ретінде көк түсті бөрі бейнесі айтылады. Оғыз қағанның клеймосы (ұраны) «көк бөрі» болып, бір күні жасырын келетін көк түсті бөрі оған дұшпандарды жеңетін жолды көрсетеді [3]. Жауыт сұрапақ салған уақытта көк бөрінің көмекке келіп, жауды жеңіске жеткізгені – көгершін-қасқыр бейнесінің көсемдік, тағаттылық мәнін айқындайды [3].

Өзбек мақал-мәтелдерінде бөрі туралы нақылдар сақталған. Мәселен, «Бөрі боранда қутуар» деген мақалда бөрі боран (қара дауыл) кезінде аман қалатыны айтылып, қиындықтан айла-тәсілмен құтылуды білдіреді. Бұл мақалды өзбектер «қиналған жағдайда өтіп кетудің амалын табады» деген мағынада пайдаланады. Жалпы, қазақстандық мақалдағыдай бөрінің мінезі емес, өзбек мақалында бөрі қауіпті боран арқылы аман қалатын алғыр бейне ретінде суреттеледі [5].

Практикалық тұрғыда «бөрі» сөзі өзбек тілінде де оның қасиеттерін метафоралық түрде жеткізу үшін қолданылады. Мысалы, «сен бөрі тәрізді азулы екенсің» дегенде ержүректілікті немесе айбаттылықты меңзейді. Бөрі бейнесі өзбек дастандарында (мысалы, «Гүлгүл» сияқты шығармада) да кездесіп, ол ел қорғаушысы ролінде көрінеді. Сөйтіп, өзбек тілінде «көк бөрі» ұғымы қазақ тіліндегі сияқты сықаққа, батырлыққа емес, көбіне қорғаушылыққа және кезеңге төтеп беру қабілетіне қатысты мағынада құлданады [4].

Қарақалпақ тіліндегі «Көк бөрі» концептісі.

Қарақалпақ халқы да түркі ортақ мәдени мұраның бір бөлігі ретінде бөрі бейнесін пайдаланады. Аталған халықтың ауыз әдебиетінде түлкі мен бөрі, жолбарыс сынды аңдар жайлы ертегілер кездеседі [7]. Мысалы, кейбір қарақалпақ ертегілерінде адамды алдау үшін аңдар (түлкі, бөрі) әрекет ететін сюжеттер бар. Бұл жалпыхалықтық тенденция «қасқыр көрсе – ұлып, түлкі көрсе

– айла таниды» деген түркі мақал-мәтелдерінің жалғасы іспеттес.

Нақтылы көк бөрі туралы қарақалпақ мәліметтері аз болса да, осы регионда «көкбөрі» ұғымын ескертетін дәстүр бар. Мәселен, басқа түркілерде Көкбөрі атымен белгілі ұлттық ат спорты (көкпар, бозкісік) Қарақалпақстанда да аталып өтіледі. Сондай-ақ қарақалпақ тілінде «көк» көк аспан, «бөрі» – қасқыр деген мағына беретін түбірлер сақталған. Жалпы қарақалпақ мәдениетінде бөрінің бейнесі қазақ пен өзбекке ұқсас – ерліктің, батырлықтың, сондай-ақ ақылдылық пен еркіндіктің символы ретінде қолданылуы мүмкін. Мысалы, кейбір қарақалпақ мақалдар бөріні кешірімсіз мінезбен байланыстырады (рухани дерек көздері бойынша, «Бөріні қасқырдай өсірсең де» секілді тіркестер кездеседі).

Салыстырмалы талдау мен талқылау

Қазақстан, Өзбекстан және Қарақалпақстан фольклорында «бөрі» ұғымының түбірі ортақ – ежелгі түркі бабалардың тотемі. Барлық дереккөздерде бөрі – қорғаушы, батыл тіршілік иесі ретінде өлеңдеуліге ие. Мысалы, қазақ хандарының туында да, Оғыз қаған дастандарында да көк түсті бөрі бейнесі ұран болып, елдік рух пен ержүректілік идеяларын білдіреді. Өзбек аңыздары мен мақалдары да бөріні тайпаның ата-бабасы, қорғаушысы ретінде суреттейді. Қарақалпақ фольклорлық шығармаларда да түлкі, бөрі сияқты аңдар арқылы тұрмыс-салт тақырыптары берілген.

Айырмашылықтар сөзбе-сөз аударатын мағынада байқалады. Қазақ мақалында бөрі табиғатына берік, еркін мінезді бейнелесе [6], өзбек мақалы бөріні қиындықты жағдайдан аман қалатын ақыл иесі ретінде сипаттайды. Бұл айырмашылық шамамен «табиғатқа байланып тұрған тұлғаның туа бітті сипаты» мен «қиындықты жеңудің амалын білетін тұлғаның сипаттары» арасындағы рөлдік дисбалансқа сай. Сонымен қатар, «көк» түбірінің мәні арасында ұқсастық бар – аспанмен байланыстырылады, яғни көк бөрі «жоғары күштің», періштелік элементтердің ұран-бейнесі ретінде көрінеді. Бұл тұста қазақ

сөзіне қосымша «көк» эпитеті оның киелі сипатын арттырады. Өзбек және қарақалпақ тілдерінде де «көкбөрі» тіркесі осы мағынада сирек қолданылса да, бөрі сөзі өз алдына күдіретті аң ретінде бағаланады. Мысалы, Советтік кезеңнен бері ұлттық санада сақталған «Көкбөрі» тың атауы (мысалы, қазақ жазушылары Захидулла Тұрарханұлының «Көкбөрінің көз жасы» романында) ел бірлігін, жаны бір ұлы елді бейнелейді.

Практикалық тұрғыдан алғанда, «бөрі» ұғымы қазіргі тілдік қолданымда әртүрлі атрибуттармен көрінеді. Қазақ жыры мен ата-бабаның образы ретінде ғана емес, қазіргі кезде де бауырмалдық, батырлық қасиеттердің символы ретінде атап өтіледі. Өзбек деңгейінде ұқсас мәлімдемелер мифологиялық шығармаларда кездеседі. Қарақалпақ тілінде күнделікті қолданыста атпен байланысты «көкбөрі» ойыны, эпостарда қасқырға жасалған салыстырулар бар. Осы үш тілдегі бөрі туралы мақал-мәтелдер мен аңыздар бір-біріне анық үйлеседі және олардың барлығы ортақ түркі этномәдениетінің нышаны болғанын көрсетеді.

Қорытынды. Қазақ, өзбек және қарақалпақ тілдерінде «көк бөрі» концептісі ортақ түркілік туысты бейнелейді. Барлық дереккөзде бөрі – күшті, батыл, қорғанушы жануар. Десе де, ұлттық нақышта оның мағынасы сәл өзгеше интерпретацияланады: қазақ ұғымында бөрі – еркіндік пен намыс нышаны (табиғатын ауыспаған адамды бейнелейді), өзбек ұғымында – қиындықты жеңген ақылды қорғаушы. Қарақалпақ аңызы мен мақалдарында да бөрі – батырлық пен бейбітшілік символы ретінде көрінеді. Сонымен қатар «көк» эпитеті осы жануарға космологиялық мән береді, яғни барлық үш тілде көк бөрі образы аспан күшімен байланыстырылады. Жалпы алғанда, «көк бөрі» тұжырымдамасы түркі тілдерінде прагматикалық тұрғыдан ұқсас – ол ержүректілік пен ұлттық болмысды насихаттайтын ортақ мәдени феномен болып отыр.

Әдебиеттер тізімі

1. Көк Бөрі. Қазақша Уикипедия [Электронды ресурс] Кіру режимі: https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D3%A9%D0%BA_%D0%91%D3%A9%D1%80%D1%96 Қаралған күні: 19.08.2024
2. Madazimova, M.B.Q. Religious beliefs about the wolf and its genesis. Journal NX – A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, (2020). - 6(6). - 100–102 p.
3. Ordabekova, K., Tulepova, S., Zholshayeva, M., & Kurkebayev, K. The concept “Wolf” in Kazakh language: Traditional conceptualisations. Journal of Language and Cultural Education. 2023. - 10(2). - 73–83 p.
4. Ruzmetova, S.A. Theoretical foundations of Uzbek folk epic. Intersections of Faith and Culture: American Journal of Religious and Cultural Studies. – 2023. - 1(10), 89–93 p.
5. Yurtbaşı, M. Kazakh proverbs. Omniglot [Электронды ресурс] Кіру режимі: <https://omniglot.com/language/proverbs/kazakh.htm> Қаралған күні: 19.08.2024
6. Qishloq xo'jaligiga oid izohli lug'at. Электронды ресурс] Кіру режимі: <https://www.agro.uz> Қаралған күні: 19.08.2024
7. Countries and Their Cultures. Karakalpaks. [Электронды ресурс] Кіру режимі: <https://www.everyculture.com/wc/Tajikistan-to-Zimbabwe/Karakalpaks.html> Қаралған күні: 19.08.2024

И. А. Куттымуратова

Нукусский государственный педагогический институт им. Ажнияза, Нукус, Каракалпакстан

**КОНЦЕПЦИЯ "КОК БОРИ" НА ЯЗЫКЕ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ:
ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ НА КАЗАХСКОМ,
УЗБЕКСКОМ И КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКАХ**

Аннотация. В данной статье анализируются лингвокультурные особенности концепта «Кок бөрі» в языках тюркских народов – казахском, узбекском и каракалпакском на основе прагматических и межкультурных аспектов. Образ синей печати, занимающий особое место в древнетюркской мифологии, сложился в языковом сознании различных этносов как символ духовной силы, свободы и героизма. В статье раскрываются общие и национальные особенности мифов, пословиц и выражений в художественных текстах о голубом бору с относительной лингвистической дифференциацией. Кроме того, семантико-структурная природа слов «синий» и «и» рассматривается на трех языках, определяется их концептуальная сфера.

Ключевые слова: Кок бөрі, мифология, тюркские народы, лингвокультура, прагматический анализ, межкультурное понятие, казахский язык, узбекский язык, каракалпакский язык, тотемный образ, символ.

I. A. Kuttymuratova

Azhiniyaz Nukus State Pedagogical Institute, Nukus, Karakalpakstan

**THE CONCEPT OF "KOK BORI" IN THE LANGUAGE OF THE TURKIC PEOPLES:
LINGUISTIC AND CULTURAL COMPARATIVE ANALYSIS IN THE KAZAKH,
UZBEK AND KARAKALPAK LANGUAGES**

Abstract. This article analyzes the linguocultural features of the concept of "Kok Bori" in the languages of the Turkic peoples – Kazakh, Uzbek and Karakalpak-on the basis of pragmatic and intercultural aspects. The image of the Kok-Boru, which occupies a special place in ancient

Turkic mythology, was formed in the linguistic consciousness of various ethnic groups as a symbol of spiritual strength, freedom and heroism. The article describes myths, proverbs and sayings about the Blue Stork, their manifestations in literary texts in comparative linguistic terms, reveals common and National features. At the same time, the semantic and structural nature of the words "blue" and "Gray" is considered in three languages and their conceptual scope is determined.

Key words: Kok Bori, mythology, Turkic peoples, linguoculture, pragmatic analysis, intercultural concept, Kazakh language, Uzbek language, Karakalpak language, totem image, symbol.

References

1. Kok bori [Blue Bream] Kazakh Wikipedia [electronic resource] access mode: https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D3%A9%D0%BA_%D0%91%D3%A9%D1%80%D1%96 date of review: 19.08.2024
2. Madazimova, M.B.Q. Religious beliefs about the wolf and its genesis. Journal NX – A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, (2020). - 6(6). - 100–102 p.
3. Ordabekova, K., Tulepova, S., Zholshayeva, M., & Kurkebayev, K. The concept “Wolf” in Kazakh language: Traditional conceptualisations. Journal of Language and Cultural Education. 2023. - 10(2). - 73–83 p.
4. Ruzmetova, S.A. Theoretical foundations of Uzbek folk epic. Intersections of Faith and Culture: American Journal of Religious and Cultural Studies. – 2023. - 1(10), 89–93 p.
5. Yurtbaşı, M. Kazakh proverbs. Omniglot [electronic resource] access mode: <https://omniglot.com/language/proverbs/kazakh.htm> date of review: 19.08.2024
6. Qishloq xo'jaligiga oid izohli lug'at. [electronic resource] access mode: <https://www.agro.uz> Date of review: 19.08.2024
7. Countries and Their Cultures. Karakalpaks [electronic resource] access mode: <https://www.everyculture.com/wc/Tajikistan-to-Zimbabwe/Karakalpaks.html> Date of review: 19.08.2024

25.02.25 ж. баспаға түсті.

5.03.25. ж. түзетулермен түсті.

15.03.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме:

Құттымұратова, Б.А. «Көк бөрі» концептісінің түркі халықтары тіліндегі орны: қазақ, өзбек және қарақалпақ тілдеріндегі лингвомәдени салыстырмалы талдау [Мәтін] / Б.А. Құттымұратова // Dulaty University Хабаршысы. – 2025.- №1 – Б.56-60 <https://doi.org/10.55956/SOFH7424>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Ғылыми мақала

FTAMP 02.01.45

<https://doi.org/10.55956/QRXZ7524>

Г.К.Мусабекова

Аға оқытушы

М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті

Тараз қ., Қазақстан

mgm_7@mail.ru

ИНТЕРАКТИВТІ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ КАРТАЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ФИЛОСОФИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ РӨЛІ

Аңдатпа. Мақала философияны оқытуда тиімді құрал ретінде интерактивті философиялық карталарды қолданудың тиімді жолдарын талдауға арналған. Лекциялар мен мәтіндерді талқылау сияқты философияны оқытудың дәстүрлі әдістерінде күрделі философиялық ұғымдарды, философиялық мектептер мен ілімдердің байланысын түсінуге өзіндік қиындықтары бар. Заманауи білім беру технологиялары философиялық идеяларды қол жетімді және көрнекі түрде ұсынуға бағытталған жаңа тәсілдерді ұсынады. Осындай әдістердің бірі-философиялық ұғымдарды және олардың өзара байланыстарын визуализациялауды қамтамасыз ететін интерактивті философиялық карталар. Бұл зерттеудің мақсаты-интерактивті философиялық карталардың философияны оқытудағы рөлін зерттеу, олардың артықшылықтары мен білім беру процесінде қолдану мүмкіндіктерін қарастыру. Философия пән ретінде өзінің абстрактілі және күрделілігіне байланысты оқыту процесінде бірқатар мәселелерге тап болады. Оқытудың дәстүрлі әдістері өзекті болып қалса да, заманауи білім беру технологиялары арқылы толықтырулар мен бейімделуді қажет етеді. Мақалада философиялық тұжырымдамалар мен теорияларды визуализациялау үшін философиялық карталарды қолданудың негізгі принциптері мен әдістері, сондай-ақ олардың материалды игеруді жақсартудағы және студенттердің сыни ойлауын дамытудағы рөлі қарастырылады. Сонымен қатар, интерактивті карталарды білім беру процесінде қолдану бойынша ұсыныстар мен олардың философияны оқытуда практикалық қолдану мысалдары қарастырылады. Білім беру тәжірибесінде интерактивті карталарды қолдану философиялық материалды тереңірек игеруге, сондай-ақ осы саладағы білім сапасын арттыруға ықпал етеді.

Тірек сөздер: Интерактивті карталар, философиялық карталар, оқытудың инновациялық әдістері, философияны оқыту әдістері, білімді визуализациялау, білімді модельдеу.

Кіріспе. Қазіргі білім беру үдерісінде студенттердің танымдық іс-әрекетін жандандыруға және олардың сыни ойлауын дамытуға ықпал ететін оқытудың инновациялық әдістерін енгізуге ерекше назар аударылады. Осындай әдістердің бірі-философиялық ұғымдар мен идеяларды

визуализациялаудың тиімді құралы болып табылатын интерактивті философиялық карталарды қолдану. Бұл карталар студенттерге күрделі философиялық теорияларды жақсы меңгеруге көмектеседі, сонымен қатар әртүрлі философиялық бағыттар мен мектептер арасындағы байланысты

тереңірек түсінуге ықпал етеді. Интерактивті карталар тек визуалды схемалар ғана емес, сонымен қатар философияны оқыту процесіне біріктіруге болатын қуатты педагогикалық құрал болып табылады. Олар студенттердің философиялық идеяларды талдау, синтездеу және сыни тұрғыдан түсіну дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді. Мұндай карталармен өзара әрекеттесу студенттерге философиялық тұжырымдамаларды оқып қана қоймай, олардың құрылымы мен дамуын философиялық ойдың тарихи және логикалық дамуы тұрғысынан көрнекі түрде көруге мүмкіндік береді.

Бұл мақаланың мақсаты-философияны оқытудағы интерактивті философиялық карталардың рөлін, олардың оқытудағы артықшылықтарын және оларды білім беру практикасында қолданудың тиімді жолдарын қарастыруға назар аударылады. Бұл құралдарды пайдалану материалды игеруді жақсартып қана қоймайды, сонымен қатар философия саласындағы білім сапасын арттырудағы маңызды болмақ.

Философия пән ретінде студенттерден теорияларды терең білуді ғана емес, сонымен қатар әртүрлі философиялық идеяларды талдау, салыстыру және сыни тұрғыдан түсіну қабілетін талап етеді. Оқытудың дәстүрлі әдістері маңызды болып қалса да, студенттерді белсенді таным процесіне тарту және тәуелсіз ойлау дағдыларын қалыптастыру мәселесін тиімді шеше алмайды. Бұл тұрғыда интерактивті философиялық карталар ақпаратты құрылымдауға, философиялық бағыттар арасындағы байланысты анықтауға және күрделі ұғымдарды көрнекі деңгейде ашуға көмектесетін маңызды құралға айналады. Осылайша, бұл зерттеудің

өзектілігі философияны оқыту процесін жақсарту үшін интерактивті карталар сияқты жаңа педагогикалық технологияларды әзірлеу және енгізу қажеттілігінде жатыр. Бұл студенттердің философиялық пәндерге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, білімді тереңірек игеруге, аналитикалық ойлауды дамытуға және философиялық идеяларды сыни бағалауға ықпал етеді.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Зерттеу әдістері философияның күрделі тұжырымдамаларын визуализациялау мен түсіндіру үшін картографиялық және цифрлық құралдарды қолдануға бағытталған. Бұл әдістер философиялық білімді таратуда, түсінуде және салыстыруда жаңа мүмкіндіктер ашады. Философияны оқытудағы философиялық карталардың рөлін зерттеу үшін келесі әдістер қолданылады: Герменевтикалық талдау - білім беру тәжірибесінде интерактивті карталарды қолданудың қолданыстағы теориялары мен тәжірибелерін зерттеуге, талдауға назар аударады.

Аналитикалық әдіс - философиялық карталардың құрылымын, олардың принциптерін және білім беру процесіндегі рөлін талдауды қоса алғанда, мақаланың мазмұнын терең талдау жүргізілетін әдіс. Мақалада келтірілген теориялық негіздер, сондай-ақ философияны оқытуда интерактивті карталардың практикалық қолданылуы талданады.

Салыстырмалы әдіс – философиялық карталарды философияны оқытудың басқа әдістерімен салыстыру үшін қолданылады. Дәстүрлі әдістермен (дәрістер, семинарлар және т.б.), сондай-ақ цифрлық білім беру платформалары сияқты басқа да заманауи әдістермен салыстырғанда карталарды пайдаланудың артықшылықтары мен кемшіліктері салыстырылады.

Эмпирикалық әдіс - мақалада зерттеу деректері бақылау арқылы алынған нәтижелерді талдау үшін эмпирикалық әдіс қолданылады.

Тарихи-әдістемелік әдіс - философиялық карталарды дамытудың тарихи аспектілері және оларды оқытуда қолданудың әдіснамалық негіздері қарастырылуына назар аударылды. Бұл әдіс философиялық карталар тұжырымдамасының уақыт өте келе қалай дамығанын және оның білім беру тәжірибесіне қалай енетінін зерттеуге мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері және талқылау. Интерактивті философиялық карта - пайдаланушыға картамен өзара әрекеттесуге және материалдың ыңғайлы және көрнекі түрде зерттеуге мүмкіндік беретін философиялық идеялардың, тұжырымдамалардың, ағымдардың және олардың өзара байланыстарының графикалық немесе цифрлық көрінісі. Бұл философтар, мектептер, теориялар мен философиялық мәселелер арасындағы тарихи, тақырыптық немесе тұжырымдамалық байланыстарды зерттеуге болатын визуалды схеманың бір түрі. Интерактивті философиялық карталарды қолданудың мақсаты мен контекстіне байланысты әр түрлі формада болуы мүмкін. Алайда, карта түріне қарамастан, кез-келген интерактивті философия картасында болуы керек бірнеше негізгі компоненттерді бөліп көрсетуге болады.

Картаның ең танымал формаларының бірі - философияны хронологиялық тәртіпте ұсыну. Бұл жағдайда карта ежелгі философиядан пост-модернизм мен қазіргі философияға дейінгі философиялық ағымдар мен мектептердің дәйекті орналасуын білдіреді. Картада әр дәуірдің маңызды философтарын және олардың негізгі идеяларын көрсетуге болады. Екінші

маңызды құрылым-философиялық мәселелердің тақырыбы. Картаны метафизика, гносеология, этика, саяси философия және т.б. сияқты философиялық ілімдер бойынша ұйымдастыруға болады. Интерактивті карта рационализм, эмпиризм, идеализм, материализм, экзистенциализм және басқалар сияқты негізгі философиялық мектептер мен ағымдардың айналасында құрылуы мүмкін. Бұл ағымдардың әрқайсысы белгілі бір мектептің дамуында идеялары шешуші рөл атқарған нақты философтармен байланысты айшықталуы мүмкін.

Философия оқшауланған ілімдер емес, динамикалық және дамып келе жатқан пән екенін ескеру маңызды. Интерактивті карта бір философтың идеяларының басқаларға қалай әсер еткенін көрсете алады. Мысалы, Канттың философиясы Фихте мен Шеллингтің идеализміне айтарлықтай әсер етті, ал Гегельдің идеялары марксизмнің негізі болды.

Интерактивті карталардың негізгі функцияларының бірі – философиялық идеяларды визуалды түрге айналдыру. Осының арқасында студенттер әртүрлі философиялық ұғымдар мен ағымдар арасындағы байланысты көре алады, бұл өз кезегінде күрделі және көп қырлы философиялық мәселелерді түсінуді жеңілдетеді.

Картаны визуализациялау және білімді ұйымдастыру әдісі ретінде картографиялық диаграммалардан бастап бүгінгі күні білім беру мақсатында қолданылатын күрделі графикалық жүйелерге дейін ұзақ тарихы бар. Білім беру карталары когнитивті ғылымдар мен педагогикалық технологиялардың дамуымен бірге дамыды, бұл білімді игеруге және әртүрлі идеялар арасында логикалық байланыстар құруға көмектесетін маңызды құралға айналды.

Технологиялар мен білім беру әдістерінің дамуымен карталар әлдеқайда интерактивті және динамикалық болды. Қазіргі уақытта білім беру мақсатында қолданылатын карталардың бірнеше түрі бар. Олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері мен қолдану салалары бар.

Интеллектуалды карталар - идеяларды, тұжырымдамаларды және олардың өзара байланыстарын көрсету үшін кілт сөздерді, бейнелер мен сызықтарды қолданатын визуалды схемалар. Бұл белгілі бір философиялық тақырып бойынша студенттің ойларын ұйымдастыруға көмектесетін карталар. Мысалы, студенттер дәрісте талқыланатын философиялық ұғымдарды зерттеу немесе философиялық мәтінді талдау үшін карта жасау арқылы ақыл-ой картасын жасай алады. Картаның ортасында әдетте онымен байланысты идеяларды, тақырыптарды немесе ішкі санаттарды білдіретін түйінді негізгі тақырып орналасады. Негізінен интеллектуалды карталар негізгі ұғымдарға негізделген жылдам және қарапайым схемаларды құру үшін қолданылады және ол студенттер үшін философиялық теорияларды зерттеу барысында идеяларды жүйелеуде, дәрістерге немесе емтихандарға дайындалуда, сондай-ақ философиялық мәтіндерді талдауда пайдалы болуы мүмкін.

Тұжырымдамалық карталар - этика, метафизика, эпистемология және т.б. сияқты әртүрлі философиялық ұғымдар арасындағы байланыстарды көрсетуге арналған. Олар студенттерге философиялық идеялардың бір-бірімен қалай байланысты екенін және контекстке байланысты бір идеяның қалай дамуы немесе өзгеруі мүмкін екенін түсінуге көмектеседі. Тұжырымдамалық карталар - сызықтар арқылы ұғымдар арасындағы

байланыстарды бейнелейтін күрделі және құрылымдалған схемалар. Интеллектуалды карталардан айырмашылығы, тұжырымдамалық карталар логикалық байланыстар мен тұжырымдамалар арасындағы қатынастарды қоса, неғұрлым жүйелі ақпаратты ұсынады. Тұжырымдамалық карталар иерархияны және абстрактілі ұғымдар арасындағы байланысты көрсетуге мүмкіндік береді. Философияны оқытуда тұжырымдамалық карталарды философиялық ағымдарды, мектептер мен теорияларды визуализациялау үшін пайдалануға болады. Олар әртүрлі философтар мен ұғымдар арасындағы байланысты түсіндіруде тиімді, мысалы, Платон философиясы Аристотель философиясына қалай әсер етеді, ал бұл өз кезегінде кейінгі философиялық жүйелерге әсер ету үдерісімен байланысты болады. Студенттер философиялық ұғымдар мен тарихи ағымдарды терең зерттеу үшін тұжырымдамалық карталар жасай алады.

Ақпараттық карталар - белгілі бір тақырыптар бойынша білім беруді ұйымдастыруға, құрылымдауға және байланыстыруға көмектесетін ақпаратты визуализациялаудың әртүрлі түрлерін қамтитын карталардың кеңірек тұжырымдамасы. Бұл карталар өте егжей-тегжейлі болуы мүмкін және үлкен көлемдегі ақпаратты қамтуы мүмкін. Ақпараттық карталар - тұжырымдамалар, теориялар, философтар, мектептер мен философиялық мәселелер арасындағы байланысты білдіреді және карта мәтін, суреттер, бейнелер және сыртқы ресурстарға сілтемелер сияқты әртүрлі мультимедиялық элементтерді қамтуы мүмкін. Ақпараттық карталар философия тарихы немесе негізгі философиялық мәселелер, соның ішінде метафизика, этика, гносеология және т.б.

сияқты кең тақырыптарды зерттеуге өте ыңғайлы.

Философияның тарихи даму карталары - негізгі философиялық мектептер мен идеялар олардың тарихи эволюциясын көрсетеді. Бұл философиялық ағымдарды талдау үшін пайдалы болуы мүмкін: философияның бір мектебі (мысалы, стоицизм) қалай дамыды және оны басқа философиялық ілімдер қаншалықты өзгертті.

Философиялық ағымдардың карталары - студенттер эмпиризм, рационализм, экзистенциализм, позитивизм және т.б. сияқты әртүрлі философиялық ағымдардың өзара әрекеттесуін бейнелейтін карталар жасай алады.

Интерактивті философиялық карталар - философиялық ұғымдарды, теорияларды және олардың өзара байланыстарын бейнелейтін визуалды және динамикалық схемалар. Дәстүрлі мәтіндік және графикалық көріністерден айырмашылығы, мұндай карталар пайдаланушыға мазмұнмен өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді: қосымша элементтерді орналастыру, ауысулар жасау, жаңа идеялар мен байланыстар қосу. Бұл студенттер тек білім алып қана қоймай, оларды белсенді түрде зерттеп, байланыстыратын белсенді білім беру ортасын жасайды.

Интерактивті философиялық карталар туралы нақты еңбектердің авторлары әлі толық қалыптаспаған, бірақ философия мен картографияның қиылысында, цифрлық гуманитарлық ғылымдарда немесе интерактивті карталар жасау саласында бірнеше маңызды ғалымдар мен зерттеушілердің еңбектері мен жұмыс бағыттары бар. Бұл сала әлі қалыптасып келе жатқан бағыт болғандықтан, интерактивті карталарды философияда қолдануға бағытталған арнайы кітаптар немесе мақалалар саны шектеулі, бірақ келесі авторлар мен

бағыттар осы тақырыпқа жақын жұмыстарды зерттейді:

Герберт Уэллс философияның тарихын түсіндіруде картографиялық тәсілдерді қолданған алғашқы авторлардың бірі болып табылады. Герберт Уэллс «Тарих очеректері» атты еңбегінде уақыт пен кеңістік шеңберінде тарихты және философияны қарастыру әдісі картографиялық әдістерді қолданудың негізін қалаған [1, 12 б.].

Юрген Хабермас – «Коммуникативтік іс-әрекет теориясы» еңбегінде философия мен коммуникация теориясының арақатынасын талдай отырып, идеялар мен философиялық жүйелердің өзара байланысын түсіну үшін карта жасау немесе графикалық құралдарды қолдану туралы зерттеулер жүргізген [2, 86 б.]. Оның зерттеулерінде философиялық идеяларды кеңістік пен уақыт бойынша визуализациялау туралы тұжырымдамалар кездеседі.

Томас Миллер - философия мен картографияның қиылысында жұмыс істейтін ойшыл, әсіресе «Философиялық картография» атты еңбегі арқылы танымал. Оның еңбегі философияны картографиялық тұрғыдан зерттеуге бағытталған [3, 210 б.]. Ол философиялық ағымдардың тарихын түсіндіру үшін картографиялық әдістерді қолдануды ұсынған. Миллердің еңбектері интерактивті карталарды қолданудың теориялық негіздерін құруға ықпал етті. Бұл еңбекте ол философияның кеңістіктік және картографиялық тұрғыдан қалай бейнеленетінін, оның карталар арқылы философиялық идеялар мен тұжырымдамаларға қалай әсер ететінін зерттейді. Миллер философиялық карталардың идеологиялық және теориялық ойлардың кеңістіктік көрінісі бола алатынын көрсетеді. Карталар философиялық дәстүрлерді, ағымдарды және ойшылдардың теорияларын

түсінуде пайдалы құрал ретінде қызмет етеді. Ол философиялық ағымдардың уақыт пен кеңістіктегі дамуын көрсететін карталарды құрудың маңыздылығын айтады, мысалы, бір философиялық мектептен екінші мектепке көшу, немесе түрлі философиялық дәстүрлердің әртүрлі аймақтардағы таралуы. Миллер картографияны философиялық зерттеулерде жаңа әдіс ретінде қарастырады. Миллер философиялық картографияны деректерді талдау мен визуализациялау әдісі ретінде қарастырады.

Стивен С. Вулф «Идеялар картасы: Философия тарихына интерактивті көзқарас» атты еңбегінде философияның тарихын карта түрінде көрсетуге бағытталған. Вулф философияның күрделі идеялары мен олардың даму барысын картографиялық және визуалды тәсілдер арқылы түсіндіруге тырысады [4, 90 б.]. Ол философиялық тұжырымдарды, ағымдарды және ойшылдардың шығармашылығын карталар мен диаграммалар арқылы көрсете отырып, философиялық карталар философия тарихының күрделі тұжырымдарын нақты әрі айқын көрсетуге мүмкіндік береді деп есептеді. Оның ойынша, философияның дамуындағы әртүрлі кезеңдер мен мектептерді картографиялық әдістер арқылы көрсету оқырманға жаңа көзқарас пен терең түсінік береді.

Гильермо Чавез - философия мен картографияның қиылысында жұмыс істеген ғалым. Оның «Философиялық ағымдар мен мектептер: картаға түсіру әдісі» атты еңбегі философиялық қозғалыстар мен мектептердің тарихын цифрлық картография арқылы зерттеуге бағытталған [5]. Цифрлық картографияның көмегімен Чавез философиялық идеяларды нақты географиялық аймақтар мен уақыттық кезеңдер бойынша көрсетеді. Мұндай карталар

арқылы философиялық ағымдардың таралуы, олардың бір-біріне әсер етуі және олардың түрлі тарихи контексттерде қалай қалыптасқаны туралы ақпарат алуға болады. Чавез философиялық мектептер мен қозғалыстардың уақыт ішіндегі эволюциясын картада көрсетеді. Бұл тәсіл философияның түрлі бағыттары мен ағымдарының қалай өзара байланысқанын, олардың бір-бірінен қалай әсер алғанын зерттеуге мүмкіндік береді. Ол философиялық қозғалыстардың географиялық тұрғыдан таралуын, олардың өзара байланысын, сондай-ақ олардың философиялық, саяси және мәдени ортадағы маңызын көрсетеді.

Л.Уильям "Философиялық саяхат: интерактивті тәсіл" атты еңбегі ойлануға, зерттеуге және оқу процесіне белсенді қатысуға мүмкіндік беру арқылы философиялық зерттеуді түсінуді артыру жолдарына назар аударылған. Л.Уильямның еңбегі философияны инновациялық карталар географиялық кеңістік арқылы адам ойының дамуын түсінуге арналған. Ол философияның ойлау мен мәдениетке әсерін кеңістіктік тұрғыда көрсету үшін картографияны қолданады. Бұл жұмыс философияның әлеуметтік және мәдени тұрғыдан қалай қалыптасқанын зерттеуге мүмкіндік береді. Ол ойлаудың және философиялық тұжырымдардың мәдени және географиялық тұрғыдан қалыптасқанын көрсетеді [6, 106 б.]. Адамдардың дүниетанымдары мен философиялық түсініктері олардың өмір сүріп жатқан ортасы мен географиялық жағдайына байланысты өзгеруі мүмкін. Бұл көзқарас философияның тарихи және мәдени тұрғыдан қалай дамығанын зерттеуде маңызды болып табылады. Оның пікірінше, ойлау мен түсінік жүйелері географиялық карталар сияқты бейнеленуі мүмкін. Ол философиялық

ағымдар мен ойлардың әртүрлі мәдениеттер мен қоғамдар арасындағы қозғалысын картографиялық тәсілдермен көрсетеді. Фернандес философия мен ойлау әлемін кеңістік тұрғысынан қарастыра отырып, адам санасының географиялық тұрғыда қалай қалыптасып, дамитынын түсіндіреді. Мұндай тәсіл философияның дамуы мен оны түсіну әдісін өзгерте алады.

Рейнхардт Козеллектің концепт тарихы (Begriffsgeschichte) теориясы философиялық карталарды зерттеуге ықпал еткен маңызды жұмыстың бірі болып табылады. Ол философиялық және тарихи ұғымдардың тарихи эволюциясын зерттеп, осы ұғымдарды картографиялық түрде көрсету әдісін ұсынды [7, 63 б.]. Козеллек тарихтағы маңызды философиялық ұғымдардың қалай өзгергенін түсінуде картографиялық әдістерді қолдануды жоғары бағалады. Бұл әдіс философиялық ұғымдардың тек тілдік тұрғыдан емес, сонымен қатар мәдени және тарихи контексте қалай дамығанын да көрсетуге мүмкіндік береді.

Питер Слотердаик философияны және оның тарихи дамуын визуалды түрде түсіндіруге бағытталған зерттеулер жасаған заманауи философ. Ол философиялық карталардың, мысалы, философияның эволюциясы мен әлеуметтік өзгерістер арасындағы байланысты көрсететін құрал ретінде қолданудың маңыздылығын атап өтті [8, 243 б.]. Питер Слотердаик қазіргі философиядағы идеялардың көрнекі түрде берілуіне назар аударған ғалым. Ол философияны түсінудің және оқытудың жаңа жолдарын ұсынды, олардың арасында философиялық карталар мен визуализацияларды қолдану маңызды орын алды. Слотердаик философиялық тұжырымдамаларды графикалық түрде көрсету арқылы олардың мағынасын тереңірек

түсінуге мүмкіндік беретін жұмыстар жасады.

Қорытынды. Интерактивті философиялық карталар білімді ұйымдастырудың, философиялық идеяларды визуализациялаудың және күрделі теориялық тұжырымдамаларды қабылдауды жеңілдетудің тиімді құралы болып табылады. Соңғы жылдары білім беру практикасында бұл әдісті белсенді енгізу байқалды, бұл оның философияны оқыту процесіне әсерін бағалауға мүмкіндік береді.

Интерактивті карталар философиялық материалдың нақты және логикалық құрылымын құруға мүмкіндік береді [9, 105 б.]. Білімді визуализациялау және ұйымдастыру теориялық мәтіндермен жұмыс жасауда үлкен маңызға ие философиялық идеяларды түсіну процесін жеңілдетеді.

Зерттеу нәтижелері интерактивті карталар мен олардың философия пәнін оқытудағы маңызын түсіндіру мақсатында келтірілген. Мұндай карталар білім беру үдерісін жаңа деңгейге көтеруге, студенттердің философиялық концепцияларды терең түсінуіне ықпал етеді. Зерттеу нәтижелері бойынша, интерактивті карталардың философияны оқытуда келесі негізгі артықшылықтары анықталды:

1. Оқыту сапасын арттыру: интерактивті философиялық карталар материалды ұсынудың қол жетімді және құрылымдық түрін жасау арқылы философияны оқыту сапасын жақсартуға ықпал етеді. Карталарды пайдалану студенттерге тақырыпты терең түсінуге ықпал ететін күрделі философиялық ұғымдарды жақсырақ басқаруға көмектеседі.

2. Оқу процесін белсендіру: карталар оқу процесінде студенттерді белсендіру үшін күшті құралға айналады. Дәстүрлі әдістерден

айырмашылығы, карталар студенттерге ақпаратты қабылдауға ғана емес, сонымен бірге философиялық идеялар, бағыттар мен мектептер арасында өздерінің логикалық байланыстарын құра отырып, онымен белсенді қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді.

3. Сыни ойлауды жақсарту: интерактивті карталар студенттердің сыни ойлауын дамытады. Философиялық ұғымдар мен олардың өзара байланыстарын визуализациялау арқылы студенттер әртүрлі теориялар мен тәсілдерді талдауға және бағалауға үйренеді, бұл олардың аналитикалық және аргументативті дағдыларын нығайтады.

4. Оқытуды жекелендіру: интерактивті карталардың мүмкіндіктері студенттерге философияның әртүрлі аспектілерін өз бетінше зерттеуге, оларды қызықтыратын тақырыптарды таңдауға және зерттелетін сұрақтарға тереңірек үңілуге мүмкіндік береді, бұл оқу процесін жекелендіреді және оқушылардың жеке қажеттіліктеріне бейімделеді.

5. Оқытудағы инновация: интерактивті карталар философияны оқытудың дәстүрлі тәсіліне инновация енгізе отырып, заманауи оқыту әдістерінің ажырамас бөлігіне айналады. Бұл оқытушыларға студенттердің білім беру стандарттары мен сұраныстарындағы өзгерістерге оңай бейімделе алатын динамикалық және

икемді оқу бағдарламаларын жасауға мүмкіндік береді.

6. Әлеуметтік және мәдени маңызы: интерактивті карталар теориялық материалды игеруге көмектесіп қана қоймайды, сонымен қатар философиялық идеялардың тарихи контекстін жақсы түсінуге, олардың мәдени және әлеуметтік процестермен байланысын көруге мүмкіндік береді, бұл философияны пән ретінде тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Зерттеу барысында интерактивті карталар философия пәні бойынша оқыту сапасын жақсартуға, студенттердің шығармашылық қабілеттерін арттыруға және олардың пәнге деген қызығушылығын оятуға мүмкіндік беретіні анықталды. Сонымен қатар, интерактивті карталардың қолданылуы студенттердің философия тарихын зерттеуде және қазіргі заманғы философиялық мәселелерді талқылауда маңызды рөл атқаратыны атап өтілген. Жалпы, зерттеу философияны оқытуда интерактивті философиялық карталарды қолдану білім беру процесінің тиімділігін едәуір арттыратынын растайды. Олар материалды тереңірек игеруді ынталандырады, студенттік бастаманы белсендіреді және сыни және жүйелік ойлау сияқты маңызды дағдыларды дамытады. Бұл оларды қазіргі білім беру процесінде философия мұғалімдері үшін маңызды құралға айналдырады.

Әдебиеттер тізімі

1. Уэллс, Г. Очерки истории цивилизации. [Текст] / Уэллс Г. - М.: Изд-во Эксмо, 2004. - 960 с.
2. Хабермас, Ю. Теория коммуникативной деятельности [Текст] / Ю.Хабермас. - М.: Издательство «Весь Мир». – 2022. - 880 с.
3. Илизаров, С.С. Обоснование в работе Г.Ф.Миллера над историческими источниками. [Текст] / С.С. Илизаров // Археографический ежегодник Учредители: Институт славяноведения РАН, Археографическая комиссия РАН. – 2011. – 208-235 с.
4. Keitsch M.M., Reichl V. Visual Philosophy: An Approach Towards Interpreting and Mediating Philosophical Ideas Through Visualization // Copenhagen Working Papers on Design. 2010. № 1. P. 89–99

5. Denes, A. Notes on a Visual Philosophy // Hyperion. 2006. Vol. 1, № 3. URL: http://www.nietzschecircle.com/Visual_Philosophy_Denes.pdf (дата обращения: 10.09.2024).
6. Lawhead, W. The Philosophical Journey: An Interactive Approach / Lawhead, W. -Изд-во McGraw-Hill Education. 2013 г. 704 p. ISBN-13 978-0078038341
7. Рихтер, М. Немецкая версия «лингвистического поворота»: Райнхарт Козеллек и история политических и социальных концепций (Begriffsgeschichte). В: Кастильоне Д., Хэмшпер-Монк И. [Текст] / М.Рихтер. - Издательство Кембриджского университета. – 2001. - 58-79.
8. Петер, С. Критика цинического разума [Текст] / С.Петер. - Екатеринбург: У-Фактория.- 2009. - 800 с.
9. Карпушина, Д.Д. Интерактивная карта как визуальная информационная система предоставления информации [Текст] / Д.Д. Карпушина // Информационные технологии в науке и производстве : материалы IV Всерос. молодеж. науч.-техн. конф., 8–9 февр. 2017 г. Омск, 2017. С. 102–107.

Г. К. Мусабекова - Таразский университет имени М. Х. Дулати, Тараз, Казахстан

ИНТЕРАКТИВНЫЕ ФИЛОСОФСКИЕ КАРТЫ И ИХ РОЛЬ В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЛОСОФИИ

Аннотация. Статья посвящена анализу эффективных способов использования интерактивных философских карт как эффективного инструмента в преподавании философии. Традиционные методы преподавания философии, такие как лекции и обсуждение текстов, имеют свои трудности в понимании сложных философских концепций, взаимосвязи философских школ и учений. Современные образовательные технологии предлагают новые подходы, направленные на доступное и наглядное изложение философских идей. Одним из таких методов являются интерактивные философские карты, которые обеспечивают визуализацию философских концепций и их взаимосвязей. Целью данного исследования является изучение роли интерактивных философских карт в преподавании философии, рассмотрение их преимуществ и возможностей применения в образовательном процессе. Из-за своей абстрактности и сложности Философия как дисциплина сталкивается с рядом проблем в процессе обучения. Хотя традиционные методы обучения остаются актуальными, они требуют дополнений и адаптации с помощью современных образовательных технологий. В статье рассматриваются основные принципы и методы использования философских карт для визуализации философских концепций и теорий, а также их роль в улучшении усвоения материала и развитии критического мышления учащихся. Кроме того, будут рассмотрены рекомендации по использованию интерактивных карт в образовательном процессе и примеры их практического применения в преподавании философии. Использование интерактивных карт в образовательной практике способствует более глубокому усвоению философского материала, а также повышению качества знаний в данной области.

Ключевые слова: интерактивные карты, философские карты, инновационные методы обучения, методы преподавания философии, визуализация знаний, моделирование знаний.

G. K. Musabekova - *M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan*

INTERACTIVE PHILOSOPHICAL MAPS AND THEIR ROLE IN TEACHING PHILOSOPHY

Abstract. The article is devoted to the analysis of effective ways to use interactive philosophical maps as an effective tool in teaching philosophy. Traditional methods of teaching philosophy, such as lectures and discussions of texts, have their own difficulties in understanding complex philosophical concepts, the relationship between philosophical schools and teachings. Modern educational technologies offer new approaches aimed at the accessible and visual presentation of philosophical ideas. One such method is interactive philosophical maps, which provide visualization of philosophical concepts and their relationships. The purpose of this study is to study the role of interactive philosophical maps in teaching philosophy, to consider their advantages and possibilities of use in the educational process. Due to its abstract and complexity as a discipline, philosophy faces a number of problems in the learning process. Although traditional teaching methods remain relevant, they require additions and adaptations through modern educational technologies. The article discusses the basic principles and methods of using philosophical maps to visualize philosophical concepts and theories, as well as their role in improving the assimilation of material and developing critical thinking of students. In addition, recommendations for the use of interactive maps in the educational process and examples of their practical application in teaching philosophy will be considered. The use of interactive maps in educational practice contributes to a deeper assimilation of philosophical material, as well as to improving the quality of knowledge in this area.

Key words: interactive maps, philosophical maps, innovative teaching methods, methods of teaching philosophy, visualization of knowledge, modeling of knowledge

Reference

1. Wells, G. *Ocherki istorii civilizacii* [Essays on the history of civilization] [Text] / G. Wells, Moscow: Eksmo Publishing House, 2004. 960 p.
2. Habermas, Y. *Теория коммуникативной деятельности* [Theory of communicative activity] [Text] / Y. Habermas. - M.: Publishing house "The Whole World". - 2022. - 880 p.
3. Ilizarov, S.S. *Obosnovanie v rabote G.F. Millera nad istoricheskimi istochnikami* [The rationale in G.F. Miller's work on historical sources] [Text] / S.S. Ilizarov // *Archaeological Yearbook Founders: Institute of Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences, Archaeological Commission of the Russian Academy of Sciences.* – 2011. – 208-235 p.
4. Keitsch M.M., Reichl V. *Visual Philosophy: An Approach Towards Interpreting and Mediating Philosophical Ideas Through Visualization* // *Copenhagen Working Papers on Design.* 2010. № 1. P. 89–99
5. Denes, A. *Notes on a Visual Philosophy* // *Hyperion.* 2006. Vol. 1, No. 3. URL: http://www.nietzschecircle.com/Visual_Philosophy_Denes.pdf (accessed: 09/10/2024).
6. Lawhead, W. *The Philosophical Journey: An Interactive Approach* / Lawhead, W. - McGraw-Hill Education Publishing House. 2013 at. 704 p. ISBN-13 978-0078038341
7. Richter, M. *Nemeckaya versiya «lingvisticheskogo povorota»: Rajnhart Kozellek i istoriya politicheskikh i social'nyh koncepcij* (Begriffsgeschichte). V: Kastil'one D., Hempsher-Monk I. [The German version of the "linguistic turn": Reinhart Kozellek and the history

- of political and social Concepts (Begriffsgeschichte). In: Castiglione D., Hampscher-Monk I.] [Text] / M.Richter. - Cambridge University Press. 2001. 58-79.
8. Peter, S. Kritika cinicheskogo razuma [Criticism of cynical reason] [Text] / S.Peter. Yekaterinburg: U-Factoria.- 2009. - 800 p.
9. Karpushina, D.D. Interaktivnaya karta kak vizual'naya informacionnaya sistema predostavleniya informacii [Interactive map as a visual information system for providing information] [Text] / D.D. Karpushina // Information technologies in science and production : materials of the IV All-Russian Thank you. scientific and technical Conference, February 8-9, 2017 Omsk, 2017. pp. 102-107.

12.12.24 ж. баспаға түсті.

18.02.25 ж. түзетулермен түсті.

11.03.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме:

Мусабекова, Г.К. Интерактивті философиялық карталар және олардың философияны оқытудағы рөлі [Мәтін] / Г.К. Мусабекова // Dulary University Хабаршысы. – 2025. - №1 Б. 61-71. <https://doi.org/10.55956/QRXZ7524>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Ғылыми мақала

FTAMP 02.11.21

<https://doi.org/10.55956/UYLH1360>

Г.А. Абдуразакова*

*Гуманитарлық ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
Қазақ ұлттық қыздар педогогикалық университеті*

*Алматы, Қазақстан
gauhar_abdikarimovna@mail.ru*

К.А. Бияздыкова

*филос.ғ.к., аға оқытушы
Қазақ ұлттық қыздар педогогикалық университеті*

*Алматы, Қазақстан
kenjegul1980@mail.ru*

А.Д. Тастанова

*Гуманитарлық ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
Қазақ ұлттық қыздар педогогикалық университеті*

*Алматы, Қазақстан
tastanovaassem90@gmail.com*

ВИРТУАЛДЫ ШЫНДЫҚ МӘДЕНИ БІЛІМ АЛМАСУДЫҢ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Бұл мақалада мәдени білім алмасудағы виртуалды шындықтың рөлі қарастырылады. Заманауи технологиялар, соның ішінде виртуалды шындық, адамдарға әлемнің әртүрлі мәдениеттерімен танысуға, олардың тарихы мен дәстүрлерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеуде білім беру саласында, әсіресе мәдениетаралық білім алмасу контекстінде виртуалды шындықты қолдану қарастырылады. Виртуалды шындық арқылы пайдаланушылар пассивті бақылаушы ретінде ғана емес, сонымен қатар белсенді қатысушы ретінде де әртүрлі мәдени оқиғалар мен тәжірибелерге қатыса алады. Мақалада мәдени білім беру жүйесіне виртуалды шындықты енгізудің артықшылықтары мен қиындықтары талқыланады. Бұл технология студенттердің әртүрлі мәдениеттерге деген кең мәдениетаралық түсінігі мен құрметін қалыптастыруға ықпал ететіні көрсетілген. Сонымен қатар, мәдениетаралық қарым-қатынас пен диалогты қолдайтын қуатты құрал ретінде виртуалды шындықты одан әрі дамыту перспективалары қарастырылады. Ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың дамуы бүкіл әлемде мәдени білім алмасуды кеңейтуде жаңа мүмкіндіктер ашты. Бұл процесс виртуалды шындық технологиясының еркіндігімен айтарлықтай өзгерді. Виртуалды шындық қолданушыларына шынайы өмірде қол жеткізу мүмкін емес жерлерге саяхат жасауға, әртүрлі мәдениеттерді зерттеуге және көпмәдениетті әлемде жаңа білім алуға мүмкіндік береді. Осы мақалада виртуалды шындықтың мәдени білім алмасудың құралы ретінде рөлі мен мүмкіндіктері қарастырылады.

Кілт сөздер: Виртуалды білім беру ортасы, білім беруді цифрландыру, виртуалды оқыту, виртуалды шындық, виртуалды оқытудың тиімділігі, мәдени білім алмасу, мәдени іс-шаралар, виртуалды экскурсиялар мен мұражайлар, виртуалды көрмелер.

Кіріспе. Виртуалды шындық қазіргі заманғы ең қызықты және жылдам дамып келе жатқан технологиялардың бірі, ол пайдаланушыға нақты уақыт режимінде объектілермен және оқиғалармен өзара әрекеттесе алатын

толық құрылған компьютерлік ортаға енуге мүмкіндік береді. Виртуалды шындық ойындар мен ойын-сауықтан бастап медицинаға, білім мен өнерге дейін әртүрлі салаларда қолданылады. Бұл технология шындықты дәстүрлі

қабылдаудан тыс, әлеммен өзара әрекеттесудің жаңа түрлерін құрудың бірегей мүмкіндіктерін ұсынады. Бұл мақалада виртуалды шындықтың негізгі анықтамалары және оның тарихи дамуы қарастырылады. Виртуалды шындық нақты немесе ойдан шығарылған нысандар мен кеңістіктерге еліктейтін жасанды, интерактивті ортаны құратын технологиялық жүйе. Виртуалды шындық виртуалды әлеммен өзара әрекеттесу үшін әртүрлі сенсорлар мен құрылғыларды пайдалану арқылы көру және есту сезімдеріне ғана емес, сонымен қатар тактильді сезімдерге де әсер етеді. Ол мұражайлар мен тарихи ескерткіштерге виртуалды турлардан бастап модельдеу арқылы оқытуға дейін көптеген жаңа тәжірибелер жасауға мүмкіндік береді. Виртуалды шындықтың дамуы шындыққа еліктеудің алғашқы әрекеттерінен бастап заманауи, жоғары технологиялық жүйелерге дейінгі бірнеше кезеңдерден өтті.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Виртуалды шындықтың алғашқы прототиптерінің бірі-1956 жылы «Sensorama» деп аталатын құрылғыны жасаған американдық инженер Эдвард Л.Кауфманның жұмысы [1, 17 б.]. Бұл фильмді көрсетіп қана қоймай, көрерменге иістерді, дірілдерді және тіпті температураның өзгеруін сезінуге мүмкіндік беретін кинематографиялық құрал болды. Алайда, бұл құрылғы толығымен интерактивті емес және нақты иммерсивтілікке ие болмады. Дегенмен, "виртуалды шындық" терминін ғылыми айналымға 1960 жылдары американдық өнертапқыш Мортон Хейлиг енгізді, ол «sensorama» аппаратын жасаумен айналысқан. Оның тұжырымдамасы пайдаланушыны виртуалды шындыққа батыратын мультимедиялық тәжірибелер жасау болды [2, 141 б.]. 1960 жылдардың

аяғында инженер Джон Кармак пен ғалым Иван Сазерленд «боксшы» деп аталатын алғашқы функционалды виртуалды шындық прототипін жасады [3, 92 б.]. Бұл пайдаланушыға қарапайым 3D нысандарымен өзара әрекеттесуге мүмкіндік беретін бас экранды құрылғы болды. Сазерленд жүйесі виртуалды шындық тек визуалды ғана емес, сонымен қатар интерактивті процесс бола алатындығының алғашқы белгілерін ұсынды. 1980 жылдары виртуалды шындық ғылыми және коммерциялық салаларда белсенді дамып, таныла бастады. Сол кездегі ең үлкен жобалардың бірі «виртуалды театр» болды, ол иммерсивті ойындар мен модельдеу үшін пайдаланылды [4, 33 б.]. Бұл пайдаланушылар виртуалды әлемдермен өзара әрекеттесу арқылы ойындарға қатыса алатын алғашқы коммерциялық сәтті виртуалды шындықтың жобаларының бірі болды. Сондай-ақ, 1980 жылдары әскери және авиациялық компаниялар виртуалды шындықты сим пен ұшу жаттығуларын модельдеу үшін қолдана бастады, бұл технологияның практикалық салаларда дамуына серпін берді. 1990 жылдары ойын дулығалары мен арнайы аксессуарлар сияқты алғашқы коммерциялық виртуалды шындық өнімдері пайда болды [5, 48 б.]. Дегенмен, бұл технологияларда әлі де төмен ажыратымдылық, мазмұнның жетіспеушілігі және жабдықтың жоғары құны сияқты шектеулер болды. 2000 жылдардың басында виртуалды шындық технологиялары есептеу қуаты мен графиканы жақсарту арқылы қарқынды дами бастады. 2012 жылы Палмер Лаки негізін қалаған Oculus Rift виртуалды шындық дулығасының прототипін шығарды, ол осы саладағы нағыз революцияға айналды [6.]. Бұл құрылғы виртуалды әлемдерге сүнгудің сапалы тәжірибесін ұсынды және ойын

индустриясында үлкен қолдау тапты. 2010 жылдары виртуалды шындыққа деген қызығушылық қайта өсті. Виртуалды дулыға мен көзілдірік қол жетімді болды, графика мен деректерді өңдеу жақсарды, бұл виртуалды шындыққа ойын индустриясынан шығып, медицина, білім беру, дизайн және басқа салаларды қамтуға мүмкіндік берді. Бүгінгі таңда виртуалды шындық тек ойын-сауық технологиясы ғана емес, сонымен қатар кәсіби салалар үшін қуатты құрал болып табылады. Виртуалды тренажерлер медицинада операцияларды модельдеу үшін, сәулет өнерінде ғимараттарды жобалау үшін, білім беруде интерактивті сабақтар мен дәрістер жасау үшін қолданылады.

Зерттеу нәтижелері және талқылау. Мәдени білім алмасу - әртүрлі мәдениет өкілдері арасындағы ақпарат, идеялар және тәжірибе алмасу үдерісі. Бұл процесс әртүрлі тілдер, дәстүрлер, өнер түрлері мен тарихты зерттеуді қамтиды. Виртуалды шындық осы үдерісті тиімді түрде жүзеге асыруға мүмкіндік береді, себебі ол географиялық және әлеуметтік кедергілерді жеңуге, әлемнің кез келген бұрышында мәдениетпен танысуға жол ашады.

Виртуалды шындықтың басты артықшылығы - адамдарға географиялық және уақыттық шектеулерді жеңуге мүмкіндік береді. Виртуалды шындықтың көмегімен сіз бүкіл әлемдегі тарихи ескерткіштер мен мәдени орындарға виртуалды экскурсиялар жасай аласыз, өнер туындыларымен танысып, басқа халықтардың өмір салтын зерттей аласыз. Мысалы, әлемнің түкпір-түкпірінен келген пайдаланушылар виртуалды мұражайларға немесе тарихи орындарға өз елдерінен шықпай-ақ саяхаттап, басқа мәдениеттермен таныса алады.

Виртуалды орта да мәдениетаралық білім берудің тиімді құралы болып табылады. Оқытушылар мен студенттер виртуалды ортадағы әртүрлі мәдениеттер мен тарихи дереккөздердің ерекшеліктерін өз бетінше зерттей алады. Бұл технология әсіресе мәдени білім беру саласында пайдалы. Виртуалды кеңістіктің тағы бір маңызды функциясы - мәдени іс-шаралар мен іскерлік кездесулер өткізу. Мәдени іс-шаралар мен кездесулерді дәстүрлі форматта өткізу кез-келген жағдайда белгілі бір географиялық және логистикалық шектеулермен байланысты. Виртуалды кеңістікте өткізілетін іс-шаралар мен мәдени іс-шаралар қашықтыққа қарамастан барлық қатысушылар үшін қол жетімді және бір сайтта көптеген адамдарды біріктіре алады. Мұндай көрмелер шетелдік мәдениетпен танысуға мүмкіндік береді және әртүрлі мәдениеттер арасында диалог орнатуға ықпал етеді. Виртуалды шындық сонымен қатар мәдени құндылықтарды сақтау мен көрсетудің маңызды құралы болып табылады. Студенттер мен туристер ғана емес, сонымен қатар халықтар мен этностар виртуалды шындықты өз мәдениетін сақтау және оны бүкіл әлеммен бөлісу үшін қолдана алады. Мысалы, дәстүрлі халық шығармашылығын немесе әдет-ғұрыптарын цифрландыру және оларды виртуалды шындықта көрсету болашақта осы мәдениеттерді сақтау үшін пайдалы. Сонымен қатар, мұндай технологиялар мәдени құндылықтардың жойылуына немесе жойылуына әкелмейді. Географиялық кедергілерді жою: виртуалды шындық әлемнің әр түкпірінде тұратын адамдарға бір-бірінің мәдениетін сезінуге мүмкіндік береді. Бұл саяхаттау немесе қоғамның физикалық өміріне қатысу қиынға соғатын адамдар үшін маңызды. Мәдениетаралық тәжірибе: виртуалды

қарым-қатынас арқылы адамдар әртүрлі мәдениеттер мен дәстүрлермен танысып, дүниетанымын кеңейте алады.

Виртуалды шындық технологиясы арқылы пайдаланушылар мәдениет және тарих бойынша виртуалды экскурсияларға қатыса алады. Бұл мәдениетаралық білім алмасудың бір түрі болып табылады, себебі бұл адамдарға басқа мәдениеттердің өнері мен тарихын өз елдерінен шықпай-ақ зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл әсіресе қашықтағы елдерге саяхат жасай алмайтын адамдар үшін өте тиімді. Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы мәдениетке, білімге және өнерге деген көзқарасты түбегейлі өзгертуге әкелді. Музейлер мен көрмелер тек физикалық кеңістікте шектеліп қана қоймай, виртуалды әлемде де жетілді. Виртуалды экскурсиялар мен мұражайлар, физикалық барудың мүмкіндігі жоқ адамдарға әлемнің ең танымал мәдени және тарихи ескерткіштерімен танысуға мүмкіндік береді. Бұл технологияның пайда болуы мәдени мұраны сақтауға, білім беруге және бүкіл әлем бойынша мәдени алмасуға үлкен ықпал етті.

Виртуалды экскурсия - пайдаланушыларға нақты орындарды, ескерткіштерді немесе мұражайларды қашықтықтан, интернет арқылы көруге мүмкіндік беретін сандық тәжірибе. Бұл процесс әдетте арнайы бағдарламалар мен 3D-моделдер, виртуалды шындық немесе кеңейтілген шындық технологиялары арқылы жүзеге асырылады. Виртуалды экскурсияның басты ерекшелігі - қолданушының физикалық қатысуы қажет емес, ол тек интернет пен арнайы құралдарды пайдаланып, сол жерде болмағанымен де объектіні сезініп, оған толықтай кіре алады.

Виртуалды мұражай дегеніміз, онлайн форматта орналасқан мәдени

мұраларды, өнер туындыларын немесе археологиялық заттарды ұсынатын арнайы веб-сайт немесе бағдарлама. Мұражайлар дәстүрлі түрде әртүрлі көрмелер мен экспонаттарды ұсынса, виртуалды нұсқаларда олар тек қана бейнеленген емес, сонымен қатар қолданушыны интерактивті түрде біліммен таныстырады.

Виртуалды экскурсиялардың артықшылықтары:

1. Қашықтықтан қолжетімділік. Виртуалды экскурсиялар мен мұражайларға кез келген адам әлемнің түкпір-түкпірінен қатыса алады. Бұл әсіресе физикалық шектеулері бар немесе географиялық тұрғыдан алыс орналасқан адамдар үшін маңызды. Мысалы, көрнекті музейлер мен тарихи орындарды тек белгілі бір елдің азаматтары ғана емес, бүкіл әлем бойынша пайдаланушылар зерттей алады.

2. Уақыт шектеулері жоқ. Виртуалды экскурсиялар тек нақты уақытқа байланысты болмайды. Пайдаланушы кез келген уақытта, тіпті түнде немесе демалыс күндері де виртуалды экскурсияға қатыса алады. Бұл әсіресе білім беру саласында тиімді, себебі студенттер мен оқушыларға сабақтан тыс уақытта да қосымша ақпарат алу мүмкіндігін береді.

3. Технологиялық мүмкіндіктер. Виртуалды экскурсиялар дәстүрлі мұражайлар мен көрмелерге қарағанда қызықты әрі интерактивті. Көрмелерді 3D-форматта немесе виртуалды шындық (VR) арқылы көре отырып, пайдаланушылар объектілермен және орындармен тығыз байланыс орната алады. Сондай-ақ, қолданушылар қосымша ақпарат ала алады, бейнемазмұнды көре алады немесе нақты объектілер туралы интерактивті түсініктемелер тыңдай алады.

4. Көп мәдениетті таныстыру. Виртуалды экскурсиялар арқылы әртүрлі халықтардың мәдениеті мен тарихын зерттеу оңай. Бірнеше тілде қолжетімді экскурсиялар мен бейнемазмұндар мәдениеттердің арасында көпмәдениетті білім алмасуды жеңілдетеді. Бұл мәдениеттер мен дәстүрлердің байлығын, ерекшеліктерін әлемдік деңгейде көрсетуге мүмкіндік береді.

Виртуалды мұражайлардың мәдени білім алмасудағы рөлі

1. Мәдени мұраны сақтау және тарату. Виртуалды мұражайлар әлемнің ең маңызды тарихи ескерткіштері мен өнер туындыларын сақтау және көпшілікке ұсыну үшін жаңа мүмкіндік береді. Бұл әсіресе құнды мәдени мұраларды сақтауға мүмкіндік береді, өйткені ол физикалық бұзылуға немесе апатқа ұшыраған жағдайда да цифрлық көшірмелер сақталады. Мысалы, Мысыр пирамидаларын немесе Рим империясының ескерткіштерін виртуалды түрде зерттей отырып, оларды болашақ ұрпаққа аман сақтап қалуға болады.

2. Білім беру және оқыту құралдары. Виртуалды мұражайлар мен экскурсиялар оқыту үдерісін тиімді етудің жаңа тәсілі болып табылады. Мектептер мен жоғары оқу орындары өз студенттеріне онлайн экскурсиялар мен көрмелер ұйымдастырып, оларды басқа елдердің тарихы мен мәдениетімен таныстыруға мүмкіндік алады. Мысалы, тарих сабағы аясында Ежелгі Грецияның философиялық мұрасы туралы виртуалды экскурсия ұйымдастырып, студенттерге бұл кезеңді нақты түсінуге мүмкіндік береді.

3. Әлеуметтік және мәдени диалог. Виртуалды экскурсиялар түрлі мәдениеттер мен халықтар арасында өзара түсіністік пен ынтымақтастықты нығайтуға ықпал етеді. Мұндай алаңдарда әртүрлі мәдениеттер мен

дәстүрлер туралы ақпарат алмасу ғана емес, сонымен қатар адамдар арасындағы мәдени байланыстарды тереңдету мүмкіндігі пайда болады. Бұл өз кезегінде халықаралық мәдени диалогты дамытуға жәрдемдеседі.

4. Туризмді дамыту. Виртуалды экскурсиялар туризм индустриясына жаңа ықпал ете алады. Мұражайлар мен тарихи орындардың виртуалды нұсқалары саяхатшыларға олардың шынайы барысына дейін барып көруге ынталандырушы фактор болуы мүмкін. Көптеген адамдар виртуалды түрде саяхат жасағаннан кейін нақты сапарға шығып, қызығушылық танытқан жерлерге баруға шешім қабылдайды.

Қазіргі уақытта виртуалды экскурсиялар мен мұражайлардың болашағы өте кең. Әрине, олар дәстүрлі мәдени тәжірибелермен салыстырғанда әлі де кемшіліктерге ие, мысалы, нақты физикалық әсер мен эмоциялардың жетіспеушілігі. Алайда, технологиялардың дамуымен бұл айырмашылықтарды жоюға болады. Виртуалды экскурсиялар мен мұражайлар бүгінгі күні мәдени білім алмасудың маңызды құралдарына айналды. Бұл технологиялар әлемнің ең құнды тарихи ескерткіштерін, өнер туындыларын және мәдени мұраларды сақтап, баршаға қолжетімді етуді қамтамасыз етеді. Виртуалды саяхаттар мен білім беру құралдары студенттер мен зерттеушілер үшін жаңа білім көзіне айналуға, ал түрлі халықтар арасындағы мәдени алмасу мен түсіністікті арттыруға көмектеседі. Жаңа технологиялар арқылы мәдениетті сақтау мен тарату, сондай-ақ білім беру саласында жаңа мүмкіндіктер ашылады, бұл өз кезегінде бүкіл әлем бойынша мәдениеттің дамуына ықпал етеді.

Виртуалды шындық көптеген мәдениеттердің өкілдерін бір виртуалды кеңістікте жинауға мүмкіндік береді, бұл

өз кезегінде мәдениетаралық диалогты дамытуға ықпал етеді. Онлайн конференциялар мен симпозиумдар, виртуалды жиындар мен форумдар арқылы әртүрлі ұлттар мен этникалық топтардың өкілдері өз мәдениеттерін таныстырып, пікір алмасуға, жаңа идеялармен бөлісуге мүмкіндік алады.

Қазіргі жаһандану заманында қарым-қатынас және мәдениетаралық диалог адамзаттың бейбіт өмір сүруі мен бір-бірін түсінуі үшін аса маңызды рөл атқарады. Әртүрлі мәдениеттер мен ұлттық топтардың арасында өзара түсіністік пен құрмет орнату, олардың арасындағы коммуникацияны дамыту — бүкіл әлемдегі тұрақтылық пен ынтымақтастықты қамтамасыз етудің кілті болып табылады. Мәдениетаралық диалог, әсіресе мәдениеттер мен дәстүрлердің алшақтығы байқалатын қоғамдарда, бірліктің негізін қалыптастырып, қақтығыстарды алдын алуға мүмкіндік береді. Мәдениетаралық диалог әлемнің түрлі бұрыштарындағы адамдар мен халықтардың арасындағы қарым-қатынастарды жақсартып, олардың арасында бейбіт өмір сүруге жағдай жасайды. Мұндай диалогтардың нәтижесінде біз мәдени әртүрлілік пен әлеуметтік алуан түрлілікті құрметтеп, әлемде тыныштық пен ынтымақтастық орнату жолында қадамдар жасай аламыз. Мәдениетаралық диалогтың қоғамдағы ролі өте маңызды: ол тек халықаралық мәселелерде ғана емес, сонымен бірге күнделікті өмірдегі қарым-қатынастарда да маңызды орын алады. Виртуалды шындық білім беру саласында да маңызды рөл атқарады. Мәдениет туралы білім АЛУҮҮШІН VR қолдану, оқушылар мен студенттерге арналған әртүрлі мәдениеттер мен тарихи дәуірлерді, халықтың дәстүрлерін және шығармашылық мұраларын тануға мүмкіндік береді. Студенттер виртуалды сыныпта немесе тарихи ескерткіштерді

зерттеу кезінде мәдени білім алмасуды жүзеге асыра алады.

Қазіргі заманның технологиялық дамуы көркем өнер мен мәдени мұраның сақталуын қамтамасыз етуде жаңа мүмкіндіктер ашты. Цифрлық технологиялар өнер туындыларын, тарихи ескерткіштерді және мәдени мұраларды сақтауда маңызды рөл атқарады және оларды кең ауқымда қол жетімді етеді. Мәдени мұраны цифрлық сақтау ғылыми зерттеулер мен білім беруді қолдау үшін ғана емес, әлемнің түкпір-түкпірінен мәдени құндылықтарды болашақ ұрпаққа берудің маңызды құралы болып табылады.

Цифрлық технологиялар мәдени мұраны физикалық бұзылудан немесе жоғалтудан қорғауға мүмкіндік береді [7, 291 б.]. Мысалы, уақыт өте келе ескірген немесе табиғи апаттар мен адамның іс-әрекетінен бүлінген өнер туындылары мен ескерткіштердің сандық көшірмелері жасалуы мүмкін. Бұл әдіс мәдени құндылықтарды сақтаудың тиімді әдісі болып табылады, өйткені сандық көшірмелер бастапқы жәдігерге қатысты барлық мәліметтерді дәл сақтай алады. Цифрлық технологиялар мәдени мұраның кең аудиторияға қол жетімді болуына мүмкіндік береді. Интернет және цифрлық платформалар арқылы әр адам әлемнің кез келген нүктесінен өнер туындыларымен танысуға, тарихи ескерткіштерді зерттеуге мүмкіндік алады. Бұл тәсіл білім мен ақпараттың мәдени алмасуын жеделдетеді.

Көркем және мәдени мұраны цифрлық сақтау арқылы біз оларды жоғалтпай болашақ ұрпаққа бере аламыз. Мәдени мұраны цифрлық сақтау оның мәңгілікке ықпал етеді, өйткені сандық көшірмелер уақыт өте келе жойылмайды және көптеген сандық медиада бірнеше рет көшірілуі мүмкін.

Сандық сақталған өнер туындылары мен мәдени мұра ғалымдарды, зерттеушілерді және студенттерді оқытуға үлкен ресурстар береді. Сандық деректер ғылыми зерттеулерде, мәдени тарихта және өнертануда, консервация мен қалпына келтіруде маңызды рөл атқарады.

3D сканерлеу өнер туындылары мен мәдениет ескерткіштерінің дәл көшірмелерін жасауға мүмкіндік береді. Бұл әдіс кез келген сыну немесе тозу кезінде физикалық нысанды қалпына келтіру жұмыстарын орындауға мүмкіндік береді. Мысалы, тарихи ғимараттар мен мүсіндерді 3D сканерлеу арқылы сандық форматқа ауыстыруға болады және болашақта қалпына келтіру үшін қолданылады.

Фотограмметрия әдісін қолдана отырып, сандық кескіндерден үш өлшемді модельдер жасауға болады. Бұл әдіс Мәдени мұра мен өнер туындыларының үш өлшемді, дәл көшірмелерін жасау үшін қолданылады. Мысалы, өнер туындысының бүкіл бетінің фотосуреттері түсіріліп, содан кейін толық цифрлық модель жасау үшін біріктіріледі.

Заманауи фотосурет әдістері өнер туындыларын сандық түрде сақтау үшін қолданылады. Өнер туындысының әртүрлі бұрыштарынан жоғары сапалы кескіндер түсіріліп, цифрлық форматқа енгізіледі. Бұл әдіс сонымен қатар өнер туындысының өзіндік ерекшеліктерін сақтауға мүмкіндік береді. Мәдени мұра мен өнер туындыларын сақтауға арналған арнайы цифрлық мұрағаттар мен онлайн платформалар бар. Бұл платформалар жоғары сапалы өнер туындыларын және басқа деректерді ұсынады. Мысалы, мұражайлар мен галереялар өз коллекцияларын сандық түрде онлайн режимінде жариялайды, бұл оларды көрермендерге қол жетімді етеді. Сонымен қатар, бұл платформалар

әртүрлі елдерде мәдени мұраны сақтауға ықпал етеді. Биометриялық және молекулалық технологиялардың көмегімен ежелгі қолжазбалар, тұтыну заттары, мүсіндер және керамикалық бұйымдар сияқты материалдық мәдени мұраның сақталуы қамтамасыз етіледі. Бұл әдістер әдетте қалпына келтіру және консервациялау жұмыстарында қолданылады. Сандық сақтау мәдени мұраны әлемдегі кез-келген адамның қолына алуға мүмкіндік береді. Бұл бүкіл әлемдегі адамдарға, әсіресе шалғай аймақтарда тұратындарға мәдени білім алуға мүмкіндік береді.

Сандық сақтау арқылы өнер туындылары мен әлемнің әртүрлі мәдениеттерінің ескерткіштерін бір-бірімен салыстыруға болады. Бұл әртүрлі мәдениеттердің байлығын, тарихын және дәстүрлерін түсінуді тереңдетеді. Цифрлық технологиялар мәдени мұраны сақтау және бөлісу үшін әлем елдері арасындағы халықаралық ынтымақтастықты нығайтуға ықпал етеді. Осындай платформалардың көмегімен зерттеушілер мен мәдениеттанушылар мәдени мұраны толық және тиімді сақтауға ықпал ете отырып, бірлесіп жұмыс істей алады. Қазіргі уақытта өнер мен мәдени мұраны цифрлық сақтау үлкен маңызға ие. Бұл процесс мәдени құндылықтарды қорғаудың және оларды болашақ ұрпаққа берудің маңызды құралы болып табылады. Цифрлық технологиялар мәдени мұраға кең қол жетімділікті қамтамасыз етеді, бұл бүкіл әлемдегі адамдарға өздерінің мәдени тарихымен танысуға мүмкіндік береді [8, 223 б.]. Болашақта бұл әдістер мәдениетаралық байланыстарды нығайтуға және әлемнің әртүрлі мәдениеттерін құрметтеуге ықпал етеді. Виртуалды шындық технологиясы мәдени мұраны сақтау және оны цифрландыру үшін де қолданылады [9, 59 б.]. Осылайша,

тарихи ескерткіштер, өнер туындылары, есіркеген мәдениеттердің салт-дәстүрлері VR арқылы сақтаулы. Бұл әсіресе қазіргі уақытта соғыс жағдайында немесе табиғи апаттардан зардап шеккен елдер үшін маңызды. Виртуалды әлемде мәдени мұраларды сақтау мен көрсету арқылы оларды бүкіл әлемге таныстыру мүмкіндігі туады.

Қорытынды. Виртуалды шындықтың мәдени білім алмасудағы артықшылықтары

1. Географиялық шектеулерді жеңу: Виртуалды шындық білім алушыларға әлемнің кез келген нүктесінде отырып, басқа мәдениеттермен танысуға мүмкіндік береді.

2. Интерактивті тәжірибе: Виртуалды кеңістік тек көрнекі емес, сондай-ақ есту, сезіну және қозғалыс арқылы толық тәжірибе ұсынады. Бұл, әсіресе мәдени мұраны зерттеуде маңызды.

3. Кең ауқымдағы аудиторияға қолжетімділік: Виртуалды шындық технологиясы мәдени білім алмасуды жаһандық ауқымда таратуға мүмкіндік

береді, әсіресе қашықтағы немесе қаржылық қиындықтары бар адамдар үшін.

4. Шынайы мәдени тәжірибе: Виртуалды шындық арқылы пайдаланушылар басқа мәдениетке тереңірек еніп, оның ерекшеліктерін көруге мүмкіндік алады.

Виртуалды шындық қазіргі уақытта мәдени білім алмасу үшін қуатты құрал болып табылады. Бұл технология әлемнің әртүрлі мәдениеттерін жақындастыру, өзара түсіністік пен құрметті нығайту үшін үлкен мүмкіндіктер ұсынады. Сонымен қатар, виртуалды шындықтың көмегімен мәдени мұраны сақтау және оны жаһандық аудиторияға таныстыру мүмкіндігі туып отыр. Алайда, виртуалды шындықтың қолданылуы мәдени элементтердің қате түсінілуіне немесе артық қарыздануға әкелмеуі үшін мұқият әрі этикалық тұрғыдан басқаруды талап етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Смолин, А.А. Системы виртуальной, дополненной и смешанной реальности Учебное пособие [Текст] / А.А.Смолин, Д.Д. Жданов, И.С. Потемин, А.В. Меженин, В.А.Богатырев. – Санкт-Петербург: Университет ИТМО. 2018. – 59 с.
2. Суворов, К.А. Системы виртуальной реальности и их применение [Текст] / К.А. Суворов // Т-Comm. – 2013. – № 9. – С. 140–143.
3. Иванова, А.В. Технологии виртуальной и дополненной реальности: возможности и препятствия применения [Текст] / А.В.Иванова // Стратег. решения и риск-менеджмент. – 2018. – № 3 (108). –С. 88–107.
4. Кузьмин, Я.П. К вопросу о внедрении технологий виртуальной реальности в образовательный процесс. Геймификация образовательного процесса. Информационные технологии: изучение и использование в образовательном процессе: сборник научно-методических трудов [Текст] / Я.П.Кузьмин, С.В. Виноградов С.В. – Комсомольск-на-Амуре: АмГПГУ. - 2023. – с.31-37
5. Цуканова, А.О. История технической виртуальной реальности: От зеркального стереоскопа Уитсона до шлема "Oculus rift" [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-tehnicheskoy-virtualnoy-realnosti-ot-zerkalnogo-stereoskopa-uitsona-do-shlema-oculus-rift> Дата обращения: 14.11.2024
6. Палмер Лаки создал VR-гарнитуру, которая убивает погибшего в игре пользователя [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://habr.com/ru/news/697960/> Дата обращения: 04.12.2024
7. Прокудин, Д.Е. Взаимодействие культур в виртуальном пространстве [Текст] / Д.Е.Прокудин, И.И.Толстикова // Вестник СПбГУ. Философия и конфликтология. 2018. Т. 34. Вып. 2. -С. -288-298.

8. Галоян, А.С. Культурные последствия глобализации [Текст] / А.С.Галоян // *Studia Culturae*. 2013. № 16. С. 217–224
9. Venegas, N., Orellana, D., Pérez, P., Cabrera, M. (2023). Analysis of the global scientific production on virtual reality as a marketing tool in Scopus. *Espirales. Revista Multidisciplinaria de investigación científica*, 7 (45), 50-61
https://www.researchgate.net/publication/369775778_Analysis_of_the_global_scientific_production_on_virtual_reality_as_a_marketing_tool_in_Scopus

Г.А. Абдуразакова*, К.А. Бияздыкова, А.Д. Тастанова

Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

ВИРТУАЛЬНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ КАК СРЕДСТВО КУЛЬТУРНОГО ОБМЕНА ЗНАНИЯМИ

Аннотация. В этой статье рассматривается роль виртуальной реальности в культурном обмене знаниями. Современные технологии, в том числе виртуальная реальность, позволяют людям познакомиться с различными культурами мира, глубже понять их историю и традиции. В статье рассматривается использование виртуальной реальности в сфере образования, особенно в контексте межкультурного обмена знаниями. С помощью виртуальной реальности пользователи могут участвовать в различных культурных событиях и событиях не только как пассивный наблюдатель, но и как активный участник. В статье обсуждаются преимущества и проблемы внедрения виртуальной реальности в систему культурного образования. Было показано, что эта технология способствует формированию у студентов широкого межкультурного понимания и уважения к различным культурам. Кроме того, рассматриваются перспективы дальнейшего развития виртуальной реальности как мощного инструмента, поддерживающего межкультурное общение и диалог. Развитие информационных и коммуникационных технологий открыло новые возможности для расширения культурного обмена знаниями во всем мире. Этот процесс значительно изменился со свободой технологий виртуальной реальности. Виртуальная реальность позволяет пользователям путешествовать по местам, недоступным в реальной жизни, исследовать различные культуры и получать новые знания в мультикультурном мире. В этой статье рассматриваются роль и возможности виртуальной реальности как средства культурного обмена знаниями.

Ключевые слова: виртуальная образовательная среда, цифровизация образования, виртуальное обучение, виртуальная реальность, эффективность виртуального обучения, культурный обмен знаниями, культурные мероприятия, виртуальные экскурсии и музеи, виртуальные выставки.

G.A. Abdurazakova*, K.A. Biyazdykova, A.D. Tastanova

Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

VIRTUAL REALITY AS A MEANS OF CULTURAL KNOWLEDGE EXCHANGE

Abstract. Article discusses the role of virtual reality in the exchange of cultural knowledge. Modern technologies, including virtual reality, allow people to get acquainted with different cultures of the world, to deeper understand their history and traditions. The article discusses the use of virtual reality in the field of education, especially in the context of intercultural exchange of knowledge. Through virtual reality, users can participate in various

cultural events and experiences, not only as a passive observer, but also as an active participant. The article discusses the advantages and difficulties of introducing virtual reality into the cultural education system. This technology has been shown to contribute to the formation of students' broad intercultural understanding and respect for different cultures. In addition, the prospects for the further development of virtual reality as a powerful tool supporting intercultural communication and dialogue are considered. The development of information and Communication Technologies has opened up new opportunities in expanding the exchange of cultural knowledge around the world. This process has changed significantly with the freedom of virtual reality technology. Virtual reality allows users to travel to places that are impossible to reach in real life, explore different cultures and gain new knowledge in a multicultural world. This article discusses the role and opportunities of virtual reality as a means of cultural knowledge exchange.

Keywords: virtual educational environment, digitalization of education, virtual learning, virtual reality, effectiveness of virtual learning, cultural knowledge exchange, cultural events, virtual excursions and museums, virtual exhibitions.

References

1. Smolin, A.A. . Sistemy virtual'noj, dopolnennoj i smeshannoj real'nosti [Systems of virtual, augmented and mixed reality] [Text] / A.A.Smolin, D.D. Zhdanov, I.S. Potemin, A.V. Mezhenin, V.A.Bogatyrev. – St. Petersburg: ITMO University. 2018. – 59 p.
2. Suvorov, K.A. Sistemy virtual'noj real'nosti i ih primeneniye [Virtual reality systems and their application] [Text] / K.A. Suvorov // T-Comm. – 2013. – No. 9. – pp. 140-143.
3. Ivanova, A.V. Tekhnologii virtual'noj i dopolnennoj real'nosti: vozmozhnosti i prepyatstviya primeneniya [Virtual and augmented reality technologies: opportunities and obstacles of application] [Text] / A.V.Ivanova // The strategist. solutions and risk management. – 2018. – № 3 (108). - Pp. 88-107.
4. Kuzmin, Ya.P. K voprosu o vnedrenii tekhnologij virtual'noj real'nosti v obrazovatel'nyj process. Gejmifikaciya obrazovatel'nogo processa. Informacionnye tekhnologii: izuchenie i ispol'zovanie v obrazovatel'nom processe: sbornik nauchno-metodicheskikh trudov [On the issue of the introduction of virtual reality technologies in the educational process. Gamification of the educational process. Information technology: study and use in the educational process: collection of scientific and methodological works] [Text] / Ya.P.Kuzmin, S.V. Vinogradov S.V. – Komsomolsk-on-Amur: AMGPU. - 2023. – pp.31-37
5. Chukanova, A.O. Istoriya tekhnicheskoy virtual'noj real'nosti: Ot zerkal'nogo stereoskopa uitsona do shlema "Oculus rift" [The history of technical virtual reality: From the mirror view to the Oculus rift] [Electronic resource] / A.O. Chukanova. author: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-tehnicheskoy-virtualnoy-realnosti-ot-zerkalnogo-stereoskopa-uitsona-do-shlema-oculus-rift> Date of request: 14.11.2024
6. Palmer Laki sozdan VR-garnituru, kotoryj schitaet sebya igrokom [Palmer Lucky created a VR headset that considers itself a player] [Electronic resource] / Operating mode: <https://habr.com/ru/news/697960> / Date of request: 04.12.2024
7. Prokudin, D.E. Vzaimodejstvie kul'tur v virtual'nom prostranstve [Interaction of cultures in virtual space] [Text] / D.E.Prokudin, I.I.Tolstikova // Bulletin of St. Petersburg State University. Philosophy and conflictology. 2018. Vol. 34. Issue 2. pp.288-298.

8. Galoan, A.S. Kul'turnye posledstviya globalizacii [Cultural phenomena of globalization] [Text] / A.S.Galoan // Studio of Culture.2013. No. 16. pp. 217-224
9. Venegas, N., Orellana, D., Perez, P., Cabrera, M. (2023). Analyzing a lot of scientific information about virtual reality as a marketing tool in Scopus. Espirales. Review of numerous scientific studies, 7 (45), 50-61
https://www.researchgate.net/publication/369775778_Analysis_of_the_global_scientific_production_on_virtual_reality_as_a_marketing_tool_in_Scopus

11.01.25 ж. баспаға түсті
25.02.25. ж. түзетулермен түсті.
11.03.25 ж. басып шығаруға қабылданды

Мақалаға сілтеме:

Абдуразакова, Г.А. Виртуалды шындық мәдени білім алмасудың құралы ретінде [Мәтін] / Г.А. Абдуразакова, К.А. Бияздыкова, А.Д. Тастанова // Dulary University Хабаршысы. – 2025. – №1. - Б.72-82
<https://doi.org/10.55956/UYLH1360>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ГУМАНИТАРЛЫҚ ДЕРЕКТЕРДІ ТАЛДАУ САЛАСЫНДА БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРДЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Гуманитарлық деректерді талдау саласында бағдарламалық және аппараттық құралдардың философиялық маңызы бүгінгі цифрлық дәуірде өзекті мәселелердің біріне айналды. Бұл құралдар ақпаратты өңдеу мен зерттеу процесін жеңілдеткенімен, олардың қолданылуы философиялық және этикалық сұрақтарды алға қояды. Цифрлық технологиялар адамның танымдық шекарасын кеңейтіп, жаңа әдіснамалық мүмкіндіктер ұсынғанымен, олар деректердің объективтілігі, алгоритмдердің бейтараптығы және деректерді интерпретациялау процестеріне қатысты күрделі мәселелер туындатады. Бұл мақалада гуманитарлық деректерді талдауда қолданылатын бағдарламалық және аппараттық құралдардың философиялық қырлары қарастырылады және олардың қазіргі қоғамдағы маңыздылығы талданады.

Тірек сөздер: Гуманитарлық деректер, цифрлық гуманитаристика, философия, талдау, технологиялар.

Кіріспе. Гуманитарлық деректерді талдау саласында бағдарламалық және аппараттық құралдарды қолдану философиялық және әдіснамалық тұрғыдан маңызды құбылысқа айналды. Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы гуманитарлық ғылымдардағы зерттеу әдістері мен тәсілдеріне түбегейлі өзгерістер енгізіп, жаңа перспективаларды ашуда.

Бағдарламалық және аппараттық құралдардың гуманитарлық зерттеулерге ықпалы 20 ғасырдың соңында байқала бастады.

Компьютерлердің және интернеттің кең таралуы гуманитарлық ғалымдарға үлкен көлемдегі деректерді жинақтауға, өңдеуге және түсіндіруге мүмкіндік берді. Алғашқы кезеңдерде бұл

технологиялар көбінесе мәтіндік құжаттарды Цифрлық форматқа көшіру, электрондық мұрағаттар мен кітапханаларды құру сияқты қызметтермен шектелді. Осылайша, тарихи құжаттарды, әдеби шығармаларды және мәдени артефактілерді цифрландыру гумани-тарлық зерттеулердің жаңа деңгейіне жол ашты.

Уақыт өте келе, цифрлық технологиялардың қолданыс аясы кеңейіп, олар тарих, философия, әлеуметтану, мәдениеттану, антропология сияқты ғылым салаларында қолданыла бастады. Деректерді талдау, визуализациялау, мәтіндерге Цифрлық талдау жасау, әлеуметтік желілер мен мәдени құбылыстарды модельдеу сияқты жаңа әдістер пайда болды. Бұл

әдістер тек деректерді өңдеу үшін ғана емес, сондай-ақ философиялық тұрғыдан технологиялардың бейтараптығы мен интерпретациясының объективтілігі сияқты терең мәселелерді қарастыру үшін де маңызды болды.

Бүгінгі таңда цифрлық гуманитаристика мен гуманитарлық деректерді талдау құралдары философиялық, саяси және этикалық мәселелерді зерттеудің негізгі платформасына айналды. Цифрлық әдістерді қолдану арқылы зерттеушілер деректерді жинақтап, өңдеп қана қоймай, сонымен бірге гуманитарлық ғылымдардың дамуындағы іргелі сұрақтарға жауап іздейді. Құралдардың көмегімен алынған нәтижелер тек ғылым саласына ғана емес, қоғамның әлеуметтік және мәдени болмысына да әсер етеді.

Бұл мақалада гуманитарлық деректерді талдау үшін қолданылатын бағдарламалық және аппараттық құралдардың философиялық маңызы талданады және олардың қазіргі заманғы гуманитарлық ғылымдардағы орны қарастырылады.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Гуманитарлық деректерді талдау саласындағы бағдарламалық және аппараттық құралдардың философиялық маңызын зерттеу үшін арнайы философиялық және әдіснамалық тәсілдер қолданылды. Философияның басты міндеті шындықты іздеу, дүниетанымды қалыптастыру және адам мен қоғамның мәнін түсіндіру болғанымен, цифрлық дәуірде бұл міндеттер жаңа технологиялардың адамзатқа және оның мәдениетіне тигізетін әсерін түсінумен толықтырылды.

Авторлар гуманитарлық ғылымдарға цифрлық құралдардың әсерін зерттеу барысында келесі философиялық әдістерді қолданды:

Анализ және синтез – деректерді құрылымдау, бағдарламалық және аппараттық құралдардың гуманитарлық ғылымдардағы рөлін түсіну үшін;

Герменевтика – цифрлық құралдарды қолдану арқылы алынған мәліметтердің мағынасын түсіндіру және интерпретациялау үшін;

Эпистемология – гуманитарлық деректерді талдауда білім мен шындыққа қол жеткізу жолдарын зерттеу үшін.

Сонымен қатар, зерттеуде цифрлық гуманитаристика саласындағы тарихи үрдістерді қарастыру барысында салыстырмалы талдау және синтез әдістері қолданылды. Салыстырмалы талдау бағдарламалық және аппараттық құралдардың философиялық және ғылыми рөлін басқа әдіснамалармен салыстыруға мүмкіндік берді, ал синтез әдісі арқылы гуманитарлық деректерді талдау технологияларының кешенді көрінісі құрылды.

Ғылыми жалпылау әдісі әртүрлі дереккөздер мен әдістерден алынған мәліметтерді біріктіріп, оларды философиялық тұрғыдан түсіндіру үшін қолданылды. Бұл әдістер гуманитарлық ғылымдардың қазіргі дамуындағы бағдарламалық және аппараттық құралдардың маңыздылығын тереңірек түсінуге ықпал етті.

Талқылау. Гуманитарлық деректерді талдау саласындағы бағдарламалық және аппараттық құралдардың философиялық маңызы бүгінгі технологиялық дәуірде ерекше өзекті болып отыр. Цифрлық технологиялар біздің күнделікті өмірімізді өзгертуімен қатар, философиялық тұрғыдан қарастыруды қажет ететін жаңа мәселелер мен сұрақтарды туындатады.

Философияның негізгі міндеттерінің бірі – бағдарламалық және аппараттық құралдардың гуманитарлық ғылымдарға ықпалының этикалық және

әлеуметтік аспектілерін зерттеу. Мысалы, үлкен деректерді жинау және талдау, жасанды интеллектті қолдану, немесе виртуалды шындық технологияларын енгізу секілді инновациялар жаңа философиялық дилеммалар туғызады. Осы мәселелерді шешуде философия деректерді өңдеу мен қолданудың шекараларын анықтап, технологияның қоғамға әсерін объективті бағалауға көмектеседі.

Сонымен қатар, философия цифрлық технологиялардың мәдениет пен құндылықтарға ықпалын зерттейді. Цифрлық құралдардың арқасында гуманитарлық ғылымдардың әдістері айтарлықтай өзгерді: мәтіндерді автоматты түрде талдау, тарихи деректерді визуализациялау және үлкен көлемдегі мәліметтерді модельдеу зерттеушілерге жаңа мүмкіндіктер ұсынады. Дегенмен, бұл құралдар кейде дәстүрлі әдістердің тереңдігін жоғалту қаупін де тудырады.

Бағдарламалық және аппараттық құралдарды қолдану гуманитарлық ғылымдардағы зерттеу тәсілдерін ғана емес, олардың мазмұнын да өзгертуге әсер етті. Бұл процестерді түсіну үшін философия цифрлық гуманитаристикадағы жаңа ұғымдарды талдауға және оларды дәстүрлі гуманитарлық ғылымдармен байланыстыруға бағытталған.

Философиялық рефлексияны қажет ететін тағы бір маңызды мәселе – деректер құпиялылығы мен оларды қорғау. Заманауи зерттеулер үлкен көлемдегі деректерге сүйенгендіктен, деректердің шынайылығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету өзекті болып отыр. Бұл орайда философия гуманитарлық ғылымдардың этикалық стандарттарын қайта қарастырып, деректерді жауапты түрде пайдалану жолдарын ұсынады.

Философиялық талдау цифрлық гуманитаристикада кеңінен қолданылатын құралдардың шекараларын анықтауға, олардың нәтижелерінің дәлдігі мен сенімділігін бағалауға мүмкіндік береді. Бұл құралдардың артықшылықтары мен шектеулерін зерттей отырып, философия гуманитарлық ғылымдарда әдіснамалық және теориялық жаңашылдықтарды енгізуге көмектеседі.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Бағдарламалық және аппараттық құралдар гуманитарлық ғылымдардағы деректерді өңдеу мен талдау тәсілдерін түбегейлі өзгертті. Олар зерттеушілерге үлкен көлемдегі деректермен жұмыс істеуге, күрделі процестерді модельдеуге және нәтижелерді визуализациялауға мүмкіндік береді. Мұндай технологиялардың философиялық мәнін түсіну үшін олардың мәдениет пен ғылымға тигізетін ықпалын қарастыру маңызды.

Цифрлық гуманитаристикадағы бағдарламалық құралдар мәтіндерді талдауға, тарихи құжаттарды цифрлық форматта сақтауға және үлкен деректерді құрылымдауға мүмкіндік береді. Мысалы, мәтіндерді кластерлеу немесе семантикалық талдау құралдары әдебиет пен тіл білімі саласындағы зерттеулердің жаңа көзжиектерін ашады. Дегенмен, бұл әдістерге сүйену зерттеудің сапалық аспектілерін жоғалту қаупін туғызады. [1, 98 б.]

Аппараттық құралдар, мысалы, суперкомпьютерлер немесе үлкен деректерді сақтау жүйелері, зерттеушілерге ақпаратты өңдеу жылдамдығын арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, виртуалды шындық пен кеңейтілген шындық технологиялары тарих, мәдениеттану және философия салаларындағы зерттеулерге жаңа әдістемелік көзқарастар енгізді. Бұл технологиялар тарихи оқиғаларды жаңғыртуға, күрделі философиялық

концепцияларды визуализациялауға және мәдени артефактілерді цифрлық түрде қайта жасауға мүмкіндік береді.

Философия бағдарламалық және аппараттық құралдарды қолданудың әдіснамалық және этикалық шекараларын зерттей отырып, гуманитарлық ғылымдардың болашағын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Гуманитарлық деректерді цифрлық форматта талдау мен өңдеудің кеңеюі ғылымның дамуына ықпал еткенімен, бұл үдерістерге сыни көзқарасты сақтап, технологиялардың адамзаттық құндылықтарға тигізетін әсерін бақылау қажет.

Цифрлық гуманитаристика құралдары философияны жаңа сұрақтар мен мәселелерді зерттеуге итермелейді. Олар адамның өзін-өзі тануы, шынайылықты қабылдауы және мәдениет пен құндылықтарды түсінуі туралы философиялық көзқарастарды қайта қарастыруды талап етеді. Нәтижесінде, бұл құралдар гуманитарлық ғылымдардағы білімді кеңейтіп, олардың әдістемелік базасын байытады.

Цифрлық философия мен гуманитаристика тоғысындағы зерттеулер деректерді талдау құралдарының артықшылықтары мен шектеулерін терең түсінуге, сондай-ақ оларды жауапты әрі тиімді пайдаланудың жолдарын анықтауға мүмкіндік береді.

Цифрлық гуманитаристика саласында бағдарламалық және аппараттық құралдардың философиялық маңызы қазіргі заманғы зерттеулердің маңызды аспектілерінің бірі болып табылады. Бұл салада цифрлық құралдардың гуманитарлық зерттеулерге әсері, олардың әдіснамалық негіздері және этикалық мәселелері кеңінен талқылануда.

Цифрлық құралдар гуманитарлық зерттеулерде деректерді жинау, сақтау, талдау және визуализациялау про-

цестерін айтарлықтай жеңілдетті. Алайда, бұл құралдардың қолданылуы философиялық тұрғыдан бірнеше маңызды мәселелерді көтереді:

Деректердің интерпретациясы және мағынасы: Цифрлық құралдар деректерді өңдеуде автоматтандырылған әдістерді қолданады, бірақ бұл әдістердің нәтижелері зерттеушінің субъективтілігі мен алдын ала болжамдарына тәуелді болуы мүмкін. Бұл мәселе деректердің объективтілігі мен интерпретациясының философиялық негіздерін қайта қарауды талап етеді.

Этика және деректерді қорғау: Цифрлық гуманитаристикада жеке деректерді жинау және өңдеу мәселелері этикалық тұрғыдан маңызды болып табылады. Зерттеушілер деректерді жинау және пайдалану кезінде жеке тұлғалардың құпиялылығын сақтау және этикалық нормаларды сақтау қажеттілігін сезінеді.

Технологияның әсері: Цифрлық құралдардың қолданылуы зерттеушілердің жұмыс әдістеріне және ғылыми нәтижелердің қабылдануына әсер етеді. Бұл мәселе технологияның ғылымға және қоғамға әсерін философиялық тұрғыдан талдауды қажет етеді.

Гуманитарлық деректерді талдаудағы бағдарламалық және аппараттық құралдардың маңызын түсіну үшін, алдымен осы процестің философиялық негіздеріне тоқталу қажет. Цифрлық гуманитаристика философиясы адамзаттың цифрлық технологиялар мен гуманитарлық ғылымдардың тоғысындағы орны мен рөлін қайта пайымдауға мүмкіндік береді. Бұл сала Жан Бодрийяр, Жиль Делёз, Мишель Фуко сияқты заманауи философтардың идеяларына негізделі отырып дамуда.

Бодрийярдың симуляция туралы идеялары цифрлық деректер әлемін

талдауда ерекше мәнге ие. Ол шындық пен гипершындық арасындағы шекараның жоғалуын сипаттай отырып, қазіргі заманғы ақпараттық қоғамда симуляцияның басымдыққа ие екенін көрсетеді [2, 65 б.].

Бағдарламалық құралдар арқылы жасалған деректер негізінде гуманитарлық құндылықтарды зерттеу, шындықтың симуляцияланған бейнесін түсінуге ықпал етеді.

Делёздің детерриторизация тұжырымдамасы цифрлық гуманитаристикада деректердің кеңістіктік және уақыттық шекараларын жою процесін түсінуге көмектеседі. Гуманитарлық деректерді талдаудағы бағдарламалық құралдар ақпаратты әртүрлі контексттерде қайта қарауға мүмкіндік береді, бұл жаңа мәндерді анықтауға жағдай жасайды. [3, 45 б.]

Фуконың билік пен білім арасындағы өзара байланысы цифрлық деректерді талдаудағы құралдардың рөлін зерттеуде маңызды. Оның пікірінше, білім биліктің бір түрі болып табылады және цифрлық платформалар арқылы таралатын ақпарат белгілі бір дискурстарды күшейтуі немесе әлсіретуі мүмкін [4, 125 б.]. Бұл тұрғыда бағдарламалық құралдардың көмегімен гуманитарлық деректерді талдау, биліктің жасырын механизмдерін ашуға мүмкіндік береді.

2024 жылдың 6-9 тамыз аралығында Вашингтон қаласындағы Джордж Мейсон университетінде «DN 2024: Reinvention & Responsibility» атты цифрлық гуманитаристика бойынша жыл сайынғы конференция өтті.

Бұл конференцияда цифрлық гуманитаристика саласындағы бағдарламалық және аппараттық құралдардың философиялық маңызы талқыланды. Конференцияның негізгі тақырыптары да осы мәселені қарастырды. Қайта ойлау және жауапкершілік: Цифрлық

технологиялардың гуманитарлық ғылымдарға әсері және олардың қоғамдағы рөлі қайта қаралды. Этика және деректерді пайдалану: Гуманитарлық деректерді жинау, сақтау және талдаудағы этикалық мәселелер қарастырылды. Инклюзивтілік және әртүрлілік: Цифрлық гуманитаристикадағы әртүрлі мәдениеттер мен тілдердің өкілдігін қамтамасыз ету жолдары талқыланды [5].

Конференция барысында бағдарламалық және аппараттық құралдардың гуманитарлық деректерді талдаудағы рөліне ерекше назар аударылды. Мысалы, Python бағдарламалау тілі мен оның Pandas, NumPy, Matplotlib сияқты кітапханалары деректерді өңдеу мен визуализациялауда кеңінен қолданылатыны айтылды. Сонымен қатар, NVivo сияқты сапалық деректерді талдау бағдарламалары мәтіндер мен сұхбаттарды тереңірек зерттеуге мүмкіндік беретіні атап өтілді [6,7].

Аппараттық құралдар тұрғысынан, жоғары өнімді есептеу құрылғылары мен серверлердің үлкен көлемдегі мәліметтерді жылдам өңдеудегі маңыздылығы көрсетілді. GPU негізіндегі есептеулер машиналық оқыту әдістерін қолдана отырып, күрделі мәтіндік деректерді талдауға мүмкіндік беретіні талқыланды.[8]

Конференцияның қорытындысында цифрлық гуманитаристика саласындағы бағдарламалық және аппараттық құралдардың философиялық маңызына тоқталып, олардың қоғамдағы шындықты қабылдауға әсері талданды. Бұл құралдар адамның шындықты түсінуіне ықпал етіп, жаңа гуманитарлық парадигмаларды қалыптастыруға көмектесетіні атап өтілді.

Цифрлық гуманитаристика саласындағы бағдарламалық және аппараттық құралдар тек технологиялық жетістіктермен шектелмей, филосо-

фиялық тұрғыдан қоғамның шындықты қабылдауын өзгертуге әсер етеді. Бодрийярдың симуляция теориясы, Делёздің детерриторизация тұжырымдамасы және Фуконың билік пен білім арасындағы байланысы осы процестерді түсінудің негізгі кілттерін ұсынады. Нәтижесінде, гуманитарлық деректерді талдауда қолданылатын құралдар адамның шындықты түсінуіне ықпал етіп, жаңа гуманитарлық парадигмаларды қалыптастыруға көмектеседі.

Қорытынды. Қазіргі цифрлық дәуірде гуманитарлық деректерді талдау саласында бағдарламалық және аппараттық құралдардың философиялық маңызы айқын көрініс тапты. Бұл құралдар ғылым мен білімнің дамуына ықпал ете отырып, ақпаратты өңдеудің жаңа әдістері мен мүмкіндіктерін ұсынады. Алайда, олармен бірге туындайтын философиялық, этикалық және әдіснамалық мәселелер, оның ішінде деректердің объективтілігі, алгоритмдердің бейтараптығы және ақпаратты интерпретациялау мәселелері маңызды орын алады.

Цифрлық гуманитаристикада бағдарламалық және аппараттық

құралдарды қолданудың философиялық қырлары зерттеушілер үшін маңызды сұрақтарды туындатады. Бұл құралдар деректерді өңдеуді жеңілдеткенімен, олардың қолданылуында адам факторын ескеретін этикалық нормаларды сақтау қажеттілігі артады. Сонымен қатар, технологиялардың қоғам мен мәдениетке әсері, сондай-ақ деректердің шынайылығы мен құпиялылығы мәселелері терең философиялық талдауды талап етеді.

Цифрлық технологиялардың гуманитарлық ғылымдардағы орны барған сайын айқындалып келеді. Алайда, бұл құралдардың қолданылуын философиялық тұрғыдан ойластырып, қоғамның және мәдениеттің дамуына қалай әсер ететінін бағалау аса маңызды болып табылады. Бұл саладағы зерттеулер алдағы уақытта жаңа әдіснамалар мен философиялық бағыттарды қалыптастыруға ықпал етеді, сондықтан гуманитарлық деректерді талдаудағы бағдарламалық және аппараттық құралдардың философиялық маңызы арта береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Свенссон, П. Цифрлық гуманитаристика ландшафты [Текст] / П. Свенссон. - Рутледж, 2016. - 280 с.
2. Бодрийяр, Ж. Симулякры и симуляция [Текст] / Ж. Бодрийяр. - Париж: Галимард, 1981. - 320 с.
3. Делёз, Ж. Тысяча плато [Текст] / Ж. Делёз, Ф. Гваттари. - Париж: Минюи, 1980. - 624 с.
4. Фуко, М. Наблюдать и наказывать [Текст] / М. Фуко. - Париж: Галимард, 1975. - 352 б.
5. DH2024 – Reinvention & Responsibility. <https://dh2024.adho.org/> (2024).
6. Python Software Foundation. Python Programming Language. <https://www.python.org/>
7. NVivo. Qualitative Data Analysis Software. <https://www.qsrinternational.com/nvivo-qualitative-data-analysis-software/home>
8. Бриер, С. Ақпарат философиясы: Ақпараттық қоғам үшін концептуалды құрылым [Мәтін] / С. Бриер. - Спрингер, 2018. - 400 б.

Г.Ж.Нұрышева*, А.Е. Аккулиева

Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

ФИЛОСОФСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПРОГРАММНЫХ И АППАРАТНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ В ОБЛАСТИ АНАЛИЗА ГУМАНИТАРНЫХ ДАННЫХ

Аннотация. Философское значение программных и аппаратных средств в области анализа гуманитарных данных стало одной из актуальных тем в эпоху цифровизации. Эти инструменты упрощают процесс обработки и исследования данных, но их использование ставит философские и этические вопросы. Цифровые технологии расширяют когнитивные границы человека и предлагают новые методологические возможности, однако порождают сложные проблемы, связанные с объективностью данных, нейтральностью алгоритмов и процессами интерпретации. В данной статье рассматриваются философские аспекты применения программных и аппаратных средств в анализе гуманитарных данных, а также их значение в современном обществе.

Ключевые слова: Гуманитарные данные, цифровая гуманитаристика, философия, анализ, технологии.

G.Zh.Nurysheva*, A.E. Akkulieva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

THE PHILOSOPHICAL SIGNIFICANCE OF SOFTWARE AND HARDWARE TOOLS IN THE FIELD OF HUMANITIES DATA ANALYSIS

Abstract. The philosophical significance of software and hardware tools in the field of humanities data analysis has become a pressing issue in the digital age. While these tools simplify the process of data processing and research, their use raises important philosophical and ethical questions. Digital technologies expand human cognitive boundaries and offer new methodological opportunities, yet they also generate complex challenges related to data objectivity, algorithm neutrality, and interpretation processes. This article explores the philosophical dimensions of software and hardware tools used in humanities data analysis and examines their significance in contemporary society.

Keywords: Humanities data, digital humanities, philosophy, analysis, technologies.

References

1. Svensson, P. Cifrlық gumanitaristika landshafty [The Landscape of Digital Humanities] [Text] P. Svensson. - Humanistic Perspectives on Digital Platforms. Routledge, 2016. — 280 p.
2. Baudrillard, J. Simulyakry i simulyaciya [Simulacra and simulation] [Text] / J. Baudrillard. — Paris: Galimard, 1981. 320 p.
3. Deleuze, J. Tysyacha plato [A thousand plateaus] [Text] / J. Deleuze, F. Guattari. — Paris: Minuy, 1980. — 624 p.
4. Foucault, M. Nablyudat' i nakazyvat' [To observe and punish] [Text] / M. Foucault. — Paris: Galimard, 1975. — 352 p.
5. DH2024 – Reinvention & Responsibility. <https://dh2024.adho.org/> (2024).
6. Python Software Foundation. Python Programming Language. <https://www.python.org/>

7. NVivo. Qualitative Data Analysis Software. <https://www.qsrinternational.com/nvivo-qualitative-data-analysis-software/home>
8. Brier, S. Ақпарат философиясы: Ақпараттық қоғам үшін концептуалды құрылым. [Philosophy of Information: Conceptual Structures for an Information Society]. — Springer, 2018. — 400 p.

19.20.25. баспаға түсті.

21.02.25 ж. түзетулермен түсті.

14.03.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме:

Нұрышева, Г.Ж. Гуманитарлық деректерді талдау саласында бағдарламалық құралдардың философиялық маңызы [Мәтін] / Г.Ж.Нұрышева, А.Е.Аққулиева // *Dulaty University Хабаршысы*. — 2025. - №1 Б. 83-90 <https://doi.org/10.55956/LGCU4666>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Д.Д.Кульбаева*

философия ғылымдарының кандидаты, доцент
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
Тараз қ., Қазақстан
kulbaeva68@bk.ru

Э.Д.Куандыкова

Аға оқытушы
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
Тараз қ., Қазақстан
e-kuandikova@mail.ru

ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ ДӘУІРІНДЕГІ ХХІ ҒАСЫР АДАМЫНЫҢ САЯСИ-МӘДЕНИ БОЛМЫСЫ: ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

***Андатпа.** Цифрлық трансформация дәуірінде адамның саяси-мәдени болмысын зерттеу бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып отыр. Цифрлық технологиялар адамның коммуникация тәсілдерін, ақпаратты қабылдау мен тарату жолдарын түбегейлі өзгертумен қатар, саяси және мәдени процестерге де терең ықпал етуде. Бұл өзгерістер адамның танымдық мүмкіндіктерін кеңейтіп, жаңа саяси және мәдени құндылықтардың қалыптасуына жол ашуда. Алайда цифрлық ортада саяси белсенділік пен мәдени шығармашылықтың жаңа формалары пайда болғанымен, олар деректердің объективтілігі, ақпараттық кеңістіктің фрагментациясы және цифрлық этика секілді күрделі мәселелерді де алға тартады. Осы мақалада ХХІ ғасыр адамының саяси-мәдени болмысы цифрлық трансформация аясында философиялық тұрғыдан талданады, сондай-ақ бұл процестердің қазіргі қоғамдағы рөлі мен маңыздылығы қарастырылады.*

***Тірек сөздер:** цифрлық трансформация, саяси болмыс, мәдениет, философия, ХХІ ғасыр, технологиялар.*

Кіріспе. Цифрлық трансформация дәуірінде ХХІ ғасыр адамының саяси-мәдени болмысы терең өзгерістерге ұшырауда және бұл өзгерістерді философиялық тұрғыдан талдаудың қазіргі таңда өзектілігі артып келеді. Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы қоғамның саяси, мәдени және әлеуметтік құрылымдарына ықпал етіп, жаңа құндылықтар мен болмыстың жаңа формаларын қалыптастырады.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың таралуы саяси белсенділіктің, мәдени шығармашы-

лықтың және қоғамдық қатынастардың жаңа формаларын туғызды. Осы орайда, цифрлық платформаларда саяси дискурстардың жүргізілуі, мәдени өнімдерді цифрлық ортада жасау және тарату процестері, сондай-ақ цифрлық қоғамда адамның өзін-өзі тануы мен идентификациясы ерекше орын алады.

ХХІ ғасырдың алғашқы кезеңдерінде цифрлық технологиялар көбінесе ақпаратты сақтау, тарату және алмасу құралдары ретінде қолданылса, уақыт өте келе олардың қолданылу аясы кеңейіп, саясат, мәдениет және қоғамдық

қатынастардың ажырамас бөлігіне айналды. Цифрлық деректерді жинақтау, өңдеу және визуализациялау әдістері адамның мәдени болмысын жаңа қырынан зерттеуге мүмкіндік береді, ал саяси процестердегі цифрлық технологиялардың ықпалы қоғамдық өмірдегі билік құрылымдарының өзгеруіне және саяси шешімдер қабылдаудағы жаңа механизмдердің қалыптасуына әсер етуде. Сонымен бірге, цифрлық технологиялар философиялық және этикалық тұрғыдан күрделі мәселелерді де алға қояды. Ақпараттық деректердің объективтілігі, технологиялардың бейтараптығы, жеке өмірдің қорғалуы және цифрлық құралдардың әлеуметтік теңсіздікті күшейту ықтималдығы сияқты сұрақтар бүгінгі цифрлық қоғамда маңызды тақырыптар қатарында.

Бұл зерттеу цифрлық трансформацияның саяси және мәдени болмысқа тигізген ықпалын философиялық тұрғыдан талдауға бағытталған. ХХІ ғасыр адамының саяси белсенділігі мен мәдени шығармашылығының жаңа формаларын қарастыра отырып, мақалада цифрлық технологиялар әсерінен қоғамда пайда болған негізгі сын-қатерлер мен мүмкіндіктер талданады. Цифрлық дәуірде адамның болмысы мен құндылықтарының трансформациясы, сондай-ақ философиялық және әдіснамалық тұрғыдан бұл процестердің маңыздылығы талқыланады.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Цифрлық трансформация дәуірінде ХХІ ғасыр адамының саяси-мәдени болмысын зерттеу терең философиялық және әдіснамалық талдауды қажет етеді. Зерттеудің негізгі шарттары ретінде цифрлық технологиялардың адам болмысына әсерін анықтау, саяси және мәдени болмыстың өзара тығыз байланысын талдау, сондай-ақ бұл

құбылыстардың философиялық мәнін ашу алынды. Цифрлық технологиялардың дамуы адамның саяси белсенділігіне, мәдени шығармашылығына және өзін-өзі тану үдерісіне жаңа мүмкіндіктер ашқанымен, олар философиялық және этикалық тұрғыдан күрделі сұрақтарды да туындатуда.

Зерттеу барысында феноменологиялық әдіс арқылы адамның цифрлық ортада өзіндік болмысын қалай танытатыны мен осы процестегі өзгерістер қарастырылды. Герменевтикалық әдіс саяси және мәдени мәтіндерді, соның ішінде цифрлық дискурстарды тарихи-мәдени контекстте түсіндіруге мүмкіндік берді. Жүйелік әдіс саяси және мәдени болмысты біртұтас жүйе ретінде қарастыруға бағытталса, салыстырмалы талдау әдісі цифрлық технологиялардың жаңа формаларын дәстүрлі әдістермен салыстыру арқылы олардың ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, интердисциплинарлық әдіс философия, мәдениеттану, әлеуметтану және саясаттану салаларының интеграциясы арқылы зерттеу мәселесін жан-жақты қамтуға негізделді.

Зерттеудің дереккөздері ретінде цифрлық технологиялардың саяси және мәдени процестерге ықпалын сипаттайтын ғылыми еңбектер, цифрлық гуманитаристика саласындағы зерттеулер және цифрлық ортада пайда болған мәдени-саяси дискурстар қолданылды. Әлеуметтік желілердегі қоғамдық пікірталастар, онлайн мәдени жобалар және саяси науқандар зерттеу объектілерінің негізін құрады.

Әдіснамалық негіз ретінде классикалық және заманауи философиялық бағыттар, соның ішінде Мартин Хайдеггердің болмыс философиясы, Юрген Хабермас пен Жан Бодрийярдың ақпараттық қоғам туралы теориялары,

сондай-ақ трансгуманизм идеялары басшылыққа алынды. Сонымен қатар, Луциано Флоридидің ақпараттық қоғамның адам болмысына ықпалы туралы тұжырымдары мен Мануэль Кастельстің желілік қоғам туралы концепциялары зерттеу процесіне әдіснамалық тірек болды. Қазіргі заманғы цифрлық мәдениет пен философияға арналған ғылыми еңбектер де зерттеудің мазмұнын толықтыруға көмектесті.

Бұл зерттеу ХХІ ғасыр адамының саяси және мәдени болмысындағы цифрлық технологиялардың рөлін терең түсінуге, олардың қазіргі қоғамдағы ықпалы мен болашақтағы мүмкіндіктерін айқындауға бағытталған.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Гуманитарлық деректерді талдау саласындағы бағдарламалық және аппараттық құралдардың философиялық маңызы бүгінгі технологиялық дәуірде ерекше өзекті болып отыр. Цифрлық технологиялар біздің күнделікті өмірімізді өзгертуімен қатар, философиялық тұрғыдан қарастыруды қажет ететін жаңа мәселелер мен сұрақтарды туындатады.

Философияның негізгі міндеттерінің бірі – бағдарламалық және аппараттық құралдардың гуманитарлық ғылымдарға ықпалының этикалық және әлеуметтік аспектілерін зерттеу. Мысалы, үлкен деректерді жинау және талдау, жасанды интеллектті қолдану, немесе виртуалды шындық технологияларын енгізу секілді инновациялар жаңа философиялық дилеммалар туғызады. Осы мәселелерді шешуде философия деректерді өңдеу мен қолданудың шекараларын анықтап, технологияның қоғамға әсерін объективті бағалауға көмектеседі.

Сонымен қатар, философия цифрлық технологиялардың мәдениет

пен құндылықтарға ықпалын зерттейді. Цифрлық құралдардың арқасында гуманитарлық ғылымдардың әдістері айтарлықтай өзгерді: мәтіндерді автоматты түрде талдау, тарихи деректерді визуализациялау және үлкен көлемдегі мәліметтерді модельдеу зерттеушілерге жаңа мүмкіндіктер ұсынады. Дегенмен, бұл құралдар кейде дәстүрлі әдістердің тереңдігін жоғалту қаупін де тудырады.

Бағдарламалық және аппараттық құралдарды қолдану гуманитарлық ғылымдардағы зерттеу тәсілдерін ғана емес, олардың мазмұнын да өзгертуге әсер етті. Бұл процестерді түсіну үшін философия цифрлық гуманитаристикадағы жаңа ұғымдарды талдауға және оларды дәстүрлі гуманитарлық ғылымдармен байланыстыруға бағытталған.

Философиялық рефлексияны қажет ететін тағы бір маңызды мәселе – деректер құпиялылығы мен оларды қорғау. Заманауи зерттеулер үлкен көлемдегі деректерге сүйенгендіктен, деректердің шынайылығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету өзекті болып отыр. Бұл орайда философия гуманитарлық ғылымдардың этикалық стандарттарын қайта қарастырып, деректерді жауапты түрде пайдалану жолдарын ұсынады.

Философиялық талдау цифрлық гуманитаристикада кеңінен қолданылатын құралдардың шекараларын анықтауға, олардың нәтижелерінің дәлдігі мен сенімділігін бағалауға мүмкіндік береді. Бұл құралдардың артықшылықтары мен шектеулерін зерттей отырып, философия гуманитарлық ғылымдарда әдіснамалық және теориялық жаңашылдықтарды енгізуге көмектеседі. Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы ХХІ ғасыр адамының саяси және мәдени

болмысына түбегейлі өзгерістер енгізуде. Бұл өзгерістер адамның қоғамдық қатынастарға қатысуынан бастап, өзінің ішкі құндылықтарын анықтауына дейінгі барлық салаларды қамтиды. Цифрлық технологиялар жаңа саяси мәдениеттің, әлеуметтік байланыстардың және мәдени шығармашылықтың қалыптасуына ықпал етті. Осы өзгерістерді философиялық тұрғыдан түсіну – бүгінгі күннің маңызды міндеттерінің бірі.

Саяси болмыс – адамның қоғамдағы билікке, шешім қабылдау процестеріне және қоғамдық тәртіпке қатысуының көрінісі. Цифрлық трансформация бұл болмысты жаңа деңгейге көтерді. Біріншіден, цифрлық платформалар саяси пікірталастардың негізгі алаңына айналды. Әлеуметтік желілер арқылы азаматтар саяси белсенділіктерін көрсетіп, қоғамдық пікірді қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Мысалы, "араб көктемі" революциясы кезінде әлеуметтік медиа азаматтық қозғалыстың қозғаушы күші болды [1].

Екіншіден, цифрлық технологиялар арқылы саяси үдерістердің ашықтығы артты. Электронды үкімет пен блокчейн сияқты құралдар азаматтардың билік құрылымдарына сенімін нығайтуға мүмкіндік береді [2]. Дегенмен, цифрлық ортадағы жалған ақпарат тарату, манипуляция және кибершабуылдар сияқты мәселелер жаңа қауіп-қатерлерді туындатады [3].

Саяси болмыстың трансформациясы адамның билікке деген қатынасын ғана емес, сонымен бірге өзіндік саяси субъект ретінде танымын да өзгертеді. Жеке адам үшін цифрлық кеңістіктегі саяси белсенділік өзін-өзі таныту құралына айналуға.

Ал енді, цифрлық мәдениеттің ерекшеліктеріне тоқталсақ, цифрлық дәуір мәдени болмыстың да сипатын өзгертті. Цифрлық мәдениет адамның

шығармашылық әрекетінің жаңа формаларын қалыптастырды. Мысалы, YouTube, TikTok, Instagram сияқты платформалар кез келген адамға өзінің мәдени өнімін жаһандық аудиторияға ұсынуға мүмкіндік береді [4]. Цифрлық мәдениеттің тағы бір ерекшелігі – мәдени мұраны цифрландыру және сақтау. Мәдени артефактілердің цифрлық форматқа көшірілуі оларды қолжетімді әрі тұрақты етті. [5] Сонымен бірге, цифрлық технологиялар мәдениетаралық байланыстарды нығайтуға ықпал етті. Өртүрлі мәдениеттер цифрлық кеңістікте бірігіп, жаһандық мәдениет қалыптастыруда.

Алайда Цифрлық мәдениеттің қиындықтары да аз емес. Цифрлық платформаларда мәдени стандарттардың коммерциялануы, жеке шығармашылықтың құнсыздануы және цифрлық мәдениетте этикалық нормалардың бұзылуы сияқты проблемалар бар [6].

XXI ғасыр адамының саяси-мәдени болмысындағы өзгерістерді философиялық тұрғыдан түсіну үшін бірнеше маңызды аспектілерге тоқталу қажет. Біріншіден, цифрлық технологиялар болмыстың кеңістіктік-уақыттық құрылымын өзгертті. Адамдар бір мезетте әлемнің әртүрлі нүктелерінде болып жатқан оқиғаларға қатыса алады, бұл Хайдеггердің "болмыс уақыты" ұғымын қайта қарауға мүмкіндік береді [7].

Екіншіден, цифрлық болмыс адам мен технология арасындағы шекараны жойып, жаңа онтологиялық сұрақтарды алға тартты. Флоридидің "ақпараттық кеңістік" концепциясы цифрлық технологиялардың адамның танымдық және болмыстық құрылымына қалай әсер ететінін көрсетуге мүмкіндік береді [8].

Үшіншіден, цифрлық кеңістіктегі саяси және мәдени процестер Жан Бодрийяр сипаттаған симуляция мен гипершындық ұғымдарының нақты мысалына айналды. Цифрлық плат-

формада шынайы және жасанды болмысты ажырату барған сайын қиынға соғуда [6].

ХХІ ғасыр адамының саяси-мәдени болмысы цифрлық трансформация әсерінен түбегейлі өзгерістерге ұшырауда. Бұл өзгерістердің жағымды және жағымсыз жақтарын ескере отырып, адамның болмысын түсіну үшін жаңа философиялық тәсілдер қажет. Цифрлық технологиялар адамға саяси және мәдени тұрғыдан өзін-өзі көрсетуге жаңа мүмкіндіктер ұсынса да, олармен бірге күрделі этикалық және онтологиялық мәселелерді де туындатады. Осылайша, цифрлық дәуірде адамның саяси-мәдени болмысына қатысты зерттеулер өзекті болып қала береді.

Қорытынды. Қазіргі цифрлық дәуірде ХХІ ғасыр адамының саяси-мәдени болмысы жаңа сапалық өзгерістерге ұшырап, философиялық тұрғыдан терең талдауды қажет етуде. Цифрлық технологиялар адамның қоғамдық қатынастарға қатысуының жаңа формаларын қалыптастырып, саяси белсенділік пен мәдени шығармашылықтың жаңа құралдарын ұсынды. Дегенмен, бұл процестермен бірге философиялық және этикалық мәселелердің пайда болуы да сөзсіз. Цифрлық кеңістіктегі саяси пікірталастар, мәдени мұраларды сақтау

мен интерпретациялау, сондай-ақ адамның өзін-өзі тану және көрсету процестері күрделі философиялық сұрақтарды туындатып отыр.

ХХІ ғасырдың саяси-мәдени болмысы адамның болмысын жаңаша қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл болмыстың маңызды аспектілерінің бірі – цифрлық технологиялардың адамның дүниетанымына, құндылықтарына және қоғамдық қатынастарды түсінуіне ықпалы. Сонымен бірге, цифрлық платформада ақпараттың объективтілігі, алгоритмдердің бейтараптығы және жеке деректердің құпиялылығы мәселелері ерекше маңызға ие болуда.

Цифрлық трансформация адамның болмысын кеңейтіп, оның саяси және мәдени өмірге қатысу мүмкіндіктерін арттырса да, бұл процестер адамның әлеуметтік және мәдени болмысын қайта ойластыру қажеттігін көрсетеді. ХХІ ғасыр адамының саяси-мәдени болмысын зерттеу цифрлық дәуірдегі қоғам мен мәдениеттің даму бағытын түсінуге ғана емес, сонымен қатар жаңа әдіснамалық және философиялық ұстанымдарды қалыптастыруға ықпал етеді. Осылайша, цифрлық технологиялар қазіргі қоғамның әлеуметтік және мәдени құрылымдарын өзгертіп қана қоймай, адамның болмысы мен құндылықтарын қайта қарастыру қажеттілігін де айқындайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Кастельс, М. Восхождение сетевого общества [Текст] / М. Кастельс. - М.: Юрайт, 2012. - 568 с.
2. Флориди, Л. Четвертая революция: как инфосфера меняет человеческую реальность [Текст] / Л. Флориди. - М.: Альпина Паблишер, 2017. - 312 с.
3. Морозов, Е. Заблуждение сети: темная сторона свободы в Интернете [Текст] / Е. Морозов. - М.: Вильямс, 2012. — 456 с.
4. Дженкинс, Г. Культура конвергенции: столкновение старых и новых медиа [Текст] / Г. Дженкинс. - М.: Вильямс, 2008. - 352 с.
5. Кириллова, Н. Б. Цифровая культура: философские и социокультурные аспекты [Текст] / Н. Б. Кириллова. - М.: Академический проект, 2020. - 288 с.
6. Бодрийяр, Ж. Симулякры и симуляция [Текст] / Ж. Бодрийяр. - М.: АСТ, 2000. - 224 с.

7. Хайдеггер, М. Бытие и время [Текст] / М. Хайдеггер. - М.: Республика, 1993. - 512 с.
8. Флориди, Л. Четвертая революция: как инфосфера меняет человеческую реальность [Текст] / Л. Флориди. - М.: Альпина Паблишер, 2017. - 312 с.

Д.Д.Кульбаева*, Э.Д.Куандыкова

Таразский университет им. М. Х. Дулати, г. Тараз, Казахстан

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ В ЭПОХУ XXI ВЕКА: ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ПОЛИТИКО-КУЛЬТУРНОГО БЫТИЯ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация. В эпоху цифровой трансформации исследование политико-культурного бытия человека является одной из актуальных проблем современности. Цифровые технологии существенно изменяют способы коммуникации, восприятия и распространения информации, оказывая глубокое влияние на политические и культурные процессы. Эти изменения расширяют познавательные возможности человека и открывают путь для формирования новых политических и культурных ценностей. Однако, несмотря на появление новых форм политической активности и культурного творчества в цифровом пространстве, эти процессы поднимают сложные вопросы объективности данных, фрагментации информационного пространства и цифровой этики. В данной статье философски анализируется политико-культурное бытие человека в контексте цифровой трансформации, а также рассматривается роль и значимость этих процессов в современном обществе.

Ключевые слова: цифровая трансформация, политическое бытие, культура, философия, XXI век, технологии.

D.D.Kulbayeva*, E.D.Kuandykova

M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan

DIGITAL TRANSFORMATION IN THE 21ST CENTURY: A PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF HUMAN POLITICAL-CULTURAL BEING

Abstract. In the era of digital transformation, the study of human political-cultural being has become one of the most relevant issues of today. Digital technologies radically change communication methods, ways of perceiving and distributing information, while also deeply influencing political and cultural processes. These changes expand human cognitive capabilities and open the way for the formation of new political and cultural values. However, despite the emergence of new forms of political engagement and cultural creativity in the digital space, these processes raise complex issues such as data objectivity, fragmentation of the information space, and digital ethics. This article provides a philosophical analysis of human political-cultural being in the context of digital transformation and explores the role and significance of these processes in contemporary society.

Keywords: digital transformation, political being, culture, philosophy, 21st century, technologies.

References

1. Castells, M. Voskhozhdenie setevogo obshchestva [The rise of the network society] [Text] / M. Castells. — М.: Yurait, 2012. — 568 p.

2. Floridi, L. CHetvertaya revolyuciya: kak infosfera menyaet chelovecheskuyu real'nost' [The Fourth Revolution: how the infosphere changes human reality] [Text] / L. Floridi. Moscow: Alpina Publisher, 2017. 312 p.
3. Morozov, E. Zabluzhdenie seti: temnaya storona svobody v Internetе [The delusion of the web: the dark side of freedom on the Internet] [Text] / E. Morozov. — M.: Williams, 2012. — 456 p.
4. Jenkins, G. Kul'tura konvergencii: stolknovenie staryh i novyh media [The culture of convergence: the clash of old and new media] [Text] / G. Jenkins. — M.: Williams, 2008. — 352 p.
5. Kirillova, N. B. Cifrovaya kul'tura: filosofskie i sociokul'turnye aspekty [Digital culture: philosophical and sociocultural aspects] [Text] / N. B. Kirillova. — M.: Academic project, 2020. — 288 p.
6. Baudrillard, J. Simulyakry i simulyaciya [Simulacra and simulation] [Text] / J. Baudrillard. — M.: AST, 2000. — 224 p.
7. Heidegger, M. Bytie i vremya [Genesis and Time] [Text] / M. Heidegger. — M.: Republic, 1993. — 512 p.
8. Floridi, L. CHetvertaya revolyuciya: kak infosfera menyaet chelovecheskuyu real'nost' [The Fourth Revolution: how the infosphere changes human reality] [Text] / L. Floridi. — M.: Alpina Publisher, 2017. — 312 p.

5.02.25 ж. баспаға түсті

10.02.25. ж. түзетулермен түсті.

14.03.25 ж. басып шығаруға қабылданды

Мақалаға сілтеме:

Кульбаева, Д.Д. Цифрлық трансформация дәуіріндегі ХХІ ғасыр адамының саяси-мәдени болмысы: философиялық талдау [Мәтін] / Д.Д. Кульбаева, Э.Д. Куандыкова // Dulaty University Хабаршысы. — 2025. — Б. 91-97 <https://doi.org/10.55956/KWOG4474>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Ғылыми мақала

FTAMP 03.41.91

<https://doi.org/10.55956/NUAC3201>

Қ.А. Шолпанқұлова

Аға оқытушы

М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті,

Тараз Қазақстан

sholpankulova1980@msil.ru

МАРҒҰЛАН МҰРАСЫ – ҰЛТТЫҚ РУХАНИАТЫМЫЗДЫҢ ҚАЗЫНАСЫ

***Аңдатпа.** Әлкей Хақанұлы Марғұлан Қазақстан археология мектебінің негізін салушы, ғылымның көптеген салалары: этнография, тарих, шығыстану, әдебиеттану, өнертану бойынша көрнекті қайраткер. Ол қазақ халқының тарихы мен әдебиетін зерттеуге зор еңбек сіңірді. Оның қаламынан туған тарих, археология, этнография, әдебиет және өнер салаларына қатысты ондаған кітап, үш жүзден астам ғылыми зерттеу және жүзден астам энциклопедиялық мақалалар жарық көрді. Әлкей Марғұлан Қазақстанның ежелгі тарихы мен археологиясына қатысты көптеген зерттеулер жүргізіп, қазақ халқының тарихи және мәдени мұрасын қайта жаңғыртуда маңызды рөл атқарған. Марғұланның негізгі еңбектері қазақ халқының көне дәуірлерінен бастап орта ғасырларына дейінгі тарихын зерттеуге арналды. Ол қазақ даласындағы ежелгі мәдениеттердің ізін зерттеп, археологиялық қазбалар жүргізіп, Орталық Азияның мәдениеті мен тарихы туралы жаңа деректер ұсынды. Оның ғылыми және педагогикалық қызметі қазақ мәдениетінің тарихын тереңінен түсіну мен зерттеу жолында маңызды қадам болып саналады.*

***Тірек сөздер:** Тарих, қазақ, мәдениет, халық, ғылым, зерттеу.*

Кіріспе. Әлкей Хақанұлы Марғұлан 1904 жылы 11 мамырда Баянауыл қаласында Жасыбай көлінің маңында қарапайым қазақ отбасында дүниеге келген. Оның әкесі Хакан халық шығармашылығының белгілі білгіші болған. Бес жасында Әлкей оқуға және жазуға үйренді. Балалық тамаша жадының арқасында ол «Қобланды», «Алпамыс», «Қорғылы», «Қозы Көрпеш пен Баян сұлу», «Мұңлық-Зарлық» эпостарын жатқа білді.

Әлкей бастауыш білімін ауылдық мектепте алды. Баянауылдағы ауылдық қоғам ұйымдастырған үш сыныпты орыс мектебінде оқыды. 1919 жылы

Павлодарда мұғалімдер курсына түсіп, 1920 жылы бітіріп, туған ауылына Баянауыл ауданындағы екінші сатыдағы Далба мектебінің мұғалімі болып оралды. 1921-1925 жылдары ол Семей педагогикалық техникумының тыңдаушысы болды [2].

Семейде оқыған жылдары Әлкей «Таң» журналы мен «Қазақ тілі» газетінің редакцияларымен ынтымақтасады. 1925 жылы техникумды бітіргеннен кейін Мұхтар Әуезовтың кеңесі бойынша Әлкей Хақанұлы Ленинградқа оқуға барады, онда Шығыс институтының әдебиет факультетіне түседі және сонымен бірге Ленинград

университетінде тарих-филология факультетінде дәріс тыңдайды.

Марғұланның ғылыми қызметінің басталуын Ленинградтағы оқу кезеңіне жатқызуға болады. Студент кезінде ол ғылыми-зерттеу жұмысына кірісті. Сол кезде оны Қазақстанның материалдық және рухани ескерткіштері қызықтырды. Ол қазақ халқының тарихы мен мәдениеті бойынша мұрағат материалдарын жинаумен, әдеби қызметпен айналысады - оның аудармасында қазақ оқырманы орыс және шетелдік жазушылардың шығармаларымен танысты.

1926-1927 жылдары жас, жігерлі студент, болашақ ғалым, академик А.Е. Ферсман және профессор С.И. Руденконың басшылығымен КСРО Ғылым академиясының одақтық және автономиялық республикаларды зерттеу жөніндегі ерекше комитетінің Қазақстан және Алтай экспедицияларына қатысады. Бұл үлкен ғылымға бастапқы қадам болды. Оның экспедицияға қатысуының қорытындысы қазақ халқының этникалық топтарын сипаттайтын алғашқы ғылыми мақалаларын жариялау болды.

Мұрағат құжаттарынан 1929 жылы Институтта оқуды аяқтағаннан кейін және Абай шығармашылығы туралы дипломдық жұмысты қорғағаннан кейін Әлкей Хақанұлы Қазақ КСР-інің Қоғамдық кеңес жанындағы Жаңа әліпби комитетінде жұмыс істегенін оқуға болады. 1931-1934 жылдары Ленинградтағы Мемлекеттік материалдық мәдениет тарихы академиясының аспирантурасында оқыды. Мұнда ол Шығыс дереккөздерін зерттеді, Шығыс Түркістанның археологиясы мен өнеріне маманданған, Ленинград Шығыс институтында оқытушылық жұмысты қоса отырып, археологиялық экспедициялардың жұмысына қатысты. 1936-1938 жылдары КСРО Ғылым

академиясының Материалдық мәдениет тарихы институтының тағылымдамашысы, ғылыми қызметкері болды.

1938 жылы Алматыдағы КСРО Ғылым академиясының Қазақ филиалының ашылуына байланысты ол отанына шақырылды. Сол кезден бастап ғалым жүйесінде үздіксіз жұмыс істеді, кейіннен Қазақ КСР Ғылым академиясы болып қайта құрылды, тарих және археология секторларының, Институттың палеолит және этнография бөлімдерінің меңгерушісі болды.

Академик А.Х. Марғұлан өмірі мен қызметінің негізгі күндері туралы құжатта 1943 жылы қыпшақ жазуының ескерткіштерін зерттеуге арналған «Таңбалар мен таңбалардың тарихи маңызы» деген тақырыпта тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін диссертация қорғағаны, ал екі жылдан кейін оның еңбегінің нәтижесі екені көрсетіледі. [3]

Марғұланның алдында күрделі міндеттер тұрды: тарих, археология, этнография сияқты ғылымдарды жүйеге енгізу; тарихи ескерткіштерді зерттеу, тарих пен әдебиет бойынша монографиялар шығару, ғылымға бейім жастарды тәрбиелеу бойынша үлкен экспедициялар ұйымдастыру.

1946 жылы корреспондент-мүше атағы беріліп, 1958 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі, 1960 жылы профессор болып сайланды.

Ә.Х. Марғұлан – республикамыздағы археология ғылымының негізін салушылардың бірі, оның бастамасымен қазақ даласы мен шөлейттерінің ең терең аймақтарына бірқатар археологиялық және этнографиялық экспедициялар ұйымдастырылды. Ғалым Оңтүстік Қазақстанның қалалық өркениетін зерттеуге қосқан зор үлесі туралы айтады. Сырдария, Талас, Шу

өзендерінің алаптарында көне қала мәдениеттері ашылып, зерттелді.

А. Х. Марғұланның басшылығымен Орталық Қазақстан аумағында қола дәуірінің ежелгі мәдениеттері мен ерте көшпенділердің археологиялық ізденістері тынымсыз жүргізілді. Ғалымның 1951 жылғы Орталық Қазақстан экспедициясының жұмысы туралы есебіне сәйкес тарих, археология және этнография институтының Ғылыми кеңесі: "...Орталық Қазақстан экспедициясы Шығыс Бетпақ Дала мен Солтүстік Балқаш шөліне іргелес Қарағанды облысының аумағында ерте металл дәуірінің ескерткіштерін зерттеу бойынша елеулі жұмыс жүргізді... Ескерткіштер тобының қазбалары ерте металл кезеңінде Орталық Қазақстан тұрғындарының өндіргіш күштерінің даму деңгейін бағалауға мүмкіндік беретін бай материалды ашты ... мал бағуда, ірі қоғамдық еңбек бөлінісінде, егіншілікте, кен өндіруде және металды (мыс, қалайы, қола) балқытуда көрініс тапқан шаруашылықтың жетекші нысаны белгіленсін ...қазба жұмыстары айтарлықтай антропологиялық материал берді..."сондай-ақ, ғылыми кеңес Орталық Қазақстан қола мәдениетінің ең ірі ошақтарының бірі болып табылатынын атап өтті. [4]

Экспедицияларда тек жаңалықтар мен олжалар ғана емес, сонымен қатар мәдени ескерткіштер мен олардың сақталуы туралы алаңдаушылық болды. Қазақ КСР Ғылым Академиясының Президиумына және тарих, археология және этнография институтына жазған хаттарының бірінде ғалым былай деп жазады: "Терең археологиялық барлау жұмыстары тың жерлер мен жаңа құрылыстарды игеру ауданында көптеген ғылыми маңызы бар тарихи-көркем ескерткіштердің жойылып, жойылып жатқандығы анықталды. Бұл, ең алдымен, қола дәуіріне жататын тас

құрылымдар (менгирлер, кромлехтер, долмендер), керемет гранит қабырғалары (кисталар). Егер оларды зерттеуге шұғыл шаралар қабылданбаса, олар ғылымы үшін із-түзсіз жоғалады".

А. Х. Марғұланның жеке мұрағатында Қазақ КСР Ғылым Академиясының Орталық Қазақстан археологиялық экспедицияларының материалдары бар, олар да мемлекеттік сақтауға берілген. Бұл құжаттар Беғазы-Дәндібай мәдениетінің ескерткіштері туралы баяндайды: қорымдар, қорғандар, Айшрак Б, Ақсу-Аюлы, Беғазы, Бесоба, Бұғұлы, Былқылдақ, Дарат, Егізек, құрылыс, Ортау, Сангру, Шлым, Көбдікі, Тағыбай-бұлақ және т. б. кешендерінің кесенелері, менгирлер, құрбандық орындары, Атасу, Бугулинские, Қарқаралы, Қаратомар, Ұлытау, Шортанды-бұлақ, Жамантас селосы, Алтын, жақсы-Керегетас, жетім-шоқы кешендеріндегі бөгеттер және т. б. Олар кешендер мен жекелеген елді мекендердің жоспарларынан, балқыту пештерінен, қорғандар мен қоршаулардың жоспарлары мен тіліктерінен, тұрғын үйлер мен жерлестерден, қазуға дейінгі және кейінгі суреттерден, қорымдардан, кесенелерден және тұрғын үйлерден табылған суреттерден тұрады: тау-кен жұмыстарының тас құралдары, тас, шақпақ тас құралдары, зергерлік балғалар, қола заттар, керамика, мыс, Кристалл, сүйек бұйымдары, ыдыстар, олардың фрагменттері және т.б., жартастағы гравюралар; зерттеу объектілерінің фотосуреттері.

Ерте көшпенділердің мәдени ескерткіштер тобына жақсы-Қызылтау, қанаттас, Ұлытау сияқты кешендер кіреді. Бұл топта Ақсай, баспалдақ, Жанайдар, Қара би, Қойтас, Сарысу, Тоғызбай-көл және т. б. жерлерде "мұрты бар" қорғандар бар. Археологиялық экспедициялар мате-

риалдарының ішінде түркі кезеңінің ескерткіштері (түркі қоршауларының жоспарлары), орта ғасырлардағы – Ұлытау қалашықтары: Айбас-Дарасы, Домбағұл, Жүзбай-күл және т. б. (тас бекіністер, бекіністер, қоныстар және т. б. жоспарлары), сондай-ақ исламға дейінгі кезеңнің сәулет ескерткіштері туралы куәландыратын құжаттар бар: кесенелер, Ұйтас, дингек және дын, қабір құрылыстары (жоспарлар мен кесінділер, суреттер мен фотосуреттер), Қазақстан сәулет ескерткіштері: кесенелер, мазарлар, мұнаралар, қабір құрылыстары, күмбездер (жоспарлар мен кесінділер, суреттер мен фотосуреттер). Орталық Қазақстан аумағындағы археологиялық зерттеулердің үлкен материалында "Орталық Қазақстанның ежелгі мәдениеті" (1967 жылы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Қазақ КСР Ғылым Академиясының сыйлығымен марапатталған), "Беғазы-Орталық Қазақстанның Дәндібаев мәдениеті" және "Қазақ КСР-нің ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейінгі тарихы" атты бес томдық монографиялар жазылып, жарық көрді.

Зерттеу шарттары мен әдістері.

А.Марғұланның еңбектерін зерттеу оның ғылыми мұрасының жан-жақтылығын ескере отырып, бірқатар әдістер мен тәсілдерді қолдануды талап етеді. Ол өзінің зерттеулерін Қазақстанның мәдениеті мен тарихын зерттеуге арнаған КСРО-ның ірі ғалымдарының, этнографтары мен археологтарының бірі болды. Марғұланның еңбектері әртүрлі салаларды қамтиды: археология, этнография, өнертану, тарих. Бұл кешенді тәсілді және археологиялық олжалардан бастап жазбаша және ауызша дереккөздерге дейін әртүрлі дереккөздерге жүгінуді талап етеді.

Мәдени-тарихи контекстуализация: Марғұланның еңбектері тек тарихи фактілерге ғана емес, сонымен қатар

Орталық Азияның әртүрлі аймақтарында болып жатқан мәдени және әлеуметтік процестерге де қатысты. Толық түсіну үшін ол жұмыс істеген уақыттың мәнмәтінін, сондай-ақ КСРО-дағы әлеуметтік-саяси жағдайды ескеру қажет.

Мұраны заманауи зерттеу және қайта бағалау: Марғұлан айтқан көптеген идеялар археология, антропология және басқа да байланысты ғылымдардағы жаңа деректер мен жетістіктерді ескере отырып, қайта қарауды қажет етеді. Сондықтан жаңа археологиялық және тарихи жаңалықтар аясында зерттеу жүргізу маңызды.

А. Марғұланның еңбектерін зерттеу әдістері:

1. Тарихи-археологиялық әдіс: Марғұлан өткеннің материалдық ескерткіштерін талдай отырып, археологиялық деректерге басты назар аударды. Зерттеу әдістемесі табылған заттарды жүйелеуді, оларды анықтауды және басқа мәдениеттер мен аймақтармен салыстыруды қамтыды.

2. Салыстырмалы талдау: салыстыру әдісін қолдана отырып, Марғұлан Орталық Азия мен көршілес аумақтардың әртүрлі халықтарының мәдени құбылыстарын талдады. Ол осы халықтардың дамуындағы жалпы белгілер мен ерекшеліктерді анықтау үшін салыстырмалы тәсілді қолданды, бұл олардың тарихи-мәдени дамуының біртұтас бейнесін жасауға мүмкіндік берді.

3. Этнографиялық әдіс: Марғұлан өз еңбектерінде Қазақстан мен Орта Азия халықтарының салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын, нанымдары мен әлеуметтік құрылымдарын талдай отырып, этнографиялық зерттеулерді белсенді пайдаланды. Ол далалық зерттеулер жүргізіп, жергілікті халықтардың материалдық және рухани мәдениеті туралы мәліметтер жинады.

4. Лингвистикалық әдіс: Марғұлан тілді тарихи және мәдени ақпарат көзі ретінде белсенді қолданды. Ол Орталық Азиядағы тарихи және мәдени процестерді қалпына келтіруге мүмкіндік беретін ежелгі Жазбаларды зерттеді.

5. Пәнаралық тәсіл: Марғұлан өз еңбектерінде көп қырлы және жан-жақты талдау жасау үшін археологияны, тарихты, антропологияны, өнертануды, фольклористиканы және басқа ғылымдарды біріктіретін пәнаралық тәсілді жиі қолданды.

6. Тарихи-мәдени талдау: халықтардың тарихи дамуындағы мәдениеттің рөлін талдауға ерекше назар аударылды. Бұған өнер, қолөнер, сәулет және басқа да мәдени іс-шаралар ескерткіштерін зерттеу кірді. Осылайша, А. Марғұланның еңбектерін зерттеу тарихи-археологиялық, этнографиялық, лингвистикалық және мәдени әдістерді оның ғылыми мұрасының кең контекстін ескере отырып зерттейтін кешенді тәсілді қолдануды талап етеді.

Мұрағат құжаттарында 1940-1941 жылдары А. Марғұланның 10 – нан астам ғылыми еңбектері жазылғаны-М. Жүсіптің мұрасы, түркі эпостары, оның ішінде Едіге мен Орақ-Мамай туралы эпос, Әлішер Науаи және Қазақ әдебиеті, Ш. Уәлиханов және Орта Азия тарихы, А. Суворов, Ж. Жабаев және т. б. 1941 ж. зерттелетіні көрсетілген. Қ. Жұмалиевпен бірге Орта мектептің 8-сыныбына арналған "Қазақ әдебиеті" оқулығының құрастырушысы болды. Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясының Орталық ғылыми кітапханасында "Сырым-батыр" (1946) жарияланбаған мақаласының қолжазбасы сақталған, онда С.Датовтың басшылығымен ұлт-азаттық ретінде көтеріліске баға беріледі. "Ежелгі Қазақстанның Қала тарихы мен құрылыс өнерінен" (1950) кітабы жарық көрді.

1955 жылы Абай мен Шоқан тақырыбына оралып, аңыздар, археологиялық және этнографиялық мәліметтер, Тарихи фольклор, мұрағат қорларының материалдарын қамтитын жинақтар шығара бастады. 1958 жылы осы бағыттағы жұмыстың нәтижесі Шоқан Уәлихановтың таңдаулы еңбектерін басып шығару болды. А. Х. Марғұлан ел мұрағаттарынан табылған Ш. Уәлихановтың шығармаларын редакциялап, барлық өрескел жұмыстарды орындады. 1957-1967 жылдары Ш.Ш. Уәлихановтың шығармалар жинағының бес томдық академиялық басылымын басқарды.

Шоқан мұрасын көпжылдық зерттеудің жалғасы "Шоқан мен Манас" монографиясы болды. "Бұл жұмыста А. Х. Марғұлан "Манас" қырғыз эпосының әртүрлі нұсқаларын салыстырмалы талдау негізінде оның тамаша талдауын береді, сондай-ақ Ш.Ш. Уәлихановтың оны зерттеуге қосқан нақты үлесін көрсетеді. Абай туралы жиналған деректер мақалалар мен жазбалар түрінде қалды...". Ғалым гуманитарлық ғылымдардың барлық салалары бойынша бұрын зерттелмеген кең кеңістікті зерттеді-археология, сәулет, этнография, фольклор бойынша ондаған мақалалар жазылды: "Орталық Қазақстанды археологиялық зерттеу", "Қола дәуіріндегі тұрғын үйдің құрылысы туралы", "Кеңес өкіметінің 50 жылындағы Қазақстанды этнографиялық зерттеу", " Қазақстанның ежелгі өнер ескерткіштері", халық эпостары және т. б. туралы "Еңбек Еркен өмір" естеліктерін атап өту қажет, онда Ленинградта оқыған жылдары М. О. Әуезовпен алғашқы кездесу мен достық туралы баяндалады., Ш. Ш. Уәлиханов туралы, экономика және тарих, сәулет және этнография, КСРО Ғылым Академиясы мұрағатының, КСРО Орталық мемлекеттік әдебиет және өнер

мұрағатының қорларындағы Қазақстанға Ресей экспедициялары туралы құжаттарды іздеу бойынша зерттеу жұмысы және т. б. [6]

Көптеген жылдар бойы этнография бөлімін басқара отырып, ол терең біліммен, зерттеу жұмысының дағдыларымен байыта отырып, этнографтар, археологтар мен тарихшылардың бірнеше буынын дайындады. Ол айтарлықтай ғылыми-оқытушылық қызметті үлкен ұйымдастырушылық жұмыстармен сәтті үйлестірді. Көптеген жылдар бойы этнография бөлімін, қазақ халқының этногенезі жөніндегі үйлестіру кеңесін басқарды, Дүниежүзілік Географиялық қоғамның, Қазақ КСР тарихының бірнеше басылымдарының редакциялық алқасының, Қазақ КСР Ғылым Академиясының Тарих, археология және этнография институтының Ғылыми кеңесінің, докторлық және кандидаттық диссертацияларды қорғау жөніндегі мамандандырылған кеңестің және т. б. мүшесі болды.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. А.Х. Марғұлан-Қазақстанның тарихы мен мәдениетін зерттеуге елеулі үлес қосқан көрнекті қазақстандық ғалымдардың бірі. Оның жұмысы археология, тарих, этнография және өнер сияқты көптеген тақырыптарды қамтиды. Ол қазақ халқының өміріндегі ежелгі және қазіргі заманғы процестерді зерттейтін көптеген ғылыми еңбектердің авторы. А. Марғұланның ғылымға қосқан кейбір маңызды нәтижелері мен үлестеріне мыналар жатады:

1. Қазақстан археологиясы мен тарихын зерттеу: Марғұлан қорымдар мен қорғандар сияқты Қазақстанның ежелгі ескерткіштерін зерттеумен айналысып, Тарихи объектілерді анықтау әдістерін әзірледі. Ол ежелгі көшпелі мәдениетті, сондай-ақ көрші

өркениеттердің Қазақстанның дамуына әсерін зерттеді.

2. Қазақ мәдениеті мен өнері: Ә.Марғұлан өз жұмысында дәстүрлі өнер, қолөнер, сәулет түрлерін, сондай-ақ қазақтардың бірегейлігін қалыптастырудағы осы аспектілердің рөлін талдай отырып, қазақ халқының мәдениеті мен өнеріне үлкен көңіл бөлді. Ол сонымен қатар әртүрлі тарихи дәуірлердегі өнер мен әлеуметтік құрылым арасындағы байланысты зерттеді.

3. Фольклор және этнография: Марғұлан өз еңбектерінде қазақ фольклоры мен ауызша халық мәдениетінің дәстүрлерін сақтау және дамыту туралы сұрақтар көтерді. Оның еңбектері қазақтардың әдет-ғұрыптарын, салт-дәстүрлері мен мифологиясын, сондай-ақ олардың тарихпен байланысын зерттеуге арналған.

4. Қазақстанның Орталық Азия мен Еуразиядағы рөлі: ғалым сонымен қатар Қазақстанның Орталық Азия мен Еуразия контекстіндегі орны мен стратегиялық рөлін, оның көрші мемлекеттермен және өркениеттермен, оның ішінде Иранмен, Қытаймен және Ресеймен өзара іс-қимылын зерттеумен айналысты.

5. Ғылыми білімді насихаттау: ғылыми еңбектерден басқа, А.Марғұлан дәрістер, мақалалар, сондай-ақ қоғамдық және мәдени жобаларға қатысу арқылы тарихи-мәдени зерттеулерді насихаттаумен белсенді айналысты. Оның зерттеулері отандық ғылымның дамуына және Қазақстанның мәдени мұрасының сақталуына үлкен әсер етті.

А.Х. Марғұланның ғылыми қызметтің негізгі бағыттары:

1. Археология және Қазақстан тарихы: Марғұлан - Қазақстанның археологиялық мектебінің негізін қалаушы. Ол аймақтың ежелгі және ортағасырлық тарихын белсенді түрде

зерттеп, Бейнеу, Талас, Мерке, Шу сияқты маңызды археологиялық орындарда, сондай-ақ әртүрлі тарихи дәуірлерден қалған басқа да нысандарда қазба жұмыстарын жүргізді. Ол скиф, сақ, иран және түркі мәдениеттерін зерттеуге ерекше назар аударды. Мысалы, Марғұланның Қазақстандағы скиф мәдениеті туралы жұмысы Орталық Азия аумағында өркениеттің қалыптасу процесін тереңірек түсінуге көмектесті.

2. Орталық Азия халықтарының этнографиясы мен мәдениеті: ол фольклорды, дәстүрлерді, қолөнерді, сәулет пен өнерді жүйелеп, талдай отырып, қазақ халқының және Орталық Азияның басқа этностарының этникалық тарихы мен мәдени ерекшеліктеріне зерттеулер жүргізді.

3. Өнердің мәдениеттегі рөлі: Марғұлан өз еңбектерінде Қазақстан аумағындағы өнердің дамуын, оның ішінде сәндік-қолданбалы өнер, сәулет, кескіндеме және мүсін дәстүрлерін талдады. 4. Тарихи мұра және оны қорғау: Марғұланның ғылыми еңбектері Қазақстанның тарихи және мәдени мұрасын қорғауға және сақтауға арналды. Ол мұражайлар, археологиялық саябақтар құруды, мәдени ескерткіштер мен археологиялық нысандарды қорғауды белсенді түрде жақтады. 5. Қазақ жазуы мен деректануына қосқан үлесі: ол ежелгі қолжазбаларды, шежірелер мен құжаттарды декодтау және талдау бойынша жұмыс жүргізді, бұл Қазақстан тарихын, атап айтқанда түркі халқының тарихын қалпына келтіруге ықпал етті.

Марғұлан сонымен қатар елдегі ғылымды дамыту және қазақстандықтардың тарихи санасын қалыптастыру үшін археологиялық зерттеулердің маңызы туралы белсенді жазды. Оның жұмысы Археология және Қазақстан

тарихы саласындағы одан әрі зерттеулерге негіз болады.

Қорытынды. Марғұлан әлемнің жетекші ғалымдарының түрлі ғылыми жиналыстарына белсенді қатысты. Халықаралық шығыстанушылар конгресінде "Орталық Қазақстанның қола дәуірі мәдениетінің жаңа ескерткіштерінің ашылуы" және халықаралық антропологиялық және этнографиялық ғылымдар конгрес-терінде – "Қазақ киіз үйі және оның безендірілуі", "қазақ халық сәндік өнері" атты баяндама жасады. Академикке Мәскеу мен Ленинградта, Новосибирск пен Ташкентте, Фрунзе мен Душанбеде музыка мен поэзия, әдебиет және тарих тақырыптарында диссертациялық жұмыстарға қарсы тұру туралы өтініштер түсті. Оларға сәулет және тіл және әдебиет, физика және химия, балық өнеркәсібі және т.б. салалардағы докторлық және кандидаттық диссертацияларға; "Орта Азия архитектурасы" тарауы бойынша сәулет өнерінің жалпыға бірдей тарихы курсының оқулығына, "КСРО халықтарының өнер тарихы" курсының бағдарламасынан қазақ өнерінің тарихына, метеориттер бойынша жұмысқа, макет 1-Қырғыз КСР тарихы бойынша очерктердің Мо томы. Ғалымды Орта Азия мен Қазақстанның тарихи-этнографиялық атласына, "ежелгі суару жерлері" жинақтарына, Манас бойынша ғылыми еңбектерге (А. Х. Марғұлан ашқан жаңа материалдармен) және т. б. қатысуға шақырды. Ол сондай-ақ қоғамдық қызметпен айналысты: Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықты беру жөніндегі Сараптамалық комиссияның мүшесі болды, Қазақстан аумағындағы тарихи ескерткіштерді қорғау қоғамының жұмысына белсенді қатысты, КСРО мәдениет Министрлігінің мәдениет ескерткіштерін қорғау жөніндегі ғылыми-әдістемелік кеңестің, КСРО халықтары мәдени ескерткіштерінің көп

томдық жинағын дайындау мен басып шығаруға басшылық ету жөніндегі Редакциялық-баспа кеңесінің құрамына кірді, ол үлкен насихаттау жұмыстарын жүргізді. Республика еңбекшілерінің алдында дәрістер оқыды, мерзімді баспасөзде, радио мен теледидарда мақалалар жазды. Оның жетекшілігімен 50-ден астам адам докторлық және кандидаттық диссертациялар қорғады. А. Х. Марғұлан В. И. Ленин, Еңбек Қызыл Ту және Халықтар Достығы ордендерімен, "Ұлы Отан соғысындағы ерен еңбегі үшін. 1941-1945 жж.", "Ерен еңбегі үшін. В.И. Лениннің туғанына 100 жыл толуына орай", Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Грамоталарымен, КСРО

Ғылым академиясы мен Қазақ КСР Президиумының, Қазақстан ЛКЖО ОК Құрмет грамоталарымен марапатталды. 1961 жылы оған Қазақ КСР ғылымының еңбек сіңірген қайраткері атағы берілді. Көп томдық тарихтың жетекші авторларының бірі ретінде Әлкей Хақанұлы 1982 жылы Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығына ие болды. Әлкей Хақанұлы Марғұлан 1985 жылы 12 қаңтарда Алматыда қайтыс болды. Академиктің жеке мұрағатын академик А.Х. Марғұлан атындағы қоғамдық қордың вице-президенті, қызы Данель Алькеевна Марғұлан мемлекеттік сақтауға берді.

Әдебиеттер тізімі

1. Ақышев, К. Археология атасы [Мәтін] / К.Ақышев // Ғұлама. Әлкей Марғұлан туралы естелік мақалалар, очерктер жинағы. – Павлодар: ЭКО, 2004. – 45 б.
2. Марғұлан, Ә.Х. Ежелгі жыр аңыздар [Мәтін] / Ә.Х.Марғұлан. - Алматы: Жазушы, 1985. - 368 б.
3. Билял, А.Б. Академик Ә.Х.Марғұлан еңбегіндегі қазақ халқының жыр – аңызының этнотарихи мұрасы [Мәтін] / А.Б. Билял // Көшпенділер өркениеті мен рухани мәдениетінің тарихы атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Павлодар: ЭКО, 2004. – 269 б.
4. Марғұлан, Ә.Х. Қазақ халқының эпикалық әңгімелері туралы тарихи-әдебиеттік зерттеулер: ф.ғ.д. дисс. – Алма-Ата–Москва, 1946.
5. Марғұлан, Ә. Шоқан жазып алған «Манас» жыры [Мәтін] / Ә.Марғұлан // ҚазССР Ғылым академиясының Хабаршысы. – 1965. – № 8. – 10-29б.
6. Марғұлан, Ә. Көкөтайдың ертегісі [Мәтін] / Ә.Марғұлан. – Алматы:Жазушы. – 1973. – 111 б.
7. Марғұлан, Ә. Архивтегі жазбалар [Мәтін] / Ә.Марғұлан. – Алматы: Жұлдыз. – 1985. - № 7

К. А. Шолпанқұлова - *Таразский университет им. М. Х. Дулати, Тараз Казахстан*

НАСЛЕДИЕ МАРГУЛАНА-СОКРОВИЩЕ НАШЕЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ДУХОВНОСТИ

Аннотация. Алякей Хаханович Маргулан является основателем казахстанской школы археологии, видным деятелем по многим областям науки: этнографии, истории, востоковедению, литературоведению, искусствоведению. Он внес большой вклад в изучение истории и литературы казахского народа. Он опубликовал десятки книг, более трехсот научных исследований и более сотни энциклопедических статей, посвященных истории, археологии, этнографии, литературе и искусству, рожденным его пером. Алякей Маргулан провел большое количество исследований, касающихся древней истории и археологии Казахстана, сыграл важную роль в возрождении исторического и

культурного наследия казахского народа. Основные труды Маргулана были посвящены изучению истории казахского народа от древностей до средневековья. Он исследовал следы древних культур в казахской степи, провел археологические раскопки и представил новые данные о культуре и истории Центральной Азии. Его научная и педагогическая деятельность является важным шагом на пути к глубокому пониманию и изучению истории казахской культуры.

Ключевые слова: история, казахский, культура, народ, наука, исследования.

K. A. Sholpankulova – *M.Kh.Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan*

MARGULAN'S HERITAGE IS THE TREASURE OF OUR NATIONAL SPIRITUALITY

Abstract. Alkey Khakanovich Margulan is the founder of the Kazakh school of archaeology, a prominent figure in many fields of science: ethnography, history, Oriental studies, literary studies, art history. He made a great contribution to the study of the history and literature of the Kazakh people. He has published dozens of books, more than three hundred scientific studies and more than a hundred encyclopedic articles on history, archaeology, ethnography, literature and art born from his pen. Alekei Margulan conducted a lot of research related to the ancient history and archeology of Kazakhstan and played an important role in the revival of the historical and cultural heritage of the Kazakh people. The main works of margulan were devoted to the study of the history of the Kazakh people from ancient times to the Middle Ages. He studied the traces of ancient cultures in the Kazakh steppes, conducted archaeological excavations and presented new data on the culture and history of Central Asia. His scientific and pedagogical activity is an important step towards the deep understanding and study of the history of Kazakh culture.

Key words: History, Kazakh, culture, people, Science, Research.

References

1. Akishev, K. Arheologiya atasy [The Father of Archeology] [text] / K. Akishev // Scholar. Collection of memorable articles, essays about Alkey Margulan. - Pavlodar: Eco, 2004. - 45 p.
2. Margulan, A. H. Ezhelgi zhyr аңыздар [Ancient song Legends] [text] / A. H. Margulan. - Almaty: Zhazushy, 1985. - 368 P.
3. Bilyal, A. B. Akademik Ә.Н.Марғұлан еңбегіндегі қазақ халқының zhyr – аңыздың etnotarihi мұрасы [Ethno – historical heritage of the Kazakh folk song Legend in the work of Academician A. H. Margulan] [text] / A. B. Bilyal // Materials of the international scientific and practical conference on the history of nomadic civilization and spiritual culture. - Pavlodar: Eco, 2004 – - 269 P.
4. Margulan, A. H. Қазақ халқының епикалық әңгімелері туралы тарихи-әдебиеттік зерттеулер [Historical and literary studies on the epic stories of the Kazakh people]: D. D. diss. - Alma-Ata-Moscow, 1946.

5. Margulan, A. SHoқан zhazyp алған «Manas» zhyry ["Manas" written by Shokan] [text] / A. Margulan // Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. – 1965. – № 8. – 10-29B.
6. Margulan, A. Kөketajdyң ertegisi [The tale of Koketai] [text] / A. Margulan. - Almaty: Zhazushy. – 1973. - 111 P.
7. Margulan, A. Arhivtegi zhazbalar [Notes in the archive] [text] / A. Margulan. - Almaty: Zhuldyz. – 1985. - № 7

8.02.25 ж. баспаға түсті.

4.03.25. ж. түзетулермен түсті.

11.03.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме:

Шолпанқұлова, Қ.А. Марғұлан мұрасы – ұлттық руханатымыздың қазынасы [Мәтін] / Қ.А. Шолпанқұлова // Dumaty University Хабаршысы. – 2025. – №1.-Б. 98-107
<https://doi.org/10.55956/NUAC3201>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ

***Аңдатпа.** Жошы ұлысының қазақ тарихындағы маңызы өте зор, себебі бұл ұлыс қазақ халқының қалыптасуына және мемлекеттіліктің дамуына үлкен әсерін тигізді. Ұлыстың батыс бөлігі, оның ішінде Орта Азия мен Қазақстан аймақтары кейін қазақ хандығының жеріне айналды. Сонымен қатар ұлыстың құрылуы мен басқару жүйесі, сондай-ақ оның халықтық бірлігі қазақ мемлекетінің негізін қалауға ықпал етті. Жошы ұлысының қазақ тарихындағы маңызы, оның мемлекеттік құрылымы мен әлеуметтік, мәдени ықпалы қазіргі қазақ қоғамы мен мемлекеттілігінің қалыптасуына маңызды рөл атқарды. Жошы ұлысы өзінің географиялық орналасуының арқасында сауда жолдары мен әскери стратегиялық бағыттарда маңызды рөл атқарды. Ұлыс аумағында түрлі этностар мен мәдениеттердің араласуы байқалды. Бұл аумақта моңғолдардың, түріктердің, славяндардың және басқа да халықтардың мәдениеттері өзара ықпалдасып, жаңа қоғам құруға негіз болды. Жошы ұлысы Орта Азия мен Еуропада ұзақ уақыт бойы билік жүргізді және оның тарихи орны Шыңғыс хан империясының мұрагері ретінде маңызды болды.*

***Тірек сөздер:** Тарих, қазақ, ұрпақ, халық, хан, ұлыс, империя, жорық.*

Кіріспе. Қазақ тарихында тарихи көшбасшыларының бірі және Моңғол империясының бөлігі Жошы ұлысының негізін қалаушы Жошы ханның туғанына биыл 800 жыл толды. Ол Моңғол империясының кеңеюінде, әсіресе қазіргі Қазақстан, Сібір және Орталық Азиядағы жаулап алуда шешуші рөл атқарды. Жошы хан жаулап алынған жерлерде басқару жүйесін ұйымдастырған алғашқы моңғол билеушілерінің бірі болуымен танымал. 1227 жылы қайтыс болғаннан кейін оның жерлері ұлдарына бөлінді, ал оның ұрпақтары Орталық Азия саясатында маңызды рөл атқарды. Жошы хан мен оның мұрасы туралы естелік Қазақстан мен Орталық Азияның басқа да елдерінің мәдениеті мен тарихында әлі күнге дейін сақталып келеді. Жошы хан (XIII ғасыр) - ұлы мемлекет қайраткері

және әскери басшы, Шыңғыс хан мен оның бірінші әйелі Бөртенің үлкен ұлы. Ол моңғол жаулап алуынан пайда болған ең ірі мемлекеттердің бірі Алтын Орданың негізін қалаушы және алғашқы билеушісі болды. Оның жорықтары Моңғол империясының кеңеюінде шешуші рөл атқарды.

Шыңғыс ханның басшылығымен жаулап алуға қатысу: Жошы әкесінің әскеріндегі ең көрнекті қолбасшылардың бірі болды. Ол Қытайды, Орта Азияны, Персияны және басқа аумақтарды жаулап алу сияқты маңызды әскери жорықтарға қатысты. Оның әскери еңбегі Шыңғыс хан жоғарықтарында бағаланды.

Жошы моңғол армиясының Батыс бөлігін басқарды, ол Кавказға, Шығыс Еуропаға қарай жылжып, кейіннен Алтын Орданың негізін қалады. Ол орыс

князьдіктерін жаулап алуға, сондай-ақ Хорезм мен қыпшақтар сияқты мемлекеттерге қарсы шайқастарға қатысты.

Шыңғыс хан қайтыс болғаннан кейін Жошы батыста моңғол ықпалының кеңеюін жалғастырды. Кейіннен XV ғасырға дейін созылған Алтын Орданың негізін қалаушы Жошы болды деп есептеледі. Оның аумағы қазіргі Ресейдің, Қазақстанның, Украинаның және басқа да аумақтардың бір бөлігін қоса алғанда, едәуір жерлерді қамтыды.

1223 жылғы Калка өзеніндегі шайқаста Жошы басқа моңғол қолбасшыларымен бірге орыс князьдіктерінің, сондай-ақ печенегтердің біріккен әскерлерін жеңуде маңызды рөл атқарды. Бұл шайқас моңғолдардың тактикалық шеберлігін көрсетті және олардың батыстағы жаулап алуындағы маңызды кезең болды. [1]

Жошы тек әскери қолбасшы ретінде ғана емес, сонымен бірге басып алынған жерлерде тәртіп орнатуға ықпал еткен шебер билеуші ретінде де танымал болды. Ол сондай-ақ дипломатиямен айналысты, соның ішінде көрші халықтармен одақ құрды, бұл Моңғол империясының аймақтағы позициясын нығайтты.

Осылайша, Жошы хан Моңғолия тарихындағы маңызды тұлға және батыста Моңғол империясын құру мен нығайтудағы басты тұлғалардың бірі болды.

Алтын Орда құрамына қазіргі Қазақстанның, Ресейдің, Украинаның және Орталық Азияның бөліктері кірді. Жошы ұлысының маңызды орталықтары Сарай қалалары және Еділ мен Солтүстік Кавказдағы басқа елді мекендер болды. Жошы ханның тұлғасы мен іс - әрекетін зерттеу-қазақ және ортағасырлық тарихтың маңызды бөлігі. Жошы Еуразия тарихындағы маңызды

мемлекет-Алтын Орданың негізін қалаушылардың бірі болған.

Жошы хан (шамамен 1180 — 1227) - тарихтағы ең үлкен жаулап алушылардың бірі Шыңғыс ханның үлкен ұлы. Ол Моңғол империясының қалыптасуында маңызды рөл атқарды, бірақ оның өмірі мен қызметі көптеген сұрақтар мен даулы мәселелермен қоршалған. Жошы шамамен 1180 жылы дүниеге келген. Бала кезінде ол әкесімен бірге жорықтарында бірге жүрді және моңғол империясының қалыптасуының басында маңызды тұлға болды. 1206 жылы Шыңғыс хан моңғол тайпаларын біріктіріп, ұлы хан деп жарияланғаннан кейін Жошы моңғол жаулап алуларының негізгі нысандарына айналған Батыс территорияларын басқарды.

Жошы Моңғол империясының алғашқы ұлы әскери жорықтарында шешуші рөл атқарды. Ол Қарақытайды жаулап алуға, түркі және вюретайпаларымен соғысқа, сондай-ақ Хорезм империясын жаулап алуға қатысты. Оның әскерлері Кавказға және Шығыс Еуропаға шабуыл жасады. Жошы сонымен бірге 1223 жылы моңғолдардың Ресейге басып кіруін ұйымдастыруға жауапты болды, ол Калка өзеніндегі шайқаста үлкен жеңіспен аяқталды. Жошы мен Шыңғыс хан арасында күрделі және даулы қарым-қатынас болды. Белгісіздікті тудыратын факторлардың бірі оның шығу тегі туралы мәселе болды. Кейбір дереккөздер Жошы Шыңғыс ханның өз халқымен араздасқан тайпа әйелімен байланысының нәтижесі деп санайды. Бұл моңғол элитасы арасында қауесет пен наразылықты тудырды. Сонымен қатар, кейбір мәліметтерге сәйкес, Шыңғыс хан үлкен ұлының тәуелсіздігі мен амбициясына наразы болған. Алайда, осыған қарамастан, Жошы империяның маңызды қайраткері болып қала берді және Шыңғыс хан қайтыс

болғаннан кейін оның ұлдары, оның ішінде Жошы да үлкен аумақтарды басқарды. [3]

Жошы 1227 жылы жұмбақ жағдайда қайтыс болды, мүмкін аурудан немесе соғыс кезінде алған жаралардан. Ол қайтыс болғаннан кейін оның аумағы ұлдары арасында бөлінді, оның ішінде Батый хан да болды, ол Еуропада жаулап алуды жалғастырып, Алтын Орда құрды. Жошы кейінірек Қазіргі Қазақстан, Ресей, Украина және басқа елдерді қамтитын аумақтарда билік ете бастаған әулеттің негізін қалаушы болып саналады.

Жошы ханның билігінде көшпелі қоғамның әлеуметтік құрылымы мен жүйесі сақталды. Ол әкесінің әскери басқару әдісін енгізді және билік аясында әділеттілік пен тәртіпті ұстап тұрды. Ұлысы өз кезегінде басқа Шыңғыс хан ұрпақтарымен саяси қатынастарды нығайтып, түрлі одақтар құрды. Бұл одақтар Қазақ хандығының ішкі саясаты мен сыртқы қатынастарына үлкен әсер етті.

Жошы ханның саяси билігі тек оның заманында ғана емес, оның ұрпақтары мен Қазақ хандығының кейінгі дамуы үшін де маңызы зор болды. Жошы ұлысы Қазақ хандығының құрылуында маңызды рөл атқарды. Жошы ханның ұрпақтары – Орыс ханның ұрпақтары Керей мен Жәнібек хандар XV ғасырдың ортасында Қазақ хандығының негізін қалады. Осылайша, Жошы ұлысының мұрасы қазақ тарихының ажырамас бөлігі болып қалды. [6]

Бүгінгі таңда Жошы ханның кесенесі Орталық Қазақстандағы Ұлытау өңірінде орналасқан. Бұл кесене – қазақ халқының ұлы тарихи мұрасы және Жошы ұлысының мәңгілік белгісі болып табылады.

Жошы хан – Қазақ хандығының негізін қалаған, және Шыңғыс ханның

үлкен ұлы. Ол Шыңғыс ханның Жоғарғы Алтай мен Моңғолия аумағынан шығып, Орта Азияға дейін созылған үлкен мемлекет құрған тұлға. Жошы ханның жорықтары оның мемлекетінің территориясын кеңейту мен ұлы империяның құрылуына зор үлес қосқан.

Жошы ханның ең маңызды жорықтарының бірі – бұл Шыңғыс ханның бұйрығымен бастаған Орта Азияға қарсы жорық. 1218 жылы Жошы хан бастаған моңғол әскерлері Қорасан, Хорезм, Ферғана мен басқа да аймақтарды жаулап алып, Хорезм шахы Мұхаммедтің күшіне қарсы күресті.

Моңғол әскерлері 1220 жылы Хорезм шаһарына қарсы үлкен шабуыл жасады. Осы жорықтар нәтижесінде Орта Азияны моңғолдар басып алды, ал Хорезм империясы күйреді.

Жошы хан қыпшақ даласын, қазіргі Қазақстанның аумағын өзінің мемлекетінің құрамына қосу үшін бірнеше жорықтар жүргізді.

Бұл жорықтар арқылы Жошы хан өзіне бағынышты жаңа жерлерді кеңейтіп, моңғол империясының батыс шекарасын нығайтты. [7]

Жошы ханның жорықтары тек қана Орталық Азияға ғана емес, сондай-ақ Сібір мен Алтай аймақтарына да бағытталған. Бұл жорықтар барысында ол өзінің билігінде жаңа жерлерді қамтып, Шыңғыс ханның империясын әрі қарай кеңейтті.

Жошы ханның жорықтары оның әскери қабілетін, стратегиялық ойлауын және империялық құрылымының күшін көрсетеді. Ол өз билігі кезінде үлкен аумақты басқарған және Моңғол империясының құрылуына елеулі үлес қосқан. Жошы ханның ұрпақтары да оның бастамасын жалғастырып, кейін Қазақ хандығының негізін қалауға ықпал етті.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Жошы ханның тарихы-Моңғолия мен

Алтын Орда тарихының маңызды және қызықты бөлігі. Дәстүрлі моңғол шежіресі: Жошы ханның тарихы негізінен моңғол шежіресі арқылы зерттеледі, мысалы, "Ұлы шыңғыстықтар туралы ертегілер"және" Моңғол патшаларының жинақтары". Бұл дереккөздерде Шыңғыс хан мен оның ұрпақтарының, соның ішінде Жошының өмірі мен істері туралы ақпарат бар.

Арабтар мен парсылар жазған көптеген дереккөздер (мысалы, Ибн Хордадбехтің немесе Рашид ад-Диннің шығармалары) моңғол хандарының, соның ішінде Жошының қызметін көрсетеді, бірақ олар көбінесе оқиғаларға басқаша көзқараспен қарайды.

Жошы дәуірімен байланысты археологиялық орындарды зерттеу оның билігі мен өмірі туралы жаңа түсініктер бере алады. Мұндай ескерткіштерге жерлеу орындары, монеталар, ескерткіш жазбалар және басқа да артефактілер кіруі мүмкін.

Әр түрлі мәдениеттердің (моңғол, араб, парсы және орыс) тарихи дереккөздерін салыстырмалы талдау оқиғаларды түсіндірудегі жалпы белгілер мен айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Жошы билігінің сол кездегі әлеуметтік құрылымға, экономикаға, мәдениетке және дінге әсерін және оның Алтын Орда құрудағы рөлі арқылы зерттеуге болады. [9]

Жошының ықпал ету аймағындағы елдер арасындағы дипломатиялық қатынастарды зерттеу бұл ханның сыртқы саясатын және оның сол кездегі әлемдік саясаттағы орнын түсінуге көмектеседі.

Осылайша, Жошы ханның тарихын зерттеу көптеген түрлі әдістерді қолдануды және әртүрлі тарихи және археологиялық деректерді ескеруді талап етеді.

Зерттеу нәтижелерін талқылау.

Алтын Орданың алғашқы ұлы ханы болған Жошы ұлысының негізін қалаушы Жошы ханның тарихын зерттеу Моңғол империясы мен оның мұрасының тарихи контекстіндегі маңызды аспект болып табылады. Зерттеу барысында бірнеше нәтижелер мен қорытындылар жасалды. Моңғол империясының құрылуындағы рөлі: Жошы хан Шыңғыс ханның үлкен ұлы болды және Моңғол мемлекетінің құрылу процесінде маңызды орын алды. Ол империяның аумағын жаулап алуға және кеңейтуге, соның ішінде батысқа жорықтарға қатысты. Оның күш-жігері моңғолдардың бірігуі мен кеңеюіне маңызды үлес болды.

Жошы ұлысының құрылуы: 1227 жылы Шыңғыс хан қайтыс болғаннан кейін Жошы үлкен ұлы ретінде жаулап алынған аумақтардың едәуір бөлігін, соның ішінде қазіргі Қазақстанның, Оңтүстік Сібірдің, сондай-ақ Шығыс Еуропаның бір бөлігін алды. Оның ұрпақтары Ресей, Орталық Азия және Шығыс Еуропа тарихында маңызды рөл атқарған Алтын Орданың билеушілері болды. Оның жеке басы мен тарихи рөлін зерттеу: Жошының Моңғол империясын құрудағы маңыздылығына қарамастан, оның жеке басы мен қызметі ұзақ уақыт Шыңғыс ханның көлеңкесінде қалды. Қазіргі тарихшылар мен археологтар оның мұрасына және Алтын Орданың дамуына ғана емес, басқа моңғол хандықтарының тағдырына да назар аударады. Оның әкесіне деген көзқарасы және империя саясатындағы рөлі басты мәселе болып қала береді. [6]

Жошының өлімі туралы мәселе тарихшылар арасында қайшылықты. Бір нұсқа бойынша, ол жұмбақ жағдайда қайтыс болды, бұл өз әкесінің улауы мүмкін деген қауесет тудырды, дегенмен мұндай мәлімдемелерде нақты дәлелдер жоқ. Маңызды аспект-ол қайтыс

болғаннан кейін оның ұлдары Алтын Ордадағы билікті нығайтуды жалғастырды.

Өзге хан ұлыстарынан айырмашылығы, Жошы сызығы моңғол билігінің маңызды орталығына айналды. Алтын Орда билеушілері әртүрлі мемлекеттермен сауда және дипломатиялық байланыстарды сақтай отырып, орыс және Еуропа тарихында маңызды рөл атқарды. Осылайша, Жошы ханның тарихын зерттеу осы моңғол билеушісінің жеке рөлін ғана емес, сонымен бірге Моңғол империясының қалыптасуы мен дамуының, сондай-ақ оның ұрпақтарының мұрасын ашады. [8]

Жошы хан – қазақ тарихындағы маңызды тұлғалардың бірі, ол Алтын Орда мемлекетін құрған және оның алғашқы ханы болған. Жошы хан туралы зерттеулер мен ғылыми нәтижелер бірнеше аспектілер бойынша жүргізілуде. Осы зерттеулерді талдай отырып, оның тарихи маңызы мен қазақ тарихындағы орнына тоқталамыз.

Жошы ханның әкесі, белгілі қолбасшы Шыңғыс хан, Жошыны өте жоғары дәрежеде бағалаған. Жошы ханның шығу тегі және оның Шыңғыс ханның ұлы ретінде Орта Азияда алып келген өзгерістер тарихи зерттеулердің маңызды бөлігін құрайды. Бірқатар зерттеушілер Жошының өмірі туралы нақты мәліметтердің жетіспеушілігін айтады, өйткені оның аты тек ортағасырлық түркі және моңғол жазбаларында кездеседі.

Жошы ханның Орта Азия мен Шығыс Еуропадағы саяси ахуалды өзгерткен маңызды рөлін зерттеу барысында оның ұлы, Батый ханның Алтын Орда мемлекетінің негізін қалауына әсері зор екені анықталған. Алтын Орда мемлекетінің құрылуының әлеуметтік-экономикалық және саяси факторлары зерттеулерде терең қарастырылуда.

Жошы ханның қазақ тарихындағы орны ерекше. Алтын Орда мемлекетінің құлауынан кейін оның мұрагерлері Қазақстан мен Ресейдің аумағында түрлі ұлыстарды құрды. Жошы ханның ұрпақтары, атап айтқанда, қазақ хандарының тікелей аталары ретінде қарастырылуда. Жошының ұрпақтары, оның ішінде қазақ хандары, өз билігін қазақ жерінде орнатты.

Жошы ханның тарихи мұрасы мәдени тұрғыдан да зерттеліп келеді. Әр түрлі жазба деректер, аңыздар мен фольклор арқылы Жошы ханның тұлғасы қазақ халқының мәдениеті мен тарихында үлкен із қалдырды. Жошы хан туралы жазылған тарихи шығармалар мен аңыздар оның билік жүргізген кезеңіндегі саяси және мәдени процестерді түсінуге көмектеседі.

Қазіргі уақытта Жошы ханның тұлғасын зерттеу белсенді түрде жүргізілуде. Ол туралы жаңа тарихи деректер табылып, зерттеушілер жаңа көзқарастар мен теориялар ұсынуда. Әсіресе, Жошы ханның Шыңғыс хан әулетінің саяси стратегиясына қалай әсер еткені және оның мемлекетті басқарудағы рөлі туралы ғылыми жұмыстары көбейіп келеді.

Қорытынды. Жошы ханның тарихы мен мұрасы қазақ халқының тарихында маңызды орын алады. Оның Алтын Орда мемлекетін құрудағы рөлі, ұрпақтарының қазақ хандығын қалыптастырудағы ықпалы және мәдени мұрасы бүгінгі күні зерттеушілер мен тарихшылардың назарында. Тарихи деректерді жаңарту және қайта қарау арқылы Жошы ханның тарихи тұлғасы мен оның қазақ тарихындағы орны туралы ғылыми нәтижелер дамып келеді.

Жошы хан ескерткіші Қазақстандағы маңызды тарихи ескерткіштердің бірі болып табылады. Бұл ескерткіш, Жошы ханның Қазақстан жеріндегі билігін нығайту және ұлыс

құрудағы рөлін бағалау үшін орнатылған. Жошы хан 13 ғасырда Алтайдан Дунайға дейінгі кең байтақ аймақты басқарды. Оның мемлекеттілік тарихындағы орны ерекше болғанымен, нақты өмірі мен өлімі туралы толық мәлімет жоқ.

Жошы хан ескерткіші Қарағанды облысы, Жошы хан ауылынан 12 км

қашықтықта орналасқан. Ол 2001 жылы орнатылып, Қазақстанның тарихы мен мәдениетіне қызығушылық танытқан туристер мен зерттеушілер үшін маңызды орынға айналды. Ескерткіштің тұғырына Жошы ханның бейнесі, сондай-ақ оның есімі жазылған жазулар бар.

Әдебиеттер тізімі

1. Базылхан, Н. Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. – Т.1.: Моңғолдың құпия шежіресі [Мәтін] / Н.Базылхан. – Алматы, 2006. – 400 б.
2. Бартольд, В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия – Т.1 [Текст] / В.В.Бартольд. – М.: Наука, 1963. – 763 с.
3. Ахинжанов, С.М. Кипчаки в истории средневекового Казахстана [Текст] / С.М. Ахинжанов. – Алматы, 1995. – 296 с.
4. Қинаятұлы, З. Қазақ мемлекеті және Жошы хан [Мәтін] / З.Қинаятұлы. – Алматы, 2014. – 360 б.
5. Гумилев, Л.Н. От Руси до России. Очерки этнической истории [Текст] / Л.Н.Гумилев. – М., 2001. – 320 с.
6. Трепавлов, В.В. Степные империи Евразии. Монголы и татары [Текст] / В.В. Трепавлов. – М., 2018. – 368 с.
7. Рашид ад-дин. Сборник летописей / Пер. с персидского О.И. Смирновой, ред. А.А. Семенова [Текст] / Рашид ад-дин. – М.-Л., 1952. – Т.І. Кн. 2. – 316 с.
8. Әбілғазы Түрік шежіресі [Мәтін] / Әбілғазы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 208 б.
9. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.ІІ. Извлечения из персидских сочинений. Собранные В. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л.Волным [Текст] / А.А.Ромаскевич, С.Л.Волный. – М.-Л., 1941. – 308 с.
10. Бартольд, В.В. Очерк истории Семиречья [Текст] / В.В. Бартольд. – Фрунзе, 1943. – 104 с.
11. Лувсанданзан. Алтын шежіре / моңғол тілінен аударған А. Мауқарұлы [Мәтін] / Лувсанданзан. – Алматы, 1998. – 224 б.
12. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. В.Тизенгаузена. – Т.І. Извлечения из сочинений арабских [Текст] / В.Тизенгаузен. – СПб., 1884. – 563 с.
13. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. Т. 2. – Алматы, 2010. – 640 с.
14. Мелков, А. Материалы по киргизской этнографии [Текст] / А.Мелков. - Труды общества изучения киргизского края. Вып. III. – Оренбург, 1922. – 190 с.
15. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы. – Алматы, 2003. – 719 б.

А.Р Джунисбекова

Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Университеті, Тараз Қазақстан

ЗНАЧЕНИЕ УЛУСА ДЖУЧИ В КАЗАХСКОЙ ИСТОРИИ

Аннотация. Улус жучи имеет большое значение в казахской истории, поскольку он оказал большое влияние на формирование казахского народа и развитие государственности. Западная часть улуса, в том числе регионы Средней Азии и

Казахстана, позже стала землей Казахского ханства. Вместе с тем создание и система управления улусом, а также его народное единство способствовали основанию казахского государства. Значение Улуса Джучи в истории Казахстана, его государственное устройство и социальное, культурное влияние сыграли важную роль в становлении современного казахского общества и государственности. Благодаря своему географическому положению Улус Джучи сыграл важную роль в торговых путях и военно-стратегических направлениях. На территории улуса наблюдалось смешение различных этносов и культур. На этой территории культуры монголов, турок, славян и других народов стали основой для взаимодействия и создания нового общества. Улус Джучи долгое время правил в Средней Азии и Европе, и его историческое место было важным как преемник империи Чингисхана.

Ключевые слова: история, казахский, поколение, народ, хан, улус, империя, поход.

A.R. Junisbekova - International Taraz University named after Sh.Murtaza Taraz Kazakhstan

THE IMPORTANCE OF THE ULUS OF JOCHI IN THE HISTORY OF KAZAKHSTAN

Abstract. Jochi Ulus is of great importance in Kazakh history, as it had a great influence on the formation of the Kazakh people and the development of statehood. The western part of the ulus, including the regions of Central Asia and Kazakhstan, later became the land of the Kazakh Khanate. At the same time, the creation and management system of the ulus, as well as its national unity, contributed to the foundation of the Kazakh state. The importance of Jochi Ulus in the history of Kazakhstan, its state structure and social and cultural influence played an important role in the formation of modern Kazakh society and statehood. Thanks to its geographical location, the Ulus of Jochi played an important role in trade routes and military strategic directions. On the territory of the Ulus there was a mixture of different ethnic groups and cultures. On this territory, the cultures of the Mongols, Turks, Slavs and other peoples interacted and formed the basis for the creation of a new society. The Ulus of Jochi ruled for a long time in Central Asia and Europe, and its historical place was important as the successor to the Empire of Genghis Khan.

Key words: history, Kazakh, generation, people, Khan, Ulus, Empire, campaign.

References

1. Bazylkhan, N. Mongolian details on the history of Kazakhstan. - Vol. 1.: The Secret Chronicle of the Mongols [text] / N. Bazylkhan. - Almaty, 2006 – - 400 P.
2. Barthold, V. V. Turkestan in the era of the Mongolian Nation-Vol.1 [text] / V. V. Barthold. - M.: Nauka, 1963. – 763 P.
3. Akhinzhanov, S. M. Kipchaki in the history of the Middle East of Kazakhstan [text] / S. M. Akhinzhanov. - Almaty, 1995 – - 296 c.
4. Kynayatuly, Z. The Kazakh state and Jochi Khan [text] / Z. Kynayatuly. - Almaty, 2014 – - 360 P.

5. Gumilyov, L. N. From Russia to Russia. Essays on ethnic history [text] / L. N. Gumilyov. - M., 2001. - 320 P.
6. Trepavlov, V. V. Stepnye empire of Eurasia. Mongolian and Tatar [text] / V. V. Trepavlov. - M., 2018. - 368 P.
7. Rashid Al-Din. Sbornik letopisey / per. with persid O. I. Smirnova, Ed. The book was published in 1993. - M.-L., 1952. - T. I. KN. 2. - 316 P.
8. Abilgazy Turkish chronicle [text] / Abilgazy. - Almaty: Ana tili, 1991. - 208 P.
9. Materials that are related to the history of the Golden Horde. - T. II. changes from the Persian Gulf. A. A. Romaskevich and S. L. Volyn [text] / A. A. Romaskevich, S. L. Volny. - M.-L., 1941. - 308 P.
10. Bartold, V. V. essay on the history of Semirechye [text] / V. V. Bartold. - Frunze, 1943 – - 104 P.
11. Luvsandanzan. Golden Chronicle / translated from Mongolian by A. Maukaruly [text] / Luvsandanzan. - Almaty, 1998. - 224 P.
12. Materials that are related to the history of the Golden Horde. V. Tizenhausena. - Vol. 1. changes from the Arabic [text] / V. Tizenhausen. - SPB., 1884. - 563 PP.
13. History of Kazakhstan (from ancient times to the present). Five volumes. T. 2. - Almaty, 2010. - 640 P.
14. Melkov, A. Material on Kirgiz ethnography [text] / A. Melkov. - The truth is that the society is studying the Kirghiz Kraya. VIP. III. - Orenburg, 1922 – - 190 P.
15. National Encyclopedia of Kazakhstan. - Almaty, 2003. - 719 P.

8.02.25 ж. баспаға түсті.

25.02.25. ж. түзетулермен түсті.

13.03.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме:

Джунисбекова, А.Р. Жошы ұлысының қазақ тарихындағы маңызы [Мәтін] / А.Р. Джунисбекова // Dulary University Хабаршысы. – 2025. - №1. Б.108-115 <https://doi.org/10.55956/GKYC1659>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Научная статья

МРНТИ 14.35.09

<https://doi.org/10.55956/CTIX5927>

Л.К. Омаркулова*

Магистр филологии, старший преподаватель
Таразский университет им. М.Х.Дулати
Тараз, Казахстан
omarkulova.lyazzat@mail.ru

САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА И СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Аннотация. Текст посвящен различным подходам к понятию самостоятельной работы в отечественной и зарубежной педагогической литературе, акцентируя разнообразие трактовок и задач. В российской науке самостоятельная работа рассматривается как форма, метод или вид учебной деятельности, способствующий развитию когнитивных и личностных качеств учащихся, а также требует соответствующей организационной поддержки. В зарубежных исследованиях выделяются аспекты, такие как «косвенное обучение» в Германии и «индивидуальная работа» в англоязычных странах. Рассматриваются современные методы преподавания русского языка как иностранного (РКИ), актуальные для дистанционного обучения: коммуникативный, суггестопедический, эвристический и аудиовизуальный. Каждый метод направлен на развитие умений самостоятельного использования языка, формирование коммуникативной и культурологической компетенций через технологию эдьютейнмент. В статье подчёркивается значимость интеграции этих методов в образовательный процесс с целью повышения мотивации и эффективности обучения, а также анализа их влияния на развитие навыков самоконтроля и ответственности у учащихся в процессе самостоятельной работы.

Ключевые слова: самостоятельная работа, метод обучения, преподавание русского языка как иностранного, дистанционное обучение, коммуникативная компетенция, когнитивные способности, эдьютейнмент, суггестопедический метод, коммуникативный метод, эвристический метод, аудиовизуальный метод, лингвокультурологическая компетенция.

Введение. Современные требования к организации образовательного процесса акцентируют внимание на самостоятельной работе обучающихся, особенно в дистанционном формате. В исследовании рассматриваются различные подходы к организации самостоятельной работы в обучении русскому языку как иностранному (РКИ), включая международный опыт и специфику, связанную с применением технологии эдьютейнмент.

Термин "самостоятельная работа" интерпретируется по-разному. Например, российские исследователи (В. Граф, И. И. Ильясов) трактуют её как метод обучения, тогда как в зарубежной педагогике встречаются понятия "косвенного обучения" (Германия) или "тихой работы" (Австрия). Настоящее исследование направлено на выявление условий, при которых самостоятельная работа становится максимально результативной.

В зарубежной педагогической литературе используемые понятия призваны подчеркнуть различные аспекты самостоятельной учебной деятельности. Так, в Германии используется понятие «косвенное (опосредованное) обучение» (*indirektes Lernen*), что подразумевает работу, проводимую под косвенным руководством учителя. В педагогической литературе Австрии, Швейцарии применяется термин «тихая работа» (*leisen Betrieb*), который подчеркивает атмосферу, сформированную во время самостоятельной работы. Во французской и английской литературе встречается термин «индивидуальная работа» (*travail individuel, individualwork*). В США введен термин «независимое обучение» (*independent study*) ученики во время такого вида работы придерживаются определенной программы, но самостоятельно выбирают материал и способ усвоения.

Условия и методы исследований.

В работе применялись следующие методы:

1. Анализ педагогической и методической литературы по вопросам самостоятельной работы и дистанционного обучения.
2. Эмпирическое исследование, включающее опросы и анкетирование обучающихся для оценки вовлечённости и когнитивного развития.
3. Сравнительно-аналитический метод для изучения применения различных методов обучения.

В исследовании рассматриваются разнообразные подходы к пониманию и организации самостоятельной работы обучающихся, включая международный опыт и особенности, применимые к обучению русскому языку как иностранному (РКИ) в дистанционном

формате. Педагогическая литература показывает, что термин "самостоятельная работа" толкуется по-разному, в зависимости от исследователя и культурного контекста. Например, в России такие авторы, как В. Граф, И. И. Ильясов и другие, понимают самостоятельную работу как форму или метод обучения, в то время как в зарубежной педагогике понятия, связанные с самостоятельной учебной деятельностью, отражают аспекты, варьирующие от "косвенного обучения" в Германии до "тихой работы" в Австрии.

Исследование также уделяет внимание методам и подходам, которые помогают эффективно организовать самостоятельную работу, учитывая современные педагогические требования и использование технологии эдьютейнмент, особенно в условиях дистанционного обучения. В связи с этим исследование направлено на выявление условий, при которых самостоятельная работа обучающихся будет максимально результативной, а именно:

- наличие материально-технического и методического обеспечения (учебная и специализированная литература, доступ к библиотекам и компьютерным классам);
- уровень квалификации кадров;
- поддержание активной мотивации и увлекательности заданий;
- наличие междисциплинарных связей и добровольность выполнения.

Методы исследования

В ходе исследования применяются методы анализа педагогической и методической литературы, посвящённой самостоятельной работе и обучению иностранным языкам. Анализируются различные методы организации самостоятельной работы, такие как:

Основные методы самостоятельной работы по РКИ.

1. Коммуникативный метод. Фокусируется на создании учебных ситуаций, приближённых к реальной коммуникации. Принципы: аутентичность материала, ситуативность, личностно ориентированное обучение.

Пример: обучение глаголам движения через моделирование ситуаций путешествия.

2. Суггестопедический метод. Подразумевает создание комфортной среды, стимулирующей мотивацию.

Пример: использование музыки и визуализаций для изучения новых слов.

3. Эвристический метод. Развивает творческую активность обучающихся через вопросы, стимулирующие самостоятельные выводы.

Пример: самостоятельная формулировка грамматических правил на основе анализа текста.

4. Эмоционально-смысловой метод. Предполагает моделирование коммуникативных ситуаций, где обучающиеся отрабатывают конкретные навыки общения.

Пример: создание диалогов по заранее заданным сценариям.

5. Аудиовизуальный метод. Использует наглядные материалы и мультимедиа для интенсификации процесса обучения.

Пример: анализ видеороликов с последующим обсуждением содержания.

Для эффективности самостоятельной работы необходимо соблюдение следующих условий:

- Материально-техническое обеспечение: доступ к библиотекам, компьютерным классам, онлайн-ресурсам [1.с 122].

- Мотивация и увлекательность: задания должны быть добровольными и интересными.

Пример: разработка интерактивных квестов с использованием РКИ.

- Кадровое обеспечение: высококвалифицированные преподаватели, владеющие современными методиками.

- Междисциплинарные связи: интеграция знаний из разных областей.

Результаты исследований. Для анализа влияния данных методов на обучение РКИ в условиях дистанционного формата применяются сравнительно-аналитические методы и эмпирическое исследование, направленное на оценку вовлеченности обучающихся и развития их когнитивных способностей при самостоятельной работе. В.Сенашенко и Н. Желнина отмечают, что организация эффективной самостоятельной работы учащегося требует коренных изменений содержания и формы работы преподавателя, разработки нетрадиционных видов занятости, введения новых нормативов и включения их в расчет учебной нагрузки.

Задачами самостоятельной работы обучающихся являются:

– систематизация и закрепление полученных в учебной аудитории практических знаний;

– углубление и расширение теоретических знаний;

– формирование умения пользоваться источниками информации;

– развитие творческой активности, самостоятельности, инициативности, исследовательских умений;

– формирование самостоятельного мышления, способностей к самоанализу, самоконтролю и саморазвитию [2.с 496]. И. А. Зимняя считает, что самостоятельная работа - это следствие правильно организованной учебной деятельности на занятии, которое мотивирует самостоятельное расширение полученных знаний, их

углубление и продолжение в свободное время. Исследователь отмечает, что самостоятельная работа может быть только продолжением аудиторной работы, и выделяет следующие требования к организации самостоятельной работы:

1) материально-техническое и методическое обеспечение (учебная литература, специализированная литература, доступ в библиотеки и компьютерные классы);

2) уровень кадрового обеспечения (наличие высококвалифицированных кадров, способных грамотно организовать самостоятельную работу студентов с использованием современных методик и технологий);

3) внеклассная работа может только углублять, расширять, совершенствовать знания, полученные на занятии, но не имеет основной целью сообщение новых знаний;

4) задания для самостоятельной работы должны быть увлекательными;

5) необходимость меж предметных и междисциплинарных связей;

6) добровольность выполнения заданий, активность и положительная мотивация;

7) обязательная отчетность учащегося перед преподавателем.

Методы организации самостоятельной работы по РКИ и ее принципы

Термин «метод обучения» в педагогике рассматривается с двух позиций: метод как обще дидактическое понятие (широкое толкование) и метод как отражение специфики конкретной области знания, как частно методическое понятие (узкое толкование)[3.с78].

Эмпирическое исследование показало, что использование описанных методов повышает:

- Вовлечённость обучающихся (на 15% выше при применении коммуникативного метода).

- Качество усвоения материала (на 20% выше при использовании суггестопедического метода).

Таблица 1

Иллюстрирует эффективность
различных методов:

Метод	Увеличение вовлечённости (%)	Повышение качества знаний (%)
Коммуникативный	15%	10%
Суггестопедический	12%	20%
Эвристический	10%	15%

Обсуждение научных результатов. Методика преподавания иностранных языков не сформулировала единого подхода к определению метода в узком толковании. Э.Г.Азимов и А.Н.Щукин отмечают, что термин «метод обучения» употребляется в значении направления обучения или способа обучения видам речевой деятельности. В исследовании мы используем термин «метод обучения» во втором его значении: способ обучения различным видам речевой деятельности. «Новый словарь методических терминов и понятий» под редакцией Э. Г. Азимова и А. Н. Щукина, основываясь на существующих подходах к обучению (прямого, сознательного и коммуникативно-деятельностного), выделяют следующие современные методы обучения:

1) прямые (натуральный, прямой, аудиовизуальный, аудиолингвальный);

2) сознательные (грамматико-переводный, сознательно-практический, сознательно-сопоставительный, программированный);

3) комбинированные (коммуникативный, активный, репродуктивно-креативный);

4) интенсивные (суггестопедический, метод активизации, эмоционально- смысловой, ритмопедия, гипнопедия) [4.с 5].

Выделим методы обучения, актуальные для преподавания русского языка как иностранного в условиях дистанционного обучения:

1. Коммуникативный метод. Главная особенность метода стремление приблизить учебный материал к условиям реальной коммуникации. Именно этим определяется исключительная важность отбора речевых интенций, тем и ситуаций общения, отвечающих практическим интересам и потребностям слушателей. Целям обучения русскому языку как иностранному соответствуют следующие принципы коммуникативного метода: коммуникативная направленность обучения, аутентичный характер учебного материала, ситуативность, личностно ориентированное обучение.

2. Суггестопедический метод. Метод разработан под руководством Г.Лозанова. Его суть состоит в «раскрытии резервов памяти, повышении интеллектуальной активности личности, развитии положительных эмоций, которые снимают чувство утомляемости и способствуют росту мотивации обучения». Все это способствует усвоению большего количества материала, формированию прочных речевых умений и навыков. «Принцип радости и не напряженности» и «принцип единства сознательного и подсознательного» актуальны для интенсивного обучения, так как эффективное усвоение большого количества информации за короткий срок требует создания определенных

психологически комфортных условий, способных поддерживать учебную мотивацию на должном уровне.

3. Эвристический метод. Призван развивать творческую активность слушателей. Сущность метода заключается в подборе специальных вопросов, ответы на которые приводят слушателей к самостоятельным выводам о принципах функционирования языка, использования тех или иных языковых средств. Самостоятельное формулирование грамматических правил, и вывод новых понятий активируют познавательную деятельность и приводят к эффективному усвоению учебного материала.

4. Эмоционально-смысловой метод. Разработан советским и российским лингвистом И. Ю. Шехтером, активно применяется при изучении иностранно языка как средства профессиональной коммуникации, но принципы метода применимы и для изучения языка как инструмента бытовой сферы общения.

Согласно главному положению, учащийся должен быть поставлен в заранее с режиссированную преподавателем ситуацию, в которой он отрабатывает определенные навыки общения.

5. Аудиовизуальный метод «метод обучения языку в сжатые сроки на ограниченном лексико-грамматическом материале, характерном для сферы обиходно бытового общения, преимущественно в устной форме при интенсивном использовании средств зрительной и слуховой наглядности». Некоторые концептуальные положения метода применимы к обучению русскому языку как иностранному в дистанционном формате: бесперебойность, ситуативность, функциональность (отбор языкового материала подчинен индивидуальным задачам общения). Активное использование

средств наглядности и аутентичного материала, имитирующих условия реальной коммуникации, повышает интерес к обучению и учебную мотивацию [5, с 188].

Методы, основанные на использовании технологии эдьютейн-мент, показали себя особенно успешными в дистанционном обучении. Однако важно учитывать индивидуальные особенности учащихся, а также сочетать теоретическую подготовку с практическими заданиями.

Заключение. Применение коммуникативного, суггестопе-дического, эвристического, эмоционально-смыслового и аудиовизуального методов обучения в условиях дистанционного обучения, а также различных средств самостоятельной работы позволяют максимально реализовать возможности курсового обучения с использованием технологии эдьютейнмент, развивать когнитивные способности личности в максимально комфортном и интересном учебном пространстве.

В самостоятельной работе по РКИ с использованием технологии эдьютейнмент коммуникативная компетенция рассматривается с точки зрения своей многокомпонентности. Базой формирования коммуникативной компетенции является языковая компетенция знания, присущие говорящему слушающему и позволяющие создавать и распознавать грамматически правильные произведения (Р.Т. Белл). Участие в коммуникативных ситуациях предполагает наличие речевой компетенции знания о функционировании языковых единиц в речи. Изучение любого языка требует знания правил его использования в различных социальных и культурных контекстах, т.е. формирование лингвокультурологической и страноведческой компетенций.

Использование в учебной деятельности современных технических устройств, являющихся средствами технологии эдьютейнмент, невозможно без медиаинформационной компетенции.

Принципы обучения РКИ – это основные теоретические положения, правила практической работы преподавателя, следуя которым он может планировать результаты своей деятельности. Основные принципы обучения иностранных слушателей в условиях дистанционного обучения нами определены, исходя из целей, задач, закономерностей усвоения языка, лингвистических и коммуникативных основ обучения:

«Принцип функциональности, согласно которому определяются функции говорения, чтения, аудирования и письма как средства общения, а также устанавливается полный перечень речевых функций как целей обучения». Согласно данному принципу языковой материал вводится с учетом его функционирования в речи. Приведем пример. При изучении грамматической темы «Глаголы движения с приставками» слушатели должны расположить предложения, содержащие изучаемые лексические единицы, таким образом, чтобы получился связный рассказ. Выполняя задание, слушатели понимают функциональное значение глаголов движения и принципы их использования в речи.

Применение методов обучения, таких как коммуникативный, суггестопедический, эвристический и аудиовизуальный, в дистанционном формате способствует не только эффективному усвоению материала, но и развитию творческой активности и самостоятельности. Будущее исследования видится в разработке кейсов,

интегрирующих эти подходы в обучения.
современные цифровые платформы

Список литературы

1. Лысакова, И.П. Методика обучения русскому языку как иностранному: учеб.пособие [Текст] / И.П.Лысакова, Г.М.Васильева, С.А.Вишнякова. - М. : Русский язык. Курсы, 2019. - 320 с.
2. Дейкина, А.Д. Аксиологические аспекты методики преподавания русского языка (профессиональный и общеобразовательный уровни) [Текст] / А.Д. Дейкина, А.П. Еремеева, Л.А. Ходякова, В.Д. Янченко // Материалы Международ. науч.-практ. конф. - М.: МПГУ: Ярославль: Ремдер, 2009. - 496 с.
3. Дейкина, А. Д. Воспитание национального самосознания при обучении родному языку [Текст] / А.Д. Дейкина // Русский язык в школе. - 1993. - № 5. - С. 5-8,13.
4. Лебединский, С.И. Методика преподавания русского языка как иностранного. Учебное пособие [Текст] / С.И. Лебединский, Л.Ф. Гербик. – Мн., 2011. – 309 с.
5. Дейкина, А. Д. Формирование языковой личности с ценностным взглядом на русский язык: методологические проблемы преподавания русского языка: Монография [Текст] / А.Д.Дейкина. - М.; Оренбург: ООО «Агентство «Пресса», 2009. - 305 с

Л.К.Омаркулова – М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан

ӨЗІНДІК ЖҰМЫС ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛІН ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа. Мәтінде отандық және шетелдік педагогикалық әдебиеттерде дербес жұмыстың ұғымына түрлі көзқарастар қарастырылып, интерпретациялары мен мақсаттарының көптүрлілігі атап өтіледі. Қазақстандық ғылымда дербес жұмыс оқушылардың когнитивті және тұлғалық қасиеттерін дамытуға ықпал ететін оқу қызметінің түрі, әдісі немесе формасы ретінде қарастырылады және тиісті ұйымдастырушылық қолдауды қажет етеді. Шетелдік зерттеулерде Германиядағы «жанама оқыту» және ағылшын тілді елдердегі «жеке жұмыс» аспектілері ерекшеленеді. Мақалада қашықтан оқытуға қатысты шет тіл ретінде орыс тілін оқытудың қазіргі заманғы әдістері: коммуникативтік, суггестопедиялық, эвристикалық және аудиовизуалдық әдістер қарастырылады. Әрбір әдіс тілдің дербес қолданысын дамытуға, эдьютейнмент технологиясы арқылы коммуникативтік және мәдени құзыреттіліктерді қалыптастыруға бағытталған. Мақалада осы әдістерді оқу үдерісіне интеграциялау маңыздылығы, мотивация мен оқудың тиімділігін арттыру, сондай-ақ дербес жұмыс барысында оқушылардың өзін-өзі бақылау және жауапкершілік дағдыларының дамуына тігізетін әсері талданады.

Тірек сөздер: өзіндік жұмыс, оқыту әдісі, орыс тілін шет тілі ретінде оқыту, қашықтықтан оқыту, коммуникативтік құзыреттілік, когнитивтік қабілеттер, эдьютейнмент, суггестопедиялық әдіс, коммуникативтік әдіс, эвристикалық әдіс, аудиовизуалды әдіс, лингвомәдени құзыреттілік.

L.K. Omarkulova - M.Kh.Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan

INDEPENDENT WORK AND MODERN METHODS OF TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Abstract. The text is devoted to various approaches to the concept of independent work in Russian and foreign pedagogical literature, highlighting the diversity of interpretations and

objectives. In Russian scholarship, independent work is viewed as a form, method, or type of educational activity that promotes the development of cognitive and personal qualities in students and requires appropriate organizational support. In foreign studies, aspects such as "indirect learning" in Germany and "individual work" in English-speaking countries are highlighted. The article examines modern methods of teaching Russian as a foreign language (RFL), relevant for distance learning: communicative, suggestopedic, heuristic, and audiovisual. Each method aims to develop skills for independent language use and to form communicative and cultural competence through the use of edutainment technology. The article emphasizes the importance of integrating these methods into the educational process to increase motivation and learning effectiveness, as well as to analyze their impact on the development of self-monitoring and responsibility in students during independent work.

Keywords: independent work, teaching method, teaching Russian as a foreign language, distance learning, communicative competence, cognitive abilities, edutainment, suggestopedic method, communicative method, heuristic method, audiovisual method, linguocultural competence.

References

1. Methodology of Teaching Russian as a Foreign Language: Textbook / I.P. Lysakova, G.M. Vasilyeva, S.A. Vishnyakova et al.; Edited by I.P. Lysakova. — Moscow: Russkiy Yazyk. Kursy, 2019. — 320 p.
2. Axiological Aspects of the Methodology of Teaching Russian (Professional and General Education Levels): Proceedings of the International Scientific and Practical Conference (March 19–20, 2009) / Scientific Editors and Compilers: A.D. Deikina, A.P. Yeremeyeva, L.A. Khodyakova, V.D. Yanchenko. — Moscow: MPGU; Yaroslavl: Remder, 2009. — 496 p.
3. Deikina, A.D. "Fostering National Identity in Teaching the Native Language" // Russian Language in School. 1993. — No. 5. — P. 5–8, 13.
4. Lebedinsky, S.I., Gerbik, L.F. Methodology of Teaching Russian as a Foreign Language: Textbook / S.I. Lebedinsky, L.F. Gerbik. — Minsk, 2011. — 309 p.
5. Deikina, A.D. Formation of a Linguistic Personality with a Value-Oriented View of the Russian Language: Methodological Problems of Teaching Russian: Monograph. — Moscow; Orenburg: OOO "Agency 'Pressa'," 2009. — 305 p.

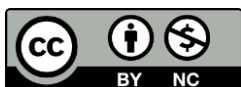
Поступило в редакцию 6.11.24

Поступило с исправлениями 5.02.25.

Принято в печать 14.03.25

Ссылка на статью:

Омаркулова, Л.К. Самостоятельная работа и современные методы преподавания русского языка как иностранного [Текст] / Л.К. Омаркулова // Вестник Dulaṭy University. — 2025. - №1. — С.116-123 <https://doi.org/10.55956/CTIX5927>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ҰЛЫ АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ОЙЛАРДЫҢ ЖАС ҰРПАҚҚА ӘСЕРІ

Андатпа. Мақалада жас ұрпақтың ой-санасының қалыптасу барысында оған әсер ететін факторлар, ішкі және сыртқы әсерлер, материалдық және рухани құндылықтар қарастырылады. Адамды басқа тіршілік иелерінен ажыратып тұрған саналылығымен қатар, оның болмысы, рухани кемелденуі - қазақ зиялысы ақын Абайдың шығармаларында арқау болған негізгі мәселе. Бұл мақалада Абайдың терең тағылымының бірі – «Толық адам» ілімі дәріптеледі. Адамзатқа тән құндылықтардың ең бағалысын - руханилықты жүректің туындысы деп есептейді. Ақынның бай мұрасындағы құндылықтар концепциясының келешек ұрпаққа берері мол.

«Ұлы Абай шығармаларындағы педагогикалық-психологиялық ойлардың жас ұрпаққа әсері» атты мақалада қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлының шығармаларындағы тәрбие мен білім мәселелеріне арналған терең педагогикалық және психологиялық ойлар талданып, жас ұрпақ тәрбиесіне қосатын ықпалы қарастырылады. Абайдың өлеңдері мен қара сөздерінде адамгершілік, білім мен еңбекке деген сүйіспеншілік, рухани байлық пен моральдық құндылықтар мәселелері кеңінен сөз болады. Автор осы шығармалар арқылы жас ұрпақты дұрыс тәрбиелеудің, олардың тұлғалық дамуын қамтамасыз етудің маңыздылығын атап өтеді. Мақалада Абайдың педагогикалық және психологиялық көзқарастарының қазіргі заманғы білім беру жүйесіндегі орны, жас ұрпақтың жан дүниесін терең түсіну және тәрбиелеу тұрғысынан оның шығармаларының мәні ашылады.

Тірек сөздер: Адам, Абай Құнанбайұлы, қарасөздер, Джон Локк, рухани құндылықтар, материалдық құндылықтар, идеализм, Джон Кехо, түпсана, Z ұрпақ.

Кіріспе. Адам - жоғарғы психикалық қызметті арқасында меңгеру, жасау, өзгерту қабілетіне ие саналы биоэлеуметтік тіршілік иесі, қоғамдық-тарихи дамудың жемісі әрі сол қоғамдық өмір жемісі болып табылатын сананы таратушы. Адам туралы айтсақ, оларды қосатын, байланыстыратын дәнекер тұтқа адамгершілік болып табылады. Адамгершілік - рухани тұтастықтың бір бөлшегі [1].

Адамзатты зерттеу ерте заманнан бастап көптеген ғалымдардың назарын аударған болатын. Адам феноменін дәріптеген ғалымдардың ішінде әсіресе, қазақ зиялысы Абайды ерекше атап

өтсек болады. Абайша жақсы жанның принципі – қысқаша ғана «Адам бол!» формуласымен дәріптелген. Бұл формуланың мәні – адамзат деген атаққа лайық бол, дүниеге, әлемге тек пайдаң тисін, жақсы-жаманды ажырата біл, дүние қума, рухани бай бол дегені. Абайдың тағы бір терең тағылымының бірі – «Толық адам» ілімін ұсынғандығы. Адамзат тарихындағы біртуар ақын, ұлы Абайдың сол ғылым-білімнің дамымаған кезеңіндегі тұжырымдарының – қазіргі ғалымдардың көзқарасымен ұштасуы – ақынның биік шоқтығын дәлелдей түседі.

Адам мәселесін қарастырғанда ақын рухани тұтастықты өзінің шығармаларына арқау етіп алады. Адамның рухани тұтастығы оның жан дүниесін мазалайтын барлық ойлардан арылып, өзінің ішкі әлемінде бүтіндік орнату арқылы келетін тәнінің тыныштығын рухани бастаулармен сусындату. Ақын Абайдың кез келген шығармасын алып қарасақ оның объектісі - адам екендігін байқаймыз. Адамтану, жеке тұлғаға деген көзқарас ақынның таңдамалы еңбектерінен әрдайым көрініс тауып отырған.

Зерттеу шарттары мен әдістері.

Ұлы ақын өзінің он жетінші қара сөзінде жүрек, қайрат, ақыл үшеуінің айтысып ғылымға жүгінгенін сөз етеді. Әр қайсысы өзінің артықшылығын сөз қылыпты: қайрат өзінің күш қуатының қатысуынсыз ешбір мәселенің шешілмейтінін алға тартса, ақыл білімді болғандықтан екеуіне қарағанда күштірек екенін айтады. Жүрек болса адам денесінің патшасы әділеттіліктің тазалықтың насихатшысы екендігін танытады. Сонда ғалым: «Әрқайсысың өз міндеттеріңді мүлтіксіз орындайсыңдар. Дегенмен мен жүректі жақтадым. Қалпыңды таза сақта, әрдайым турашыл бол, бірлікте әрекет етіп, әрдайым жүректің қалауын орында! Осы үшеуіңнің басыңды қоспақ менің ісім», - деген екен.

Осы қара сөздің өзінде өте терең философиялық мағына жатыр. Адамға екі түрлі нығымет беріледі дейтін болсақ, біреуі - тән, екіншісі – жан. Тән ол біздің сыртқы қабығымыз болса, жан оның ішін толтыратын мазмұны. Екеуін де тең етіп, максималды деңгейде алып жүру - міне өмірдің мәні осында. Себебі көп адам тек сыртқы болмысына ғана басымдылық беріп, материалдық құндылықтарды бәрінен жоғары етіп қояды. Құндылық — белгілі бір заттың маңыздылығы, керектігі делінген

уикипедия-ашық энциклопедиясынан алынған мәліметте. Күнделікті күйбең тіршілікпен жүріп, сол материалдың құндылықтың құлына айналғанын өздері де сезбей қалады. Оны көп адам біле бермейді. Тек солай болуы тиіс екен деп, енді бір нәрсеге қол жеткізсем, нағыз бақытты боламын деп жүре береді. Яғни өмірі автоматтандырылады. Қазіргі сәттен ләззат ала алмай, ертеңгі күннен кереметті күтеді. Өткен өмірдегі қателіктерін жиі есіне алып, өзегі өртеніп, қайғысын өзі үдете түседі. Дәл қазіргі сәттің билеушісі өзі екендігін, болашақ өзінің қолында екендігін түсінбейді. Суға кеткен адамның күйін кешіп, тырбандап тал қармай береді. Осылайша сыртқы қажеттіліктерін қанағаттандырамын деп жүргенде, ішкі әлемі жұтап, барған сайын әлсірей түседі. Қазіргі қоғамда адамдардың көпшілігі осы күйді басынан кешіріп өмір сүруде.

Тірі адамның жүректен аяулы жері бар ма? Рахымдылық, мейірбандылық, әр түрлі істе адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай оларға да болса игі еді демек - бұлар жүректің іс дейді Абай он төртінші қара сөзінде.

Хакім Абайдың «Жетінші сөзінде» жан мен тән құмарлығын, адамгершілік имандылық жолындағы асыл сапаларды дамытуға арналған ұлағаты қазіргі және болашақтағы ұлттық-отаншылдық, мемлекеттік мұраттардың орындалуына мәңгілік бағдар бола береді [2].

Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туылады: біреуі іпсем, жесем ұйықтасам деп тұрады. Бұлар тәннің құмары, тәннің құмары ғана қанғанда жан рахатын таба алмайды. Екіншісі: білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деп тұрады. Бұл жанның құмары. Жан рахатын табу үшін ол өзінің ең алғашқы жаратылған қалпында болуы тиіс. Джон Лок айтқандай бала туылған кезде оның жаны таза тақтадай кіршіксіз болып

туылады. Сол тақтаға не жазылса, соған сәйкес адамның жаны да өзгере береді. Алты жасқа дейін адамның түпсанасының негізі қалыптасады. Адамның келешекте қандай болатыны, сол түпсанаға жазылған мәліметтерден құралады. Баланың бойына жастайынан құндылықтарды, сүйіспеншілікті, адамгершілікті, руханилықты құю маңызды. Осы сынды қасиеттерді бойына жинақтаған кезде келешекте міндетті түрде ол құндылық тұлға тұрпатына әсер етеді.

Сондықтан таза жаратылыс - жанды яғни рухты үнемі тазартып, табиғи болмысына жақындатып отыру керек. Ол үшін жанның қажетін қанағаттандыру қажет. Жан туралы ғалымдар түрлі тұжырымдамалар беруде. Адамзат баласы көбінесе тәннің қалауын қанағаттандыруға ұмтылады, яғни ас-суын, киімін береді, ақыл-ой, байлық, мансап толықтыруға бар өмірлік күш-жігері мен қуатын арнайды. Ал жанының қалауы, ескерусіз қалады. Жан рахатын таппаған кезде, тыныштығын жоғалтқан кезде толыққанды кемелдене алмайды. Осындай тұжырымды қазіргі кезде көптеген психологтар дәлелдеп отыр. Ежелгі веда, упаншиад, будда ілімдерінде жанның кемелденуі туралы, жан дүниенің үйлесімділігімен өмір сүру туралы өте көп мәліметтер айтылады. Рухты қоршап тұрған, сыртқы денеміз ғана, оның қалауын орындап қою ғана жеткіліксіз, рухты танығанда ғана болмыстың мәні айшықтала түседі. Қасиетті Құран кәрімде де жүрекке тыныштық сыйлайтын аяттардың мағынасы мен дұрыстығы бүгінде ғаламдық заңдармен сияқты дәлелденіп отыр. Ми сана мен материяның арасындағы дәнекер болса, рух яғни жан адам мен Алланың арасындағы дәнекер. Сондықтан Құран аяттарында Аллаға иман келтіріңдер делінген. Канадалық танымал психолог коуч әрі

жазушы Джон Кехо өзінің әйгілі «Подсознание может все» атты еңбегінде бейсананың мүмкіндігінің шексіз екендігін айтылады [5]. Адам санасының игерілмеген, жұмбақ қырлары, жақсы ой мен жақсы сөз сөздің адам болмысына әсерін физик ғалымдар «кванттық ауысу» деген заңмен түсіндірсе, психологтар жақсы ой арқылы жағымды эмоциялар мен сезімдердің туындайтынын, олардың адам өмірін өзгертуге ықпалын дәлелдей түседі. Сол секілді Құран Кәрімдегі «Жақсы сөз сөйле, болмаса үндеме» деген хадис те осыны растайды. Дана халқымыз осынау ғылымның жетістіктерін бір-ақ ауыз сөзбен: «Жақсы сөз – жарым ырыс» деп сол кезеңде-ақ айтып кеткен болатын.

Абайдың көптеген шығармаларында идеализм көрініс береді. Идеализм – материалдық және һәм физикалық дүниеден тыс рухани әлем бар деген иланым [3].

Ұлы Абай өзінің «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» атты 1902 жылы жарық көрген өлеңінде Алланы Абсолют - шындық ретінде ұсынып, «Махаббатпен жаратқан адамзатты, «Сенде сүй, ол Алланы жаннан тәтті»... - деп махаббатың субъектісін - Алла етіп көрсетеді. Заманынан өн бойы озық, ұлы ақын адамгершілік, ізгілік, имандылық, тазалық, махаббатқа кенелгісі келген адам Алланы тануы тиіс екендігін тілге тиек етеді. Абайдың осы ойлары ортодоксиялық ислам шеңберінен туындаған.

Ақынның қара сөздері мен өлеңдерінде өмірдің бар болмысын ашушы ретінде толық адамды меңзейді. Толық адам Абайша айтқандай - рухани жетілген, жан-жақты дамып, жеке тұлға болып қалыптасқан, кемеліне келген адам. Яғни рухы мен тәнінің қажеттерін толық қанағаттандырған он жетінші қара сөздегі нұрлы ақылдың иесі. «Ақыл,

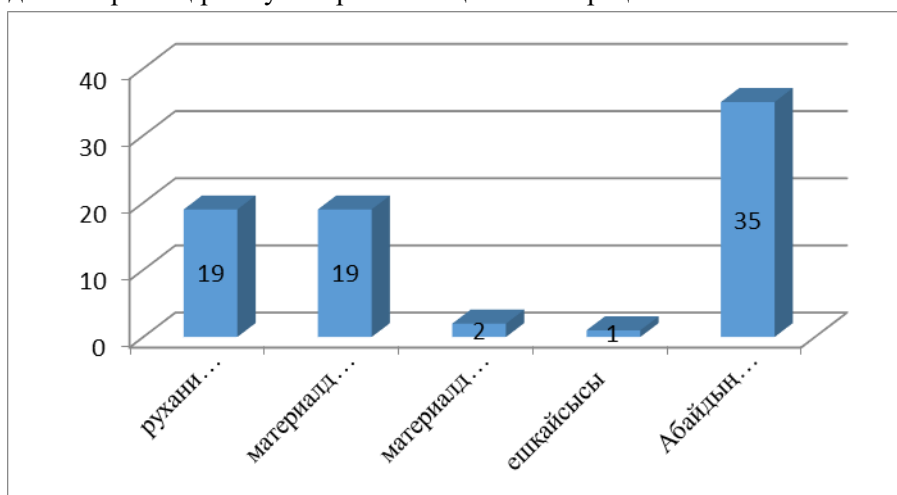
қайрат, жүректі бірдей ұста, Сонда толық боласың елден бөлек» - деп толық адамды сипаттайтын қасиеттерді атап өтеді.

Абайдың өте күрделі ілімі - камили инсани (кемелденген адам) қазіргі психолог ғалымдар мен зерттеушілердің еңбектеріндегі рухы мен тәнін меңгерген адам, жан тыныштығын тапқан адам. Адамзат өркениетінде, рухани тұрғыдан қасиеттерді - имандылық, білім, тәрбие, адамгершілік, құндылықтарды бойына сіңіріп, жетілдірген адам - Абай зерделеп, ұсынған «толық адам» ілімі.

Зерттеу нәтижелері. Абай мұраларын қаншалықты білетіндігі және оның мағынасын түсінетіндіктері туралы, жалпы құндылықтың өздерінің өміріндегі ролі туралы М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің

1-2 курс студенттері арасында тест жүргізілген болатын. Тест алуғағы мақсат жастардың қазіргі кезде құндылықтарды қалай бағалайтынын ұғыну болатын. 41 респондент тестке қатысты. Студенттердің жауаптары:

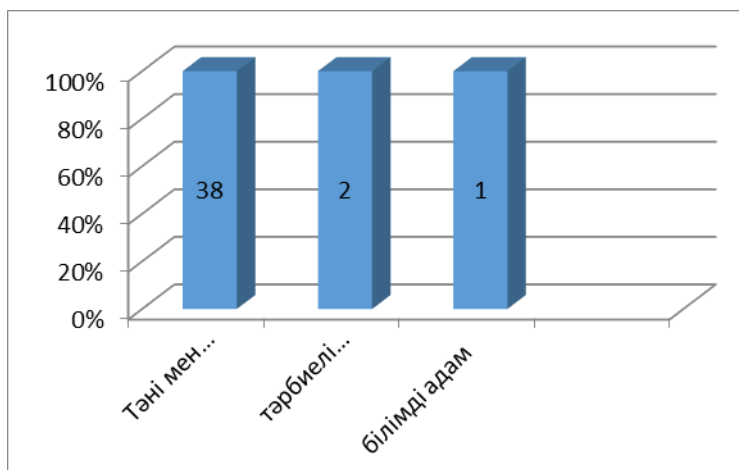
«Қай құндылықтың ролі зор сіз үшін?» деген сұраққа 19 студент 43,6 пайыз студент рухани құндылықты жоғары қоятынын белгілеген (сурет 1). Дәл сондай 19 студент екі құндылықты да, яғни материалдық пен рухани құндылықты да бірдей бағалайтынын көрсеткен. 2 студент 4,9 пайыз материалдық құндылықты, 1 студент 2,4 пайыз ешқайсысын таңдамаған. 35 студент Абай шығармаларының мағынасын терең түсінетінін және ондағы оймен толық келсетінін алға тартқан.

Сурет 1. Құндылықтың ролін талдау

Тағы да сол респонденттердің «Сіздің ойыңызша толық адам деген кім?» деген сұраққа берген жауаптарын қарастырып көрейік. «Тәні мен рухының қажеттіліктерін қанағаттандырған адам» деген жауапты 38 респондент - 92,7 пайызы таңдаған,

«тәрбиелі адам» деген жауапты 2 адам - 4,9 пайызы, 1 адам ғана - 2,4 пайызы білімді адамды толық адам деп белгілеген. Бұл жауаптарды саралай келе, жас буын өкілдері толыққанды қалыптасқан адам жайлы түсініктері бар деген қорытындыға келеміз.

Сурет 2. Толық адам сұрағының талдауы

Бұл көріністен не көреміз? Демек жас буынның құндылықтарға деген көзқарасы дұрыс деген қорытындыға келсек болады. Материалдық дүниеге қарағанда рухани байлықтың биіктігін түсінетін жастар өсіп келе жатқандығына куә боламыз. Немесе екеуін де қатар алып жүруге потенциалдары жететін жас буынды көріп отырмыз. Көңіл қуантарлық көрініс.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Жиырма бірінші ғасырдың ұрпақтары - цифрлы дәуірдің шарықтаған шағында дүниеге келгендіктен, технология құралдарды шебер меңгерген бүгінгіні жастары. Индиго балалар деп те аталатын жүр кейбір баспаларда. Ақыл-ойлары, сезімдері жақсы дамыған, жылдам қабылдайтын, еркіндікті қалайтын виртуалды әлемде жартылай өмір сүретін Z буынның өкілдері. Қазіргі ғасыр ақпарат ғасыры болғандықтан Z ұрпақтың өкілдері жылдам өзгеріске бейім, интеллекттері жақсы дамыған, талдау жасай білу қабілеттері жоғары, ішкі интуициялары сезімтал, ішкі потенциалдары өте мол. Тек сол жастардың бойындағы қабілеттерді байқап, рухани таза қалпын зиянды дүниелерден ластамауын қадағалау – бүгінгі күннің еншісінде. Өсіп келе жатқан жасампаз жастардың

санасы ашық болғандықтан, әр нәрсеге еліктегіш әрі тез қабылдағыш. Жастарды дұрыс бағыт көрсетіп отыру әрбір аға буын өкілдерінің дәл қазіргі уақыттағы қоғамға қосатын үлесі деп білер едім. Сонымен қатар білім беру үдерісінде жастарға рухани құндылықтарды дарыта отырып, тәрбие мен білім беру педагогиканың абзал міндеті. Қазіргі таңда кәсіби даярлығы бар педагогтар өскелең ұрпақтың тек біліміне ғана емес, жан-дүниесіндегі өзгерістеріне де көбірек көңіл аударса, бұл мәселені шешуде жетістікке жеткен болар едік.

Жастардың бойына қайрат құйып, білім мәдениетін қалыптастырудың, рухани тұрғыда дамытудың маңызы зор. Әлемді рухани құндылық құтқарады десек, білім мен тәрбие адамзат өмірінде қандай маңызды болса, рухани әлемді дамыту да соншалықты маңызды болмақ. Рухани құндылық - ол адам баласына тән тәрбие, жақсы қасиеттерді қалыптастыру, ішкі әлемінің қанағаттану сезімі, ішкі және сыртқы қажеттіліктерінің толық үйлесім тауып, қанағаттандырылуы.

Қорытынды. Абайдың шығармаларында қазақ ұлтының базалық құндылықтарының иерархиясы, руханияты мен идеологиясы тереңінен көрініс тапқан. Ақынның бай

мұрасындағы құндылықтар концепциясының келешек ұрпаққа берері мол. Абай Құнанбайұлының философиялық шығармаларының оқыту мен тәрбие үдерісінде жастардың бойына адамгершілік, адалдық, әдептілік, мейірімділік, еңбекқорлық, сабырлық, оқуға, білімді болуға талпыну және патриотизм сезімдерін дамытуға әсері мол. Әсіресе қазіргі ауыспалы әлемде жас ұрпақтың құндылық бағдарын айқындауда, дұрыс бағыт беруде Абай Құнанбайұлының бағалы мұрасы – өзектілігін жоғалтпайтын дүние.

Осы айтылғандарды саралай келе мынадай ұсыныс білдірер едім:

Абайдың мол мұрасын оқытуды жоғары оқу орнының жоспарына енгізу, сол арқылы жас ұрпақтың бойында рухани-адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру;

Дәстүрлі түрде әр студенттік топтардың жыл сайынғы оқу үрдісінде Абай шығармаларынан іс-шара өткізіп отыру.

Тек қана Абай шығармаларының ғана емес басқа да қазақ зиялыларының озық ойларын білім беру мен оқыту процесінде рухани құндылықты қалыптастыру үшін қолдану, қазақ педагогикасының жаңа бір белесіне көтерілуге септігін тигізеді демекпін.

Әдебиеттер тізімі

1. Дүйсенбаев, А. Тәрбие теориясы мен әдістемесі [Текст]: оқулық / А. Дүйсенбаев. - Астана: Фолиант, 2015.
2. Тебегенов, Т.С. Абайтану ұлағаты: жоғары және орта оқу орындарына арналған оқу құралы (2 басылым) [Текст]: оқу құралы / Т.С. Тебегенов. - Қарағанды: «Medet Group» ЖШС, 2016. - 265 б.
3. Райан Майкл «Әдебиет теориясы: Кіріспе» Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық. [Текст]: оқулық / Майкл Райан. – Астана, 2019.
4. Абай. Энциклопедия [Текст] /– Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, 2018.
5. Кехо Джон Квантовый воин: сознание будущего [Текст] / Кехо, Дж. ; Пер.с англ. И.В.Гродель. - Мн.: Попурри, 2021. - 224с.

Ж.С. Таджикибаева - Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, Казахстан

ВЛИЯНИЕ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИДЕЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ВЕЛИКОГО АБАЯ НА ПОДРАСТАЮЩЕЕ ПОКОЛЕНИЕ

Аннотация: В статье рассматриваются факторы, влияющие на формирование мышления подрастающего поколения, внутренние и внешние воздействия, материальные и духовные ценности. В том числе характеризуется важность содержания мыслей в творчестве Абая в формировании мировоззрения молодежи. Среди студентов было проведено исследование, где были представлены его результаты.

В статье «Влияние психолого-педагогических идей в произведениях великого Абая на подрастающее поколение» анализируются глубокие педагогические и психологические мысли, посвященные проблемам воспитания и образования в произведениях великого казахского поэта Абая Кунанбайұлы и рассматривается их влияние на воспитание подрастающего поколения. В стихах и назиданиях Абая широко освещаются вопросы нравственности, любви к знаниям и труду, духовного богатства и

моральных ценностей. Автор подчеркивает важность правильного воспитания подрастающего поколения через эти произведения, обеспечения их личностного развития. В статье раскрывается место педагогических и психологических подходов Абая в системе современного образования, значение его произведений с точки зрения глубокого понимания и воспитания души подрастающего поколения.

Ключевые слова: человек, Абай Кунанбайұлы, слова назидания, Джон Локк, духовные ценности, материальные ценности, идеализм, Джон Кехо, подсознание, Z поколение.

Zh.S.Tadjibaeva - M.Kh.Dulaty Taraz university, Taraz; Kazakhstan

THE INFLUENCE OF PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL THOUGHTS IN THE WORKS OF THE GREAT ABAI ON THE YOUNGER GENERATION

Abstract. The article discusses the factors affecting the formation of the mind of the younger generation, internal and external influences, material and spiritual values. In particular, the importance of the content of thoughts in the work of Abay in the formation of youth worldview is described. A study was conducted among students, the results of which were presented.

The article "The influence of pedagogical and psychological thoughts in the works of the great abai on the younger generation" analyzes deep pedagogical and psychological thoughts on the problems of upbringing and education in the works of the great Kazakh poet Abai Kunanbayuly and considers its impact on the education of the younger generation. In Abai's poems and words of edification, issues of morality, love of education and work, spiritual wealth and moral values are widely discussed. Through these works, the author emphasizes the importance of properly educating the younger generation, ensuring their personal development. The article reveals the place of Abai's pedagogical and psychological views in the modern education system, the essence of his works from the point of view of a deep understanding and education of the soul of the younger generation.

Keywords: human, Abay Kunanbayuly, words of edification, John Locke, spiritual values, material values, idealism, John Keho, the subconscious, Generation Z.

References

1. Duysenbaev, A. Tәрбие teoriyası men әdistemesi [Theory and methodology of education] [Text]: textbook / A. Duysenbaev. - Astana: Foliant, 2015.
2. Tebegenov, T. S. Abajtanu ғılaraty: zhоғary zhәне orta оқu оryndaryna арналған оқu қуғaly [Abay studies: manual for higher and secondary educational institutions (2 editions)] [text]: manual / T. S. Tebegenov. - Karaganda: Medet Group LLP, 2016. - 265 P.
3. Ryan Michael «Әdebiet teoriyası: Kirispe» Қазақ tilindegi 100 zhaңa оқuлық ["Literary Theory: An Introduction" 100 new textbooks in the Kazakh language] [Text]: textbook / Michael Ryan. - Astana, 2019.

4. Abay. Encyclopedia [text] /– Almaty: main editorial office of the "Kazakh encyclopedia", publishing house "Atamura", 2018.
5. Keho John The Quantum Warrior: Consciousness of the future [Text] / Keho, J.; Translated from English by I.V.Grodel. - Mn.: Medley, 2021. – 224 p.

26.11.24 ж. баспаға түсті
16.02.25. ж. түзетулермен түсті.
14.03.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме:

Таджибаева, Ж.С. Ұлы Абай шығармаларындағы педагогикалық-психологиялық ойлардың жас ұрпаққа әсері [Мәтін] / Ж.С. Таджибаева // Dulaty University Хабаршысы. – 2025. - №1. – Б. 124-131 <https://doi.org/10.55956/FYAP8854>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ҚАЗАҚ ТІЛІН ҮЙРЕТУДЕГІ АКАДЕМИЯЛЫҚ СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ӘДІС- ТӘСІЛДЕР

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ тілін оқытуда жазу және жазбаша сөйлеуді үйретудің ерекшеліктері қарастырылады. Жазу – күрделі тілдік қызмет түрі, ол студенттің тілдік дағдыларын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Жазу техникасын меңгеру үшін каллиграфия, графика және орфография сияқты негізгі дағдыларды дамыту қажет. Мақалада жазу мен жазбаша сөйлеуді үйретудің әртүрлі әдіс-тәсілдері, атап айтқанда, графикалық дағдыларды дамыту, жазбаша мәтіндерді дұрыс құрастыру және орфографиялық қателерді түзету мәселелері талқыланады. Жазбаша сөйлеуді дамытуда репродуктивті, репродуктивті-шармашылық және шығармашылық жаттығулардың маңыздылығы көрсетілген. Сонымен қатар, мақалада диктанттар, аннотациялар, рефераттар мен шығарма жазу сияқты жаттығуларды қолданудың тиімділігі сипатталып, жазбаша сөйлеуді дамытудың психологиялық аспектілері қарастырылады. Бұл зерттеу қазақ тілін үйренушілердің жазбаша дағдыларын жетілдіруде қолданылатын әдіс-тәсілдер мен құралдарды анықтауға көмектеседі және оқытушыларға практикалық ұсыныстар береді.

Тірек сөздер: жазбаша сөйлеу, қазақ тілі, оқыту әдістемесі, графика, каллиграфия, орфография, жазу техникасы, жазбаша жаттығулар, диктант, шығармашылық тапсырмалар.

Кіріспе. Жазу жазуды үйрететін сөйлеу әрекетінің күрделі түрі ретінде біз келесі аспектілерді айтамыз:

1) жазу техникасымен жұмыс істеу (яғни каллиграфиялық, графикалық және орфографиялық дағдыларды қалыптастыру);

2) зерттелетін тілдің графикалық коды арқылы семантикалық ақпаратты беру қабілетін дамыту, яғни.хат (т. б.).

Каллиграфия дағдыларын қалыптастыру әріптердің дұрыс жазылуымен және түсінікті жазумен байланысты. Графикалық дағдылар студенттердің зерттелетін тілдің негізгі графикалық қасиеттерінің жиынтығын, әріптерді, диакритикалық белгілерді игеруіне

байланысты (әріппен жазылған белгі, оны осы белгісіз басқаша оқу керек екенін көрсетеді, мысалы: е (орыс тілі) немесе с (чех тілі), й (неміс тілі). Орфографиялық дағдылар белгілі бір тілде қабылданған сөздерді жазу тәсілдерінің жүйесіне негізделген. Аталған дағдыларды игерудегі қиындықтар көп жағдайда ана тілі мен шет тілінің алфавиттері сәйкес келмейтіндігімен түсіндіріледі. Тыныс белгілері дағдыларын да ескеру қажет.

Жазбаша сөйлеу табиғаты бойынша қайталама, бірақ сонымен бірге бұл тілдің тәуелсіз материалдық формасы. Өзінің ерекшеліктерін дамыта отырып, ол ауызша сөйлеуге тән уақыттың,

кеңістіктің, модальділіктің, субъектінің, объектінің, предикаттың, себеп-салдарлық қатынастардың және т. б. бірдей семасиологиялық категорияларына сүйенді, бірақ сонымен бірге осы категорияларды білдірудің басқа құралдары мен тәсілдері пайда болды және дамыды, бұл олардың семантикасына әсер ете алмады (Мысалы, біз жазуда экспрессияны қалай білдіреміз? Қаріппен немесе леп белгісімен танданыз.)

Психологиялық тұрғыдан алғанда, ішкі сөйлеудің есту-моторлы бейнелерін және визуалды-қолмен бейнелеуді біріктірудің арқасында хатта білім, Дағдылар мен дағдыларды кешенді игеру қамтамасыз етіледі, яғни жазбаша сөйлеу құрылымы жағынан күрделірек, өйткені ол ауызша сөйлеуді қамтиды[1.215 б.].

Зерттеу әдісі және шарты. Бұл зерттеуде негізінен сапалық зерттеу әдістері қолданылды. Жазу дағдыларын үйрету процесінің ерекшеліктерін анықтау үшін әдістемелік талдау, салыстыру, бақылау және педагогикалық тәжірибе әдістері қолданылды. Сонымен қатар, теориялық талдау арқылы жазбаша сөйлеудің әдістемелік аспектілері қарастырылып, оны дамытудағы психоллингвистикалық және педагогикалық шарттар зерделенді. Жазу дағдыларын қалыптастырудағы әртүрлі жаттығулардың тиімділігі зерттелді, студенттердің жазбаша сөйлеу дағдыларын меңгеру деңгейі бағаланды.

Зерттеу жұмысы қазақ тілдерін үйрету бойынша мамандандырылған топтарда, гимназияларда және университеттерде өткізілген педагогикалық тәжірибелер негізінде жүргізілді. Зерттеу барысында түрлі деңгейдегі студенттердің жазбаша сөйлеу дағдыларын дамытуға арналған жаттығулар мен тапсырмалар қолданылды. Студенттерге жазу

техникасын меңгеруге бағытталған жаттығулар, орфография мен каллиграфияны дамытуға арналған тапсырмалар ұсынылды. Әр жаттығудың нәтижелері және олардың жазбаша сөйлеуді дамытудағы тиімділігі бағаланып, студенттердің тілдік дағдыларының деңгейі сараланды. Сонымен қатар, психологиялық және педагогикалық факторлар, олардың жазбаша сөйлеу дағдыларына әсері зерттелді.- наличие материально-технического и методического обеспечения (учебная и специализированная литература, доступ к библиотекам и компьютерным классам).

Зерттеу нәтижесі. Жазуды оқытудың лингвистикалық мазмұны жазуды қазақ тілін оқыту және үйрену құралы ретінде пайдалануға мүмкіндік береді. Маңызды компоненттер келесідей.

Біріншіден, бұл графика берілген жазудың барлық құралдарының жиынтығы. ЖОО-да оқытылатын тілдер: кириллица, ағылшын, неміс, француз, испан латын графикасын қолданады. Аталған тілдердің графикасы екі нұсқада бар: баспа және қолжазба. Олардың әрқайсысында өз кезегінде үлкен және кіші әріптер бар. Осылайша, әр графема алфавиттік бірліктер жиынтығымен ұсынылған. Баспа және жазбаша қаріптердің әріптерінің сызбаларын салыстыру кейбір графиктердің жақын сәйкестіктері бар екенін көрсетеді, ал басқаларында баспа және қолжазба нұсқалары бір-бірінен күрт ерекшеленеді. Тілдің дыбыстық жүйесі графикалық жүйеге қарағанда бай болғандықтан, тек бір дыбысқа сәйкес келетін әріптер өте аз.

Басқа әріптер сөздегі позицияға, сөз семантикасына және т.б. байланысты әртүрлі дыбыстарды жеткізе алады.

Екіншіден, жазуды оқытудың лингвистикалық мазмұнына емле-емле немесе нақты сөздерді жазу кезінде жазбаша белгілерді қолдану ережелері жүйесі жатады. Егер графика дыбысты немесе дыбыстық тіркесімді берудің бірнеше нұсқасына мүмкіндік берсе, онда емле әрқашан белгілі бір сөзді осы дыбыспен жеткізу үшін бір емлені қолданады, ол дұрыс деп танылады, ал басқалары қате.

Үшіншіден, каллиграфия жазба. Жазуды меңгеру әріптерді, сөз тіркестерін, сөйлемдерді, фразалық бірліктерді игеру арқылы жүзеге асырылатындықтан, аталған бірліктердің әрқайсысы тиісті жазба деңгейлері болып табылады.

Төртіншіден, жазбаша сөйлеу. Орыс және латын алфавиттерінің баспа белгілері жүйесін талдау олардың емлесі бойынша ішінара сәйкес келетін әріптер мен орыс тілдістуденттер үшін жаңа әріптер бар екенін көрсетеді. Ең типтік орфографиялық қателіктерге қазақ тіліндегі және Қазақ және орыс тілдеріндегі ұқсас әріптердің сызбалары жатады. Студенттер әріптердің сараланған бейнелерін көрмейді[2.1156].

Жазуды және жазуды үйренудегі жаттығулар

Жазуды үйрену кезіндегі жаттығулар және т.б.: репродуктивті, репродуктивті-өнімді және өнімді болып бөлінеді. Графиканы оқыту екі дағдыны меңгеруді қамтиды: әріптерді дұрыс бейнелеу және оларды сөзбен дұрыс байланыстыру (каллиграфия). Уақыттың жетіспеуіне байланысты орфографиялық оқыту, әдетте, қазақ тілін үйрену кезінде тәуелсіз Курс емес. Орфографияны ассимиляциялау материалдың кешенді берілуіне байланысты еріксіз жүреді. Жазуды және т. б. үйретуге арналған жаттығулардың тағы бір

классификациясы бар: дайындық және сөйлеу; сөйлеу УРУ және шынайы РУ болып бөлінеді. Жазуды үйрену туралы айтатын болсақ, біз жазу техникасын айтамыз:

1) графиканы, каллиграфияны меңгеруден. Жаттығулардың мысалдары: әріпті бірнеше рет, бас әріппен де, бас әріппен де жазыңыз, әріптерді алфавиттік ретпен орналастырыңыз және жазыңыз; 2) емлені меңгеру: дыбысты және оған сәйкес әріп тіркесімін табыңыз, жазыңыз және оқыңыз; тізімнен Ережеге сәйкес оқылмайтын сөздерді таңдаңыз, жетіспейтін әріптерді енгізіңіз, мәтінді жазыңыз

Зерттеу нәтижелерін талқылау. РР-ді оқыту кезінде сізге қолдау көрсету керек, мысалы, аннотацияны қалай дұрыс жасау керек: біз оның не екенін түсіндіреміз, содан кейін дайын үлгіні ұсынамыз, онымен жұмыс бар (біз клишелерді, уақытша формаларды, лексикалық бірліктерді және т.б. бөлеміз). Біз алгоритмге есеп береміз, "балық" жасаймыз (мәтіннің өзіне қатысты нәрсені алып тастаймыз), алгоритмді басқа мәтінмен толтыруды сұраймыз, содан кейін студенттер/студенттер өз аннотациясын жасайды.

Диктант-бұл ең сенімді бақылау, сонымен қатар жазу техникасын үйрету. Диктант болуы мүмкін:

есту; көрнекі (алдымен мәтін тақтаға жазылады және талданады, содан кейін өшіріледі, студенттер визуалды жадқа сүйене отырып, диктант бойынша жазады);

- көрнекі-есту (бір уақытта тақтаға жазылады және студенттерге нұсқау беріледі, содан кейін салыстырылады);

- өзін-өзі диктант (студенттердің жатқа білген мәтінін немесе өлеңін жазуы, бұл туралы алдын-ала ескерту керек);

- диктант-жүгіру. Жазуды және т. б. оқытуда жазбаша мәлімдеменің негізінде жатқан Дағдылар мен дағдыларды үйрететін дайындық жаттығулары да қолданылады: трансформациялар (алдымен сыныпта ауызша, содан кейін үйде жазбаша тапсырма ретінде), жаттығуларды қысу және кеңейту, баламалы алмастырулар (лексикалық және грамматикалық), сөйлемдер құрастыру (сөйлемдерден, жағдайлардан сөйлемдер құрастыру, білім беру және диалогты жазу), сұрақ-жауап (мысалы, мәтінге жазбаша түрде бес сұрақ қойыңыз), аударма (ана тілінен шет тіліне).

Сөйлеу жаттығуларының ерекшелігі-жазбаша мәлімдеменің мазмұнына назар аудару. Жазбаша жаттығулар ретінде презентациялар қолданылады [3.98б.].

Мәтіннің модификация дәрежесіне байланысты презентациялар үш түрге бөлінеді: кеңейтілген, қысылған, бос. Егжей-тегжейлі немесе мәтінге жақын презентация жазбаша тілді дамытудың тиімді құралдарының бірі болып табылады, дегенмен басқа презентациялармен салыстырғанда ол аз шығармашылық сипатта болады

Сығылған презентация мәтіндегі басты нәрсені бөліп көрсету және екінші ретті алып тастау қабілетімен байланысты, бұл мәтіннің (түпнұсқаның) мазмұнына және оның формасына бір уақытта назар аударуды қажет етеді.

Мәтінді қысқарту арқылы студент шығармашылықпен жұмыс істейді. Презентацияның бұл түрі сыни талдау немесе өзіндік бағалау, жеке фактілерді салыстыру немесе салыстыру, мазмұнды кеңейту немесе толықтыру және т. б. элементтерді қамтуы мүмкін.

Егжей-тегжейлі немесе мәтінге жақын презентация үшін баяндау немесе сипаттау сипатындағы үлгілерге артықшылық беріледі. Еркін

презентация мәтіннің тілдік жағын өзгертумен ғана емес, сонымен бірге мазмұнның белгілі бір модификациясымен де байланысты.

ЖОО-да жазуды және т.б. оқытудың ең көп таралған түрі-эссе. Хабарламалардың әр түрлі түрлерін құрастыру қабілетін қалыптастыру ойды білдіру тәсілдерін (сипаттау, баяндау, пайымдау) білуді және жазбаша хабарламаның мақсатты бағытына және оның түріне байланысты оларды біріктіре білуді қамтиды.

Эссе жазбаша жұмыстың ең қиын түріне жатады, өйткені ол басқалардың және өз ойларын жазбаша түрде білдіруге байланысты фактілерді немесе оқиғаларды өз бетінше таңдауды қамтиды. Ол үшін көлемі жағынан маңызды тілдік материалмен жазуда еркін жұмыс істей білу қажет.

Материалды ұсыну әдісіне сәйкес композициялар сипаттамалық, баяндау, эссе-пайымдау болуы мүмкін. Сипаттамалық сипаттағы эссе-бұл тақырыпты, пейзажды, жағдайды және т.б. ауызша сипаттайтын мәтін, сипаттамалық эссе ауызша әңгіме құрастырудан гөрі көп сөздерді қажет етеді, өйткені сипаттамада сипатталған заттың немесе құбылыстың белгілері мен қасиеттеріне көп көңіл бөлінеді [4.89 б.].

Эссе-баяндау уақыт бойынша әрекеттің немесе оқиғаның дамуын білдіреді. Баяндау, ең алдымен, сипаттау мен пайымдаумен салыстырғанда ойларды ұсынудың қарапайым тәсілі болып саналады, өйткені баяндау мәтініндегі баяндау дәйектілігі әдетте оқиғалардың нақты барысына сәйкес келеді; мұнда автордың көзқарасы ерекшеленбейді, фактілерді талдау жоқ. Әңгімеде оқиғаларды орналастыруда уақыттың реттілігін түсіну керек және іс-әрекеттің өзгеруіндегі дәйектілікті

көрсету керек, бұл көбінесе уақытты дұрыс қолданумен байланысты.

Оқиға туралы әңгіме ретінде баяндаудың ерекшеліктеріне оның құрамы кіруі керек, ол келесі нұсқаларға ие болуы мүмкін:

1) оқиғаның басталуы, оқиғаның дамуы, соңы;

2) кіріспе, түйін, түйін сәті, түйін, қорытынды.

Қорытынды. Жазбаша сөйлеу дағдыларын қалыптастыру қазақ тілін оқытуда маңызды рөл атқарады. Бұл зерттеу қазақ тілін үйренушілердің жазбаша сөйлеу дағдыларын дамытуда қолданылатын әдістер мен тәсілдердің тиімділігін көрсетті. Жазу дағдыларын қалыптастыру процесінде каллиграфия, графика және орфография сияқты негізгі компоненттер маңызды болып табылады. Әсіресе, жазу техникасы мен орфографиялық дағдыларды дамыту студенттердің дұрыс жазу қабілетін арттыруға септігін тигізеді [5. 225 б.].

Зерттеу барысында жазбаша сөйлеуді дамытуда репродуктивті және шығармашылық жаттығулардың маңызы ерекше екендігі анықталды.

Студенттердің жазбаша сөйлеу деңгейін арттыру үшін диктанттар, аннотациялар, рефераттар мен шығармалар сияқты жаттығулардың қолданылуы тиімді екендігі байқалды. Сонымен қатар, жазбаша сөйлеуді дамытудағы психологиялық және педагогикалық аспектілерді ескеру қажеттілігі маңызды. Студенттердің жазу дағдыларын қалыптастыру үшін түрлі жаттығулар мен тапсырмалар оқу процесіне интеграциялануы тиіс, өйткені бұл олардың тілдік дағдыларын кешенді түрде дамытады.

Қорытындылай келе, қазақ тілін үйретудегі жазбаша сөйлеу дағдыларын дамытуда қолданылатын әдіс-тәсілдер студенттердің коммуникативтік құзыреттілігін жетілдіруге және тіл үйренушілердің жазбаша қарым-қатынас дағдыларын нығайтуға бағытталған болуы керек. Оқытушыларға тиімді әдістерді қолдану арқылы студенттердің жазбаша сөйлеу деңгейін арттыруға мүмкіндік беріледі.

Әдебиеттер тізімі

1. Лысакова, И.П. Методика обучения русскому языку как иностранному: учеб.пособие [Текст] / И.П. Лысакова, Г.М. Васильева, С.А. Вишнякова. - М.: Русский язык. Курсы, 2019. – 320 б.
2. Дейкина, А.Д. Аксиологические аспекты методики преподавания русского языка (профессиональный и общеобразовательный уровни) [Текст] / А.Д. Дейкина, А.П. Еремеева, Л.А. Ходякова, В.Д. Янченко // Материалы Международной научно-практической конференции. М.: МПГУ, Ярославль: Ремдер, 2009. – 496 б.
3. Дейкина, А.Д. Воспитание национального самосознания при обучении родному языку [Текст] / А.Д. Дейкина // Русский язык в школе, 1993. - № 5. – 5-8, 136.
4. Лебединский, С.И. Методика преподавания русского языка как иностранного: учебное пособие [Текст] / С.И. Лебединский. - Мн.: 2011. – 309б.
5. Дейкина, А.Д. Формирование языковой личности с ценностным взглядом на русский язык: методологические проблемы преподавания русского языка: Монография [Текст] / А.Д. Дейкина. - Оренбург: ООО «Агентство «Пресса», 2009. – 305 б.
6. Черникова, Е.А. Электронное обучение РКИ: проблемы и перспективы [Текст] / Е.А. Черникова. - М.: Просвещение, 2018.

Айнакулова Ж.Е.- Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, Казахстан

МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ, ПРИМЕНЯЕМЫЕ В РАЗВИТИИ НАВЫКОВ АКАДЕМИЧЕСКОЙ РЕЧИ ПРИ ОБУЧЕНИИ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. В статье рассматриваются особенности обучения написанию и письменной речи при обучении казахскому языку. Написание – это сложный вид речевой деятельности, играющий важную роль в формировании языковых навыков учащегося. Для освоения техники письма необходимо развивать основные навыки, такие как каллиграфия, графика и орфография. В статье обсуждаются различные методы и подходы к обучению написанию и письменной речи, в том числе развитие графических навыков, правильное построение письменных текстов и исправление орфографических ошибок. Рассматривается значимость репродуктивных, репродуктивно-творческих и творческих упражнений в развитии письменной речи. Также в статье описана эффективность применения таких упражнений, как диктанты, аннотации, рефераты и сочинения, а также рассмотрены психологические аспекты развития письменной речи. Это исследование помогает определить методы и инструменты, используемые для совершенствования письменных навыков изучающих казахский язык, и дает практические рекомендации преподавателям.

Ключевые слова: письменная речь, казахский язык, методика обучения, графика, каллиграфия, орфография, техника письма, письменные упражнения, диктант, творческие задания.

Zh.E. Ainakulova - M.Kh. Dulaty University, Taraz, Kazakhstan

METHODS AND TECHNIQUES USED IN THE DEVELOPMENT OF ACADEMIC SPEECH SKILLS IN TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The article discusses the features of teaching writing and written speech in the process of teaching the Kazakh language. Writing is a complex form of speech activity that plays an important role in the formation of language skills in learners. To master the technique of writing, it is necessary to develop basic skills such as calligraphy, graphics, and orthography. The article examines various methods and approaches to teaching writing and written speech, including the development of graphic skills, correct construction of written texts, and correction of orthographic errors. The significance of reproductive, reproductive-creative, and creative exercises in the development of written speech is discussed. The article also describes the effectiveness of exercises such as dictations, annotations, abstracts, and essays, as well as the psychological aspects of developing written speech. This research helps to identify the methods and tools used to improve the writing skills of learners of the Kazakh language and provides practical recommendations for teachers.

Keywords: written speech, Kazakh language, teaching methods, graphics, calligraphy, orthography, writing technique, written exercises, dictation, creative tasks.

References

1. Lysakova, I.P. Metodika obucheniya russkomu yazyku kak inostrannomu: ucheb.posobie [Methodology of teaching Russian as a foreign language: textbook.the manual] [Text] /

- I.P. Lysakova, G.M. Vasilyeva, S.A. Vishnyakova. - M.: Russian language. Courses, 2019. – 320 b.
2. Deikina, A.D. Aksiologicheskie aspekty metodiki prepodavaniya russkogo yazyka (professional'nyj i obshcheobrazovatel'nyj urovni) [Axiological aspects of the methodology of teaching the Russian language (professional and general education levels)] [Text] / A.D. Deikina, A.P. Eremeeva, L.A. Khodyakova, V.D. Yanchenko // Materials of the International Scientific and Practical Conference. Moscow: Moscow State University, Yaroslavl: Remder, 2009. – 496 b.
 3. Deikina, A.D. Vospitanie nacional'nogo samosoznaniya pri obuchenii rodnomu yazyku [Education of national self-awareness in teaching the native language] [Text] / A.D. Deikina // Russian language at school, 1993. - № 5. – 5-8, 13b.
 4. Lebedinsky, S.I. Metodika prepodavaniya russkogo yazyka kak inostrannogo: uchebnoe posobie [Methods of teaching Russian as a foreign language: a textbook] [Text] / S.I. Lebedinsky. Russian Russian: 2011. – 309b.
 5. Deikina, A.D. Formirovanie yazykovoj lichnosti s cennostnym vzglyadom na russkij yazyk: metodologicheskie problemy prepodavaniya russkogo yazyka: Monografiya [Formation of a linguistic personality with a value-based view of the Russian language: methodological problems of teaching the Russian language: A monograph] [Text] / A.D. Deikina. Orenburg: Press Agency LLC, 2009. 305 b.
 6. Chernikova, E.A. Elektronnoe obuchenie RKI: problemy i perspektivy [Electronic learning of RCT: problems and prospects] [Text] / E.A. Chernikova. - M.: Prosveshchenie, 2018.

12.12.24 ж. баспаға түсті.

2.02.25. ж. түзетулермен түсті.

11.03.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме:

Айнақұлова, Ж.Е. Қазақ тілін үйретудегі академиялық сөйлеу дағдыларын дамытуда қолданылатын әдіс-тәсілдер [Мәтін] / Ж.Е.Айнақұлова // Dulary University Хабаршысы. – 2025. – №1.-Б. 132-138 <https://doi.org/10.55956/GBWR5287>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

THE STUDENTS' PERCEPTIONS OF USING SOCIAL MEDIA (INSTAGRAM) AS A WRITING TOOL IN EFL CLASSROOM

Abstract. *The purpose of this study is to discover how students view social media as a writing tool in classroom settings. This study uses qualitative research methods, such as focus groups and interviews, to investigate students' perspectives and comprehension of writing on social media platforms with an emphasis on English language acquisition. The literature study emphasizes the growing significance of technology in education as well as the possible advantages and difficulties of integrating social media. Instagram's visual format and ability to encourage creativity make it a promising tool for learning English. This study intends to provide instructors with useful techniques for incorporating social media platforms into language learning curriculum and equipping students for success in the digital age by gaining a knowledge of students' attitudes about these platforms as writing tools.*

Keywords: *Social Media, writing skills, students' perception, Instagram.*

Introduction. In modern educational settings, the addition of technology is prolific and is steadily reshaping the teaching methods and supplementing them with new and innovative ways of learning and interaction. Among the many other technologies the social media platforms had come to be known as efficient tools for interaction, joint work, and sharing of information, which have indeed reached every corner of the students' life. Social networks fragmented the daily routine of billions of people and play the role of communication tools, conduits to provide information and topics of one's interest. With Social Media everywhere, educators were forced to ponder how can the already trending platforms be used to make offline learning practices more efficient and engaging, especially addressing the problem of writing instruction. Nevertheless, while the interest in social media's integration of educational environments is growing, there is a lack of discernment in terms of how students think

the use of these networks as tools for writing should be implemented.

In recent years, there have been many papers investigating this topic and most scholars agree that SM for writing has been positively perceived by learners. The study (Akhiar et al., 2017) on university students' perceptions and attitudes towards using Instagram in English language writing showed that students had high positive perceptions and views towards using Instagram to improve their writing skills. Additionally, the study emphasized that most students favored using Instagram in writing classes and were willing to use it, despite potential limitations in facilities and internet access. This approach is also a good way to create fun classroom situations and help students be more creative, communicative, and collaborative with their peers when engaging in writing activities on the platform (Rosyida & Seftika, 2019).

This study aims to address this gap by conducting a comprehensive investigation, focusing on students' understanding of the

role of social media as writing tools in learning processes. The data will be used to carry out qualitative research which combines interactive interviews of semi-structured character and focus group discussions, the students' viewpoints, understanding and lived experiences of writing on social media platforms. For this particular case, we will be looking at social media for writing activities for developing English language comprehension; these include increased engagement, collaboration and accuracy to the negative side of using social media while in the university.

In addition, we will look at the students' attitudes towards social media as a writing tool for EFL and at what makes social networking more or less attractive to different students, namely their prior experiences with social media, personal liking, and the perceived applicability of given social platforms. The study of the intricate interconnection between the world-view of students, technological affordances, and teaching practices having as goal to provide decision-makers with the know-how that is required for the enhancement of the use of social media platforms is the purpose of this research.

Literature review. Social Media-Based Mobile Learning. According to El-Hussein and Cronje (2010), mobile learning occurs in settings and venues that consider the mobility of learners, technology, and learning. It is wireless, in which students employ technology and digital gadgets made for the general public (Gafni & Deri, 2012) to engage in learning (Traxler, 2007). According to Barhoumi and Rossi (2013), mobile learning is seen as a novel idea that encompasses a range of applications, learning processes, and learning methodologies. As mobile technology for education is now widely used in international universities for online instruction, it is clear that students

depended on mobile devices (such as smartphones and tablets) and applications (like Facebook, Twitter, and Instagram) for both social and educational events (Jimoyiannis et al., 2013; Stockwell, 2008). Given the current state of technology advancement, social media platforms are crucial for mobile learning across a variety of professions. The usefulness of Facebook and Twitter for language acquisition has been the subject of numerous research, to the point where the word "Twitteracy" was created to illustrate how Twitter affects literacy (Aydin, 2014; Buga, Căpeneată, Chirasnel, & Popa, 2014; Greenhow & Gleason, 2012).

The positive aspects of social media in language learning have been discussed in these studies (Eren, 2012; Shih, 2011, 2013); Facebook's capacity to foster positive relationships between students and teachers (Aydin, 2014; Ekoc, 2014); the creation of knowledge on Facebook (Idris & Ghani, 2012); Facebook's capacity to promote incidental language skill acquisition (Adi Kasuma, 2017; Kabilan, Ahmad, & Abidin, 2010); and the opportunities Facebook provides for language teachers (Mahadi & Ubaidullah, 2010).

The potential for students to learn incorrect language productions in an online environment (Kabilan, Ahmad, & Abidin, 2010); additional tasks for teachers who must oversee the appropriateness of language and content (Gettman & Cortijo, 2015; Teclehaimanot & Hickman, 2011); and privacy concerns are some of the drawbacks of social media in language learning. It is intended that these mobile learning resources would increase student motivation and effectiveness in the classroom. Since digital gadgets have given students a great deal of power, it is hoped that students would use Instagram and other SM more actively and more involved in language learning. Teachers must

contextualize their use of social media in the classroom to fit the requirements and learning styles of their students as well as the predetermined curricula (Kent & McNergney, 1999). Instagram is a smartphone software that lets users take and distribute photos and videos to their followers (Instagram, 2015). It is the app with the fastest growth currently, and people love using it for one-minute films and creative photos with captions. The most popular SNS, according to Knight-McCord et al. (2016), is Instagram, which is followed by Facebook and Snapchat. Instagram is the eighth most popular social media platform globally, according to eBizMBA (2016), and it keeps becoming better by adding new features. Live video broadcasting on Instagram Stories has been available since May 2016 and is viewable for a full day. Both internet companies and teens find it popular. Another feature is Momentary Messages, which, after viewed by the recipients, removes any sent photos or videos.

Instagram is mostly used by students aged between 19 and 25. Through text-assisted images and videos, they can share their ideas and emotions in a private setting on the SNS. Most Instagram users visit the platform every day. While there is not as much scholarly research on Instagram as there is on Facebook, Al-Ali (2014) discovered that the social media platform was utilized for two writing exercises and a vacation project in ESL lessons. The findings demonstrated that, despite their initial lack of enthusiasm, the students eventually came around to the notion when they were urged to use their creativity to complete the writing assignments.

English Language Learning and Mobile Learning

The current study looks at how students utilize Instagram for writing in the English language. A strong grasp of English is essential for progressing in school and in

the workplace. The four language abilities that are typically centralized are speaking, writing, listening, and reading. Writing and speaking, on the other hand, demand that students produce language and are frequently difficult. Reading and listening are seen as receptive skills where students absorb information (Harmer, 2007). However, according to Su (2007), these abilities are incorporated into language and are dependent on one another. Digital literacy and online communication are two more skill sets that need to be addressed in language classrooms due to the advancement of technology. Writing is far more difficult, complex, and challenging to master than speaking for English as a Second Language (ESL) and English as a Foreign Language (EFL) learners because it requires them to create and organize ideas into understandable texts in addition to using proper handwriting, spelling, flow, and punctuation (Myles, 2002; Richards & Renandya, 2002; Harmer, 2007; Alsamadani, 2010; Adas & Bakir, 2013). For instance, when requested to participate in writing evaluations, a group of ESL students experienced writing difficulties that overwhelmed them (Fadda, 2012).

Essays can be broadly classified into four categories: explanatory, persuasive, descriptive, and narrative. In order to properly communicate their ideas and convey their intentions, students must be able to appropriately articulate their feelings and thoughts in writing. Essay writing demands the author's imagination to use the right adjectives to describe people, places, and things in an engaging way. Having a tool to make the process easier could lessen the difficulty of writing in a foreign language (Alsalem, 2013). Instagram was selected as the writing medium for this study in order to take use of its advantages. Prior research has shown that the use of technology in language classes, particularly in higher education

institutions, has a good effect (Ekoc, 2014; Eren, 2012; R.-C. Shih, 2011). Instagram is expected to encourage students to write in English both formally and informally as it fosters descriptive language as well as cultural knowledge and competency (Lomicka and Lord, 2009).

Conclusion. In conclusion, research into social media-based language learning shows a changing environment where technology and education converge to provide innovative learning possibilities. The literature highlights the potential of these tools in improving language acquisition and communication skills, from the fundamental knowledge of mobile learning to the complex nuances on the role of social media platforms like Facebook, Twitter, and Instagram. While there are clear benefits to using social media for language learning, such as more student engagement and unintentional skill development, it's important to be aware of the drawbacks as well, as the possibility of incorrect language productions and privacy

issues. Nonetheless, these platforms can be useful tools for encouraging students' language and cultural competency when properly contextualized and guided by teachers.

In particular, Instagram shows promise as an aid for learning English since it provides a visually stimulating environment that encourages creativity and descriptive language. Teachers can design dynamic learning experiences that empower students to effectively express themselves in English, both formally and informally, by utilizing Instagram's characteristics.

It is essential for educators to modify their teaching strategies in order to successfully integrate these digital tools as technology advances. Teachers can enable students to successfully negotiate the challenges of language acquisition in the digital age and prepare them for success in both the academic and professional domains by embracing social media-based learning.

References

1. Adas, D., & Bakir, A. (2013). Writing difficulties and new solutions: Blended learning as an approach to improve writing abilities Phd in teaching English language methods, AL-Quds Open University. *International Journal of Humanities and Social Science*, 3(9), 254–266.
2. Adi Kasuma, S. A. (2017). Four characteristics of facebook activities for English language learning: A study of Malaysian university students' needs and preferences. *Advances in Language and Literary Studies*, 8(3), 155. <https://doi.org/10.7575/aiac.all.v.8n.3p.155>
3. Akhiar A., Mydin A. & Akma S., Kasuma A.(2017). Students' perceptions and attitudes towards the use of Instagram in English language writing. *Malaysian Journal of Learning and Instruction (MJLI)*, Special issue on Graduate Students Research on Education, 47-72. <https://doi.org/10.32890/mjli.2017.7796>
4. Al-ali, S. (2014). Possible use of instagram as a language mLearning tool. *Issues and Trends in Educational Technology*, 2(2),1–16.
5. Alsaleem. (2013). The effect of WhatsApp electronic dialogue journaling on improving writing vocabulary word choice and voice of EFL Undergraduate Saudi students. *Arab World English Journal*, 4(3).
6. Alsamadani, H. A. (2010). The relationship between Saudi EFL students' writing competence, L1 writing proficiency. *European Journal of Social Sciences*, 16(1), 53–64.
7. Aydin, S. (2014). Foreign language learners' interactions with their teachers on Facebook. *System*, 42(1), 155–163. <https://doi.org/10.1016/j.system.2013.12.001>
8. Barhoumi, C., & Rossi, P. G. (2013). The Effectiveness of the instruction oriented hypertext systems compared to direct instruction in e-learning environment. *Contemporary Educational Technology*, 4, 281–308.
9. Buga, R., Căpeneată, I., Chirasnel, C., & Popa, A. (2014). Facebook in foreign language teaching – A Tool to improve communication competences. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 128, 93–98. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.03.124>
10. eBizMBA, (2016). Retrieved from <http://www.ebizmba.com/articles/social-networking-websites>

11. Ekoc, A. (2014). Facebook groups as a supporting tool for language classrooms. *Turkish Online Journal of Distance Education*, 15(3), 18–26.
12. El-Hussein, M. O. M., & Cronje, J. C. (2010). Defining mobile learning in the higher education landscape. *Educational Technology & Society*, 13 (3), 12–21.
13. Eren, Ö. (2012). Students' attitudes towards using social networking in foreign language classes: A Facebook example. *International Journal of Business & Social Science*, 3(20), 288–294. Retrieved from <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=bth&AN=87646759&lang=fr&site=ehost-live>
14. Fadda, H. Al. (2012). Difficulties in academic writing: From the perspective of King Saud university postgraduate students. *English Language Teaching*, 5(3), 123–130.
15. Gafni, R., & Deri, M. (2012). Costs and benefits of Facebook for undergraduate students. *Interdisciplinary Journal of Information, Knowledge, and Management*, 7, 45–61.
16. Gettman, H. J., & Cortijo, V. (2015). “ Leave Me and My Facebook Alone !” Understanding college students' relationship with facebook and its use for academic purposes. *International Journal for the Scholarship of Teaching and Learning Article*, 9(1), Article 8. Retrieved from <http://digitalcommons.georgiasouthern.edu/ij-sotl/vol9/iss1/8>
17. Greenhow, C., & Gleason, B. (2012). Twitteracy: Tweeting as a new literacy practice. *The Educational Forum*, 76(November), 463–477. <https://doi.org/10.1080/00131725.2012.709032>
18. Harmer, J. (2007). *The practice of English language teaching* (4th ed.). London: Longman.
19. Idris, H., & Ghani, R. A. (2012). Construction of knowledge on facebook. *3L: Language, Linguistics, Literature*, 18(3), 61–72.
20. Instagram. (2015). Available online. Retrieved from <https://instagram.com/press/>
21. Jimoyiannis A., Tsiotakis P., Roussinos D., & Siorenta A. (2013). Preparing teachers to integrate Web 2.0 in school practice: Toward a framework for Pedagogy 2.0. *Australasian Journal of Educational Technology*, 29(2), 248–267.
22. Junco, R., Heiberger, G., & Loken, E. (2011). The Effect of Twitter on College Student Engagement and Grades. *Journal of Computer Assisted Learning*, 27, 119–132. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2729.2010.00387.x>
23. Kabilan, M. K., Ahmad, N., & Abidin, M. J. Z. (2010). Facebook: An online environment for learning of English in institutions of higher education? *Internet and Higher Education*, 13(4), 179–187. <https://doi.org/10.1016/j.iheduc.2010.07.003>
24. Kent, T., & McNergney, R. (1999). *Will technology really change education?* Thousand Oaks, CA: Corwin Press, Inc.
25. Knight-McCord, J., Cleary, D., Grant, N., Jumbo, S., Lacey, T., Livingston, T., Emanuel, R. (2016). What social media sites do college students use most? *Journal of Undergraduate Ethnic Minority Psychology*, (October 2015), 21–26.
26. Lomicka, L. & Lord, G. (2009). *The next generation: Social networking and online collaboration in foreign language learning*. San Marcos, TX: Computer-Assisted Language Instruction Consortium (CALICO).
27. Mahadi, N., & Ubaidullah, N. H. (2010). Social networking sites: Opportunities for language teachers. *International Journal of Learning*, 17(6), 313–324. Retrieved from <http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-79955896947&partnerID=40&md5=9c5de320eea50ee59c249f62c89f3e75>
28. Myles, J. (2002). Second language writing and research: The writing process and error analysis in student texts. *Teaching English as a Second or Foreign Language Journal (TESL-EJ)*, 6 (2), (A-1).
29. Rosyida E., & Seftika S. (2019). INSTAGRAM AS SOCIAL MEDIA FOR TEACHING WRITING. *MR | Jurnal Smart*, 5, 60- 70. <https://doi.org/10.52657/js.v5i1.831>
30. Shih, R.-C. (2011). Can Web 2.0 technology assist college students in learning English writing? Integrating “Facebook” and peer assessment with blended learning. *Australasian Journal of Educational Technology*, 27(5), 829–845. <https://doi.org/10.14742/ajet.v27i5.934>
31. Shih, R. C. (2013). Effect of using facebook to assist English for business communication course instruction. *Turkish Online Journal of Educational Technology*, 12(1), 52–59.
32. Teclehaiannot, B., & Hickman, T. (2011). What students find appropriate. *Tech Trends*, 55(3), 19–30. <https://doi.org/10.1007/s11528-011-0494-8>
33. Traxler, J. (2007). Defining, Discussing and evaluating mobile learning: The Moving finger writes and having writ... *The International Review in Open and Distance Learning*, 8, 1-13.

С. Абдырахимова – SDU University, Қаскелең, Қазақстан

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІ (INSTAGRAM) АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ЖАЗУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ ПАЙДАЛАНУҒА КӨЗҚАРАСЫ

Аңдатпа. Бұл зерттеудің мақсаты – студенттердің әлеуметтік желіні сыныптағы жазу құралы ретінде қолдануға деген көзқарасын анықтау. Бұл зерттеу студенттердің көзқарастары мен әлеуметтік желі платформаларындағы жазуды түсінуін зерттеу үшін фокус-топтар және сұхбаттар сияқты сапалы зерттеу әдістерін пайдаланады. Әдебиеттерді зерттеу білім берудегі технологияның өсіп келе жатқан маңыздылығын, сондай-ақ әлеуметтік медианы біріктірудің артықшылықтары мен қиындықтарын атап көрсетеді. Instagram-ның визуалды пішімі және шығармашылықты ынталандыру қабілеті оны ағылшын тілін үйренудің тиімді құралына айналдырады. Бұл зерттеу оқытушыларға әлеуметтік желі платформаларын шет тілдерді оқытудың оқу бағдарламасына енгізудің пайдалы әдістерін ұсынуға және студенттердің осы платформаларға жазу құралы ретінде пікірі туралы білім алу арқылы цифрлық ғасырда жетістікке жетуге мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: Әлеуметтік желі, жазу дағдылары, студенттердің қабылдауы, Instagram.

С. Абдырахимова – SDU University, Каскелен, Казахстан

ВОСПРИЯТИЕ СТУДЕНТАМИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ (INSTAGRAM) В КАЧЕСТВЕ ИНСТРУМЕНТА ПИСЬМА В КЛАССЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Цель этого исследования — выяснить, как учащиеся рассматривают социальные сети как инструмент письма в классе. В этом исследовании используются качественные методы исследования, такие как фокус-группы и интервью, для изучения точек зрения студентов и понимания, написанного на платформах социальных сетей с упором на изучение английского языка. В исследовании литературы подчеркивается растущая значимость технологий в образовании, а также возможные преимущества и трудности интеграции социальных сетей. Визуальный формат Instagram и его способность поощрять творчество делают его многообещающим инструментом для изучения английского языка. Это исследование призвано предоставить преподавателям полезные методы для включения платформ социальных сетей в учебную программу по изучению языка и подготовить студентов к успеху в цифровую эпоху путем получения знаний об отношении студентов к этим платформам как инструментам письма.

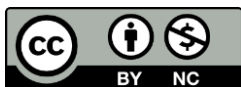
Ключевые слова: социальные сети, навыки письма, восприятие студентов, Instagram.

Received 17.07.24

Received in revised form 09.12.24

Accepted for publication 19.03.25

Cite the article: Abdyrakhimova, S. *The students' Perceptions of using Social Media (Instagram) as a writing tool in EFL classroom* / S. Abdyrakhimova // *Bulletin of Dulary University*. – 2025. – No.1. – p. 139-144 <https://doi.org/10.55956/WMEY7616>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Научная статья

МРНТИ 14.25.09

<https://doi.org/10.55956/CKKF1728>

А.А. Талапкерова *

Магистрант

Иссык-Кульский государственный университет им. К.Тыныстанова,

Каракол, Кыргызстан

talapkerovaalina@gmail.com

Н.И. Ибраева

Канд. биол. наук, доцент

Нарынский государственный университет им. С. Нааматова

Нарын, Кыргызстан

Г.Е. Сариева

Канд. биол. наук, доцент

Иссык-Кульский государственный университет им.

К.Тыныстанова,

Каракол, Кыргызстан

ВНЕДРЕНИЕ МЕТОДА ПРОЕКТНОГО ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ ЗООЛОГИИ

Аннотация. Статья посвящена внедрению проектного метода обучения на уроках зоологии. Методика была реализована среди учащихся 7Ж и 7Е классов, с количеством учащихся 35 и 36, соответственно. Целью исследования было развитие исследовательских навыков, критического мышления и интереса к зоологии с помощью внедрения проектного обучения. Было реализовано 2 учебных проекта, результаты которых проявились в виде формирования у учащихся навыков самостоятельного анализа, работы в команде, повышения интереса к изучению зоологии и исследовательской деятельности, а также применения знаний на практике.

Ключевые слова: проектное обучение, зоология, исследовательские навыки, учащиеся 7-х классов.

Введение. В современном мире, где глобализация влияет на все аспекты нашей жизни, образование становится ключевым инструментом, позволяющим каждому человеку адаптироваться к новым вызовам. В Национальной стратегии развития Кыргызской Республики на 2018–2040 годы подчеркивается, что система образования должна раскрывать способности каждого учащегося и готовить его к практической жизни [1]. С этим согласуется и Концепция развития образования в Кыргызской Республике на 2021–2030 годы, которая ставит задачу пересмотреть подходы к

обучению, делая акцент на критическом мышлении, креативности и самостоятельности учащихся [2]. Одним из методов, который эффективно помогает достигать этих целей, является метод проектов.

Проектное обучение представляет собой образовательный подход, в центре которого находится сам учащийся. Его цель - развитие самостоятельности, инициативности и креативности школьников через решение реальных задач. Этот метод позволяет не только усваивать теоретические знания, но и применять их на практике, создавая осязаемые результаты, будь то

видеоролик, план исследования или даже модель экосистемы [3].

Идеи проектного обучения впервые были сформулированы Джоном Дьюи, американским педагогом, в начале XX века. Он утверждал, что обучение должно быть ориентировано на деятельность и учитывать интересы учащихся. Современные исследования подтверждают, что этот метод стимулирует критическое мышление, развивает навыки работы в команде и повышает вовлеченность учеников в учебный процесс [4].

Однако метод проектов имеет и недостатки. Среди основных сложностей выделяют:

- Нехватку времени на полноценную реализацию проектов в рамках школьной программы;
- Сложности управления группами учащихся;
- Высокую степень самостоятельности, которая может быть непривычной для школьников [5].

Тем не менее, проектное обучение продолжает внедряться в образовательные системы по всему миру, поскольку его преимущества значительно перевешивают недостатки. В Кыргызстане очень мало информации об использовании проектного обучения в среднем или среднеспециальное образование. Только некоторые частные ВУЗы (АУЦА, УЦА) внедряют эту технологию через такие программы как Technovation Girls и т.п. Поэтому целью данного исследования было показать, как проектный метод обучения может быть внедрен в школьную программу обучения зоологии, повышая мотивацию учащихся и их интерес к предмету; оценить эффективность внедрения метода проектного обучения.

Материалы и методы. Проектное обучение вводилось в школе-гимназии №3 им. Жылкыадаг уулу Тилекмат Аке

г. Каракола Иссык-Кульской области Кыргызстана для учащихся 7-классов в период 1 и 2 четверти 2024-25 учебного года. В исследовании принимали участие все ученики, в 7 «ж» - 35 учеников, в 7 «е» - 36. С помощью самих учеников было выбрано два проекта: «Изучение жизни муравьев в формикарии» и «Калифорнийские черви: их роль в улучшении почвы».

Методы оценки эффективности внедрения проектного обучения:

1. Анкетирование учащихся до и после проекта. Оценивался уровень знаний о жизни муравьев, уровень осведомленности учащихся о важности сортировки отходов, а также отношение к проектной деятельности в целом.
2. Наблюдение за работой учащихся в процессе выполнения проекта. Фиксировались проявления навыков командной работы, активность и вовлеченность.
3. Анализ итоговых работ учащихся в виде групповой презентации. Рассматривались полнота, достоверность, уровень выступления, креативность и качество защиты презентации.

Результаты и обсуждение.

Практическая реализация проектов

Проект №1. «Изучение жизни муравьев в формикарии»

Участники проекта: учащиеся 7 «ж» класса.

Руководитель проекта: учитель биологии ШГ № 3 им. Жылкыадаг уулу Тилекмат Аке Талапкорова А. А.

Форма работы: групповая.

Продолжительность проекта: три месяца с 16.09.24 по 25.12.24.

Необходимые материалы и оборудование: готовый формикарий, стартовый набор колонии (одна матка и 30–40 рабочих муравьев), лупы, еда для муравьев, электронный дневник наблюдений.

Ход проекта: в рамках проекта в классе был установлен формикарий - специальная конструкция с прозрачными стенками и системой туннелей, адаптированная для наблюдений за жизнью муравьев (рисунок 1).

Колония была приобретена на ферме, где муравьев разводят для научных исследований. После заселения муравьев учащиеся распределили обязанности: уход за формикарием, поддержание влажности и температуры, а также ведение электронного дневника наблюдений за формикарием (см. приложение №1).

Спустя примерно 2 недели после начала эксперимента дети заметили появление первых кладок яиц, наблюдали за дальнейшим развитием личинок. Постоянно проводили пищевые и другие эксперименты, результаты которых фиксировались в дневнике. Учащиеся также изучали влияние изменений температуры и влажности на активность муравьев. Особое внимание привлекли наблюдения за социальным поведением: сплоченность при преодолении препятствий, забота о сородичах, чистоплотность и трудолюбие насекомых.

Рисунок 1.

Учащиеся 7 «ж» класса во время заселения муравьев в формикарий

В результате проекта учащиеся: собрали и заполнили дневник жизнедеятельности муравьев в искусственной среде, в котором отмечены явления кормления, общения, строительства, размножения (Приложение 1). При обсуждении деятельности учащиеся смогли самостоятельно рассказать о значимости муравьев для экосистемы; изучили их социальную структуру, этапы роста и развития; увидели, что муравьи действуют как единый коллективный организм ради процветания своей колонии.

Проект №2. «Калифорнийские черви: их роль в улучшении почвы»

Участники проекта: учащиеся 7 «е» класса.

Руководитель проекта: учитель биологии ШГ № 3 им. Жылкыайдар уулу Тилекмат Аке Талапкерова А. А.

Форма работы: групповая.

Продолжительность эксперимента: три месяца с 10.09 по 12.12.24 г.

Необходимые материалы и оборудование: контейнер для вермикомпоста, 10 кг чернозема, 1 кг калифорнийских червей.

Ход работы: Учащиеся подготовили контейнер, заполнив его черноземом, и заселили туда калифорнийских червей (см. рисунок 2). До начала эксперимента был замерен уровень pH почвы, который составил 7,2. В процессе работы учащиеся распределили роли: уход за червями, ведение дневника наблюдений, контроль кормления червей (использовали кожуру овощей и фруктов) и периодическое перемешивание чернозема. На протяжении трех месяцев наблюдался процесс разложения органических отходов и изменения структуры почвы.

Рисунок 2.

Кормление червей кожурой
фруктов

В результате: по завершении эксперимента был повторно замерен pH почвы, который снизился до 6,4. Это подтверждает эффективность процесса создания органического удобрения с помощью дождевых червей, изменяющих кислотность почвы. Учащиеся провели визуальный анализ вермикомпоста, сделали множество фотографий на разных стадиях его

готовности, самостоятельно изучили литературу и подготовили инструкцию по получению органического удобрения. Таким образом, учащиеся получили практические навыки в создании вермикомпоста, изучили его положительное влияние на почву и осознали важность рационального использования органических отходов.

В заключение был проведен анализ влияния проектной деятельности на успеваемость учеников и их исследовательскую активность.

Результаты внедрения метода проектного обучения:

- Улучшение практических навыков. Проектная деятельность позволила ученикам освоить новые навыки:

1. Создание гумуса (вермикомпост): в рамках проекта было произведено 4 кг гумуса с использованием пищевых отходов и калифорнийских червей (см. приложение №3). Ученики наблюдали за процессом разложения органики, что позволило лучше понять цикл переработки.

2. Формикарий: Ученики самостоятельно создали многочисленную муравьиную колонию, изучая поведение насекомых, их организацию и условия жизни.

- Развитие экологического сознания. Проекты усилили понимание важности защиты окружающей среды. По результатам анкетирования, проведённого после проекта о муравьях, 85% учеников отметили, что теперь они понимают роль муравьёв в экосистеме. До проекта эта цифра составляла лишь 40%.

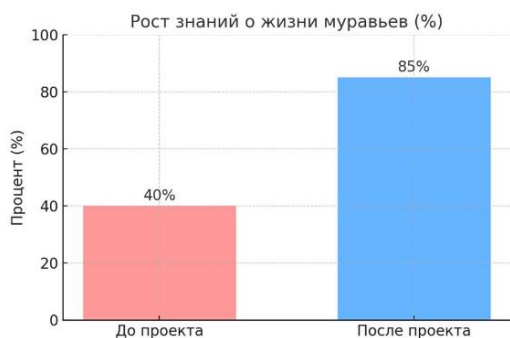

Рисунок 3.

Рост знаний учащихся 7-х классов о жизни муравьев

- Развитие навыков работы в команде. Ученики работали в малых группах, распределяя роли (например, ведение дневника наблюдения за формикарием, сортировка и измерение мусора, уход за червями). 90% учеников отметили, что проектная работа улучшила их навыки общения и совместной работы.

- Повышение мотивации и интерес. Участие в экологических проектах вызвало интерес к дальнейшему изучению экологии и зоологии. Средняя оценка за качество итоговых работ по проектам составила 4,8 из 5, что свидетельствует о высоком уровне подготовки и освоении учебного материала. По итогам анкетирования 80% учащихся отметили, что проектная деятельность была для них интересной и мотивирующей.

Заключение. Проектное обучение является эффективным методом

обучения, который помогает учащимся применять свои знания на практике, развивать навыки решения проблем, работы в команде и критического мышления. Оно также способствует развитию самостоятельности и исследовательского интереса учащихся. Плюсы проектного обучения включают активное участие детей в учебном процессе, возможность применения полученных самостоятельно знаний на практике, развитие коммуникативных навыков и подготовку к будущей карьере. Однако, для эффективной реализации проектного обучения требуется дополнительное время и усилия как со стороны преподавателей, так и со стороны учеников. С учетом всего вышесказанного, проектное обучение представляет собой ценный и, несомненно, необходимый для современной жизни метод обучения, который способствует креативному развитию учащихся, их осознанного отношения к учебе и выбору будущей профессиональной деятельности.

Рекомендуется продолжить применение проектного обучения в преподавании предметов биологического цикла.

Список литературы

1. Концепция развития образования в Кыргызской Республике на 2021–2030 годы [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://edu.gov.kg> Дата обращения: 08.12.2024
2. Национальная стратегия устойчивого развития Кыргызской Республики на 2018–2040 годы [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://nsur.kg> Дата обращения: 08.12.2024.
3. Богданова, Р.М. Основы проектной деятельности: учебное пособие [Текст] / Р. М. Богданова, В. Ю. Боев, В. А. Козловский и др. - Ростовский государственный экономический университет (РИНХ). – Ростов-на-Дону : Издательско-полиграфический комплекс РГЭУ (РИНХ), 2022. – 680 с. :
4. Носова, В. И. Проектное обучение: плюсы и минусы [Текст] / В. И. Носова // Молодой ученый. — 2023. — № 49 (496). — С. 192-193.

5. Российская школа страдает от метода проектов, а метод проектов – от российской школы [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://pedsovet.org/article/rossijskaa-skola-stradaet-ot-metoda-proektov-a-metod-proektov-ot-rossijskoj-skoly> Дата обращения: 08.12.2024

А.А. Талапкорова*, Г.Е. Сариева

К. Тыныстанов атындагы Ыстык-Көл мемлекеттік университети, Каракол, Кыргыз Республикасы

Н.И. Ибраева

С. Нааматов атындагы Нарын мемлекеттік университети, Нарын, Кыргыз Республикасы

ЗООЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА ЖОБАЛЫҚ ОҚЫТУ ӘДІСІН ЕНГІЗУ

Аңдатпа. Мақала зоология сабақтарында жобалық оқыту әдістерін енгізуге арналған. Әдіс 7Г және 7Е сынып оқушылары арасында жүзеге асырылды, олардың саны сәйкесінше 35 және 36 оқушы. Зерттеудің мақсаты жобалық оқытуды енгізу арқылы зерттеу дағдыларын, сыни ойлауды және зоологияға қызығушылықты дамыту болды. Екі оқу жобасы жүзеге асырылды, оның нәтижесі студенттердің өз бетінше талдау жасау, топпен жұмыс жасау дағдыларын дамытуда, зоологияны оқуға және зерттеу іс-әрекетіне қызығушылықтарын арттыруда, сондай-ақ алған білімдерін практикада қолдануда көрінді.

Тірек сөздер: жобалық оқыту, зоология, зерттеушілік дағдылар, 7-сынып оқушылары.

A.A. Talapkerova*, G.E. Sariyeva

K. Tynystanov Issyk-Kul State University, Karakol, Republic of Kyrgyzstan

N.I. Ibraeva - *S. Naamatov Naryn State University, Naryn, Republic of Kyrgyzstan*

IMPLEMENTATION OF THE PROJECT-BASED TEACHING METHOD IN ZOOLOGY LESSONS

Abstract. The article is devoted to the implementation of the project-based teaching method in zoology lessons. The methodology was implemented among students of grades 7G and 7E, with a number of students of 35 and 36, respectively. The purpose of the study was to develop research skills, critical thinking and interest in zoology through the implementation of project-based learning. Two educational projects were implemented, the results of which were manifested in the formation of students' skills of independent analysis, teamwork, increased interest in the study of zoology and research activities, as well as the application of knowledge in practice.

Key words: Project-based learning, zoology, research skills, 7th-grade students.

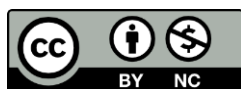
References

1. Konceptiya razvitiya obrazovaniya v Kyrgyzskoj Respublike na 2021–2030 gody [The concept of education development in the Kyrgyz Republic for 2021-2030] [Electronic resource] – Access mode: <https://edu.gov.kg> Date of request: 08.12.2024

2. Nacional'naya strategiya ustojchivogo razvitiya Kyrgyzskoj Respubliki na 2018–2040 gody [National Strategy of Sustainable Development of the Kyrgyz Republic for 2018-2040] [Electronic resource] – Access mode: <https://nsur.kg> Date of application: 08.12.2024.
3. Bogdanova, R.M. Osnovy proektnoj deyatel'nosti: uchebnoe posobie [Fundamentals of project activity: a textbook] [Text] / R. M. Bogdanova, V. Yu. Boev, V. A. Kozlovsky et al. - Rostov State University of Economics (RINH). Rostov-on-Don : Publishing and Printing Complex of the Russian State Economic University (RINH), 2022. 680 p. :
4. Nosova, V. I. Proektnoe obuchenie: plyusy i minusy [Project training: pros and cons][Text] / V. I. Nosova // Young Scientist. — 2023. — № 49 (496). — Pp. 192-193.
5. Rossijskaya shkola stradaet ot metoda proektov, a metod proektov – ot rossijskoj shkoly [The Russian school suffers from the project method, and the project method suffers from the Russian school] [Electronic resource] – Access mode: <https://pedsovet.org/article/rossijskaa-skola-stradaet-ot-metoda-proektov-a-metod-proektov-ot-rossijskoj-skoly> Date of request: 08.12.2024

*Поступило в редакцию 22.01.25
Поступило с исправлениями 25.01.25
Принято в печать 19.03.25*

*Ссылка на статью: Талапкорова, А.А. Внедрение метода проектного обучения на уроках зоологии [Текст] / А.А.Талапкорова, Н.И. Ибраева, Г.Е. Сариева // Вестник Dumaty University. – 2025. - №1. – С. 145-151
<https://doi.org/10.55956/CKKF1728>*

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Научная статья

МРНТИ 14.25.09

<https://doi.org/10.55956/FGXX5218>

А.А. Щиголева *

Магистрант

*Иссык-Кульский государственный университет им. К.Тыныстанова,
Каракол, Кыргызстан
x.x.0.alena.0.x.x@gmail.com*

Г.Е. Сариева

Канд. биол. наук, доцент

*Иссык-Кульский государственный университет им. К.Тыныстанова
Каракол, Кыргызстан*

ВНЕДРЕНИЕ МЕТОДА ПРОЕКТНОГО ОБУЧЕНИЯ ДЛЯ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ЕСТЕСТВОЗНАНИЯ И БИОЛОГИИ

Аннотация. В статье рассматриваются возможности применения проектного обучения на уроках естествознания и анатомии как эффективного метода активизации познавательной деятельности учащихся. Проекты проводили среди учащихся 5-х и 8-х классов. Целью внедрения проектного обучения было развитие исследовательских навыков, критического мышления и повышение интереса к естественным наукам. Было реализовано 3 учебных проекта, результатом которых стало повышение успеваемости, рост интереса к изучению естествознания и исследовательской деятельности, формирование у учащихся навыков самостоятельного анализа.

Ключевые слова: Проектное обучение, критическое мышление, учащиеся 5 и 8 классов, уроки биологии и естествознания.

Введение. Проектное обучение имеет множество преимуществ для развития критического мышления. Например, активация самостоятельной познавательной деятельности, при которой учащиеся учатся сами формулировать вопросы, ставить гипотезы, искать доказательства и проверять их [1]. Также у них развивается способность к анализу и синтезу информации, умение работать в группе, аргументировать, защищать свою точку зрения, а также работать с большим количеством источников информации [2]. Таким образом, внедрение методики проектного обучения способствует не только более глубокому усвоению знаний, но и позволяет учащимся проявлять активность, выражать свои мысли и в

ходе своих исследований развивать интерес к данному предмету.

Большое преимущество проектное обучение имеет на уроках биологии, так как учащиеся могут увидеть связь между теоретическими знаниями и практическими задачами, а также разносторонне изучать окружающий их мир [3]. Поскольку биология - это предмет, изучающий всё живое на нашей планете, учащиеся имеют широкий выбор в теме исследований, которые будут актуальны в том регионе, где проводятся исследования. Но этот метод имеет еще одно очень большое преимущество, он подходит для использования на различных предметах естественнонаучного цикла, таких как химия, физика, география и др., т.е.

может сочетаться с технологией STEM-образования.

Целью данной работы является подтверждение того, что проектное обучение не только благотворно подействует на учебный процесс, но и повысит успеваемость учащихся 5-х и 8-х классов школы-гимназии №11 г. Каракола Иссык-Кульской области Кыргызстана.

Материалы и методы. Проектное обучение вводилось в школе-гимназии №11 г. Каракола Иссык-Кульской области Кыргызстана для учащихся 5 и 8 классов в период 1 и 2 четверти 2024-25 учебного года. В исследовании принимали участие все ученики выбранных классов: в 5 «в» - 36 учеников, в 5 «г» - 37 учеников, в 5 «д» - 37 учеников, в 5 «е» - 37 учеников, в 5 «ж» - 34 ученика и в 8 «в» - 33 ученика. Проекты были проведены по темам: «Микроорганизмы вокруг нас», «Разнообразие водорослей водоемов Иссык-Кульской области» и «Изменения природы осенью».

Результаты и обсуждение.

Проект №1 - Тема: «Микроорганизмы вокруг нас и инфекционные болезни» Данный проект проводился учащимися 8 «в» класса по изучению микробов – потенциальных возбудителей инфекционных заболеваний. Форма работы групповая. Длительность эксперимента 2 недели. Необходимые материалы и

оборудование: чашки Петри с готовой питательной средой, ватные палочки.

Ход работы: учащиеся 1 группы проводят посевы методом отпечатка с поверхностей какого-либо объекта (парта, плинтус, ручки дверей, и др.). 2 группа проводит посев с личных вещей, а также с поверхности частей своего тела (ладоней, зубов, кожи головы за ушами, с телефона, с очков и др.). 3 группа оставляет чашки Петри на открытом воздухе на 20 минут в кабинете и коридоре. Все чашки Петри были подписаны и поставлены в теплое место на 2 дня. По истечению этого срока уже можно было зафиксировать наличие микроорганизмов, выросших на питательной среде. После этого следующие осмотры проводились через неделю и через 2 недели. В результате учащиеся на примере эксперимента убедились, что микроорганизмы, а именно бактерии, могут размножаться с очень большой скоростью, если условия для них благоприятны (рис.1). По прошествии 2 недель учащиеся решили выяснить, как на эти бактерии повлияют антибиотики. Мы растолкли несколько таблеток Пенициллина и посыпали этим порошком колонии бактерий. Спустя ещё 3 дня уже были видны результаты. Результаты были оформлены в виде таблицы (Таблица 1).

Таблица 1

Оформление результатов посевов

№	Группа	Время	Наличие микроорганизмов	Характеристики роста микроорганизмов
1	Группа №1	3 суток	6 видов колоний маленького размера	Активный
2		1 неделя	6 видов колоний, более крупного размера	Активный, занято почти все пространство посева
3		2 недели	8 колоний	Активный, колонии стали крупнее
4		После	Колонии, на которые попали	Рост остановился

Внедрение метода проектного обучения для развития критического мышления учащихся на уроках естествознания и биологии

		добавлени я антибиоти ков	антибиотики, подсохли и поменяли цвет	
1	Группа №2	3 суток	3-4 колонии, многочисленные, но маленькие	Активный
2		1 неделя	5 видов колоний разного размера	Активный, занято почти все пространство посева
3		2 недели	7 видов колоний разного размера	Активный, колонии стали крупнее
4		После антибиоти ков	Колонии, на которые попали антибиотики, подсохли и поменяли цвет	Рост остановился
1	Группа №3	3 суток	3 вида колонии. Преобладают колонии маленького размера	Активный
2		1 неделя	6 видов колоний	Активный, занято половина сектора
3		2 недели	7 видов колоний большего размера	Активный, колонии стали крупнее
4		После антибиоти ков	Колонии, на которые попали антибиотики, подсохли и поменяли цвет	Рост остановился

Проанализировав полученные данные, учащиеся составили «Микробиологические паспорта объектов в школе» в виде рефератов, в которых указали, сколько различных колоний они вырастили от различных объектов, чем отличаются эти колонии, как они росли и реагировали на добавление антибиотика. С этими рефератами все три группы активно участвовали на открытом уроке на тему «Инфекционные заболевания», где не только рассказали о самых распространённых инфекционных заболеваниях в Кыргызстане, но и предоставили результат своих исследований о том, как быстро размножаются бактерии и как на них влияют антибиотики (рис №2).

Рисунок 1

Учащиеся 8 (в) класса во время открытого урока

После представления результатов мы провели анализ выполнения проекта в каждой группе по следующим критериям (таблица 2).

Таблица 2

Критерии анализа выполнения проекта

Критерий	Уровень выполнения		
	хорошо	удовлетворительно	недостаточно
Участие в обсуждении			
Участие в выполнении			
Поиск литературы			

Оформление результатов			
Участие в презентации			

Анализ прошел очень активно, и этот момент эмоционально и конструктивно очень понравился учащимся, так как дал им возможность оценить свою работу по выполнению проекта самостоятельно и выявил, что внутри группы участники проекта выполняли разнообразные роли, но все они приложили свои усилия для достижения конечного результата.

Проект №2 Тема: «Разнообразие водорослей водоемов Иссык-Кульской области». Этот проект был посвящен знакомству с водорослями водоемов Иссык-Кульской области, а именно одноклеточными водорослями. Данный проект проводили учащиеся 5 «в», «г», «д», «е», и «ж» классов. Длительность проекта - 3 недели. Оборудование: микроскоп, образцы воды из разных водоёмов. Для проведения данного проекта потребовалось 3 занятия, в ходе которых учащиеся изучили под микроскопом одноклеточные водоросли, привезенные из разных водоёмов, и сравнили, как влияют на них условия среды обитания. Первая проба была взята с реки вблизи озера Иссык-Куль, вторая с налета на камнях из небольшой реки и третья со дна небольшого пресного озера. В период исследований из-за похолодания условия обитания водорослей немного менялись, и это повлияло на их количество. В ходе исследования, учащиеся ознакомились с микроскопом (рис. 2), впервые увидели клетки на примере одноклеточных водорослей (рис. 3), и самостоятельно постарались выяснить названия найденных водорослей с использованием интернета.

Рисунок 3

Работа с микроскопом учащихся 5 «в» класса по проекту «Разнообразие водорослей водоемов Иссык-Кульской области»

Так как эта исследовательская работа была первой для этих классов, то результаты их поиска были разными, результаты были обсуждены в классе и все найденные водоросли были описаны по внешнему виду, месту обитания и возможной роли в природе (Спирогира, Улотрикс, Пиннулярия, Цимбелла и др.). Данная работа вызвала большой эмоциональный и исследовательский интерес у учащихся, они проявляли активность на уроке, активно анализировали и обсуждали проделанную работу.

В результате учащиеся сделали конспект с описанием водоросли, ее места обитания, роли в водоеме. Такая аналитическая работа вызвала определенный интерес.

Проект №3 проводился с учащимися 5 классов на тему: «Изменения окружающей среды осенью». Каждый ученик самостоятельно провёл исследование по изменениям природы осенью, проанализировали материал и на уроке каждый поделился своими наблюдениями, тем самым дополняя исследования другого учащегося. Их наблюдения были оформлены в виде сочинений, что потребовало от учащихся не только умения сравнивать, строить логические цепочки, но и

исследовательских навыков поиска литературы, но и помогло развитию грамотной речи. В ходе работы были рассмотрены зеленые, желтые и сухие листья под микроскопом. В результате мы увидели крупные клетки у зеленых листьев, более вялые клетки у желтых

листьев, а сухие листья имели совершенно высохшие клетки. На уроке ученики активно выдвигали гипотезы о причинах пожелтения листьев, и в ходе обсуждения и исследования этого вопроса смогли получить ответы.

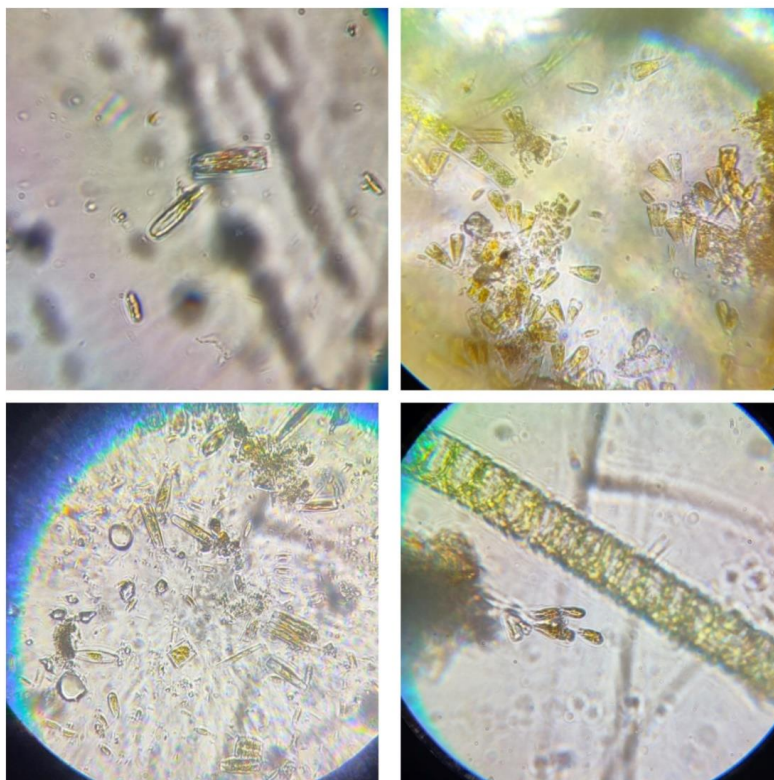

Рисунок 3

Водоросли из водоемов Иссык-Кульской области

В результате выполненных проектных работ у учащихся значительно повысился интерес к предмету, они стали более активными на уроках, участвовали в изучении новых тем, задавая вопросы и находя интересные факты, связанные с изучаемой темой. Такой метод обучения также повлиял и на более пассивных учащихся. С появлением интереса к изучаемому предмету те ученики, которые в начале года были не заинтересованы в уроках естествознания, стали не только готовиться к ним, но и старались

проявлять активность, задавая вопросы и выражая свое мнение касательно вопросов новой темы. Также ученики стали более свободно выражать свою точку зрения, формулировать более точно свои ответы, и некоторые из них увлеклись изучением окружающего мира в свободное от учебы время.

С учетом особенностей современных детей традиционные методики не позволяют им полностью раскрыть свой потенциал, а введение новшеств на уроках позволяет не только разнообразить учебный процесс, но и заинтересовать всех учащихся.

Если в начале первой четверти обучение проводилось более традиционным способом, то после введения таких проектных работ учащиеся смогли углубить свои знания в изучение окружающего их мира, а также получив заинтересованность в изучении данных предметов повысить свою успеваемость. Это можно наблюдать на примере результатов тестов, которые указаны на рисунке 4.

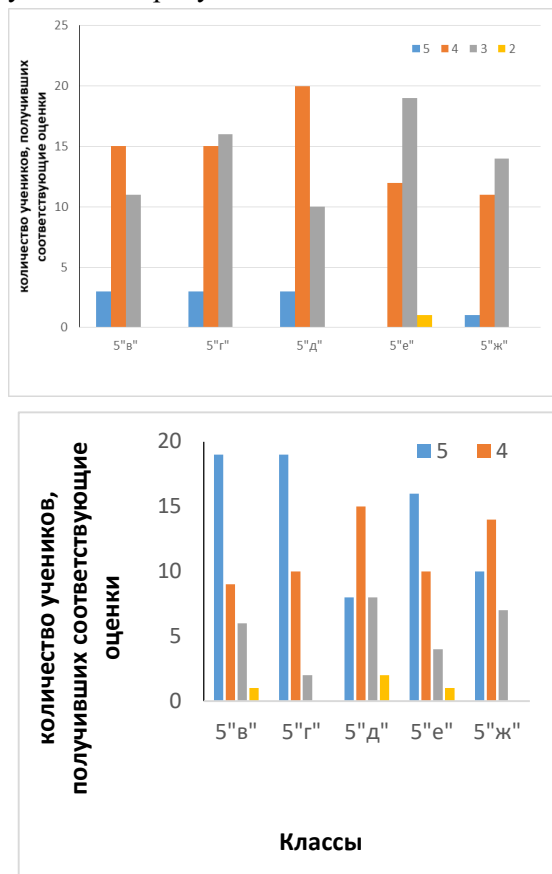

Рисунок 4

Результаты сдачи тестов до (вверху) и после (внизу) введения проектного обучения

Таким образом, метод обучения с использованием проектных работ выполнил следующие функции:

- обучающую (ученики через изучение живых объектов и явлений расширили свой кругозор),
- развивающую (ученики смогли анализировать, сравнивать, систематизировать и подбирать учебный материал),
- воспитывающую (ученики научились работать с приборами, поняли важность бережного отношения к природе и своей гигиене),
- контролирующую (ученики могли управлять и контролировать реализацию эксперимента)
- пробуждающую (учащиеся активно участвовали в проведении экспериментов и в последующем на занятиях).

Заключение. проектное обучение можно включать в проведение уроков по естествознанию и анатомии, так как оно не только понравилось и вызвало интерес у учащихся, но и благотворно повлияло на процесс обучения в целом. Учебные проекты не только способствует всестороннему развитию учеников, но и развивают в них навык самообразования. Этот метод можно использовать на многих уроках, что позволит разнообразить учебный процесс, позволит учащимся лучше усвоить материал и в нем, несомненно, можно задействовать межпредметные связи.

Список литературы

1. Проектная деятельность - средство саморазвития школьников [Электронный ресурс] - Режим доступа : <http://festival.1september.ru/articles/609092/>. Дата обращения: 15.12.24
2. Леонтович А. В. Подборка статей о практике организации исследовательской деятельности учащихся [Текст] / А.В. Леонтович // Завуч. - 2013. - № 1. - С. 25-31.
3. Медведева Е. Е. Проектная деятельность учащихся как средство формирования ключевых компетенций [Электронный ресурс]. - Режим доступа : <http://festival.1september.ru/articles/596218/>. Дата обращения: 15.12.24

4. Богданова, Р.М. Основы проектной деятельности: учебное пособие [Текст] / Р. М. Богданова, В. Ю. Боев, В. А. Козловский [и др.]. - Ростовский государственный экономический университет (РИНХ). – Ростов-на-Дону: Издательско-полиграфический комплекс РГЭУ (РИНХ), 2022. – 680 с.

А.А. Щиголева *, Г.Е. Сариева

К. Тыныстанов атындагы Ыстык-Көл мемлекеттік университети, Каракол, Кыргыз Республикасы

ЖАРАТЫЛЫС ТАНУ ЖӘНЕ БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНЫ ОЙЛАУЫН ДАМУ ЖОБАЛЫҚ ОҚЫТУ ӘДІСІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ

Аңдатпа. Мақалада оқушылардың танымдық белсенділігін белсендірудің тиімді әдісі ретінде жаратылыстану және анатомия сабақтарында жобалық оқытуды пайдалану мүмкіндіктері қарастырылған. Жобалар 5 және 8 сынып оқушылары арасында өткізілді. Жобалық оқытуды енгізудің мақсаты зерттеу дағдыларын, сыни тұрғыдан ойлауды дамыту және жаратылыстану ғылымдарына қызығушылықты арттыру болды. Үш білім беру жобасы жүзеге асырылды, нәтижесінде оқу үлгерімі жақсарды, жаратылыстану және ғылыми-зерттеу іс-әрекетін оқуға деген қызығушылық артты, студенттердің өз бетінше талдау дағдыларын қалыптастырды.

Тірек сөздер: Жобалық оқыту, сыни тұрғыдан ойлау, 5 және 8 сынып оқушылары, биология және жаратылыстану сабақтары.

A.A. Shigoleva *, G.E. Sariyeva

K. Tynystanov Issyk-Kul State University, Karakol, Republic of Kyrgyzstan

IMPLEMENTATION OF PROJECT-BASED LEARNING METHOD FOR DEVELOPING CRITICAL THINKING IN STUDENTS IN NATURAL SCIENCE AND BIOLOGY LESSONS

Abstract. The article examines the possibilities of using project-based learning in natural science and anatomy lessons as an effective method for activating students' cognitive activity. The projects were conducted among students in grades 5 and 8. The purpose of introducing project-based learning was to develop research skills, critical thinking, and increase interest in natural sciences. Three educational projects were implemented, which resulted in improved academic performance, increased interest in studying natural science and research activities, and the formation of independent analysis skills in students.

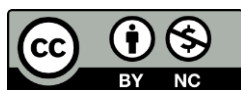
Keywords: Project-based learning, critical thinking, students in grades 5 and 8, biology and natural science lessons.

References

1. Proektnaya deyatel'nost' - sredstvo samorazvitiya shkol'nikov [Project activity - a means of self-development of schoolchildren] [Electronic resource] - Access mode: <http://festival.1september.ru/articles/609092/>. Date of request: 15.12.24
2. Leontovich A.V. Podborka statej o praktike organizacii issledovatel'skoj deyatel'nosti uchashchihsya [A selection of articles on the practice of organizing students' research activities] [Text] / A.V. Leontovich // Head teacher. - 2013. - No. 1. - pp. 25-31.
3. Medvedeva E. E. Proektnaya deyatel'nost' uchashchihsya kak sredstvo formirovaniya klyuchevyh kompetencij [Project activity of students as a means of forming key competencies] [Electronic resource]. - Access mode : <http://festival.1september.ru/articles/596218/>. Date of request: 15.12.243.
4. Bogdanova, R.M. Osnovy proektnoj deyatel'nosti: uchebnoe posobie [Fundamentals of project activity: a textbook] [Text] / R. M. Bogdanova, V. Yu. Boev, V. A. Kozlovsky et al. - Rostov State University of Economics (RINH). Rostov-on-Don : Publishing and Printing Complex of the Russian State Economic University (RINH), 2022. 680 p.

Поступило в редакцию 22.01.25
Поступило с исправлениями 25.01.25
Принято в печать 19.03.25

Ссылка на статью: *Щиголева, А.А. Внедрение метода проектного обучения для развития критического мышления учащихся на уроках естествознания и биологии [Текст] / А.А. Щиголева, Г.Е. Сариева // Вестник Dukat University. – 2025. - №1. – С.152-159*
<https://doi.org/10.55956/FGXX5218>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Б.Қ.Абралиева*

аға оқытушы

«Мирас» университеті

Шымкент қ., Қазақстан

botagoz.abralieva@mail.ru

М.А.Усербаева

аға оқытушы

«Мирас» университеті

Шымкент қ., Қазақстан

malika.userbaeva.2016@mail.ru

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ КӨМЕГІМЕН ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДАҒЫ ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕР

Аңдатпа. Мақала тіл үйренуде жасанды интеллектті (ЖИ) қолданудың жаңа мүмкіндіктері мен тәсілдерін қарастырады. Бұл әдістер студенттерге тіл үйрену процесінде белсенді қатысуға мүмкіндік береді, сонымен қатар үйрену сапасын арттырады. ЖИ құралдары, мысалы, автоматтандырылған аудармашылар, тілдік модельдер, дауыстық тану және мәтіндермен жұмыс істеу мүмкіндіктері арқылы білім алушылардың сөздік қорын, грамматикалық дағдыларын және сөйлеу қабілеттерін жетілдіруге көмектеседі. Мақалада интерактивті әдістердің тиімділігі мен олардың білім беру саласындағы ролі талданады, сондай-ақ тіл үйрену процесін қызықты әрі тиімді ету үшін ЖИ-дің потенциалы көрсетіледі. Мақалада жасанды интеллект (ЖИ) құралдарының тілдерді оқыту саласындағы интерактивті әдістерге ықпалы қарастырылады. ЖИ технологиялары, мысалы, дауыстық тану, мәтіндермен жұмыс істеу, автоматтандырылған аудармашылар мен тілдік модельдер, оқушыларға тіл үйрену процесін неғұрлым қызықты әрі тиімді етіп жасауға мүмкіндік береді. Бұл әдістер студенттердің сөйлеу, тыңдау, жазу және оқу дағдыларын дамытуға бағытталған, сондай-ақ оқытушыларға әрбір оқушының қажеттіліктеріне сәйкес келетін жеке оқыту жоспарларын құруға көмектеседі. Мақалада ЖИ-дің тіл үйретудегі артықшылықтары мен болашағы, сондай-ақ осы технологияларды қолданудың оқу процесінде туындайтын қиындықтары мен мүмкіндіктері талданады. Мақалада жасанды интеллекттің (ЖИ) тілдерді оқытудағы тиімділігі мен қолданылу мүмкіндіктері зерттеледі. ЖИ технологиялары арқылы білім беру процесіне жаңа интерактивті әдістер енгізіліп, оқушылардың тіл үйрену тәжірибесі жетілдіріледі. Мақалада дауыстық тану, мәтіндерді өңдеу және автоматты аударма жүйелерінің тілдік дағдыларды дамытудағы ролі қарастырылады. Сонымен қатар, ЖИ негізінде жеке тұлғалық оқыту жоспарларын жасау және оқу процесін басқаруда оқытушылар үшін жаңа мүмкіндіктер ашылады. Мақалада технологияларды қолданудың артықшылықтары мен қиындықтары талданып, олардың болашақтағы дамуы мен қолдану перспективалары ұсынылады.

Тірек сөздер. Жасанды интеллект, тілдерді оқыту, интерактивті әдістер, жүйе, оқу процесі, сөздік қор.

Кіріспе. Жасанды интеллект (ЖИ)-бұл компьютерлер мен машиналардың адамның ақыл-ой қызметін имитациялау қабілеті. Яғни, ЖИ технологиялары машиналарға адам сияқты ойлауға, түсінуге, үйренуге, шешім қабылдауға және өз әрекеттерін бейімдеуге мүмкіндік береді. ЖИ түрлі салаларда,

соның ішінде тілдерді оқыту, медицина, қаржы, өнеркәсіп және т.б. қолданылуда. Жасанды интеллекттің негізгі мақсаты-адамдық интеллекттің кейбір аспектілерін моделдеу, бірақ бұл технологиялар тек адам сияқты ойлауды ғана емес, сондай-ақ адам әрекеттерінің орындалуын автоматтандыруды да

кездейді. ЖИ жүйелері алгоритмдер мен деректерге негізделген жұмыс істейді, олар мәліметтерді өңдеп, соларға негізделген қорытындылар жасап, нақты тапсырмаларды орындауға қабілетті болады.

Қазіргі заманғы білім беру саласында жаңа технологиялардың, әсіресе жасанды интеллекттің (ЖИ) қолданылуы үлкен өзгерістерге әкелуде. Тілдерді оқытуда да ЖИ инновациялық әдістер мен құралдар ұсынып, оқушылардың білімін жақсартуға, оқу процесін тиімдірек етуге мүмкіндік береді. Тіл үйрену барысында кездесетін қиындықтар мен шектеулерді жеңу үшін ЖИ тілдік дағдыларды дамытуда маңызды рөл атқарады. Жасанды интеллекттің көмегімен жүзеге асырылатын интерактивті әдістер оқушыларға жаңа тілде сөйлеуді, жазуды, тыңдауды және түсінуді үйренуде белсенді қатысуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ЖИ негізіндегі жүйелер оқу материалының жеке қажеттіліктерге сәйкес бейімделуіне, студенттердің даму деңгейін қадағалауға және олардың нәтижелерін талдауға мүмкіндік береді. Осы мақалада жасанды интеллекттің тілдерді оқытудағы мүмкіндіктері мен оның интерактивті әдістерді дамытудағы рөлі қарастырылады.

Білім беру саласында жаңа технологиялардың дамуы тілдерді оқыту әдістемелеріне де елеулі әсер етуде. Соңғы жылдары жасанды интеллект (ЖИ) құралдарының кеңінен қолданылуы оқу процесін жетілдіруге, оқушылардың тілдік дағдыларын дамытуға бағытталған жаңа интерактивті әдістердің пайда болуына себеп болды. Тіл үйрену дәстүрлі әдістермен салыстырғанда ЖИ негізіндегі технологиялармен анағұрлым тиімді әрі қызықты болуы мүмкін. Жасанды интеллекттің мүмкіндіктері

студенттердің оқу қабілеттерін дербес түрде бағалауға, әр оқушының жеке ерекшеліктеріне негізделген оқу жоспарларын жасауға және тіл үйрену барысында кездесетін қиындықтарды жеңуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ЖИ жүйелері оқушыларды белсенді қатысуға және тілдік дағдыларын дамытуға ынталандырады, бұл оларды оқу процесіне тереңірек тартуға мүмкіндік береді. Бұл мақалада жасанды интеллекттің тілдерді оқытудағы рөлі мен интерактивті әдістердің тиімділігі талданып, олардың білім беру процесін қалай өзгертіп жатқаны көрсетіледі. Жасанды интеллекттің тіл үйрену үшін ұсынатын жаңа мүмкіндіктері мен артықшылықтары, сондай-ақ осы әдістердің тіл үйренушілер үшін тиімділігін арттырудағы маңыздылығы қарастырылады.

Зерттеудің шарттары мен әдістері. Бұл зерттеу тілдерді оқытудағы жасанды интеллекттің (ЖИ) қолданылуын зерттеуге бағытталған, оның ішінде интерактивті әдістерді қолданудың тиімділігі қарастырылады. Жасанды интеллекттің мүмкіндіктерін тіл үйрену процесіне енгізудің шарттары: технологиялық инфрақұрылым, қолданушының дайындық деңгейі, мазмұн мен әдіс, мұғалімнің рөлі. Зерттеу әдістері: Теориялық талдау, эмпирикалық зерттеу, эксперименттік зерттеу, контент талдау, жекеленген талдау.

Зерттеу нәтижелері. Зерттеу барысында жасанды интеллекттің (ЖИ) тілдерді оқытудағы интерактивті әдістерге әсері жан-жақты қарастырылып, бірнеше негізгі нәтижелерге қол жеткізілді.

1. ЖИ құралдарының тиімділігі
2. Интерактивті әдістердің артықшылықтары

3. Оқушылардың тілдік қабілеттерінің дамуы

4. Жеке оқыту әдістері

5. Қиындықтар мен кедергілер

6. Жиынтық нәтижелер мен ұсыныстар

Зерттеу нәтижелерін талқылау.

Жасанды интеллект көмегімен тілдерді оқытудағы интерактивті әдістер-бұл тіл үйрету процесінде жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын пайдалану арқылы оқушыларды белсенді түрде тарту және оқыту тиімділігін арттыру мақсатында қолданылатын әдіс-тәсілдер жиынтығы. Мұндай әдістер оқушыларға тіл үйрену барысында тек теориялық білімді емес, практикалық дағдыларды да игеруге мүмкіндік береді, себебі олар оқу процесінде белсенді түрде қатысады.

Қазіргі уақытта технологиялар мен білім беру саласындағы инновациялар білім алушыларға жаңа мүмкіндіктер ұсынып, оқыту әдістемелерін қайта қарауға әкелуде. Олардың бірі-жасанды интеллект (ЖИ) негізінде дамыған интерактивті тіл оқыту әдістері. Бұл әдістер оқушыларға тек дәстүрлі оқыту тәсілдерімен салыстырғанда анағұрлым тиімді, қызықты әрі үнемді білім алу мүмкіндігін береді [1, 23].

1. Жасанды интеллекттің тілдерді оқытудағы рөлі. Жасанды интеллект-бұл компьютерлік жүйелердің адамдар сияқты ойлауға және оқу тапсырмаларын орындауға қабілеттілігі. Тілдерді оқытуда ЖИ адамның қатысуын минимизациялай отырып, оқушыға жеке тәсілдеме ұсына алады. Мысалы, ЖИ-мен жұмыс істейтін қосымшалар мен платформалар тіл үйренушілердің деңгейін, қажеттіліктерін және оқыту қарқынын ескере отырып, дербес білім беру процесін ұйымдастырады.

2. Интерактивті әдістер. Интерактивті әдістер ЖИ көмегімен оқу үдерісін ойын, жаттығулар, тілдесуді

моделдеу және тапсырмалар арқылы тартымды етеді. Мұндай әдістер оқушының белсенді қатысуын талап етеді, ол оқытудың тиімділігін арттырады. Оқу процесінде қолданылатын интерактивті құралдар мыналарды қамтиды. Олар:

- Чат-боттар мен виртуалды ассистенттер: ЖИ негізінде жұмыс істейтін чат-боттар оқушыларға сұрақтар қоюға, тапсырмаларды орындауға және тілдік жаттығуларға қатысуға мүмкіндік береді. Олар студенттің қателерін автоматты түрде түзетіп, қайталанатын қателіктерді көрсету арқылы нәтижелі білім алуға көмектеседі.

- Тілдесу мен мәтіндік тапсырмаларды орындау: жасанды интеллект арқылы студенттер нақты тілде қарым-қатынас жасау мүмкіндігін алады. Мысалы, нақты уақыт режимінде тілдік қателерді түсіндіретін және түзететін бағдарламалар студенттің сөйлеу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

- Жасанды интеллект арқылы тілдесу мен мәтіндік тапсырмаларды орындау. Жасанды интеллект (ЖИ) қазіргі тіл үйрету әдістерінде революциялық өзгерістер енгізіп, оқушыларға жаңа деңгейдегі тілдік дағдыларды дамытуға мүмкіндік береді. Тілдесу мен мәтіндік тапсырмаларды орындау-ЖИ негізіндегі тіл үйрету процесінің маңызды аспектілерінің бірі болып табылады. Бұл әдістер оқушыларға тілде қарым-қатынас жасау дағдыларын жетілдіруге, жазу және оқу қабілеттерін дамытуға бағытталған. Сонымен қатар тілдесу дағдыларын дамыту да қолданылады. Жасанды интеллект арқылы тілдесу-студенттерге нақты тілде сөйлесу тәжірибесін ұсынатын құрал. Бұл әдіс оқушылардың ауызша қарым-қатынас дағдыларын жетілдіруге көмектеседі [2, 48].

- Чат-боттар мен виртуалды ассистенттер. ЖИ негізіндегі чат-боттар білім алушының сұрақтарына жауап беріп, диалог құруға мүмкіндік береді. Чат-боттар студенттермен тілде өзара әрекеттесіп, олардың грамматикалық және лексикалық қателерін түзету арқылы сөйлеу дағдыларын жақсартады. Мысалы, Duolingo немесе Babbel сияқты қосымшалар тілді үйренушілерге тек жазбаша емес, ауызша да тілдесуге мүмкіндік береді.

- Виртуалды оқытушылар: ЖИ көмегімен құрылған виртуалды оқытушылар студенттермен табиғи диалог жүргізе алады. Оқушылар өздерінің сөйлеу дағдыларын дамыту үшін осы оқытушылармен нақты уақыт режимінде сөйлесіп, пікірлерін тыңдай алады. Бұл жүйелер сөйлеу сапасын бағалап, тілдік қателерді жөндеуде өте тиімді.

- Тілдік тренажерлер: Жасанды интеллект негізінде жұмыс істейтін тілдік тренажерлер студенттерге сұрақтар қою және әртүрлі тақырыптарда пікір алмасу мүмкіндігін береді. Тілдесудегі әрбір жауап студенттің деңгейіне, сөйлесудің контекстіне байланысты бейімделеді, осылайша ол нақты жағдайда тілді қолдану тәжірибесін алады.

Мәтіндік тапсырмаларды орындау кезінде дежасанды интеллекттің маңызы бар. Жасанды интеллект мәтіндік тапсырмаларды орындау арқылы оқушылардың жазу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. ЖИ жазбаша жұмыстарды автоматты түрде тексереді, грамматикалық қателерді түзетеді, сөйлем құрылымын жақсартады және студенттің жазба стилін талдайды.

1. Мәтіндерді автоматты түзету: Жасанды интеллект жазу кезінде студенттің қателіктерін автоматты түрде анықтап, дұрыс нұсқаны ұсына алады. Бұл функция әсіресе жазба жұмыстарын

жиі тексеру мен бағалауды талап ететін оқу жүйелерінде пайдалы. Grammarly сияқты қосымшалар грамматикалық, пунктуациялық және стилистикалық қателерді түзетіп, қолданушыларға нақты кеңестер береді.

2. Креативті жазу: Жасанды интеллект студенттерге тақырып бойынша мәтіндер жазуға көмектеседі. Оқушылар ЖИ көмегімен шығармашылық жазу дағдыларын дамыта алады, өйткені жүйе тақырыпқа сәйкес идеяларды ұсынуы немесе мәтіннің құрылымын жақсартуға кеңестер беруі мүмкін.

3. Лексикалық және грамматикалық кеңестер: ЖИ жүйелері жазбаша жұмыстарды тексеріп қана қоймай, сонымен қатар студенттің лексикалық және грамматикалық деңгейін анықтап, оған сәйкес жаңа сөздер мен тіркестерді ұсынады. Бұл әдіс тіл үйренушілердің сөздік қорын байытуға ықпал етеді.

4. Мәтіндердің мазмұндық анализі: Жасанды интеллект мәтіннің мағынасына терең талдау жасап, оқушының пікірін немесе жазған мәтінінің дәлдігін бағалай алады. Бұл жүйелер шығармашылық және логикалық тұрғыдан дұрыс жазылған мәтіндерге назар аударады [3, 65].

Жасанды интеллект арқылы тіл үйренушінің прогрессін бақылау. Жасанды интеллект тіл үйренушінің прогресін бақылауға және оны тұрақты түрде талдауға мүмкіндік береді. Мысалы, ЖИ-ге негізделген жүйелер оқу барысында студенттің жетістіктерін және қателерін тіркеп, оны жақсарту үшін нақты ұсыныстар береді. Мысалы:

1. Аналитика мен кері байланыс: Жасанды интеллект жүйелері студенттің орындаған тапсырмалары бойынша толық аналитиканы ұсына алады. Бұл жүйелер әрбір тапсырманы бағалап, оқушының қай салада әлсіз екенін көрсетіп, оған қатысты жаттығулар

ұсынады. Мысалы, егер студент сөйлем құрастыруда қателесетін болса, жүйе оған грамматикалық құрылымды дұрыс қолдану бойынша кеңестер береді.

2. Адаптивті оқыту платформалары: Бұл платформалар студенттің деңгейіне қарай материалды бейімдеп ұсынады. Оқу материалы оқушының білім деңгейіне сәйкес оңтайландырылып, келесі тапсырма күрделілігіне қарай беріледі. Бұл әдіс оқушының тез әрі тиімді үйренуіне ықпал етеді.

Жасанды интеллект көмегімен тіл үйренудің артықшылықтары

1. Жеке оқыту жоспары: Жасанды интеллект әрбір студенттің оқу барысын бақылап, оның күшті және әлсіз тұстарын анықтай отырып, сәйкес келетін оқу материалы мен тапсырмаларды ұсынады.

2. Уақыт пен ресурстарды үнемдеу: Оқушыға қажет ақпаратқа жедел түрде қол жеткізу мүмкіндігі. Қосымшалар мен платформалар кез келген уақытта, кез келген жерде оқуға мүмкіндік береді.

3. Үздіксіз кері байланыс: ЖИ платформалары оқушының қателіктерін дер кезінде түзетіп, оларды нақты түсіндіреді. Бұл оқушының қарым-қатынас жасаудағы қателерін азайтып, нақты тілдік дағдыларды дамытуға көмектеседі.

4. Мотивация: Интерактивті ойындар мен тапсырмалар оқыту процесін қызықты әрі тартымды етеді. Бұл оқушының мотивациясын арттырып, білім алуға деген ынтасын күшейтеді [4, 57].

Жасанды интеллекттің болашағы мен мүмкіндіктері. Жасанды интеллекттің тілдерді оқытуда мүмкіндіктері шексіз. Болашақта ЖИ технологиялары білім беру саласында барлық дәстүрлі оқыту әдістерін алмастырып, олардың тиімділігін арттырып, оқу тәжірибесін жаңа деңгейге көтереді. Мысалы, ЖИ

негізіндегі автоматтандырылған бағалау жүйелері, көп тілде сөйлеуге мүмкіндік беретін виртуалды оқытушылар мен автоматты аударма жүйелері білім алушылардың тіл үйрену үдерісін жеңілдетеді.

Білім беру саласында жасанды интеллекттің маңызы. Жасанды интеллект (ЖИ) білім беру саласында маңызды өзгерістер мен мүмкіндіктер тудырып отырған технологиялардың бірі болып табылады. ЖИ білім беру процесін жетілдіруге, оқушылардың оқу тәжірибесін жақсартуға, мұғалімдер мен оқушыларға жаңа әдіс-тәсілдерді қолдануға мүмкіндік береді. Бұл технология білім беру жүйесіне сапалы өзгерістер енгізіп, оқытудың тиімділігін арттырады.

1. Жеке оқыту тәсілдерін енгізу. Жасанды интеллект жеке оқыту жоспарын құруға мүмкіндік береді. Әр оқушының қажеттілігі мен мүмкіндіктеріне қарай оқу материалдарын бейімдеу арқылы оқушылар өздерінің қарқынында оқи алады. ЖИ жүйелері оқушының білім деңгейін бақылап, оны үнемі талдап отырады, бұл әрбір студентке өзіне ыңғайлы және тиімді оқу материалдарын ұсынуға мүмкіндік береді. Мысалы: Адаптивті оқыту платформалары, мысалы, Khan Academy немесе Coursera сияқты жүйелер, оқушының деңгейін анықтап, оған сәйкес тапсырмаларды ұсынады. Бұл оқушыға өз қабілеттерін дамытуға және кемшіліктерін жоюға мүмкіндік береді [5, 36].

2. Оқу материалдарын дербес талдау және баға беру. Жасанды интеллект оқу материалдарын автоматты түрде талдайды және оқушылардың білімін бағалайды. Мысалы, жүйе студенттердің тест нәтижелерін, эссе жұмыстарын немесе басқа да тапсырмаларын автоматты түрде тексеріп, кері байланыс береді. Бұл әдіс

мұғалімдердің уақытын үнемдей отырып, оқушыларға нақты әрі жедел кеңестер ұсынады. Мысалы: Grammarly сияқты жазу түзету құралдары тек қана грамматикалық қателерді түзетіп қана қоймай, студенттердің жазу стилі мен лексикалық қолданылуын да талдайды.

3. Үздіксіз кері байланыс пен қолдау көрсету. Жасанды интеллект жүйелері оқушыларға үздіксіз кері байланыс береді, бұл оларды білімдерін жетілдіруге ынталандырады. ЖИ платформалары әрбір тапсырманы орындау кезінде оқушының қателерін анықтап, нақты түзету мен жақсарту жолдарын ұсынады. Мысалы: ЖИ негізіндегі жүйелер тіл үйренушілердің сөйлеу және жазу дағдыларын бақылап, нақты уақыт режимінде түзетулер мен кеңестер береді. Оқушылар өздерінің әлсіз тұстарын біле отырып, оларды дамытуға көңіл бөле алады [6, 103].

4. Мұғалімдерге көмек көрсету және уақытты үнемдеу. Жасанды интеллект мұғалімдерге оқушылардың нәтижелерін бақылап, оларды талдауға көмектеседі, бұл мұғалімдерге жеке жұмыс жүргізуге және оқушылардың білімін тереңірек бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мұғалімдер оқушылардың жұмыстарын бағалау мен тексеруді автоматтандыру арқылы өз уақытын тиімді пайдалануға болады. Мысалы: Автоматтандырылған бағалау жүйелері оқушылардың тапсырмаларын, эсселерін немесе жобаларын тексеріп, мұғалімдерге тек стратегиялық бағыттар мен қиын мәселелерді талдауға мүмкіндік береді.

5. Мотивацияны арттыру және оқыту процесін қызықты ету. Жасанды интеллект ойындар мен басқа да интерактивті әдістерді қолдану арқылы оқытуды қызықты етеді. Мысалы, оқушыларға ойын түрінде тапсырмалар мен жаттығулар ұсынатын платформалар оқу процесін жеңіл әрі қызықты ете

алады. Бұл оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, білім алуға ынталандырады. Мысалы: Duolingo және басқа тіл үйрену қосымшалары ойын элементтерін қосу арқылы оқушыларды тіл үйренуге мотивациялайды, әрі оқу процесін көңілді етеді.

6. Дүниежүзілік білім беру жүйесіне қолжетімділікті арттыру

Жасанды интеллект білім беру ресурстарын әртүрлі мәдениеттер мен тілдерде ұсынуға мүмкіндік береді. Бұл әсіресе әлемнің әр түкпірінен келетін студенттерге білім алуды жеңілдетеді, өйткені ЖИ негізіндегі жүйелер автоматты түрде мәтіндерді аударып, оқытуды халықаралық деңгейде қолжетімді етеді. Мысалы: Жасанды интеллект негізіндегі автоматты аударма қызметтері (мысалы, Google Translate) білім алу процесін әртүрлі тілдерде жүзеге асыруға мүмкіндік береді [7, 43].

7. Білім беруді әдіснамалық тұрғыдан жаңарту. Жасанды интеллект жаңа оқыту әдістерін енгізуге жол ашады. Бұл әдістер оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, оларды сын тұрғысынан ойлауға және күрделі мәселелерді шешуге бағыттайды. ЖИ көмегімен оқу процесін басқарудың жаңа тәсілдері мен оқу материалдары жасалады. Мысалы: ЖИ жүйелері мұғалімдерге оқу бағдарламаларын және материалдарын оңтайландырып, оларды жаңа әдіс-тәсілдермен толықтыруға көмектеседі [8, 87].

Қорытынды. Жасанды интеллекттің көмегімен тілдер оқытудың интерактивті әдістері білім беру жүйесін түбегейлі өзгертіп, оқушылардың оқуға деген қызығушылығын арттырады, олардың білімін жақсартады. Болашақта ЖИ мен білім беру саласының бірігуі арқылы жаңа мүмкіндіктер мен әдістердің пайда болатыны сөзсіз. Жасанды интеллекттің тілдерді оқытудағы рөлі тек өзектілігін арттырып

қана қоймай, оқу үдерісінің сапасын да жоғарылататын болады [9, 89].

Жасанды интеллект білім беру саласында маңызды рөл атқарады және бұл рөлі тек қана артып келеді. ЖИ технологиялары білім беру процесін тиімдірек, қызықты әрі қолжетімді етуге мүмкіндік береді. Оқушыларға жеке оқыту жоспарын ұсынудан бастап, мұғалімдерге көмек көрсету мен оқу материалдарын автоматты түрде бағалауға дейінгі барлық аспектілерде

ЖИ білім саласында маңызды құрал ретінде көрініс табады. Болашақта жасанды интеллект білім беруді жаңа деңгейге көтеріп, ғаламдық білім беру жүйесін жаңартуға ықпал ететін болады. Жасанды интеллекттің тілдерді оқытудағы интерактивті әдістері оқушыларға тілдік дағдыларды дамыту үшін заманауи және тиімді құралдар ұсынады. Олар оқу процесін қызықты, тиімді әрі нәтижелі етіп, оқушының белсенді қатысуын арттырады.

Әдебиеттер тізімі

1. Құлжанова, Г.Ә. Тілдерді оқытуда жаңа технологияларды қолдану: жасанды интеллект пен интерактивті әдістердің ықпалы [Мәтін] / Г.Ә.Құлжанова., Р.А.Жарқынбекова. – Алматы: ҚазҰУ баспасы, 2021
2. Қазақша-орысша сөздік. Жасанды интеллект және тілдерді оқыту әдістері. – Алматы: Қазақ университеті., 2020
3. Сейірбекова, Ш.Т. Жасанды интеллекттің білім беру жүйесіне әсері [Мәтін] / Ш.Т.Сейітбекова., С.А.Абилова. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2022
4. Баймаханов, А.М. Тіл үйретуде технологиялық әдістердің рөлі [Мәтін] / А.М.Баймаханов. – Алматы: Мектеп., 2019
5. Мұхамбетова, Д.Қ. Тілдерді оқытуда цифрлық құралдарды қолдану [Мәтін] / Д.Қ.Мұхамбетова – Астана: Ғылым., 2020
6. Кенжебаева, А.К. Тілдік білім беруде жасанды интеллекттің маңызы мен болашағы [Мәтін] / А.К.Кенжебаева. – Қарағанды: Қарағанды университеті., 2021
7. Bridging The Gap: Language Teacher Understanding and Responsible AI Implementation in Schools. A Case Study of English Language Educators in Kubu Raya [Electronical resource] Accessee mode: <https://jonedu.org/index.php/joe/article/view/5488> Review date: 5.02.24
8. Сапарбаева, Г.Қ. Жасанды интеллекттің тіл үйрету әдістеріне әсері [Мәтін] / Г.Қ.Сапарбаева. – Алматы: Қазақ университеті., 2021
9. Абдуллина, Ә.М. Цифрлық білім беру құралдары мен жасанды интеллект: теориялық және практикалық негіздер [Мәтін] / Ә.М.Абдуллина., Л.А.Қали. – Алматы: Білім., 2022

Б. К. Абралиева*, М. А. Усербаева - Университет «Мирас», Шымкент, Казахстан

ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКАМ С ПОМОЩЬЮ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация. В статье рассматриваются новые возможности и способы использования искусственного интеллекта (ИИ) в изучении языка. Эти методы позволяют учащимся активно участвовать в процессе изучения языка, а также повышают качество обучения. Инструменты ИИ, такие как автоматизированные переводчики, языковые модели, голосовое распознавание и возможности работы с текстами, помогают улучшить словарный запас, грамматические навыки и речевые способности учащихся. В статье

анализируется эффективность интерактивных методов и их роль в образовании, а также демонстрируется потенциал ИИ для того, чтобы сделать процесс изучения языка более интересным и эффективным. В статье рассматривается влияние средств искусственного интеллекта (ИИ) на интерактивные методы в области обучения языкам. Технологии ИИ, такие как распознавание голоса, работа с текстами, автоматизированные переводчики и языковые модели, позволяют учащимся сделать процесс изучения языка более увлекательным и эффективным. Эти методы направлены на развитие у учащихся навыков речи, аудирования, письма и чтения, а также помогают преподавателям разрабатывать индивидуальные планы обучения, соответствующие потребностям каждого учащегося. В статье анализируются преимущества и перспективы ИИ в обучении языку, а также трудности и возможности использования этих технологий, возникающие в процессе обучения. В статье исследуются эффективность и возможности применения искусственного интеллекта (ИИ) в обучении языкам. С помощью технологий ИИ в образовательный процесс внедряются новые интерактивные методы, совершенствуется опыт изучения языка учащимися. В статье рассматривается роль систем голосового распознавания, обработки текстов и автоматического перевода в развитии языковых навыков. Кроме того, открываются новые возможности для преподавателей в разработке индивидуальных планов обучения на основе ИИ и в управлении учебным процессом. В статье анализируются преимущества и трудности использования технологий, а также предлагаются перспективы их будущего развития и применения.

Ключевые слова. Искусственный интеллект, обучение языкам, интерактивные методы, система, учебный процесс, словарный запас.

В.К.Аbralieva*, М.А.Усербайева - *Miras University, Shymkent, Kazakhstan*

INTERACTIVE METHODS IN TEACHING LANGUAGES USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract. The article discusses new opportunities and approaches to the use of artificial intelligence (AI) in language learning. These methods allow students to actively participate in the language learning process, as well as improve the quality of learning. AI tools, for example, help students improve their vocabulary, grammar skills, and speech skills through automated translators, language models, voice recognition, and text handling capabilities. The article analyzes the effectiveness of interactive methods and their role in the field of education, as well as shows the potential of AI to make the process of learning a language interesting and effective. The article discusses the impact of artificial intelligence (AI) tools on interactive methods in the field of language learning. AI technologies, such as voice recognition, working with texts, automated translators and language models, allow students to make the process of learning a language more interesting and effective. These methods are aimed at developing students' speaking, listening, writing and reading skills, as well as helping teachers create individual learning plans that meet the needs of each student. The article analyzes the advantages and prospects of AI in Language Teaching, as well as the difficulties and opportunities that arise in the educational process of using these technologies. The article examines the effectiveness and applicability of artificial intelligence (AI) in teaching languages. Through AI technologies, new interactive methods are introduced into the educational process,

and students' language learning experience is improved. The article discusses the role of voice recognition, text processing and automatic translation systems in the development of language skills. In addition, new opportunities open up for teachers in developing individual training plans based on AI and managing the educational process. The article analyzes the advantages and difficulties of using technologies, presents prospects for their future development and application.

Key words. Artificial intelligence, language learning, interactive methods, system, learning process, vocabulary

References

1. Kulzhanova, G. A. Tilderdi oқытуда zhaңa tekhnologiyalardy qoldanu: zhasandy intellekt pen interaktivti әdisterdiң yқpaly [The use of new technologies in Language Teaching: the influence of artificial intelligence and interactive methods] [text] / G. A. Kulzhanova. "I Don't Know," He Said. - Almaty: kaznu publishing house, 2021
2. Qazaқsha-oryssha sözдіk [Kazakh-Russian dictionary. Artificial intelligence and language learning methods]. - Almaty: Kazakh University., 2020
3. Seirbekova, Sh. T. ZHasandy intellektiң bilim beru zhyjesine әseri [The impact of artificial intelligence on the education system] [text] / Sh.T.Seitbekova, S.A. Abilova. - Astana: Y. Altynsarin National Academy of Education, 2022
4. Baimakhanov, A.M. Til үjretude tekhnologiyalyқ әdisterdiң rәli [The role of technological methods in Language Teaching] [text] / A.M. Baimakhanov. - Almaty: School., 2019
5. Mukhambetova, D. K. Tilderdi oқытуда cifrlyқ qыraldardy qoldanu [The use of digital tools in teaching languages] [text] / D.K. Mukhambetova – Astana: Science., 2020
6. Kenzhebaeva, A. K. Tildik bilim berude zhasandy intellektiң maңyzy men bolashary [The importance and prospects of artificial intelligence in Language Education] [text] / A. K. Kenzhebaeva. - Karaganda: Karaganda University., 2021
7. Bridging The Gap: Language Teacher Understanding and Responsible AI Implementation in Schools. A Case Study of English Language Educators in Kubu Raya [Electronical resource] Accessee mode: <https://jonedu.org/index.php/joe/article/view/5488> Review date: 5.02.24
8. Saparbaeva, G. K. The influence of artificial intelligence on language teaching methods [text] / G. K. Saparbaeva. - Almaty: Kazakh University., 2021
9. Abdullina, A. M. ZHasandy intellektiң til үjretu әdisterine әseri [Digital educational tools and artificial intelligence: theoretical and practical foundations] [text] / A. M. Abdullina, L. A. Kali. - Almaty: Education., 2022

19.02.25 ж. баспаға түсті.

28.02.25 ж. түзетулермен түсті.

19.03.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме:

Абралиева, Б.Қ. Жасанды интеллект көмегімен тілдерді оқытудағы интерактивті әдістер [Мәтін] / Б.Қ. Абралиева, М.А. Усербаева // *Dulaty University Хабаршысы.* – 2025. - №1 Б. 160-168 <https://doi.org/10.55956/XWFO5091>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Ғылыми мақала

GTAMP 14.39.07

<https://doi.org/10.55956/WEWV1254>

Д.Р. Мадиебаева

Д.И. Данабекова

«Білім берудегі тарих және география» кафедрасының аға оқытушысы
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті,
Тараз қаласы, Қазақстан
dana8205@mail.ru

ОТБАСЫЛЫҚ ТӘРБИЕНІҢ ЖАСТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА ӘСЕРІ: ӘЛЕУМЕТТІК- ГУМАНИТАРЛЫҚ АСПЕКТ

Аңдатпа. Мақалада жастардың құқықтық мәдениетін қалыптастырудағы отбасылық тәрбиенің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар контекстіндегі рөлі зерттелді. Отбасылық ортада құқықтық сана мен жауапкершіліктің қалыптасуын айқындайтын негізгі факторлар талданып, олардың жастардың әлеуметтік бейімделуі мен азаматтық белсенділігін дамытудағы маңыздылығы анықталды. Сонымен қатар, отбасылық құндылықтар, әлеуметтік нормалар және құқықтық тәрбиеге педагогикалық көзқарастың өзара байланысы қарастырылды. Зерттеу нәтижелері жастардың құқықтық мәдениетін жетілдіру бағытында әлеуметтік педагогика мен әлеуметтану салаларында, сондай-ақ мемлекеттік жастар саясатын әзірлеуде тиімді шешімдер қабылдау үшін пайдалы ақпарат көзі бола алады.

Тірек сөздер: құқықтық мәдениет, отбасылық тәрбие, жастар, құқықтық сана, әлеуметтік педагогика.

Кіріспе. Қазіргі қоғамдағы жастардың құқықтық мәдениетіне отбасылық тәрбиенің әсерін зерттеудің өзектілігі отбасының жеке тұлғаның моральдық, этикалық және құқықтық көзқарастары қалыптасатын әлеуметтенудің бастапқы және іргелі институты екендігіне байланысты. Жаһандану және әлеуметтік-экономикалық ортаның тез өзгеруі жағдайында жастардың құқықтық санасы мәселесі ерекше маңызды болып отыр, өйткені адамның жеке өмірі ғана емес, жалпы қоғамның тұрақтылығы да құқықтық мәдениет деңгейіне байланысты.

Отбасылық тәрбие жастардың заңдарды, мінез-құлық нормалары мен ережелерін қалай қабылдайтынын, сондай-ақ олардың осы принциптерді ұстануға дайын екендігін анықтайды.

Отбасындағы құқықтық тәрбиенің маңыздылығы-дәл осы жағдайда бала әділеттілік, жауапкершілік және азаматтық міндеттер туралы алғашқы түсініктерін алады. Зерттеулер көрсеткендей, ата-аналарды құқықтық ақпараттандырудың жоғары деңгейі және олардың құқықтық тәрбие мәселелеріндегі белсенді ұстанымы балаларда жауапкершілік пен заңға құрмет сезімін қалыптастыруға ықпал етеді.

Дегенмен, тақырыптың маңыздылығына қарамастан, отандық және шетелдік әдебиеттерде отбасылық тәрбиенің жастардың құқықтық мәдениетіне әсерін жан-жақты талдайтын зерттеулердің жетіспеушілігі бар. Қолданыстағы зерттеулер көбінесе мекемелерінің әсері сияқты жеке

аспектілерге назар аударады, ал отбасылық құндылықтар мен құқықтық сана арасындағы байланыс жеткілікті түрде зерттелмеген.

Осылайша, бұл зерттеу отбасында құқықтық мәдениетті қалыптастыруға ықпал ететін факторларды анықтауға және талдауға, сондай-ақ олардың жастардың құқықтық санасын тәрбиелеудегі маңыздылығын анықтауға бағытталған. Халықтың, әсіресе жастар арасындағы құқықтық сауаттылықты арттыруға арналған әлеуметтік тапсырыс контекстінде бұл зерттеудің нәтижелері практикалық педагогтар мен әлеуметтанушылар үшін де, құқықтық тәрбие мен әлеуметтік саясат мәселелерімен айналысатын заң шығарушылар үшін де пайдалы болуы мүмкін.

Отбасылық тәрбиенің жастардың құқықтық мәдениетіне әсері мәселесі қазіргі әлеуметтік ғылымдарда өзекті болып табылады. Бұл саладағы ғылыми зерттеулер әртүрлі аспектілерді, соның ішінде теориялық тәсілдерді, эмпирикалық деректерді және практикалық ұсыныстарды қамтиды.

Зерттеулер көрсеткендей, отбасылық тәрбие балалардың құқықтық санасын қалыптастырудың негізгі факторы болып табылады. Бейсенова А.М. өз зерттеуінде «отбасындағы құқықтық тәрбие құқықтық мәселелерді ашық талқылау қағидаттарына негізделуі керек, бұл балалардың өз құқықтары мен міндеттерін түсінуін дамытуға ықпал етеді» дейді [1, 115-бет]. Ал, Абильдинов Т.С. - отбасы балаларға арналған алғашқы оқу орнының рөлін атқаратынын атап өтті, онда олар әділеттілік пен заңдылық туралы негізгі түсініктерге ие болады[2, 17-бет].

Г.А. Тұрлыбекованың зерттеуіне сәйкес, құқықтық тәрбиемен белсенді айналысатын ата-аналардың балаларында құқықтық сананың жоғары деңгейін қалыптасады деп көрсетеді. Ол өзінің

талдауында күнделікті өмір контекстінде құқықтық мәселелер талқыланатын отбасылардың мысалдарын келтіреді, бұл жастардың құқықтық мәдениетіне оң әсер етеді [3, 98-бет]. М. Әжібаев ата-аналардың құқықтық ақпараттылығының балаларының құқықтық мәдениетіне әсерін зерттеп, құқық туралы жоғары білімі бар ата-аналар өз балаларында осындай қабылдауды едәуір дәрежеде қалыптастырады деп тұжырымдайды. Сауалнамалар барысында мұндай отбасылардың жастары құқық қорғау шараларына жиі қатысатыны және өз құқықтарын білетіні анықталды [4, 102-103 ББ.].

Қ.Мұсабаевтың және Е.Қуанышбаевтың жұмыстары ата-аналардың оң үлгісінің маңыздылығына назар аударады. Зерттеулер көрсеткендей, ата-аналар-ының құқықтық мәселелерге белсенді қатысуын бақылайтын жастар құқықтық сана мен заңға құрметпен қарайды. Бұл ата-аналардың заң практикасына қатысуы олардың балаларының құқықтық білім деңгейіне әсер етеді деген доктор Рам Баджадждың тұжырымдарына сәйкес келеді[5, 126-бет].

Зерттеушілер арасында мектеп курстарына құқықтық білім беру бағдарламаларын енгізу қажеттілігі туралы консенсус бар. Резников А.Н. және Резников Л.А. балаларға да, ата-аналарға да құқық пен құқықтық сана негіздерін үйрететін курстар әзірлеуді ұсынады[6, Б.188]. Бұл тұрғыда құқықтық нормалар және олардың азаматтық жауапкершілікті қалыптастыру үшін маңызы туралы ақпараттың қолжетімділігін қамтамасыз ету маңызды.

Осылайша, «отбасылық тәрбиенің жастардың құқықтық мәдениетіне әсері» тақырыбындағы әдебиеттер отбасылық ортаның құқықтық тәрбие процесінде негіз болатындығын растайды.

Зерттеулер құқықтық саналы ұрпақты қалыптастыру үшін отбасылардың, білім беру мекемелерінің және мемлекеттік ұйымдардың күш-жігерін біріктіретін құқықтық тәрбиеге кешенді көзқарастың қажеттілігін көрсетеді.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Отбасылық тәрбиенің жастардың құқықтық мәдениетіне әсерін зерттеу үшін деректерді талдаудың сапалық және сандық әдістерін қамтитын кешенді тәсіл қолданылды. Басты назар отбасылардағы құқықтық мәдениеттің қалыптасуына әсер ететін ерекшеліктер мен факторларды тереңірек түсінуге мүмкіндік беретін сапалы талдауға аударылды.

Зерттеудің бірінші кезеңі ата-аналар мен жастар арасында сауалнама жүргізу болды. Сауалнамалар ата-аналарды құқықтық ақпараттандыру деңгейін, олардың тәрбиелеу тәсілдері мен құқықтық нормаларға қатынасын анықтау мақсатында әзірленді. Сауалнамаға 150 ата-ана мен 15 пен 25 жас аралығындағы 200 жас қатысты, бұл үлгінің өкілдігін қамтамасыз етті. Сұрақтар құқықтық нормаларды білу, отбасындағы құқықтық тақырыптарды талқылау және құқықтық жүйемен өзара әрекеттесудің жеке тәжірибесі сияқты әртүрлі аспектілерді қамтыды.

Зерттеудің екінші кезеңінде ата-аналармен және жастармен жартылай құрылымдық сұхбат жүргізілді. Сұхбат қатысушылардың жеке көзқарастары мен тәжірибелері туралы толығырақ ақпарат берді. Құқықтық мәдениетті қалыптастырудағы отбасының рөліне қатысты негізгі тақырыптар, соның ішінде өмірден алынған мысалдар, құқықтық тәрбиенің маңызды сәттері және мектеп пен қоғамдастық сияқты сыртқы факторлардың әсері бөлінді [7, б. 58].

Сонымен қатар, зерттеу отбасындағы құқықтық тәрбие мәселелері мен мәдени аспектілер туралы бар әдебиеттерді зерттеуді қамтыды. Ғылыми жарияланымдарды, монографиялар мен мақалаларды талдау қолданыстағы тәсілдер мен теориялық модельдерді анықтауға, сондай-ақ зерттеу базасындағы олқылықтарды анықтауға мүмкіндік берді. Бұл біздің зерттеуіміздің мақсаттары мен міндеттерін неғұрлым нақты тұжырымдауға, сондай-ақ оның өзектілігін негіздеуге мүмкіндік берді.

Осылайша, сауалнамалар, сұхбаттар және әдеби талдауды қамтитын біріктірілген тәсіл отбасылық тәрбиенің жастардың құқықтық мәдениетіне әсерін бағалаудың сенімді негізін қамтамасыз етті және бұл мәселені толық түсінуге ықпал етті.

Зерттеу нәтижелері. Зерттеу отбасындағы құқықтық мәдениетке әсер ететін бірнеше негізгі факторларды, сондай-ақ олардың жастарға айтарлықтай әсерін анықтады.

1.Отбасылық тәрбие факторлары. Отбасындағы құқықтық мәдениетті анықтайтын негізгі факторлардың бірі-ата-аналардың құқықтық хабардар болу деңгейі. Сауалнама барысында құқықтық білімі мен қолданыстағы заңдар туралы білімі жоғары ата-аналар бұл білімді балаларына белсенді түрде жеткізетіні анықталды. Олар отбасылық шеңбердегі құқықтық мәселелерді охотыласпен талқылайды, бұл жастардың құқықтық нормалар мен олардың мағыналарын тереңірек түсінуіне ықпал етеді. Ата-аналардың жеке құқықтық көзқарастары да маңызды рөл атқарады: заңды әлеуметтік әділеттіліктің негізі ретінде қабылдайтындар балаларға тиісті құндылықтарды береді. Нәтижесінде, мұндай отбасыларда өскен жастар

заңдарды сақтауға және құқық қорғау қызметіне қатысуға бейім.

Отбасылық дәстүрлер құқықтық мәдениетке де айтарлықтай әсер етеді. Құқықтық мәселелер тұрақты негізде талқыланатын және құқықтық аспектілерді бірлесіп зерттеу тәжірибесі бар отбасыларда (мысалы, құқықтық іс-шараларға бірлесіп қатысу немесе Құқық қорғау шараларына қатысу) жастарда құқықтық сананың жоғары деңгейі байқалады. Бұл дәстүрлер балаларда құқық және оның қоғам өміріндегі рөлі туралы тұрақты идеяларды қалыптастырады.

2. Жастарға әсері. Ата-аналардың оң үлгісі және олардың балаларды құқықтық тәрбиелеуге белсенді қатысуы жастардың жауапкершілік пен құқықтық сана сезімін қалыптастыруға айтарлықтай ықпал ететіні анықталды. Сауалнамалар көрсеткендей, ата-анасы құқықтық тәрбиемен белсенді айналысатын жастар өздерінің құқықтары мен міндеттерін жақсы түсінеді және оларды қорғауға бейім. Олар құқықтық нормаларды зерттеуде үлкен бастама көтереді және құқықтық мәселелерді қоғамдық талқылауға қатысады.

Жастармен сұхбат ата-аналардың құқықтық мәселелерге қатысуы балалардың өзін-өзі бағалауы мен жеке дамуына әсер ететіндігін растады. Ата-аналарының адам құқықтары жөніндегі іс-шараларға қатысуын немесе құқықтық мәселелерді талқылауын көретін жастар мұны көбінесе норма ретінде қабылдайды және осындай мысалдарға еліктеуге тырысады. Бұл жастар арасында құқықтық сана мен жауапкершілікті қалыптастырудағы рөлдік модельдердің маңыздылығын растайды.

Осылайша, зерттеу нәтижелері жастардың құқықтық мәдениеті мен құқықтық санасын қалыптастырудағы

отбасылық тәрбиенің маңызды рөлін көрсетеді. Ата-аналардың құқықтық хабардарлығы, олардың көзқарастары мен дәстүрлері жас ұрпақтың құқықтық нормаларды қабылдауына және өзара әрекеттесуіне тікелей әсер етеді, бұл өз кезегінде қоғамның жалпы құқықтық мәдениетіне әсер етуі мүмкін.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Зерттеу нәтижелері жастардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру үшін отбасылық тәрбиенің маңыздылығы туралы гипотезаны қолдайды. Біз ата-аналардың құқықтық сана деңгейі олардың балаларының құқықтық санасына тікелей әсер ететінін білдік. Құқықтық тәрбиемен белсенді айналысатын ата-аналар қолданыстағы заңдар мен құқықтық нормалар туралы тереңірек білімге ие болады, бұл оларға бұл білімді келесі ұрпаққа тиімдірек беруге мүмкіндік береді. Мұндай жағдайда тәрбиеленетін балалар өздерінің құқықтары мен міндеттері туралы хабардарлықтың жоғары дәрежесін көрсетеді, бұл олардың мінез-құлқы мен құқықтық мәселелерге деген көзқарасынан көрінеді.

Жиналған деректерді талдау сонымен қатар ата-аналар тарапынан жағымды мысалдың болуы жастардың жауапкершілік сезімін және заңға құрмет сезімін қалыптастыруға ықпал ететіндігін көрсетеді. Бұл әлеуметтену және құқықтық сананы қалыптастыру процесінде отбасының рөлінің маңыздылығын көрсететін бірқатар алдыңғы зерттеулердің нәтижелерін растайды. Алайда, біздің зерттеуіміз ата-аналардың құқықтық білім деңгейі сияқты жеке факторлардың әсерін ғана емес, сонымен қатар белгілі бір отбасында бар дәстүрлер мен тәжірибелер сияқты ұжымдық аспектілерді бөліп көрсете отырып, жаңа перспектива қосады.

Бұрын жүргізілген зерттеулермен салыстыру отбасылардағы құқықтық тәрбиеге жүйелі көзқарастың қажеттілігін анықтайды. Тәрбиеге әсер ететін әлеуметтік және мәдени факторлардың әртүрлілігін ескере отырып, тек құқықтық нормаларды оқытуға бағытталған біржақты көзқарас жеткіліксіз болады деп айтуға болады. Оның орнына қоғамдағы құқықтық сауаттылық пен мәдениетті арттыруға бағытталған отбасылардың, білім беру мекемелерінің және мемлекеттік ұйымдардың күш-жігерін біріктіретін кешенді бағдарламаларды дамыту керек[8, 83-бет].

Осылайша, біздің зерттеуіміздің нәтижелері отбасылық тәрбиенің жастардың құқықтық мәдениетіне әсерін одан әрі зерттеу үшін жаңа көзжіектер ашады. Қазіргі қоғамның қажеттіліктері мен шындықтарын ескеретін құқықтық тәрбиенің тиімді стратегияларын әзірлеу үшін өзгеріп отыратын әлеуметтік жағдайлар мен мәдени жағдайларды ескере отырып, осы мәселенің әртүрлі аспектілерін зерттеуді жалғастыру маңызды.

Қорытынды. Отбасылық тәрбие жастардың құқықтық мәдениетін қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Зерттеу нәтижесінде алынған нәтижелер ата-аналардың құқықтық тәрбиеге белсенді қатысуы және олардың құқықтық хабардар болу деңгейі балаларының құқықтық санасы мен мінез-құлқына тікелей әсер ететіндігін көрсетеді. Ата-аналардың жағымды мысалдары, сондай-ақ отбасындағы

құқықтық мәселелерді талқылауға байланысты дәстүрлер мен тәжірибелер жастардың өз құқықтары мен міндеттерін тереңірек түсінуіне ықпал етеді.

Осы тұжырымдарды ескере отырып, ата-аналардың құқықтық ақпараттылығын арттыруға бағытталған бағдарламаларды әзірлеу және енгізу қажет. Мұндай бағдарламаларға ата-аналарға құқықтық жүйені және олардың балаларды құқықтық тәрбиелеудегі рөлін жақсы түсінуге көмектесетін семинарлар, тренингтер және ақпараттық науқандар кіруі мүмкін. Сонымен қатар, мектеп бағдарламаларына құқықтық білім беру курстарын енгізу маңызды, бұл құқықтық білім беруді жалпы білім беру құрылымына біріктіруге және жастардың жас кезінен бастап құқықтық нормалар туралы түсініктерін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, отбасылық және білім беру элементтерін қамтитын құқықтық тәрбиеге жүйелі көзқарас жастар заңдарды сақтаудың маңыздылығын түсінетін және өз қауымдастығының өміріне белсенді қатысатын құқықтық саналы қоғам құруға ықпал етеді. Осы зерттеу жастар арасында тұрақты құқықтық мәдениетті қалыптастыру үшін осы саладағы одан әрі күш-жігердің маңыздылығын көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Бейсенова, А.М. Отбасындағы құқықтық тәрбие: теория және практика [Мәтін] / А.М.Бейсенова – Алматы: КИМЭП баспасы, 2018. – 215 б.
2. Абильдинов, Т.С. Жастардың құқықтық мәдениетін қалыптастырудағы отбасының рөлі [Мәтін] / Т.С. Абильдинов // Әлеуметтік ғылымдар хабаршысы. – 2020. – № 2. – 45-50 б.
3. Турлыбекова, Г.А. Отбасылық тәрбие психологиясы және балалардың құқықтық санасы [Мәтін] / Г. А. Тұрлыбекова. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев баспасы, 2019. – 180 б.

4. Ажибаев, М. Құқықтық ақпараттандыру және оның жастар үшін маңызы [Мәтін] / М. Әжібаев. - Алматы: АЭЖБУ баспасы, 2020. – 240 б.
5. McCaffrey K. The Role of Parental Involvement in Legal Education [Text]// International Journal of Law and Education. – 2020. – Vol. 15, No. 3. – P. 125-139.
6. Резников, А.Н. Құқықтық мәдениет: тарих және қазіргі заман [Мәтін] / А.Н.Резников, Л.А.Резников. - Мәскеу: Заңгер, 2017. – 288 б.
7. Қуанышбаев, Е. Қазіргі жағдайдағы құқықтық тәрбие [Мәтін] / Е.Қуанышбаев // Педагогика ғылымдарының хабаршысы. – 2022. – № 1. - 55-61 б.
8. Law, P. Family and Law: The Impact of Family Structure on Youth Legal Awareness [Text] // Journal of Family Studies. – 2018. – Vol. 24, No. 1. – P. 70-85.

Д.Р. Мадібәева*, Д.И. Данабекова

Таразский университет им. М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

ВЛИЯНИЕ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ МОЛОДЕЖИ: СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЙ АСПЕКТ

Аннотация: В статье исследована роль семейного воспитания в формировании правовой культуры молодежи в контексте социально-гуманитарных наук. Проанализированы основные факторы, определяющие формирование правосознания и ответственности в семейной среде, определена их значимость в развитии социальной адаптации и гражданской активности молодежи. Кроме того, была рассмотрена взаимосвязь семейных ценностей, социальных норм и педагогического подхода к правовому воспитанию. Результаты исследования могут служить полезным источником информации для принятия эффективных решений в области социальной педагогики и социологии в направлении совершенствования правовой культуры молодежи, а также в разработке государственной молодежной политики.

Ключевые слова: правовая культура, семейное воспитание, молодежь, правосознание, Социальная педагогика.

D.R.Madibayeva*, D.I Danabekova

M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan

THE INFLUENCE OF FAMILY EDUCATION ON THE FORMATION OF LEGAL CULTURE OF YOUTH: SOCIO-HUMANITARIAN ASPECT

Abstract: The article examines the role of family education in the formation of the legal culture of youth in the context of social sciences and humanities. The main factors determining the formation of legal awareness and responsibility in the family environment are analyzed, their importance in the development of social adaptation and civic engagement of young people is determined. In addition, the interrelation of family values, social norms and a pedagogical approach to legal education was considered. The results of the study can serve as a useful source of information for making effective decisions in the field of social pedagogy and

sociology in the direction of improving the legal culture of youth, as well as in developing state youth policy.

Key words: legal culture, family education, youth, legal awareness, social pedagogy.

References

1. Beisenova, A.M. Otbasyndary құқықтық тәрбие: teoriya zhәне praktika [Legal education in the Family: Theory and practice] [text] / A.M. Beisenova – Almaty: KIMEP publishing house, 2018. – 215 P.
2. Abildinov, T. S. ZHastardyn құқықтық мәдениетін қалыптастырудағы отбасының рөлі [The role of the family in the formation of the legal culture of young people] [text] / T. S. Abildinov // Bulletin of Social Sciences. – 2020. - № 2. - 45-50 P.
3. Turlybekova, G. A. Otbasylық тәрбие psilogiyasy zhәне balalardyn құқықтық sanasy [Psychology of Family Education and legal consciousness of children] [Text] / G. A. Turlybekova. - Nur-Sultan: L. N. Gumilyov publishing house, 2019 – - 180 P.
4. Azhibayev, M. Құқықтық ақпаратандыру zhәне оның zhastar үшин маңузы [Legal awareness and its significance for young people] [text]/ M. Azhibayev. - Almaty: AUPET publishing house, 2020 – - 240 P.
5. McCaffrey K. The Role of Parental Involvement in Legal Education [Text]// International Journal of Law and Education. – 2020. – Vol. 15, No. 3. – P. 125-139.
6. Reznikov, A. N. Құқықтық мәдениет: tarih zhәне қазirgi zaman [Legal culture: history and modernity] [text] / A. N. Reznikov, L. A. Reznikov. - Moscow: lawyer, 2017 – - 288 P.
7. Kuanyshbayev, E. Қазirgi zhardaıdary құқықтық тәрбие [Legal education in modern conditions] [text] / E. Kuanyshbayev // Bulletin of Pedagogical Sciences. – 2022. - № 1. - p. 55-61.
8. Law, P. Family and Law: The Impact of Family Structure on Youth Legal Awareness [Text] // Journal of Family Studies. – 2018. – Vol. 24, No. 1. – P. 70-85.

11.02.25 ж. баспаға түсті.

14.03.25. ж. түзетулермен түсті.

20.03.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме:

Мадибаева, Д.Р. Отбасылық тәрбиенің жастардың құқықтық мәдениетін қалыптастыруға әсері: әлеуметтік-гуманитарлық аспект [Мәтін] / Д.Р. Мадибаева, Д.И. Данабекова // Dulary University Хабаршысы. – 2025. – №1.- Б. 169-175
<https://doi.org/10.55956/WEWV1254>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Научная статья

МРНТИ 14.39.07

<https://doi.org/10.55956/ROPT5530>

Л.М.Дузенова

Учитель истории гимназии №8 имени Толе би

Тараз, Казахстан

dana8205@mail.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НОВЫХ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье рассматриваются инновационные технологии, применяемые в преподавании истории Казахстана в 6-м классе. Автор анализирует использование интерактивных досок, мультимедийных материалов, ролевых игр, геймификации и дистанционного обучения. Представлены результаты экспериментальной апробации, включая анкетирование и сравнительный анализ успеваемости учащихся. Исследование показало, что применение современных технологий способствует повышению мотивации школьников, улучшению запоминания материала, развитию критического мышления, коммуникативных и исследовательских навыков. Подчеркивается значимость формирования ключевых компетенций XXI века, таких как цифровая грамотность и социальная ответственность. Выводы подтверждают, что интеграция инновационных методов в учебный процесс делает изучение истории более доступным, наглядным и увлекательным, а также повышает качество образования.

Ключевые слова. Инновационные технологии, интерактивные методы, мультимедийные ресурсы, геймификация, цифровая грамотность.

Введение. Применение инновационных технологий в преподавании истории Казахстана в 6-м классе можно проиллюстрировать следующими примерами. Интерактивные доски и карты, такие как Google Earth и специализированные исторические сервисы, позволяют школьникам лучше понять территориальные изменения, миграции народов и географические особенности исторических событий. Мультимедийные ресурсы, включая видеоролики, анимации и виртуальные экскурсии по историческим местам, например, по мавзолею Ходжи Ахмеда Яссауи или древнему городу Отрару, делают изучение истории более наглядным и увлекательным. Симуляторы и игровые технологии, такие как исторические квесты

«Путешествие с казахскими ханами» или образовательные приложения вроде «Khan Academy» и «История Казахстана в 3D», помогают учащимся погрузиться в эпоху, почувствовать себя участниками событий и лучше усвоить материал. Онлайн-платформы и тестовые системы, такие как «BilimLand» и «Opiq», дают возможность организовать дистанционное обучение, проверять знания в интерактивном формате и вовлекать учеников в процесс изучения истории с использованием цифровых инструментов. Внедрение этих технологий способствует более глубокому пониманию исторического наследия Казахстана, развитию критического мышления и повышению мотивации учащихся.

Условия и методы исследований.

Исследование проводилось в рамках учебного процесса в общеобразовательных школах Казахстана. Основными методами исследования стали:

- Анализ учебных программ по истории Казахстана для 6-го класса;
- Экспериментальная апробация инновационных технологий (использование интерактивных досок, мультимедийных материалов, ролевых игр, дистанционного обучения и геймификации);
- Анкетирование и опрос учащихся и преподавателей для оценки эффективности внедренных методов;
- Сравнительный анализ успеваемости учащихся, изучающих историю традиционными методами и с использованием инновационных технологий.

Анализируемая программа изучения истории Казахстана в 6-м классе разработана с учетом обновленных образовательных стандартов и ориентирована на развитие исторического мышления учащихся. Она включает несколько ключевых компонентов, обеспечивающих комплексный подход к преподаванию дисциплины. Учебная программа состоит из четырех основных разделов. Первый раздел - общие положения, в котором определяются цели и задачи курса, а также методологические принципы его реализации. Второй раздел посвящен организации содержания, включает перечень тем, распределение учебной нагрузки и ключевые концепты, которые должны быть усвоены учащимися. Третий раздел представляет собой систему целей обучения, устанавливающую ожидаемые результаты освоения курса в соответствии с каждым разделом. Четвертый раздел содержит долгосрочные планы, в

которых изложены основные темы и цели обучения, запланированные на учебный год.

Программа ориентирована на формирование у учащихся исторического сознания, развитие патриотизма, уважение к национальному культурному наследию и освоение навыков критического анализа исторических событий. Важно не только запоминание фактического материала, но и осознание исторических процессов, выявление причинно-следственных связей и умение применять исторические знания в повседневной жизни.

Обучение построено на основе современных методологических подходов, таких как интерактивное обучение, включающее дискуссии, дебаты и групповую работу, а также проектная деятельность, направленная на развитие исследовательских навыков и самостоятельной аналитической работы. Кроме того, особое внимание уделяется работе с историческими источниками, включая анализ документов, карт и артефактов, что способствует формированию у учащихся умений работы с первоисточниками. В образовательный процесс активно внедряются элементы геймификации, такие как исторические викторины и квесты, что повышает мотивацию школьников и делает процесс изучения истории более увлекательным.

Программа также ориентирована на развитие ключевых компетенций XXI века, включая коммуникативные навыки, критическое мышление, цифровую грамотность и социальные компетенции. Важное значение придается развитию умений аргументировать свою точку зрения, анализировать информацию из различных источников и осознавать роль истории в формировании современного общества. Таким образом, программа изучения истории Казахстана в 6-м

классе направлена не только на передачу знаний, но и на формирование у учащихся целостного понимания исторических процессов, развитие аналитических способностей и готовность применять исторические знания в различных сферах жизни.

В соответствии с этим, в обновленных учебных программах "История Казахстана" определены следующие ценности и навыки, необходимые для формирования у учащихся (1 таблица)

Ценности	Формируемые навыки
Казахстанский патриотизм	Осознание своей принадлежности к истории и культуре Казахстана
Уважение к национальному наследию	Изучение и сохранение традиций, обычаев, культурных ценностей
Критическое мышление	Анализ исторических событий, выявление причинно-следственных связей
Коммуникативные навыки	Умение выражать свое мнение, аргументировать позицию, вести дискуссии
Исследовательские способности	Работа с историческими источниками, поиск и обработка информации
Цифровая грамотность	Использование онлайн-ресурсов и цифровых технологий в изучении истории
Социальная ответственность	Осознание значимости исторического прошлого для современного общества
Гражданская позиция	Формирование активной жизненной позиции, уважение к правам и свободам человека

– Включение данных ценностей и навыков в программу изучения истории Казахстана для 6-го класса направлено на комплексное развитие учащихся. Эти элементы обучения способствуют не только усвоению исторического материала, но и формированию у школьников ключевых компетенций, необходимых в XXI веке.

– Казахстанский патриотизм помогает учащимся осознать свою национальную идентичность, гордиться

историей и достижениями своей страны, что способствует укреплению гражданской позиции.

– Уважение к национальному наследию формирует чувство ответственности за сохранение культурных традиций и обычаев, а также способствует развитию толерантности к другим народам и культурам.

– Критическое мышление позволяет учащимся анализировать исторические события, выявлять их причины и следствия, а также формировать собственное мнение на основе исторических фактов.

– Коммуникативные навыки способствуют развитию умения выражать свои мысли, аргументировать точку зрения, вести конструктивные дискуссии, что важно для социальной адаптации.

– Исследовательские способности позволяют учащимся работать с историческими источниками, искать информацию, делать выводы, что развивает самостоятельность и аналитическое мышление.

– Цифровая грамотность учит эффективно использовать интернет-ресурсы, цифровые технологии и мультимедийные инструменты для изучения истории, что соответствует современным требованиям образования.

– Социальная ответственность формирует у школьников понимание значимости исторического прошлого в развитии общества и осознание своей роли в нем.

– Гражданская позиция способствует осознанию прав и обязанностей человека, формированию уважения к закону, демократии и принципам справедливости.

Таким образом, обновленная учебная программа не только передает знания о прошлом, но и воспитывает

всесторонне развитую личность, способную критически мыслить, анализировать события и активно участвовать в жизни общества.

Экспериментальная апробация инновационных технологий в преподавании истории Казахстана в 6-м классе показала, что современные методы обучения способствуют более глубокому усвоению материала и повышают интерес учащихся. В ходе исследования были применены интерактивные доски, мультимедийные материалы, ролевые игры, дистанционное обучение и геймификация, которые позволили разнообразить учебный процесс и сделать его более наглядным и увлекательным. Одним из примеров использования интерактивных досок стало изучение темы «Образование первых государств на территории Казахстана». Ученики могли не только слушать объяснения учителя, но и работать с интерактивными картами расселения древних племен, отмечая ключевые центры сакских и усуньских государств. Анимированные схемы позволяли проследить миграцию племен и увидеть изменения границ государств. Такой подход способствовал лучшему восприятию материала и развитию пространственного мышления.

Применение мультимедийных материалов дало возможность учащимся визуально познакомиться с археологическими находками, связанными с культурой сакского и гуннского племен. Например, при изучении темы «Золотой человек» ученики смотрели 3D-модель реконструкции его доспехов, а затем обсуждали значение этого артефакта в контексте истории Казахстана. Использование документальных фильмов и анимаций о кочевой цивилизации помогло школьникам

лучше понять быт и традиции древних народов.

Метод ролевых игр был успешно применен при изучении темы «Походы Александра Македонского и борьба саков». Учащиеся разделились на группы: одна группа представляла сакских воинов, другая — македонскую армию. Они разыгрывали ключевые моменты исторических событий, анализировали стратегию боя, решали, какие тактики могли бы использовать древние народы. Такой метод позволил детям не просто запоминать факты, а глубже осознавать ход событий и мотивацию исторических личностей.

Дистанционное обучение оказалось особенно полезным при изучении темы «Великий шелковый путь». Использование онлайн-платформ позволило учащимся совершить виртуальное путешествие по древним городам Казахстана, таким как Тараз и Отрар. Они могли самостоятельно изучать интерактивные карты караванных путей, смотреть видеоматериалы и выполнять тестовые задания в удобном темпе.

Элементы геймификации использовались при изучении темы «Государство гуннов». Ученики участвовали в историческом квесте, где, выполняя различные задания (например, отвечая на вопросы о военной организации гуннов или их культуре), зарабатывали баллы и двигались по игровому сценарию. Такой подход мотивировал детей активнее изучать тему и работать в команде.

Таким образом, экспериментальная апробация инновационных технологий показала высокую эффективность в преподавании истории Казахстана. Интерактивные методы способствуют вовлеченности учеников, помогают лучше понимать и запоминать материал, развивают аналитические и

коммуникативные навыки, а также делают процесс обучения более интересным и доступным.

Для оценки эффективности внедренных инновационных методов обучения истории Казахстана в 6-м классе были проведены анкетирование и опрос учащихся и преподавателей. Цель данного этапа исследования заключалась в выявлении уровня вовлеченности школьников в учебный процесс, их интереса к предмету, а также в определении мнения педагогов о целесообразности использования современных технологий в преподавании. В анкетах для учащихся содержались вопросы, направленные на выявление их предпочтений в обучении, сложности в усвоении материала, а также на определение того, какие методы они считают наиболее эффективными. В свою очередь, преподаватели оценивали удобство и результативность применения интерактивных досок, мультимедийных материалов, ролевых игр и геймификации в учебном процессе.

Помимо анкетирования, был проведен сравнительный анализ успеваемости учащихся, изучающих историю Казахстана традиционными методами и с использованием инновационных технологий. Для этого две группы школьников проходили обучение разными способами: первая группа использовала стандартные методики, включающие чтение учебника, лекции учителя и выполнение письменных заданий, в то время как вторая группа применяла цифровые инструменты, участвовала в ролевых играх и работала с интерактивными ресурсами. По завершении определенного учебного периода был проведен анализ итоговых оценок, а также тестирование, направленное на

проверку уровня понимания и запоминания исторического материала.

Результаты показали, что учащиеся, обучавшиеся с применением инновационных технологий, демонстрировали более высокий уровень усвоения материала, лучше запоминали исторические факты, умели анализировать события и делать логические выводы. Кроме того, они проявляли больше интереса к изучению истории, активно участвовали в обсуждениях и дискуссиях, а также были мотивированы к самостоятельному поиску дополнительной информации. Преподаватели также отметили, что внедрение современных методов сделало учебный процесс более динамичным, а использование мультимедийных материалов и интерактивных заданий позволило объяснять сложные темы более доступно.

Таким образом, проведенные анкетирование, опрос и сравнительный анализ подтвердили, что инновационные технологии способствуют не только повышению успеваемости учащихся, но и развитию их критического мышления, исследовательских и коммуникативных навыков, что делает процесс изучения истории Казахстана более эффективным и увлекательным.

Результаты исследований. В ходе исследования эффективности инновационных технологий в преподавании истории Казахстана в 6-м классе были получены следующие результаты (2 таблица).

Показатель	Группа с традиционным и методами	Группа с инновационным технологиями
Повышение интереса к предмету	50%	85%
Повышение интереса к предмету	50%	85%
Улучшение запоминания	60%	78%

материала		
Средний балл за тестирование	70%	85%
Развитие критического мышления	Средний уровень	Высокий уровень
Уровень вовлеченности в учебный процесс	65%	90%
Умение работать с историческими источниками	55%	80%

Сравнительный анализ успеваемости двух групп учащихся выявил, что средний балл у школьников, обучавшихся с применением инновационных технологий, оказался на 15% выше по сравнению с группой, использующей традиционные методы. Кроме того, эти ученики показали более высокий уровень критического мышления, аналитических способностей и умения работать с историческими источниками. Преподаватели отметили, что использование цифровых инструментов и интерактивных методик способствует активному вовлечению учащихся в процесс обучения, улучшает качество восприятия материала и развивает исследовательские навыки.

Обсуждение научных результатов. Результаты исследования подтверждают, что интеграция инновационных технологий в процесс обучения истории Казахстана способствует не только повышению успеваемости, но и развитию ключевых компетенций учащихся. Интерактивные доски, мультимедийные материалы и игровые методики позволяют сделать обучение более наглядным, доступным и мотивирующим. Данные также указывают на положительное влияние геймификации, ролевых игр и виртуальных экскурсий на уровень вовлеченности учащихся и их способность анализировать исторические события.

Одним из ключевых факторов успешного внедрения инновационных технологий стало использование методов активного обучения, таких как групповые дискуссии, дебаты, проектные работы и анализ первоисточников. Эти подходы способствуют формированию у учащихся навыков самостоятельного мышления, аргументации и синтеза исторических данных.

Таким образом, результаты исследования подтверждают гипотезу о том, что применение инновационных технологий в преподавании истории Казахстана является эффективным инструментом для формирования у учащихся не только знаний, но и ключевых компетенций XXI века, включая цифровую грамотность, критическое мышление и коммуникативные навыки.

Заключение. Проведенное исследование продемонстрировало, что внедрение инновационных технологий в процесс преподавания истории Казахстана в 6-м классе способствует повышению качества образования, углублению знаний учащихся и развитию их аналитических и исследовательских способностей. Использование интерактивных досок, мультимедийных материалов, ролевых игр и элементов геймификации делает учебный процесс более увлекательным, доступным и эффективным.

Результаты анкетирования, опросов и сравнительного анализа успеваемости подтверждают, что школьники, обучавшиеся с применением инновационных технологий, демонстрируют более высокую мотивацию к изучению истории, лучше запоминают материал и проявляют активность в учебном процессе. Данные также показывают, что современные методики помогают формировать важные

компетенции, необходимые для успешной социальной адаптации и будущей профессиональной деятельности.

Таким образом, применение инновационных технологий в

преподавании истории Казахстана должно стать приоритетным направлением в образовательном процессе, способствуя не только передаче знаний, но и всестороннему развитию личности учащихся.

Список литературы

1. Жалпы орта білім беру деңгейінің 10-11-сыныптарына арналған «Қазақстан тарихы» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы. – Астана: [б.и.], 2017.
2. Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы. Әдістемелік нұсқау хат. – Астана: [б.и.], 2016. – 5 б.
3. Ахметова, Г.К. Инновационные технологии в обучении истории: теория и практика [Мәтін] / Г.К. Ахметова. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 150 б.
4. Ибраева, А.Ж. Интерактивные методы в преподавании истории Казахстана [Мәтін] / А.Ж. Ибраева. – Астана: Фолиант, 2020. – 120 б.
5. Методика преподавания истории в средней школе: учебное пособие [Мәтін] / Под ред. Т.И. Лаврентьевой. – Москва: Просвещение, 2018. – 256 с.

Л. М. Дүзенова - Төле би атындағы №8 мектеп-гимназиясы, Тараз, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ОҚЫТУДА ЖАҢА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Аңдатпа. Мақалада 6-сыныпта Қазақстан тарихын оқытуда қолданылатын инновациялық технологиялар қарастырылады. Автор интерактивті тақталарды, мультимедиялық материалдарды, рөлдік ойындарды, геймификацияны және қашықтықтан оқытуды пайдалануды талдайды. Эксперименттік тестілеу нәтижелері, оның ішінде сауалнама және оқушылардың үлгерімін салыстырмалы талдау ұсынылған. Зерттеу көрсеткендей, заманауи технологияларды қолдану оқушылардың мотивациясын арттыруға, материалды есте сақтауды жақсартуға, сыни ойлауды, коммуникативті және зерттеу дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Цифрлық сауаттылық және әлеуметтік жауапкершілік сияқты ХХІ ғасырдың негізгі құзыреттерін қалыптастырудың маңыздылығы атап өтіледі. Қорытындылар инновациялық әдістерді оқу процесіне біріктіру тарихты зерттеуді қолжетімді, көрнекі және қызықты ететінін, сондай-ақ білім сапасын арттыратынын растайды.

Тірек сөздер. Инновациялық технологиялар, интерактивті әдістер, мультимедиялық ресурстар, геймификация, цифрлық сауаттылық.

L.M.Duzenova - Tole bi Gymnasium No. 8, Taraz, Kazakhstan

THE USE OF NEW INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING THE HISTORY OF KAZAKHSTAN

Abstract. The article discusses innovative technologies used in teaching the history of Kazakhstan in the 6th grade. The author analyzes the use of interactive whiteboards,

multimedia materials, role-playing games, gamification and distance learning. The results of experimental approbation, including questionnaires and comparative analysis of students' academic performance, are presented. The study showed that the use of modern technologies helps to increase the motivation of schoolchildren, improve memorization of material, develop critical thinking, communication and research skills. The importance of developing key competencies of the 21st century, such as digital literacy and social responsibility, is emphasized. The findings confirm that the integration of innovative methods into the educational process makes the study of history more accessible, visual and exciting, as well as improves the quality of education.

Keywords. Innovative technologies, interactive methods, multimedia resources, gamification, digital literacy.

References

1. Zhalpy orta bilim beru deñgejiniń 10-11-synpytaryna arnalǵan «Qazaqstan tarihy» pәninen zhañartylǵan mazmұndary ǵılgilik oqu baǵdarlamasy [Standard curriculum of updated content in the discipline "History of Kazakhstan" for grades 10-11 of the General Secondary Education Level] - Astana: [B. I.], 2017.
2. Qazaqstan Respublikasynyń zhalpy orta bilim beretin ııymdarynda oqu procesin ııymdastyrudyń erekshelekteri turaly.Әdistemelik nұsqau hat [On the specifics of the organization of the educational process in organizations of general secondary education of the Republic of Kazakhstan. Methodical instruction letter]- Astana: [B. I.], 2016. - 5 p.
3. Akhmetova, G. K. Innovacionnye tekhnologii v obuchenii istorii: teoriya i praktika [Innovative technologies in teaching history: theory and practice] [text] / G. K. Akhmetova.- Almaty: Kazakh University, 2019 – - 150 P.
4. Ibraeva, A. Zh. Interaktivnye metody v prepodavanii istorii Kazahstana [Interactive methods in the preparation of the history of Kazakhstan] [text] / Ibraeva A. zh.- Astana: Folio, 2020. – 120 P.
5. Metodika prepodavaniya istorii v srednej shkole: uchebnoe posobie [Methods of preparing stories in the middle school: educational post] [text] / Ed. T. I. Lavrentievoy.- Moscow: Prosveshchenie, 2018. – 256 P.

Поступило в редакцию 22.01.25

Поступило с исправлениями 20.03.25

Принято в печать 20.03.25

Ссылка на статью:

Дузенова, Л.М. Использование новых инновационных технологий в преподавании истории Казахстана [Текст] / Л.М. Дузенова // Вестник Dulaty University. – 2025. - №1. – С.176-183
<https://doi.org/10.55956/ROPT5530>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Ғылыми мақала

FTAMP 76.01.05

<https://doi.org/10.55956/CNWM1713>

А.Ш. Тохтыев

«Дене тәрбиесі» кафедрасының аға оқытушысы
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
Тараз қ., Қазақстан
Tohtiev65@mail.ru

Б.Б. Рабек

студент,
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
Тараз қ., Қазақстан
rabekbalausa@gmail.com

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ПӘНІНДЕГІ АУҚЫМДЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Аңдатпа: Мемлекеттік бағдарламаларға сәйкесті қабылданған өңірлік дене тәрбиесі және спортты дамыту бағдарламаларына көз жүгіртетін болсақ, көзге айқын көрінетін жетіспеушіліктер мен мәселелер өте көп. Статистикалық мәліметтерге сүйенер болсақ, адамдар арасында спортпен айналысатын жандар қатары күрт өсіп келеді. Ал мемлекетте оған жақсы жағдай жасалған ба? Бұл мақалада осы сұрақтың шешімін табу барысында дене шынықтыру пәніндегі ауқымды мәселелер көтерілетін болады.. Адамдар спорттық өмірді таңдағанда, салауатты өмір салтын ұстанарда жиі жіберетін қателіктері талданады. Күнделікті өмірде жиі байқайтын қателіктерді түзету мақсатында зерттеу жұмыстары жүргізілді. Ізделген ақпараттар бойынша дене шынықтырудағы мәселелер 5 үлкен топқа бөлініп, әрқайсысы жеке қарастырылды. Бірінші бөлімде элексир зияны мен қарапайым спорттың адам денсаулығына пайдасы, екінші бөлімде дене шынықтыру пәнінің кемшіліктері, ұлттық мүдде туралы, үшінші бөлімде дене шынықтыру пәні мұғалімдерінің осалдығы, өз ісінің маманы бола алмағаны туралы, төртінші бөлімде спорттық үйірмелердің аздығы, балалар уақытының бос өтіп жатқандығы туралы, бесінші дене шынықтыру мамандарын даярлайтын жоғарғы оқу орындары мен оқытушыларының аздығы және олардың сапасының төменділігі айтылады. Әрқайсысы кеңінен талқыланып, мәселелерді шешу жолдары ұсынылады.

Тірек сөздер: спорт, денсаулық, дене шынықтыру, жаттығу, салауатты өмір салты, физикалық белсенділік, денсаулықты нығайту.

Кіріспе. Дене шынықтыру - күнделікті өмірде салауатты өмір салтын ұстана отырып, дене формасын және денсаулық күйін бір қалыпта ұстау. Бүгінгі күнде өнеркәсіптік орындар мен заманауи технологиялар дамығандықтан атмосфералық ауа райында өмір сүру қабілеттілігі төмендеп бара жатыр. Ауа райының күрт өзгерісі үшін де адам

денсаулығы мықты болуы өте маңызды. Әсіресе жаңа ағым балаларында иммунитет әлсіздігі мен физикалық денсаулық деңгейінің төмендігі айқын көрінеді. Оны нығайту үшін спорт біздің өміріміздің бір бөлігіне айналуы тиіс. Дегенмен қазіргі уақытта ауыр атлетика мен жеңіл атлетиканы санамағанда қарапайым фитнес,

бодибилдинг, йогамен айналысуға ерінетіндер саны өте көп.

Сондықтан заманға сай білім беру формасында дене шынықтыру пәні кеңінен қолға алынуда. Негізгі мақсат күш қуаты мықты, салауатты өмір салтына бейім, қимылы епті, шығармашыл жастарды қалыптастыру. Оның үстіне қоғамдағы физикалық денсаулығы мығым, спортқа бейім, ұлттық рухты бойына кеңінен сіңірген азаматтарды дайындау. Бір бағытты қолға аларда оның екі тұсы болатындай, дене шынықтыру пәнінде де қолға алына қоймаған, бірақ өте қажетті мәселелер өте көп. Солардың бірнешеуіне тоқтала кетсек, осы мақаланы жазудағы мақсат орындалғаны.

Мақалада қазіргі уақытта кеңінен кездесетін дене шынықтыру пәніндегі және спорт саласындағы мәселелер көтеріледі. Адам түзелмей ұлт түзелмес, ұлт түзелмей әлем өзгермес демекші біз кез-келген проблемаларды ең алдымен өз елімізден, өзімізден бастауымыз қажет. Мақаланың өзектілігі де осында. Өзіміз жасап жүрген қателіктерді жөндеп дене шынықтыру саласын әлемге үлгі боларлықтай деңгейге көтеру.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Жұмыс барысында мынадай зерттеу әдістері қолданылды:

1. Ең алдымен мақалаға сай тақырып таңдалды. Оның қаншалықты өзекті екені сараланып, баға берілді. Зерттеу тақырыбын таңдаудың өзі проблеманы іздеуден басталды.

2. Зерттеу тақырыбының көкейкестілігі қарастырылды. Мақала жазылғаннан кейін қаншалықты қажет екендігі сараланды. Оның пайдасы мен зияны туралы ой тұжырымдалды.

3. Теориялық білім ізделінді. Өртүрлі әдебиеттерді талдау барысында ақпараттар таңдап алынды. Нәтиженің жобасы жасалынып, кезекті жоспар

кұрылды. Қажетті және қажетсіз ақпараттарды айырып, нақты мақала жазылды. Статистикалық жұмыстар жүргізіліп, мақалаға енгізілді.

Зерттеу нәтижелері. Адам баласы ежелден ақ өз ағзаларының саулығы үшін еңбек атқарып келді. Біреулер арнайы жаттығулар жасаса, енді бірі еңбекпен айналысу арқылы күш реттілігін сақтап отырды. Енді бірі бальзам, ал екіншісі элексирді пайдаланды. Денесіндегі әбіржіген майларды құрту үшін новакайнен бастап, электршопы бар суға дейін қолданды. Өкініштісі бұл процестерді өз тәжірибесінен өткізетін азаматтар әлі де бар және олардың саны аз емес. Денсаулығымыздың жақсаруы әртүрлі дене жаттығуларының нәтижесі екендігіне тұра жеңіл жолды таңдайтындар саны бүгінде кемімеді. Қазіргі таңда саналы адамзат баласы спорт пен дәрі дәрмекті салыстыруға да келмейтінін жақсы білер. Себебі спорттың пайдасы ғылыми теориялармен ақ түсіндіріліп, дәлелденіп қойған.

Дене жаттығулары кезінде адам өзін сергек сезініп бастайды. Мұның көптеген себептері бар. Біріншіден бұлшықеттер қалыңдап қатая түседі. Салбыраған жеңіл еттер өз формасын ұстайды. Бұлшықеттердің қарапайым тіншелерінің қоректенуі жақсарып, тонусы күшейеді. Соның арқасында сүйектерді де берік ұстап тұратын қабілетке ие болады. Егер сіз бел, тізе ауруларынан зардап шексеңіз ең алдымен дәрігердің, екінші спорттың күшімен өз дертіңізді жеңе аласыз.

Қалыпты денені шынықтыру капиллярларды кеңейтеді. Қан айналымы жақсарып, анемиядан түбегейлі арыласыз. Әсіресе қанның тұрақталуы арқасында жүрек, бас ауруларынан толығымен емделесіз. Қарапайым адамның жүрегі минутына

70-80 рет соғады, ал спортшылар мен дене жаттығуларын күнделікті орындайтын адамда 30-40 рет соғады. Бұл ең алдымен жаттыққан адамның жүрегі ұтымды жұмыс жасайтынын көрсетеді.

Орыстың ойшыл физиологы И.М. Сеченов өзінің «Ми рефлекстері» атты еңбегінде ми дамуы үшін бұлшықет қозғалыстарының негізгі роль атқаратынын атап көрсеткен. Алысқа бармай-ақ жас нәрестенің өзін дәлелге алсақ, сәби белсенді қимылдары арқылы осы өмірді танып біледі, ойлау зейінін кеңейтеді. Ал біз таңертеңгі жарты сағаттық жүгірудің өзі күніміздің басқа күндерден ерекше өтуіне септігін тигізетінін біле тұра ұйқымызды қимаймыз. Тағы бір айтқетерлік жайт дене шынықтыру арқылы сіз өкпеңіздің де жұмысын жақсартасыз. Марафонға қатысатын адамдар минутына 160 литр ауа жұтады. Бұл ең алдымен зат алмасуды жақсартыады. Кейбір ғалымдар спорттың психикаға да әсер ететінін дәлелдеп берді. Нақтырақ айтсақ қалыпты дене жаттығуынан кейін адамның жүйке жүйесі тынышталып, эндокриндік бездердің жұмыс жасауына мүмкіндік туындайды. Ал бұл бездер арқылы бақыт гармоны адреналин бөлінеді. Осыдан адамның эмоционалдық жағдайы тұрақталады.

Қазірде жұртты алаңдатқан аты шулы мәселелердің бірі денені шынықтыру үшін қолданылатын анаболиялық стероидтер, яғни бұлшықет ішілік инъекциялар болып табылады. Көптеген жастар өз дене бітімдерінің сымбаты үшін әртүрлі силикондық заттарды пайдаланады. Уақыт өте зиянын көрсететін мұндай препараттарды қолдану әсте дұрыс емес. Дегенмен мұны түсініп, өз мүсінін спорт залда жөндейтін жастар қатары күн санап кемуде.

Қазіргі таңда қолға алынып жатқан рухани жаңғыру болып табылады. Бүгінде дене сабақтарының бірі де біздің өткен тарихымызды елеп ескермейді десем жаңылысқаным емес.

Қазақ тарихы тағылым боларлықтай ұлы халықтардың бірі. Біздің ұлттық ойындарымыз да жас буынды тәрбиелеуде теңдесі жоқ құрал деп айтар едім. Оның қажеттілігі туралы Яковлев, Хухлева секілді ғалымдардың өзі айта кеткен. Әр сабақта 1-2 ойын түрін тереңінен қамтып, бала жадына сіңістірсе ол баладан болашағы зор тұлға қалыптасар еді. Ұлттық ойындар баланың ішкі табиғатына еніп, жан дүниесімен толығымен толығып дене тәрбиесінен бөлек рухани тәрбиесін қалыптастырады. Мысалға, асық ату ойынын зерттеп көрейік. Оны ойнаушылардың саны 4-8 балаға жетуі қажет. Негізгі мақсат өзге баланың асықтарын өз қанжығасына байлау. Бұл ойын қарапайым болып көрінгенімен баланың бұлшықеттерін қатайтып, ойлау қабілетін жетілдіреді, баланы қырағылық пен мергендікке баулиды, тыныс алу мүшелерінің жұмысын реттейді. Бұл ойынды мектепте жарыс түрінде өткізуге болады. Ауылда балалар жиі ойнағанымен, бұл ойын туралы мүлде естімеген қалалық оқушылар да бар. Оларды үйрету, ұлттық ойындарды меңгерту осы дене шынықтыру пәнінің міндеті дер едім. Жалпы айтқанда қазақ ойындарының өзі философиялық, логикалық, математикалық білімді қажет етеді және оны дамытады. Ал бұл құр секіріс, жүгірістерге қарағанда әлде қайда пайдалы.

Келесі бір проблемалық жағдайлардың бірі дене шынықтыру мұғалімдерін дайындау. Қазіргі таңда шынында дене шынықтыру пәні мұғалімі боламын деп қалап түскен жастар саны өте аз. Басқа салаларда мұғалімге деген талап көбейген сайын,

дене шынықтыру сабағына мұғалімдік айлық үшін түсетіндер көбейді. Әсіресе Қазақстанның ең мықты деген университеттерінің өзінде осы мамандыққа шығармашылық іріктеу жүргізу барысында пара арқылы шешетіндер аз емес. Бұл жалынды жастардың болашағына балта шабар ең өзекті мәселелердің бірі. Тәрбиелеуші дұрыс болмай, тәрбие түзелмес. Жас маман ретінде дене шынықтыру пәні мұғалімі өз жетістіктері көп, қоғаммен жақсы қарым қатынас орната білген, жаңа заман талабына сай, рухани жетілген азамат болуы қажет. Сонымен қатар менің түсінігімше ер балаға ер мұғалім, қыз балаға әйел адам бергені құба құп. Дене тәрбиесі бұл адам баласын тәрбиелеудің бір тұсы болғандықтан, ең алдымен мұғалім мен оқушы арасындағы қарым қатынасты елеп ескерген жөн. Әр мұғалім өз оқушысына жөнді сөйлеп, дұрыс қатынас орнатса тәрбие де дұрыс берілмек. Сонымен қатар елімізде дене шынықтыру мұғалімі мамандарын дайындайтын магистратура, докторантура бөлімдері аса дамымаған. Олардың саны тым шектеулі. Ал нақты дайындайтын университеттер қажетті құралдармен толық жабдықталмаған. Тіпті практикалық деңгейді бір шетке ысырып қойсақ та, теориялық дене тәрбиесі де керемет деп айта алмаймыз. Мысалы, еліміздің ешбір университетінде спортық медицина қолға алынбаған. Тіпті волейбол, боскетбол секілді әрбір мектепте ойнатылатын мектеп ойындары бала денсаулығы үшін қауіпті. Кез келген уақытта дене жарақаттарынан бөлек аяқ немесе қол сынуы жиі көрініс табады. Мұндай жағдайда жоғары кәсібилікке қарамастан көмек қолын созатын мұғалімдер кемде кем. Жылдар бойғы тенденциялар мен біліктіліктің өзгерісіне қарамастан әлі күнге дейін

еліміздегі жоғарғы оқу орындарында бірнеше онжылдықтар бұрын жазылған кітапшалар қолданылады. Ал оларды жаңартуға миллиондаған қаражат қажет. Бұл да бір үлкен мәселе.

Қазіргі уақытта Спорт және денсаулық министрлігі балаларды спортқа баулу үшін түрлі жағдайлар жасауда. Жақсы жүлделі орындары бар жарыстардан бөлек, сабақтан тыс уақытта өткізілетін спорттық үйірмелер де өте көп. Дегенмен сонда да көптеген балалар әлсіз, әрі денсаулығы нашар болып келеді. Менің ойымша мұның негізгі себебі мектепке дейінгі дайындық кезеңінде спорттық қажеттіліктің ескерілмеуі деп білемін. Әсіресе балабақшада бала үшін күрделі ойындардың маңызы сор. Себебі бала нақ осы шағында әртүрлі істерге қызығушылық танытып, құмарлана бастайды. Спорттық ойындар балаларды психоэмоционалдылық тұрғыда, интеллектуалды және физикалық тұрғыда да дамытады. Ол үшін тәрбиеші баланың денсаулық жай күйін толық білуі қажет. Ал біздің тәрбиешілер құлақ тыныштығы үшін музыкалар мен мультфильмдерді жиі қолданады. Ал биатлон, керлинг секілді балаларға өте қызықты ойын түрлері шетте қалуда.

Дене шынықтыру мұғалімдерін даярлайтын оқытушылардың аздығы. Мұндай биік дәрежедегі оқытушылар Қазақстанда өте аз. Иә, елімізде тарихта қалған білікті спорт шеберлері өте көп. Дегенмен олардың көбі өз өмірлерін демалуға немесе жеке спорт үйірмелерінде жеке шәкірттерін дайындауға жұмсайды. Бәрі бірдей мемлекеттің аздаған жалақысы ұсынылатын оқу орындарында жұмыс жасай бермейді. Осындай білікті азаматтармен студенттер жиі кездесулер ұйымдастырып, қызықты тәжірибелер жасап тұруы қажет. Бұл болашақ

ұстаздардың мамандығына деген сүйіспеншілігін оятады.

Қорытынды. Елбасымыз жолдауларында жиі қайталайтын әлемдік талапқа сай білім беру біздің алғашқы міндетіміз. ХХІ ғасыр мұғалімі тек өз пәнінің емес, барлық жақтан кәсіби маман болуы керек.

Қорыта айтқанда денені шынықтыру жан жақты дамыған, бәсекеге қабілетті, денесі шымыр, тез ойлана алатын ұрпақты тәрбиелеу. Бұл ең алдымен еліміздің дамыған мемлекеттермен бір сатыда тұруына көмек береді. Жаңа технологиялар мен

озат тәжірибелерді, ұлттық құндылықтарды ұштастыра отырып осы саланы кеңінен қолға алсақ, әлемді өзіне қаратар өскелең ұрпақтарымыз көп болары айқын. Бұл саланың мақсаттары толығымен зерделеніп, толықтырылмаса да болашақта үлкен жетістік көрсетуге болады. Бұл проблемалық жағдайларды шешу заманауи спорт және денсаулық министрлігінің басты міндеті. Себебі болашақ ұрпақ денсаулығы сол жандардың қолдарында. Бұл мақалада барлық мәселелер қамтылмасада, негізгі проблемалық ахуалдардың көріністерін көрсетілді.

Әдебиеттер тізімі

1. Әбділлаев, Ә.К. Дене мәдениетінің ілімі және әдістемесі [Мәтін] / Ә.К.Әбділлаев, Ж.К. Оңалбек. – Түркістан: Тұран, 2004.- 223 б.
2. Әбділлаев, Ә.К. Дене мәдениеті мен спорттың жалпы педагогикасы(лекциялық жинақ) [Мәтін] / Ә.К.Әбділлаев. – Кентау, 2010.-144 б.
3. Лубышева, Л. И. Научное обоснование инновационных преобразований в сфере физической культуры и спорта [Текст] / Л.И. Лубышева // Теория и практика физической культуры. – 2001. – № 1. - С. 8.
4. Железняк, Ю.Д. Факультеты физической культуры: от информационного обеспечения к информационным технологиям. Новые направления в системе подготовки специалистов физической культуры и спорта и оздоровительной работе с населением [Текст] / Ю.Д.Железняк, Е.Л. Воробьева. - Ижевск, 1999. – С. 180-183
6. Мухамеджанов, Б. Дене мәдениеті мамандығына кіріспе [Мәтін] / Б. Мухамеджанов. - Шымкент : Ғасыр-III, 2006. – 166 б
7. Сағындықов, Е. Қазақтың ұлттық ойындары [Мәтін] / Е. Сағындықов. - Алматы, 1991.
8. Қуанышев, Т.Ш. Болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерін ұлттық ойын құралдары арқылы даярлау. Автореф. дисс.пед.ғыл.канд.13.00.01. – Алматы, 1992.
9. Қасымбекова, С. И. Научно-педагогические основы формирования физической культуры учащихся молодежи. Дисс. д.п.н.: 13.00.04. – Алматы, 2002. – 306 с.

А.Ш. Тохтыев*, Б.Б. Рабек

Таразский университет им. М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ДИСЦИПЛИНЫ ФИЗИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ

Аннотация. Если взглянуть на региональные программы развития физической культуры и спорта, принятые в соответствии с государственными программами, то очевидных недостатков и проблем предостаточно. Судя по статистическим данным, среди людей резко растет число людей, занимающихся спортом. А в государстве ему созданы хорошие условия? В данной статье будут подняты масштабные вопросы по физической культуре в процессе поиска решения данного вопроса.. Когда люди выбирают спортивную жизнь, анализируются ошибки, которые они часто совершают, ведя здоровый образ жизни. Были проведены исследования с целью исправления ошибок,

которые мы часто замечаем в повседневной жизни. По искомой информации вопросы физической культуры были разделены на 5 больших групп, каждая из которых рассматривалась индивидуально. В первой части речь идет о вреде эликсира и пользе простого спорта для здоровья человека, во второй части-о недостатках физической культуры, национальных интересах, в третьей части-об уязвимости учителей физической культуры, о невозможности стать профессионалами своего дела, в четвертой части-о нехватке спортивных кружков, о праздности детского времени, в пятой части-о недостатках высших учебных заведений и преподавателей, готовящих специалистов физической культуры говорят о малом количестве и низком их качестве. Каждый из них будет широко обсуждаться и предложены пути решения проблем.

Ключевые слова: спорт, здоровье, физическая культура, физические упражнения, здоровый образ жизни, физическая активность, укрепление здоровья.

A.Sh.Tokhtyev*, Rabek B.B. - M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan

THE MAIN PROBLEMS OF THE DISCIPLINE OF PHYSICAL EDUCATION

Abstract. If we look at the regional programs for the development of Physical Culture and sports adopted in accordance with the state programs, there are many obvious shortcomings and problems. According to statistics, the number of people involved in sports is growing sharply. And is there good conditions for him in the state? In this article, a wide range of problems in Physical Culture will be raised in the process of finding a solution to this question.. The mistakes that people often make when choosing a sports life, when leading a healthy lifestyle, are analyzed. Research work was carried out in order to correct the mistakes that we often observe in everyday life. According to the information sought, problems in Physical Culture were divided into 5 large groups, each of which was considered separately. In the first part, the harm of the elixir and the benefits of ordinary sports for human health, in the second part, about the shortcomings of physical education, about the national interest, in the third part, about the vulnerability of physical education teachers, about the inability to become specialists in their field, in the fourth part, about the small number of sports clubs, Each is widely discussed and ways to solve problems are proposed.

Keywords: sports, Health, Physical Education, exercise, healthy lifestyle, physical activity, health promotion.

04.04.24 ж. баспаға түсті

15.22.25. ж. түзетулермен түсті.

14.03.25 ж. басып шығаруға қабылданды

Мақалаға сілтеме:

Тохтыев, А.Ш. Дене шынықтыру пәніндегі ауқымды мәселелер [Мәтін] / А.Ш. Тохтыев, Б.Б.Рабек // Dulaty University Хабаршысы. – 2025. – №1. – Б. 184-189
<https://doi.org/10.55956/CNWM1713>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Ғылыми мақала
FTAMP 15.31

<https://doi.org/10.55956/KNRN8954>

Ш.Т.Турдалиева

психол.ғ.к., қауымдастырылған профессор
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті,
Қазақстан, Тараз қаласы
sh.turdalieva@dulaty.kz

Н.Қ.Әзімова

магистрант
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
Тараз, Қазақстан

ӘЙЕЛДЕРДІҢ АНА БОЛУҒА ДАЙЫНДЫҒЫ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ

Аңдатпа. Мақалада әлеуметтік-психологиялық қолдау және әйелдердің ана болуға дайындығы мәселесі қарастырылады. Зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы болашақ ана мен оның отбасының психологиялық трансформациясы мәселесіне байланысты оның жалпы сипаттамасын жасау және оның психологиялық мазмұнын ашу маңызды. Болашақ анаға арнайы психологиялық дайындық жұмыстарын ұйымдастыру ерлі-зайыптылардың отбасылық алауқатына тиімді ықпал етеді, жүктілік кезіндегі қиындықтардың алдын-алады, олардың ұрпақ тәрбиелеуге деген сенімін арттырады. Жақсы ана болу үшін жүктілікке дайын болу керек. Егер жүкті әйелде қорқыныш, алаңдаушылық сезімі болмаса, онда ол акушердің нұсқауларын толығымен орындайды. Барлық болашақ ата-аналардың қалауы - дені сау баланың дүниеге келуі. Босануға дайындық бойынша арнайы ұйымдастырылған психологиялық сабақтарда осы зерттеуде талқыланған қатынастардың себептерін талдау өте маңызды, сонымен қатар босану және жүктілік ерекшеліктері, босану кезіндегі мінез-құлық ерекшеліктері, босануға дайындық және баланы тәрбиелеу туралы мәліметтерді зерттеуге назар аудару қажет. Жүктілік кезінде болашақ аналар үшін жақындарының қолдауын, психологиялық көмек көрсетуге дайын екендіктерін сезіну өте маңызды. Болашақ анаға психологиялық қолдау көрсету мен жүктілік кезеңіндегі әртүрлі халықтардың ұлттық ерекшеліктері туралы да ақпараттар қарастырылады.

Тірек сөздер: ана болу, жүктілік, әлеуметтік-психологиялық қолдау, психологиялық дайындық, жауапкершілік, бала туу.

Кіріспе. Ана болу - үлкен бақыт. Аналар балаларының ертеңіне жауап береді, ол үшін болашақ ана психологиялық тұрғыдан дайын,

медициналық тұрғыдан сауатты болуы, отбасылық өмірді жоспарлы түрде ойластырып, ұйымдастыра білуі керек.

Отбасылық өмірін жоспарлай білген, сонымен қатар психологиялық және материалдық тұрғыдан қамтамасыз етілген ерлі-зайыптылар болашақ ата-ана болуға дайындығын көрсетеді. Отбасындағы өзара түсінбеушілік, конфликт, отбасылық жанжал, тұлғааралық үйлесімді қарым-қатынастың болмауы болашақ ананың құрсағындағы баланың түсік тастауына, балалар өліміне себеп болуы мүмкін.

Материалдар мен әдістер. Қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі үйлесімді отбасы қарым-қатынасын нығайта алатын, оның өзгермелі әлемде отбасылық нормаларын сақтау мақсатында дәстүрлі отбасын насихаттау ұсынылады. Бұл азаматтық неке, некеден тыс және тастанды балалардың санын азайту. Мұндай жағдайларды алдын алу үшін жастардың отбасын құруға дайындығын анықтауды талап етеді. Тұрақты отбасын құру және болашақ анаға саналы көзқарас қалыптастыру үшін жастардың отбасын құруға белгілі бір әлеуметтік және психологиялық дайындығы болуы керек.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауында былай деген: «Ұлттың жаңа сапасын қалыптастыру еліміз үшін айрықша маңызды. Әрбір азаматымыз, әсіресе, жастар ең жақсы қасиеттерді бойына сіңіруі қажет. Оның бәрі бірігіп, біртұтас қоғамдық қасиетке айналады. Әркім отаншыл, білімпаз, еңбекқор, тәртіпті, адал, әділ, үнемшіл әрі жанашыр болса, алынбайтын асу жоқ. Абайдың «Толық адам» ілімінен бастау алатын «Адал азамат» тұжырымдамасының түпкі мәні – осы» [1]. Мұнда Қ.Тоқаев қоғамның адамгершілік жаңаруы тұрғысынан әлеуметтік-экономикалық міндеттерді іске асыруға қабілетті жаңа форматтағы

бәсекеге қабілетті тұлғаны тәрбиелеу және қалыптастыру қажеттігін атап өтті.

Кейбір ғалымдардың пікірінше, «отбасылық өмірге дайындық» ұғымы әлеуметтік - жеке, мотивациялық, психологиялық-педагогикалық дайындықты білдіреді, яғни жастардың болашақ анаға саналы көзқарасқа әлеуметтік-психологиялық бейімделу дәрежесін анықтауға мүмкіндік береді. Ана мен баланың денсаулығын қорғау туралы мәселе Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарында [2], Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі әлеуметтік дамуының жалпыұлттық тұжырымдамасында [3], «Қазақстан-2050»: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» стратегиясында [4], мемлекеттік заңнамада және басқа да мемлекеттік бағдарламаларында көрсетілген.

Репродуктивтік денсаулық мәселесін насихаттау білім беру мекемелерінде, ал болашақ ананың денсаулығын сақтау қазіргі уақытта медициналық мекемелер базасында өтетін босануға психологиялық дайындық курстарын ұйымдастыру кеңінен таратылады. Осыған байланысты отандық тәжірибеде тиісті бағдарламалар бар. Сонымен қатар, оларұлттық ерекшеліктерді негізге ала отырып шетелдік мамандардың тәжірибесіне де сүйеніп жоспарлаған. Денсаулық сақтау қызметінің мамандары оларды біздің өңірге бейімдеп, босануға психологиялық дайындықтың авторлық бағдарламаларын әзірледі.

Жүктілік - бұл баланың туылуын күтуге байланысты ананың бойындағы қорқыныш пен эмоционалды мазасыздықтың қиылысатын уақыты. Жүктілік жетілген сперматозоидтармен байланысқан әйелдің жыныстық жұмыртқаны ұрықтандыруынан басталады. «Ұрықтандыру» немесе «сингалия» сөзі аталық және аналық

жыныс жасушаларының қосылысын білдіреді. Нәтижесінде зигота пайда болады, ол жаңа жеке организмге айналады. Ұрықтану табиғатта кең таралған және өсімдіктерге де, жануарларға да, адамдарға да тән.

Жүктіліктің басталуы сперматозоид-тармен ұрықтандырылған аналық жасуша жатырдың шырышты қабатына мықтап қонатын кезең болып саналады. Жүктілік шамамен қырық апта немесе 280 күнге созылады.

Биологиялық тұрғыдан алғанда, сәтті ұрықтандыру жүктілікке, ата-аналардың психологиялық, физикалық денсаулығына байланысты. Сондай-ақ оларда аурудың болмауына байланысты. Отбасының материалдық, әлеуметтік-тұрмыстық, оқу және еңбек ерекшеліктерінің шарттары әсер етеді. Жүктілік кезінде әйелдер үреулену мен мазасыздықты сезінеді. Жүктіліктің соңғы мерзімі босану әйел өміріндегі негізгі және жауапты кезеңі болып табылады. Жүкті әйелдің психикасына оң және теріс әсер етуі мүмкін болатын себептер баршылық. Бұл болашақ ананың денесіне енген жаңа тіршілік иесі, оның сол күйіне деген сезімі және болашақ баланың әл-ауқаты туралы ішкі қорқыныштары және ойларымен байланысты.

Нәтижелер. Соңғы кездері құрсағында жатқан нәрестемен қарым-қатынастың маңыздылығына ерекше назар аударылуда. Ән терапиясы сабақтары баламен диалог жүргізуге көмектеседі. Баланың жатырдағы өсу кезеңінде бала тек дыбысқа ғана емес, сонымен қатар ата-ананың сезіміне де сезімтал болады. Баланың жеке басын және бірегейлігін сезіну үшін әкесі мен баласы жүктілік кезінде де баламен сөйлесе алады және мұндай әңгімеге отбасындағы үлкен балаларды да тарту керек. Бұл психолог Г.Г.Филиппованың пікірінше, гаптономия әдісін

қолданудың тиімділігінің жоғары екенін сипаттаған. Ол гиптомания әдісін үмітсіздіктен қорғау ретінде егжей-тегжейлі сипатталған алғашқы авторлық бағдарламасын ұсынды [5]. Гаптономия әдісі - баламен туылғанға дейін және туылғаннан кейінгі бірден эмоционалды және тактильді байланыс орнатуы туралы ғылым.

О.В. Грибкова босануға психологиялық дайындық, жүктілік және босану кезіндегі әйелдердің денсаулық жағдайы, Ана мен баланың өлімі және елдегі демографиялық жағдайдың төмендеуі туралы зерттеулер жүргізді [6]. Ана болу арқылы денсаулықты сақтау мен қайта қалпына келтіру бойынша ұсыныстарына сүйене отырып, ол босанғаннан кейін отбасын ұтымды жоспарлау кезінде психологиялық және жеке кеңес беру сабақтарының циклін ұсынды. Ол өзінің бағдарламасында болашақ аналармен жұмысты үш негізгі бөлімде қарастырды:

- ақпараттандыру бөлімі;
- психологиялық бөлім;
- релаксациялық және гимнастика практикасын меңгеру.

Ана болуға психологиялық дайындық құрылымының негізгі компоненттері:

- балалық шақта алған тәжірибенің ерекшеліктері;
- әйелдің жүктілік тәжірибесі, әлі туылмаған балаға қатынасы;
- баланы күту мен тәрбиелеуге бағыттау [58].

Осы жағдайларды зерделей келе, жүкті әйелдермен «Босануға психологиялық дайындық» жұмысының мазмұны бойынша түсіндірме әңгімелер өткізілді. Зерделеуге шақырылған 23 жүкті әйелдің 19-ы біз ұйымдастырған жұмысқа қызығушылық танытып, сауалнамаға қатысты.

Зерттеу жұмысының нысаны босануға психологиялық дайындық

сабақтарына қатысқан жүкті әйелдер тобы болды. Олардың арасында алғашқы жүктілігі бар әйелдер, 40 жастан кейінгі жүкті әйелдер және жалғыз басты жүкті әйелдер болды. Бұл топтау жүкті әйелдердің болашақ ана болуға мотивтері туралы ақпарат алынды.

Осы мотивтерді ескере отырып, жүкті әйелдер болашақ ана болу туралы өз көзқарастарын білдірді. Сауалнамаға қатысқан 19 әйелдің жауап көрсеткіштері төмендегі 1 кестеде сипатталған:

Кесте 1.

Жүкті әйелдердің болашақ ана болу туралы көзқарастары

№	Ана болудың негізгі мотивтері	Жүкті әйелдер саны
1	Балалы болу үшін жүктілік	5
2	Сүйікті адамынан жүкті болу	3
3	Әлеуметтік сәйкестендіру үшін болған жүктілік	5
4	Қатынасты сақтап қалу үшін жүктілік	2
5	Өзінің денсаулығын сақтап қалуы үшін болған жүктілік	1
6	Материалдық жағынан пайдалы жүктілік	3

Сонымен қатар, Т.Лиридің «Аяқталмаған сөйлем» әдісін қолдану арқылы жастардың ана болуына тұлғалық жағынан сипаттауға диагностика жасалды. Нәтижесінде жастар қоғамдарының үш түрі анықталды. Олар:

1. Ана болу өте күрделі және қиын процесс деп санайтындар (көп күш пен уақытты қажет етеді, сонымен қатар қаржылық мәселеге байланысты эмоционалды қозғыштық пайда болады).

2. Ана болуды тек бақыт пен қуаныш әкелетін жағдай деп санайтын бағалаушылар тобы (жағымды эмоциялар сезімімен байланысты, қызығушылық тудырады, бақыт сезімін береді, өмірдің мәні пайда болады).

3. Бұл топқа көшбасшылық қасиеттері басым болашақ аналар тобы кірді. Олар ата-ана болу болашақта белгілі бір өзгерістерді қажет етеді деп ойлайды.

Балалы болу немесе босану – бұл жүктілікті аяқтайтын физиологиялық процесс қана емес, сонымен қатар ішкі әлемнің жаңа өмірге ұмытылмас әлемі.

Босану жаңа сезімдерге байланысты жағымды және жағымсыз сипатта да болуы мүмкін. Босану кезінде ананың физиологиялық дайындығын ғана бақылап қоймай, оның психикасын да дайындау керек. Жағымсыз сезімдердің пайда болуын болдырмау мен алдын алу үшін «Босануға психологиялық дайындық» бағдарламасы әйелге ана болуға деген өзінің ішкі сезімдерін түсіну үшін стресстік жағдайларды жеңуге үйретеді. Жүкті әйелдердің сәтті босануы үшін олардың босану алдындағы және босану кезіндегі мазасыздығын жою.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Отбасы - бұл туыстық қатынастағы және бір үйде тұратын адамдар тобы. Бұл неке немесе туыстық қатынастармен байланысты, бала тәрбиесін жүзеге асыратын және басқа да әлеуметтік маңызды қажеттіліктерді қанағаттандыратын адамдар тобы. Отбасының маңызды сипаттамасы - оның қызметі, құрылымы және динамикасы.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негіздері: отбасы мәселесі мен отбасы

терапиясы туралы И.Г.Малкина-Пых, В.Сатир, Л.Б. Шнейдер, Т.М.Афанасьева, тұлғааралық қарым-қатынас және психологиялық бірегейлік туралы Н.Н.Обозова еңбегінде, Л.Ковар, С.И.Голод зерттеулерінде отбасы тәрбиесінің принциптері, аналық құзыреттілік, отбасы түрлері, сонымен қатар, Ж.Т.Сарыбекова, К.Т.Атемованың отбасылық құндылықтар, қыз тәрбиесі мен ұлттық салт-дәстүр ерекшеліктері, В.А.Сысенко, Д.Б.Бүркітбаева отбасы мүшелерінің қарым-қатынасы мен неке мәселесі, Н.С.Сабитова, Н.С.Мукашева, М.П.Кабакова, А.И.Антонованың отбасылық өмірдегі дағдарыс кезеңі, болашақ ана болуға дайындық және т.б. мәселелерге арналған еңбектері мен тұжырымдары.

Жүктілік пен болашақ ана болуға дайындықтың ұлттық ерекшеліктері де кеңінен насихатталады. Баланың туылуына байланысты қазақтың әдет-ғұрыптары астарлы мәтінге толы. Бұл кезеңде жүкті әйелдің тамақтануына ерекше назар аударылады. Жүктіліктің бірінші айынан бастап әйел белгілі бір тағам түрлеріне байланысты шектеулер жүйесін ұстануға мәжбүр болады. Түйе етін жеуге кеңес берілмейді, өйткені түйе етін жеген әйелде жүктілік ұзаққа созылады деп сенген. Егер әйел түйе етін байқамай жеп қойса, онда босанудың кешігуі жағдайында ол түйе етінен тағы бір рет дәм татуы керек болады. Тыйымның бастапқы мағынасы түйе түркітілдес елдердегі құнарлылықтың символы болып табылатындығына байланысты. Өзбек ұлтында, жүкті әйелдер уақытында босана алмаған кезде, олар түйе астынан өткізіледі. Қырғыз ұлтында аурудан құтылу үшін бұл әрекетті жүкті әйелдер жасайды.

Профессор Ж.Т.Сарыбекова, әйелсіз өмір болмайтынын айта келе қазақ қыздарының ұлттық тәрбиесіне ерекше мән берді. Өйткені адамзатты дүниеге

әкеліп, тәрбиелеу - әйел болып табылады [7].

Болашақ ана болуға даярлықта келесі психологиялық ерекшеліктер анықталды:

- баланың тууы мен тәрбиесі туралы білім, отбасы бюджеті, баланы отбасында тәрбиелеу қажеттілігін түсіну, отбасы мүшелерінің құқықтары, отбасы мүшелері арасындағы жауапкершілікті белгілеу;

- ана тарапынан балаға қамқорлық көрсету және балаларды дұрыс тәрбиелеудің маңыздылығы;

- жүктілік мәселелеріндегі білім мен сауаттылық;

- ұлттық ерекшеліктер, дәстүрлерді сақтау және отбасылық қатынастарды жобалау қажеттілігі - неке және т. б.

Жүкті әйелге және бала күтіп отырған отбасына психологиялық көмек көрсету міндеттері:

- отбасылық жауапкершілікті тәрбиелеу;

- отбасын қолдаудың әлеуметтік-психологиялық дағдыларын қалыптастыру, отбасы мен қоғам арасындағы қарым-қатынасты бақылау;

- бала, ана және әке үшін құрсақ ішіндегі тіршіліктің даму мен ананың сәтті босану процесінің психологиялық маңыздылығы туралы хабардар ету;

- өзіне, сондай-ақ ананың жеке басының функционалды және рухани күйіне назар аудару.

Дегенмен босануға бағытталған психологиялық сабақтарда қарастырылған қатынастардың себептерін талдау, сондай-ақ босану және жүктілік ерекшеліктері, босану кезіндегі мінез-құлық, босануға дайындық және баланы тәрбиелеу туралы мәліметтерді зерттеуге назар аудару өте маңызды. Жүктілік кезінде болашақ аналар үшін жақындарының қолдауын, көмек көрсетуге дайын екендіктерін сезіну өте маңызды.

Қорытынды. Басты себеп - отбасын құрған жастардың некеге және ата-ана болуға психологиялық дайындығының жетіспейтіндігінде. Көптеген жастар неке құрғаннан кейін түрлі шексіз себептермен ажырасады. Негізгі себеп тек сыртқы ортада ғана емес, сонымен бірге адамның өзінде, яғни некеге дайын болмауында. Сонымен, жас жұбайлардың психологиялық сәйкестігін талдау әр отбасының өзіндік ерекшелігі бар екенін көрсетті, оны жүзеге асыру механизмі біз жұмыста зерттеген факторлармен шектеліп қана қоймай, сонымен қатар отбасы мен әйелдерді ана болуға психологиялық дайындық

саласында жан-жақты қарастыруды қажет етеді.

Болашақ ата-аналарға психологиялық көмек көрсету және ана болуға дайын болу бойынша ұсыныстар:

- жүктілікке психологиялық дайындықты есепке алу;
- ана мен отбасының дағдарыс кезеңіне дайындығы;
- ата-аналардың құқықтық, психологиялық сауаттылығы;
- психологиялық дайындық, психологиялық сәйкестілік, ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас стилін анықтау.

Әдебиеттер тізімі

1. Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауы. Астана, 01.09.2023 [Электронды ресурс] Кіру режимі: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-adiletti-kazakstannyn-ekonomikalyk-bagdary-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-18333> Қаралған күні: 15.02.2025
2. Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласын дамытудың 2016-2020 жылдарға арналған «Денсаулық» мемлекеттік бағдарламасы. Астана, 19.03.2010. [Электронды ресурс] Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000176> Қаралған күні: 15.02.2025
3. Ана мен бала денсаулығын сақтау Қазақстан Республикасының 2020 дейінгі Стратегиялық даму жоспары. Астана, 15.02.2018. [Электронды ресурс] Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U100000922> Қаралған күні: 15.02.2025
4. Қазақстан Республикасын әлеуметтік дамытудың 2030 жылға дейінгі жалпыұлттық тұжырымдамасы. Астана, 31.12.2013. [Электронды ресурс] Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300001443/history> Қаралған күні: 15.02.2025
5. Филиппова, Г.Г. Психология материнства: Учебное пособие [Текст] / Г.Г. Филиппова. - М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. — 240 с.
6. Грибкова, В.Функциональные роли родительства [Текст] / В. Грибкова. - М., 2001.
7. Сарыбекова, Ж.Т. Қыздар тәрбиесі. Оқу құралы [Мәтін] / Ж.Т. Сарыбекова. - Алматы: 2015. - 273 б.

Ш.Т. Турдалиева*, Н.Қ. Әзімова

Таразский университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, Казахстан

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОДДЕРЖКА И ГОТОВНОСТЬ ЖЕНЩИН К МАТЕРИНСТВУ

Аннотация. В статье рассматривается проблема социально-психологической поддержки и готовности женщин к материнству. Теоретическая и практическая значимость исследования заключается в том, что в связи с проблемой психологической трансформации будущей мамы и ее семьи важно составить общую характеристику и

раскрыть ее психологическое содержание. Организация специальной психологической подготовительной работы к будущему материнству эффективно способствует семейному благополучию супругов, обеспечивает профилактику трудностей в период беременности, повышает их уверенность в воспитании потомства. Чтобы быть хорошей матерью, вы должны быть готовы к беременности. Если у беременной нет чувства страха, беспокойства, то она полностью выполняет указания акушерки. Желание всех родителей-рождение здорового ребенка. На психологических занятиях по подготовке к родам очень важно анализировать причины взаимосвязей, обсуждаемых в данном исследовании, а также уделять внимание изучению данных об особенностях родов и беременности, особенностях поведения во время родов, готовности к родам и воспитанию ребенка. Во время беременности будущим мамам очень важно чувствовать поддержку своих близких, их готовность оказать психологическую помощь. Необходимо также рассмотреть информацию о психологической поддержке будущей матери и национальных особенностях разных народов в период беременности.

Ключевые слова: материнство, беременность, социально-психологическая поддержка, психологическая готовность, ответственность, рождение ребенка.

S. T. Turdaliyeva, N. K. Azimova – M. Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan*

SOCIO-PSYCHOLOGICAL SUPPORT AND READINESS WOMEN'S COMMITMENT TO MOTHERHOOD

Abstract. The article discusses the problem of psychological support and readiness of women for motherhood. The theoretical and practical significance of the study lies in the fact that in connection with the problem of family, expectant mother, psychological transformation, it is important to make a general description and reveal its psychological content. The organization of special psychological preparatory work for future motherhood effectively contributes to the marital peace of spouses, ensures the prevention of difficulties during pregnancy, and increases their confidence in raising offspring. To be a good mother, you need to be ready for pregnancy. If a pregnant woman does not have a feeling of fear or anxiety, then she fully follows the instructions of the midwife. The wish of all parents is the birth of a healthy child. In psychological classes on preparation for childbirth, it is very important to analyze the causes of the relationships discussed in this study, as well as attention to the study of data on the features of childbirth and pregnancy, the characteristics of behavior during childbirth, readiness for childbirth and child rearing. During pregnancy, it is very important for expectant mothers to feel the support of their loved ones, their willingness to provide psychological help. It is also necessary to provide psychological support to the expectant mother and information about the national characteristics of different peoples during pregnancy.

Keywords: motherhood, pregnancy, socio-psychological support, psychological readiness, responsibility, childbirth.

References

1. Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бардары» атты Қазақстан халқына Жолдауы. Astana, 01.09.2023 [Address of Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan "Economic orientation of just Kazakhstan". Astana ,01.09.2023] [electronic resource] access mode: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-adilet-ti-kazakstannyn-ekonomikalyk-bagdary-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-18333> review date: 15.02.2025
2. Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласын дамытудың 2016-2020 жылдарға арналған «Денсаулық» мемлекеттік бардарламасы. Astana, 19.03.2010. [State program of health development of the Republic of Kazakhstan for 2016-2020 "Densaulyk". Astana, 19.03.2010] [electronic resource] access mode: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000176> review date: 15.02.2025
3. Ана мен бала денсаулығын сақтау Қазақстан Республикасының 2020 деңгейі Стратегиялық даму жоспары. Astana, 15.02.2018 [Protection of maternal and Child Health Strategic Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2020. Astana, 15.02.2018] [electronic resource] access mode: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U100000922> review date: 15.02.2025
4. Қазақстан Республикасын әлеуметтік дамытудың 2030 жылға деңгейі жалпыұлттық тұжырымдамасы. Astana, 31.12.2013. [National concept of social development of the Republic of Kazakhstan until 2030. Astana, 31.12.2013]. [electronic resource] access mode: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300001443/history> review date: 15.02.2025
5. Filippova, G. G. Psihologiya materinstva: Uchebnoe posobie [Psychology of materiality :the teaching post] [text] / G. G. Filipopova. - М.: Institute of psychotherapy, 2002. - 240 P.
6. Gribkova, V. Funkcional'nye roli roditel'stva [Functional roles] [text] / V. Gribkova. - М., 2001.
7. Sarybekova, Zh. T. Qyzdar tәrbiesi. Оқу құралы [Education of girls. Training manual] [text] / Zh.T. Sarybekova. - Almaty: 2015. - 273 P.

12.03.25 ж. баспаға түсті.

17.03.25 ж. түзетулермен түсті.

25.03.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме:

Тұрдалиева, Ш.Т. Әйелдердің ана болуға дайындығы және әлеуметтік-психологиялық қолдау [Мәтін] / Ш.Т. Тұрдалиева, Н.Қ.Әзімова // *Dulaty University Хабаршысы*. – 2025. - №1. – Б.190-197 <https://doi.org/10.55956/KNRN8954>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУДЕ ЖОБАЛАП ОҚЫТУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ПРАКТИКУМЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ

***Аңдатпа.** Мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеу және оқыту дағдыларын, педагог тәрбиешінің инновациялық белсенділігі мен практиктердің сапасының артуы. Қазіргі таңда білім беру процесінің барлық компоненттері мен дағдыларын жаңғыртуда тәрбиешілерге қойылатын кәсіби талаптардың деңгейін психологиялық маңыздылығын анықтау. Психологиялық практикумда жобалауда мектеп жасына дейінгі балалардың сенімділіктерін арттырып, өз өнімін ұсынуға кеңінен мүмкіндік беруі. Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарында жобалап оқыту іс-әрекеті әртүрлі білім салаларын қамтуы. Жобалап оқыту үшін таңдалған тақырып немесе мәселе бойынша белгілі бір тапсырмаларды орындауда психологиялық мүмкіндіктері. Мектепке дейінгі білім беру ұйымында жобалап оқытудың негізгі ерекшеліктері. Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының тәжірибесінде қолданылатын жобалардың түрлері. Әлеуметтік-эмоционалды дағдыларын анықтауда ұжымдық жұмысты орындауы бағаланды. Сыни ойлауда кездескез проблеманы шешуі талқыланды, проблеманы шеше алатын деңгейі қарастырылды.*

***Тірек сөздер:** Мектепке дейінгі, педагог-тәрбиеші, жобалап оқыту, психологиялық практикум, интеграция.*

Кіріспе: Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарында жобалық іс-әрекет балаларды жан-жақты дамытуға бағытталған заманауи білім беру процесінің маңызды элементінің бірі. Мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеу және оқыту дағдылары мен субективтілігін қолдауда бағытталған дамытушы ортаны, оның ішінде арнайы ортаны құру негіз болып табылады. Қазақстан Республикасы оқу-ағарту министрінің №348 бұйрығы «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты» негізінде мектепке дейінгі білім беруде зерттеушілік іс-әрекеттер мен шығармашылық дағдыларын дамытуға бағыттаған [1].

Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарында жобалап оқыту іс-әрекеті тек білім беру міндеттеріне ғана емес, сонымен бірге баланың ынтымақтастық, тәуелсіздік және жауапкершілік дағдыларын қалыптастыруға ықпал ететін тәрбиелік аспектілерге де бағытталғанын атап өткен жөн. Мектепке дейінгі білім беруде жобалап оқыту практикумын жүзеге асырудың маңызы балалардың іс-әрекетін қалыптастыруда психологиялық практикумның маңыздылығы мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашыл ойлауымен қатар қабілеттерінің дамуында және сыни тұрғыдан қалыптастыру болып табылады.

Психологиялық практикумда жобалауда мектеп жасына дейінгі балалардың сенімділіктерін арттырып, өз өнімін ұсынуға кеңінен мүмкіндік береді. Жобаны орындау барысында балалардың даралықтары мен ерекшеліктеріне негізделеді. Мектеп жасындағы балалардың ұйымдастырылған іс-әрекетін жобалауды және зерттеуді, эмоционалды әлеуметтік дамуын қалыптастыру және дамытуды жүзеге асыру. Қазіргі таңда білім беру процесінің барлық компоненттері мен дағдыларын жаңғыртуда тәрбиешілерге қойылатын кәсіби талаптардың деңгейін көтеруде. Мектепке дейінгі ұйымдарда жаңашыл педагог-тәрбиеші, зерттеуші педагог сұранысқа ие, сондықтан педагог-тәрбиеші инновациялық белсенділігі мен психологиялық практиктердің сапасы кең ауқымы сұранысқа ие болуда. Мектепке дейінгі білім беруде жобалап оқыту іс-әрекеті тәрбиешілердің жетекшілігімен балалардың белсенділігі, мақсатты және ұйымдастырылған іс-әрекетіне негізделген оқыту және тәрбиелеу әдісінің бір түрінде [2].

Танымдық және зияткерлік, шығармашылық дағдылары дамытуда ізденіс іздеу іс-әрекетін, жаңа педагогикалық тәжірибе құруды қамтиды. Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарында жобалап оқыту іс әрекеті әртүрлі білім салалары қамтуы мүмкін олар экология, өнер, ғылым, әлеуметтік немесе мәдени аспектілері.

Мектеп жасындағы балаларына жобалау жұмыстарында мотивация беру арқылы қызығушылықтарын арттыру мен әр бала өзінің жасаған жобаларына эмоционалды қуаныштарымен мақтан тұтуында.

Жобалап оқыту біздің балабақшаның білім беру процесінде қолданылатын жаңа іс-әрекет түрлерінің

бірі. Балалардың шығармашылық жұмыстарын қарқынды дамытуда жеке тұлғалық дамуына негіз болады және ұжымдық болып бірлесе жобаны жүзеге асыруында бір -бірімен қарым-қатынас жасау барысында пікір алмасулары, бірлесіп мәселені талқылауында. Жобалап оқыту негізінде балалардың, тәрбиешілердің, ата-аналардың танымдық дағдыларын дамыту, ақпараттық кеңістікте бағдарлау, нақты нәтижемен аяқталуы керек таным процесін ұйымдастыру мүмкіндігі жатыр. Бұл нәтижені көруге, түсінуге, нақты, практикалық өмірде қолдануға болады. Жобалап оқыту үшін таңдалған тақырып немесе мәселе бойынша белгілі бір тапсырмаларды орындауды, содан кейін нәтижені шешуді және талқылауды қамтиды.

Жобалап оқыту дәстүрлі оқытудан айырмашылығы, жобалық іс-әрекеттер балалардың өзіндік жұмысына негізделеді, бұл олардың шығармашылық ойлауын, командада жұмыс істеу қабілетін, сондай-ақ тәуелсіздік пен бастамашылықты дамытуға ықпал етеді.

Зерттеу шарттары мен әдістері. Жобалап оқыту 20-шы жылдары пайда бола бастаған, өткен ғасырда АҚШ-та ол проблемалық әдіс деп те аталды және американдық философ және ағартушы Дж.Дьюи, мен оның шәкірті В.Х.Килпатрик әдістің негізінде оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін белгілі бір іс жүзінде немесе теориялық маңызды мәселені шешу кезінде алынған нәтижеге бағыттауда сыртқы нәтижені көруге, түсінуге, нақты практикалық іс-әрекетте қолдануға болатынын анықтаған [3]. Ішкі нәтиже іс-әрекет тәжірибесі білім мен дағдыларды, құзыреттіліктер мен құндылықтарды біріктіре отырып, балаларға баға жетпес игілігіне айналады. Алайда, оқыту практикасында В.Х.Килпатриктің

«жобалар әдісі» (1918) атты әйгілі мақаласы шыққанға дейін қолданыла бастады.

Шетелдік ғалымдардың зерттеулерінде жобалап оқыту әдісі 1905 жылдан бастап белгілі болды, С.Т.Шацкийдің басшылығымен ресейлік мұғалімдер тобы оны білім беру практикасына енгізді. Ресей мектептеріндегі жобалап оқытуды дамыту үшін В.Н.Шульгин, М.В.Крупенина, Б.В.Игнатьев және т.б. сияқты мұғалімдердің есімдерімен байланысты. Өткен ғасырдың 20-шы жылдарының мұғалімдері жобалап оқытуды оқу іс-әрекетіне, оқуға деген қызығушылықты дамытуға, оқушыларды шығармашылық ізденіске, тәуелсіз зерттеуге, қайта құруға ынталандырады, бастамашылыққа, ұжымшылдыққа тәрбиелеуге, еңбекті жоспарлау және ұйымдастыру дағдыларын дамытуды көздеді. Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарында жобалап оқыту іс-әрекетін қолданудың басталуы деп атауға болады. Мұны көптеген шетелдік педагогтар мен психологтар (А.И.Савенков, А.Данюкова, С.Н.Николаева, Н.А.Рыжова, Б.В.Хозиев және Е.Евдокимова және т.б.) жүргізген зерттеулері дәлелдейді. Жобалап оқыту іс-әрекеті мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының жаңа бағыты болып табылады.

А.И.Савенковтың еңбектерінде қазіргі уақытта кіші мектеп жасындағы балалар мен мектепалды даярлық жасына дейінгі балалардың бірлесе орындаған жобаларын негізге алған [4, б 10-18].

А.Данюкованың жетекшілігімен мектепалды даярлық тобындағы балалар ғылыми жобаларды жүзеге асыру бойынша жұмыс тәжірибесі сипатталған.

С.Н.Николаева мен Н.А.Рыжова мектеп жасына дейінгі балалардың экологиялық жобаларды жасағанын келтірген.

Б.В.Хозиевтың зерттеуінде жоба мектепалды даярлық жасына дейінгі балалар мен бастауыш сынып оқушыларының өнімді іс-әрекетінің бір түрі ретінде қарастырған.

Е.Евдокимова Жобалау іс-әрекеті мектеп жасына дейінгі балалардың танымын ұйымдастыру нысаны ретінде қолданады.

Қазіргі ақпараттық қоғамда жобалап оқыту әдісі әсіресе өзекті болып отыр. Соңғы жылдары білім беруде оқытуды ұйымдастырудың осы түріне қызығушылық артуда [5, б 45]. Көптеген білім беру жүйелерін өзіне тартатын жобалап оқыту әдісін заманауи түсінудің негізгі тезисі балалардың алған білімі не үшін қажет екенін, оларды өз өмірінде қайда және қалай қолданатынын түсіну. Оларды өз өмірінде қайда және қалай қолданатынын түсіну. Өз жұмысының мәні мен мақсатын түсіну қажеттілігі ғана емес, сонымен қатар кәсіби мақсаттар мен міндеттерді өз бетінше қою, оларды жүзеге асыру жолдарын ойластыру жобаның мазмұнына кіреді. Бүгінгі таңда жобалап оқыту әдісі мектепке дейінгі білім беру саласында кеңінен қолданылады. Педагог-тәрбиешілер өз іс-әрекетін жобалап қана қоймай, сонымен қатар балалар мен олардың ата-аналары әртүрлі тақырыптар бойынша қызықты жобалар әзірлей алады.

Е.С.Полаттың пікірі бойынша бұл проблеманы дамыту арқылы дидактикалық мақсатқа жетудің тәсілі технология, ол нақты, практикалық нәтижемен аяқталуы керек деген ой білдірген [6, б 9-17]. Жобалап оқыту әдісінің негізгі мақсаты мектеп жасына дейінгі балаларға әртүрлі пәндік интеграциялық салалардан білімді біріктіруді қажет ететін практикалық мәселелерді шешуде өз бетінше білім алуға мүмкіндік беру. Жобалап оқыту әдісі педагогикалық технология ретінде

зерттеу, іздеу, проблемалық әдістердің жиынтығы, мәні бойынша шығармашылық, яғни, оның негізінде балалардың танымдық дағдыларын дамыту, өз білімдерін өз бетінше құру, ақпараттық кеңістікте бағдарлау, сыни және шығармашылық ойлауды дамыту. Жобалап оқыту әдісін қолдана білу педагог-тәрбиешілердің жоғары біліктілігі, балаларды оқыту мен дамытудың прогрессивті әдістемесінің көрсеткіші.

Жобалап оқыту зерттеу жұмыстары, шығармашылық тапсырмалар, ойындар немесе ұжымдық іс-шаралармен байланысты. Бұл тәсілдің басты ерекшелігі балаларға жобаны жоспарлау, зерттеу және іске асыру процесіне қатысу мүмкіндігі.

Мектепке дейінгі білім беру ұйымында жобалап оқытудың негізгі ерекшеліктері:

Балалардың белсенді қатысуы. Жобаны орындау іс-әрекеттерінде тақырыпты таңдаудан бастап нәтижелерді ұсынуға дейін баланы процеске барынша тартуға бағытталған. Балалар пассивті тыңдаушыға емес, оқытудың белсенді қатысушыларына айналады [7, 108].

Практикалық бағыт. Әрбір жоба нақты нәтижеге қол жеткізуді білдіреді — қолөнер жасау, эксперимент жүргізу, театр қойылымына немесе зерттеу жұмысына қатысу.

Тәуелсіздік және жауапкершілік. Жоба бойынша жұмыс барысында балалар өз іс-әрекеттерін жоспарлауды, туындаған мәселелерді шешуді және олардың шешімдері мен нәтижелеріне жауап беруді үйренеді. Мұндағы тәрбиеші балалардың бастамаларын басшылыққа алатын және қолдайтын тәлімгер ретінде әрекет етеді.

Қарым-қатынас дағдыларын дамыту. Жобада балалар бір-бірімен

қарым-қатынас жасауды, келіссөздер жүргізуді, міндеттерді бөлісуді және мақсаттарға бірге қол жеткізуді, ұжымдық топта жұмыс істеуді білдіреді. Бұл олардың қарым-қатынас және әлеуметтік дағдыларын дамытады.

Білімнің әртүрлі салаларын біріктіру. Жобалық іс-әрекет барысында балалар әр түрлі білім беру салаларынан (математика, оқу, сурет салу, қоршаған әлем) білімді бір жобада қолдануға мүмкіндік алады. Бұл әлемді біртұтас және өзара байланысты қабылдауды тудырады.

Зерттеу нәтижелері. Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының

тәжірибесінде қолданылатын жобалардың түрлері:

Шартты түрде жобалап оқыту іс-әрекетінің барлық түрлерін үш топқа бөлуге болады:

- мақсатты орнату бойынша,
- жобаға қатысушылардың саны бойынша,
- іске асыру мерзімдері бойынша.

Мақсатты орнату бойынша:

-зерттеушілік және шығармашылық: мектеп жасындағы балалар тәжірибе жасайды, содан кейін нәтижелер газет, драматизация, балалар дизайн түрінде жасалады;

Мысалы «Табиғат – біздің үй» жобасы аясында жасалатын жұмыстар

Мақсаты: Жер планетасына, өз Отанына деген экологиялық сана мен құрмет сезімін қалыптастыру, табиғатпен шығармашылықпен өзара әрекеттесуге, балалардың шығармашылық қабілеттерін дамыту, табиғатқа экологиялық саналы көзқарасты тәрбиелеуге деген ұмтылысты тудыру.

Мазмұны: жоба бойынша іс-әрекеттер балаларды «Жер күні» мерекесіне дайындау кезінде жүргізілді

Дайындық кезеңі:

- Балаларға «Жер күн» әңгімесін айту;

- Ата-аналарға арналған «жоба бойынша іс-әрекеттер» папкасын безендіру;

- Экологиялық тәрбие туралы кітаптарды таңдау және көрме жасау балаларға таныстыру.

Зерттеу және шығармашылық кезең:

- Табиғатты қорғау тақырыптары бойынша экология сабақтары:

Егер жер планетасы кенеттен сөйлесе, не айта алар еді?»;

Орман алқабының құпиясы.

- Орманға экскурсиялар;

- Табиғат бұрышындағы және балабақша ауласындағы еңбек;

- Көркем әдебиет;

- Рөлдік ойындардың мазмұны да экологиялық сипатта болады;

«Су асты патшалығына саяхат»;
Ата-аналар балалардың зерттеу және шығармашылық іс-әрекетін ұйымдастыруға қосылады, өйткені бір бала бұл іс-әрекеттерді орындай алмайды. Жоба тақырыбы бойынша тәрбиешілер балаларға тапсырмаларды ұсынады (орман алқабының макетін, сирек кездесетін өсімдіктердің суреттері бар альбом, жануарларды қорғайтын плакат,

жабайы гүлдер гербарийді, жергілікті қыстайтын құстардың фотосуреттері және т.б.).

Зерттеу нәтижелерін талқылау.

Балалар ата-аналарымен бірге тапсырманы өз қалауы бойынша таңдайды. Тапсырмаларды таратпас бұрын, тәрбиеші оларды мұқият ұйымдастыруы керек. Балалардың жас ерекшеліктері мен қабілеттерін ескеру арқылы тым көп тапсырманы бермеуі және балалар қызығушылықпен тапсырманы орындалуы маңызды, ал қажет болған жағдайда тәрбиешілер әрқашан анықтамалық, практикалық материал бере алады немесе оны қайдан табуға болатынын ұсына алады.

Жобаның соңғы кезеңі: жобаны қорғау әрқашан ең әсерлі, балабақшада «Табиғат – біздің үйі» Қорғауға қонақтар, ата-аналар, балалар шақырылды.

Талдаудың нәтижесінде жобалау жұмысын орындау барысында шығармашылық, элеуметтік-эмоционалдық дағдыларын бағалау. Мектеп жасына дейінгі балалар жобаны жасау барысында кездескен кедергілерден шығу жолында психологиялық даму көрсеткіштерін анықтауы 1-суретте берілген.

Сурет 1.

Жобалап оқытуда психологиялық практикумның талдануы

Балалардың шығармашылық деңгейін анықтауда балаардың жас ерекшеліктері мен қабілеттері ескеріле отырып жұмыстың сапасына бағалау жүргізілді.

Әлеуметтік-эмоционалды дағдыларын анықтауда ұжымыдық жұмысты орындауы бағаланды.

Сыни ойлауда кездескез проблеманы шешуі талқыланды, проблеманы шеше алатын деңгейі қарастырылды.

Дәл осы сәтте эмоционалды қарқындылықтың ең жоғары нәтижесі жобаның әлеуметтік маңыздылығы.

Қорытынды. Жобалау іс-әрекетін ұйымдастыруда қызықты және танымдық тақырыптарды таңдауды,

нақты жоспарлауды және балаларды да, ата-аналарды да белсенді тартуды қамтитын кешенді тәсілді қажет етеді. Бұл процестегі тәрбиеші тек тәлімгер ретінде ғана емес, балаларды зерттеу және шығармашылық жұмыстарына бағыттайтын және қолдайтын серіктес ретінде де әрекет етеді. Мектепке дейінгі білім беру ұйымында жобалық іс-әрекетті дамыту білім беру процесін нығайтуға ықпал етеді, оны әр түрлі және қазіргі балалардың қажеттіліктеріне бейімдейді. Заманауи технологияларды енгізу, педагогтардың біліктілігін арттыру және ата — аналардың белсенді қатысуы-осының бәрі оқытудың тиімді жүйесін құруға көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі

1. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты [Электронды ресурс] Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200029031> Қаралған күні: 15.03.25
2. Әбілқасымова, А.Е. Студенттердің танымдық ізденімпаздығын қалыптастыру [Мәтін] / А.Е. Әбілқасымова. – Алматы: Білім, 1994. – 192 б.
3. Дьюи, Дж. Психология и педагогика мышления [Текст] / Дж.Дьюи. – М., 1997. – 208 с.
4. Савенков, А. Вопросы теории и методики: учебное исследование в детском саду [Текст] / А.Савенков, Л.А. Венгер // Дошкольное воспитание. – 2000. – №2. – С. 10-18.
5. Монахова, Л.Ю. Теоретические аспекты технологии проектирования индивидуальных образовательных программ [Текст] / Л.Ю. Монахова // Наука и школа. – 2000. – №1. – С. 45–52.
6. Полат, Е.С. Метод проектов: типология и структура [Текст] / Е.С. Полат // Лицейское и гимназическое образование. – 2002. – №9. – С. 9-17.
7. Mamytbayeva, Zh. Fondements pour Façonner la Culture de Researches des Futurs enseignants-formateurs des Établissements d'enseignement superieur / Bordan. - 2024, No. 76 (1), p. 99–117. DOI: 10.13042/Bordon.2024.97666

Ж.А.Мамытбаева

*Южно-Казахстанского педагогического университета имени Ө. Жәнібекова. г. Шымкент,
Казахстан*

ЗНАЧЕНИЕ РЕАЛИЗАЦИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ПРАКТИКУМА ПРОЕКТНОГО ОБУЧЕНИЯ В ДОШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. Повышение навыков воспитания и обучения детей дошкольного возраста, инновационной активности педагога-воспитателя и качества практикующих. Выявить психологическую значимость уровня профессиональных требований к воспитателям в модернизации всех компонентов и навыков образовательного процесса в

настоящее время. В психологическом практикуме, чтобы повысить уверенность дошкольников в проектировании и дать им широкую возможность представить свою продукцию. Проектно-учебная деятельность в дошкольных образовательных организациях включает в себя различные области знаний. Психологические возможности при выполнении определенных заданий по выбранной теме или проблеме для проектного обучения. Основные особенности проектного обучения в дошкольной образовательной организации. Виды проектов, применяемых в практике дошкольных образовательных организаций. Оценивалось выполнение коллективной работы по выявлению социально-эмоциональных навыков. В критическом мышлении обсуждалось решение возникшей проблемы, рассматривался уровень возможности решения проблемы.

Ключевые слова: дошкольное, педагог-воспитатель, проектное обучение, психологический практикум, интеграция.

Zh.Mamytbayeva - Zhanibekov University, Shymkent, Kazakhstan

THE IMPORTANCE OF THE IMPLEMENTATION OF THE PSYCHOLOGICAL PRACTICE OF PROJECT-BASED LEARNING IN PRESCHOOL EDUCATION

Abstract. Improving the skills of raising and educating preschool children, the innovative activity of the educator and the quality of practitioners. To identify the psychological significance of the level of professional requirements for educators in modernizing all components and skills of the educational process at the present time. In a psychological workshop to increase preschoolers' confidence in designing and give them a wide opportunity to present their products. Design and educational activities in pre-school educational organizations include various fields of knowledge. Psychological opportunities when performing certain tasks on a chosen topic or problem for project-based learning. The main features of project-based learning in a preschool educational organization. Types of projects used in the practice of preschool educational organizations. The performance of collective work on the identification of socio-emotional skills was evaluated. In critical thinking, the solution to the problem was discussed, the level of possibility of solving the problem was considered.

Keywords: preschool, teacher-educator, project-based learning, psychological practice, integration.

References

1. Mektepke dejingi tərbiə men okytudyn memlekettik zhalpyra mindetti standarty [State mandatory standard of preschool education and training] [electronic resource] access mode: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200029031> review date: 15.03.25
2. Abylkasymova, A.E. Studentterdiñ tanymdyқ izdenimpazdyғyn қалыptastyru [Formation of cognitive curiosity of students] [text] / A. E. Abylkasymova. - Almaty: Bilim, 1994. - 192 P.
3. Dewey, J. Psihologiya i pedagogika myshleniya [Psychology and pedagogy of thinking] [Text] / J.Dewey. - M., 1997. - 208 p.
4. Savenkov, A. Voprosy teorii i metodiki: uchebnoe issledovanie v detskom sadu [Questions of theory and methodology: educational research in kindergarten] [Text] / A.Savenkov, L.A. Wenger // Preschool education. - 2000. - №2. - Pp. 10-18.

5. Monakhova, L.Y. Teoreticheskie aspekty tekhnologii proektirovaniya individual'nyh obrazovatel'nyh program [Theoretical aspects of the technology of designing individual educational programs] [Text] / L.Y. Monakhova // Science and school. – 2000. – No. 1. – pp.45-52.
6. Polat, E.S. Metod proektov: tipologiya i struktura [Project method: typology and structure] [Text] / E.S. Polat // Lyceum and gymnasium education. - 2002. – No. 9. – pp. 9-17.
7. Mamytbayeva, Z. Fondements pour Fauconner la Culture de Researches des Futurs enseignants-formateurs des Établissements d'enseignement superieur / Bordan. - 2024, No. 76 (1), p. 99-117. DOI: 10.13042/Bordon.2024.97666

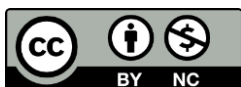
18.03.25 ж. баспаға түсті.

19.03.25 ж. түзетулермен түсті.

22.03.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме:

Мамытбаева, Ж.А. Мектепке дейінгі білім беруде жобалап оқытудың психологиялық практикумын жүзеге асырудың маңызы [Мәтін] / Ж.А. Мамытбаева // Dulary University Хабаршысы. – 2025. - №1. – Б.198-205 <https://doi.org/10.55956/ASYK2421>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

С.С. Букешова *

*Психология ғылымдарының магистрі
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан
bukeshovas@mail.ru*

Р.К. Керимбаева

*Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
Тараз қ., Қазақстан
risti1971@mail.ru*

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЭМОЦИЯЛЫҚ КҮЙІН ЖАҚСARTУ АРҚЫЛЫ БІЛІМ САПАСЫН ЖЕТІЛДІРУ

Аңдатпа. Мақалада оқушылардың эмоциялық күйін жақсарту арқылы білім сапасын жетілдірудің маңыздылығы қарастырылады. Ою-өрнек мандала терапиясын жасөспірімдердің эмоциясын тұрақтандырып, оқуға қызғушылғын арттыру құралы ретінде қолданылады. Зерттеу барысында жасөспірімдердің эмоциясы мен сезімдік күйінің әсері оқыту үдерісіне тікелей байланыстылығы қарастырылып, талданады. Эксперименттік тұрғыда балалардың бойындағы мазасыздық деңгейін төмендетуге арналған ою-өрнек мандаласы қолданылады. Оқушылардың жағымды эмоцияларды сезінуі оқу дағдыларының өнімді және сапалы болуын қамтамасыз етеді. Жасөспірімдердің физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерін есепке алып, олардың эмоциялық күйін жақсарту үшін арт-терапиясы ұсынылады. Мақалада шетелдік және отандық ғалымдардың жасөспірімдердің оқу үрдісіне деген эмоциялық күйі мен психологиялық ахуалы туралы зерттелген еңбектері қарастырылады. Жүргізілген зерттеу мәселенің бар екенін айқындап, онымен жұмыс жасау барысында ою-өрнек мандаласының тиімділігі дәлелденеді. Эмоциясы тұрақты болған мектеп оқушыларының оқу үлгерімі жақсарып, білім сапасы жетіліп, шығармашылық қабілеті артатындығы айқындалған.

Тірек сөздер: эмоциялық күй, мазасыздық, білім сапасы, дағды, даму, оқушы, жасөспірімдік шақ, ою-өрнек, мандала терапиясы.

Кіріспе. Бүгінгі таңда еліміздің білім беру жүйесінің негізгі міндеттерінің бірі оқушылардың білім сапасын арттыру. Білімнің сапасынның негізгі - шебер педагог пен оқушылардың бірлесе атқарған оқу іс-әрекетінің нәтижесінде, тұлға бойындағы барлық қабілеттер мен мүмкіндіктерді ашу.

Осы тұрғыда жасөспірімдердің эмоциясы мен сезімдернің тұрақтылығы,

яғни олардың ішкі күйін ескеру өте маңызды болып табылады. Ұстаздар қауымы оқушыларға берілген білім тұлғаның ішкі сезімдері жинақы және тұрақты болған жағдайда нәтижелі оқыту үдерісінің тиімділігі артады деп тұжырымдайды.

Бүгінгі таңдағы білім беру мақсаты оқушылардың логикасын, талдау, саралау, жедел шешім қабылдау сияқты ойлау операциясын дамытуға

бағытталған. Мұндай талап өз кезегінде жастардың жан-жақты мобильді, коммуникативті күзиретті болуына бағыттайды. Дегенмен де, оқыту үдерісінде оқушылардың эмоциялық сезімдері мен олардың көңіл күйінің тұрақсыздығы анықталып отыр. Әсіресе жоғары сынып оқушыларының агрессивті мінез-құлқы, күйзеліске бейімділігі, болашаққа сенімсіздігі мен жоғары мазасыздығы бар. Мұндай көріністер оқушылардың дамуы мен қалыптасуына тек физиологиялық тұрғыдан ғана емес, психологиялық денсаулыққа кері әсер ететіні анық. Осындай жағдайларды шешуде арт-терапияны құрал ретінде пайдаланып, ұлттық ою-өрнектер арқылы мандала терапияны жасап, оқушылардың эмоциясын жақсартуға оңтайлы пайдаландық.

Оқушылардың ішкі күйін диагностикалау, эмоциясын анықтап, оны жақсартуда әр ұлтқа тән өзіндік әдістердің болуы заңдылық. Қазақ халқының өзіне тән ұлттық психологиясы мен эмоциялық көріністерінде ерекше белгілері бар.

Зерттеу шарттары мен әдістері.

Біз өз зерттеулерімізде, арт-терапияны қазақтың ою-өрнектерімен байланыстырып, оның түрлі бояуы мен әуезді сызбаларын қосып, оқушылардың ішкі күйін тұрақтандыру тәжірибесінде қолданамыз. Ол оқушылардың білім сапасын арттыруда тұлға дамуының негізгі белгілері: таным әрекетінің шапшаңдығы мен шығармашылық ойды жетілдіреді.

Педагогикалық үрдісінің сапалы болуы оқытушылардың оқуға психологиялық даярлығына тікелей байланысты екені белгілі. Ол туралы Я.А.Коменский «Балаларға өмірдің түрлі жағдайларын түсінуге мүмкіндік беру қажет: 1) Ұстаздың түсіндіріп отырған білімін баланың өз табиғи мүмкіндігіне

сай қабылдай алу жағдайын ескеру, яғни сезімдік қабылдауы; 2) Баланың ол білімді қоршаған отра мен табиғаттың заңдылықтарына сай түйсінуді; 3) Айнала әлемнен бейхабармын деп ойлаған ақпараттарын жеткізе білу ерекшелігін қалыптастыру»[1].

Демек, оқыту үрдісінде ұстаздың біліктілігі мен тәжірибесі ғана емес, білім алып отырған баланың ішкі күйі де маңызды. Көптеген ғылыми мақалаларда «үздік оқушы» бейнесін қалыптастыру үшін интеллектуалды дағдылармен қатар эмоция мен сезім мәселесіне ерекше мән беріледі. Әсіресе бүгінгі тез өзгермелі қоғамда тұлғаның психоэмоционалды күйінің тұрақты болуы қажет.

Бұл туралы Н.И.Новиков «Жас баланың тұлғалық қалыптасуында жаңа білім мен білік дағдылары сезім арқылы қалыптасып, жадыда ұзақ бейнеленеді. Себебі осы жас ерекшелігінде балалардың сезімдік дамуы қарқынды жүзеге асады»[2].

Білім алу барысындағы бастан өткерілген сезімдер қабылданған ақпараттың адам жадында жақсы қалуын қамтамасыз етеді. Сабақ оқу барысындағы баланың зейіні шашыраңқы болған жағдайда айтылған ақпараттар мен алынған білімнің тиісті дәрежеде қабылдануы төмендейді.

К.Д.Ушинский өз еңбектерінде балалардың сезімдік дамуында табиғаттың әсерін көрсеткен: «Балалардың сезімдердін ояту, табиғаттың әсемдігі мен сұлулығы арқылы эмоциялық көңіл күйді көтеруде қоршаған ортаның құралдары құнды»[3].

Бүгінгі таңда оқушылардың білімін бағалау критерийлері де өзгеріп отыр, бұл дегеніміз бүгінгі жасөспірімдер мен балалар өзгерістерді қажет етіп отыр. Бағалау жүйесін «жазалау» немесе «ынталандыру» мақсатында пайдалану баланың оқуға қатысты ойларын өзгертіп, түсінігін теріске шығаруы

мүмкін. Мұны жеңіл өткеру үшін балаға арнайы мамандардың көмегі қажет болып жатады. Осы орайда ата-ана, бала, ұстаз – «үштігі» психологтармен тығыз байланыста болатындай жүйелер орнатылған. Ал психологтың өз кезегінде ұтымды құралдары мен әдістер жүйесі болуы шарт.

Ұлы ғұлама ұстаздың еңбектерінде оқушылардың көңілін көтеру, психологиялық жағымды ахуалды қалыптастыру, эмоциялық күйзелістерді төмендетуде табиғаттың тамаша құралдарын пайдаланудың маңызындылығына аса мән берген.

Бұл бала тұлғасының жеке басын қалыптастырудың сезімдік (аффективті) бағыты, өкінішке орай қазіргі уақытта ұлы ұстаздар ұсынған тәрбие әдістері ұмытылып барады. Психоаналитик П.Куттер, «қазір заман балаларының білім алуы табиғатпен үйлесімділік заңдылықтарына емес қоғамдық қарым-қатынастарға, іс-әрекеттер мен қимыл-қозғалыстарға негізделгенін анықтаған»[4].

Балаларды тәрбиелеуде ата-аналар мен педагогтердің эмоциялары мен сезімдері өте маңызды. Ақпаратты немесе белгілі бір дағдыларды ұсыну және қалыптастыру барасында ұстаз да, тәрбиеші де өз сезімдерін тиісті дәрежеде қоса білгені жөн. Цифрландырылған заманда ақпараттардың легі тым көп және әр алуан болғандықтан ешқандай сезімдер мен күйлердің, эмоцияның көмегінсіз ұсынылып отыр. Сол себепті де, оны қабылдау барысында оқушыларда түрлі қиындықтар пайда болуда.

Педагог және психолог ғалымдар оқушының бойында түрлі қорқыныш пен мазасыздық сияқты жағымсыз күйлер тудыратын жағдайлар, оның дамуына кері әсерін тигізетінін анықтаған. Дегенмен де балалардың тұлғалық қалыптасуында ондай

сезімдерден өту керектігі, оны жеңу, ондай күйлерден шығуға талпыну сияқты әрекеттер қажет деп есептейді.

Балалардың эмоциясы мен сезімдері, олардың ақыл-ой қызметіне әсерін тигізетінін А.Ф.Лазурский өз зерттеулерінде дәлелдеген: «Баланың сергек көңіл күйі, оның білім алуы мен шығармашылық дамуына, зеректік пен тапқырлық қасиеттерінің қалыптасуына ықпал етеді»-деді[5].

С.Л.Рубинштейн зерттеулерінде оқушыларды оқу іс-әрекетіне ұйымдастыру оған берілетін білімнің түсініктілігінде ғана емес, оның танымдық процестері мен эмоцияларына тікелей әсер ету арқылы жүргізу керектігін ұсынады[6].

П.К.Анохин еңбектерінде адамдардың мінез-құлқын қалыптастыруда жағымды сезімдер мен эмоциялар маңызды екендігі анықталған. Оқушылардың өздерінің болашақ мақсаттарына қол жеткізуінде туындайтын оң эмоциялық сезімдер бастаушы күш ретінде, оларды түрлі ерліктерге жетелейтіндігін көрсеткен[7].

Н.А.Леонтьев эмоцияның түзетушілік қызметін анықтады, ол оқуды жүзеге асыру, оқу-танымдық қызметті ойдағыдай қанағаттандыру мүмкіндігі деп есептеді[8].

Бүгінгі таңда психология ғылымының негізгі мәселелерінің бірі ретінде тұлғалардың эмоцияларын нығайту қызметін жүзеге асыруға ерекше мән беріледі. Ол туралы Б.Спиноза «Эмоция тұлғаның қоршаған ортадағы болмысты қабылдауы мен ішкі сезімдерін тұрақтандыруға ықпал етеді»[9].

Я.Рейковский ол туралы: «Эмоциогенді тітіркендіргіштер өзімен бірге көптеген сезімге әсер ететін құбылыстарды оятады деді»[10].

В.К.Вилюнас оқушылардың эмоциясы мотивациялық әрекеттерді тудыратындығын дәлелдеген[11].

Сондай-оқы Отандық ғалымдар да мектеп оқушыларының эмоциялық ахуалын дамытудың маңызды көрсеткіші туралы ғылыми зерттеулер жүргізген. З.Б.Мадалиева мен Г.А.Қасен еңбектерінде оқушылардың білім сапасын арттыруда арт-терапияны қолдануды ғылыми теориялық тұрғыда негіздеп, тәжірибе жүзінде пайдаланудың әдістемесін жасады[12].

Мектептің психологиялық қызмет көрсету жұмыстары мен оқыту үрдісінде арт-терапия әдістерін қолдану арқылы оқушылардың бойындағы түрлі психологиялық қысымды шығару, олардың эмоциясы мен сезімдерін тұрақтандыру, мазасыздық деңгейін төмендетуде ықпалы зор екендігі дәлелденген. Мектеп психологтары мен мұғалімдерге арналған ұсыныстар мен әдістемелік кеңестер, көмекші құралдар жасалды.

Расында да, эмоция – сыртқы ортаға бірден көрсете салатын заттық дүние емес. Әсіресе, жасөспірімдік шақта балалар өз эмоцияларын жасырып ұстауға бейім келеді. Бұл өз кезегінде олардың қоршаған ортамен қарым-қатынасында бұзып, отбасы мүшелері мен достарының, тіпті, мектептегі ұстаздармен де кикілжің тудыруы мүмкін.

Зерттеу нәтижелері. Оқушылардың сапалы білім алып, оқу дағдыларын жақсартуы үшін түрлі эмоцияларды бастарынан өткізуі қажет. Яғни, сыныпта үйлесімді психологиялық ахуал қалыптастыруда оқушылардың эмоциялық күйі жақсы болуы шарт. Дегенмен де, біз зерттеу барысында оқушылардың көңіл күйлерінің тұрақсыздығын анықтадық. Біз Тараз қаласының №48 Т.Рысқұлов атындағы жалпы білім беретін орта мектептің 10 сынып оқушыларымен тәжірибелік-эксперименттік зерттеу жүргіздік. Эмоцияның оқу үрдісіне әсерін нақты

тәжірибе жүзінде анықтау үшін таным процестерінің көріністерін айқындайтын екі әдістеме таңдалды.

А.Вессман мен Д.Рикстің «Сезім күйін бағалау» атты әдістемесін қолдандық. Бұл әдістеме арқылы балалардың бойындағы эмоциялық күйлер мен оның серігу дәрежесін анықтауға, зерттеліп отырған мәселені тереңінен көруге ықпалын тигізеді. Оқушылардың эмоциялық күйлерінің өзара байланысы мен өзгерістерін бақылауда 4 негізгі шкаланы бағамдау үшін осы әдістеме тиімді болып саналады.

Келесі әдістеме Е.П.Ильин ұсынған «Эмоцияға бейімділік тесті». Бұл тест жасөспірімдер бойындағы эмоцияның ұзақтығын, қарқындылығын, қозу және тежелу деңгейін, орнықтылығын айқындау үшін тиімді болып табылады [13].

Біз мектеп оқушыларының оқуға танымдық қызығушылығын арттырып, білім сапасын жетілдіріп, тұлға бойындағы эмоциялық қысымдарды шығару мақсатында мандала терапиясын ұлттық ою-өрнек бейнесі бағытында қолдандық. Психологияда тұлға дамуының жасөспірімдік кезеңі күрделі шақ болып есептеледі. Жасөспірімдер кез-келген маманға ашыла бермейтіні белгілі. Тұлғаның эмоцияларын анықтап, оны жақсартуда мандала терапиясы балалардың табиғатына сай, қазақ халқының ою-өрнек бояуларының бейнелі құпия сырлары арқылы әсер ету маңызы. Себебі арт-терапия баланың эмоцияларын анық көруге, онымен сөйлесуге, ішкі әлемін танытуға әсер ететін өнер терапиясы.

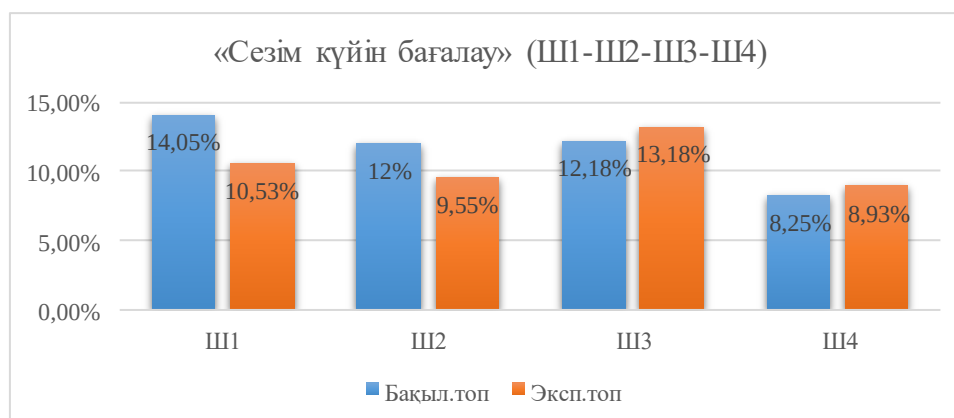
Мандала терапиясын қазақ халқының ою-өрнектері арқылы бейнелеу оқушылардың ішкі болмысына ерекше әсер етеді. Себебі оюлардың шығу тарихы қазақ халқының өмірі мен тұрмыс салтына сай, мал шаруашылығы,

аң аулау ісі, көшпенді қоныс тіршілігімен тікелей байланысты. Мандала терапиясын оқушылар (қошқармүйіз, төрқұлақ, түйетабан, ботамойын, өркеш, ботакөз, түлкібас, құсқанат, көбелек, жұлдыз, шимай, төртқұлақ, шұғыла, шыныгүл, шытырман, тарақ, су өрнегі, алаша т.б.) ою-өрнек түрлері арқылы бейнеледі. Оқушылар ою-өрнекті бірнеше мандала түрлерін жасады: «Күзелісті жену», «Сенім», «Психологиялық саулық»,

«Үйлесімділік», «Ішкі сезім үйлестігі», «Арманға бір қадам», «Бахытқа қол жеткізу», «Тұрақтылық», «Сәттілікке сапар».

Мандала терапияның оқушыларға әсерін бақылау үшін бақылау тобы және эксперименттік топ таңдалып алынды.

Тәжірибеге 56 жасөспірім қатысты. Әдістеме және тестілеу нәтижелері төмендегідей болды.

Сурет1.

Сезім күйін бағалау

Салыстырмалы түрде эксперименттік топтың нәтижелері әлдеқайда төмен екенін байқаймыз.

Мұндағы:

Ш1 – «Сабырлылық және мазасыздық» шкаласы;

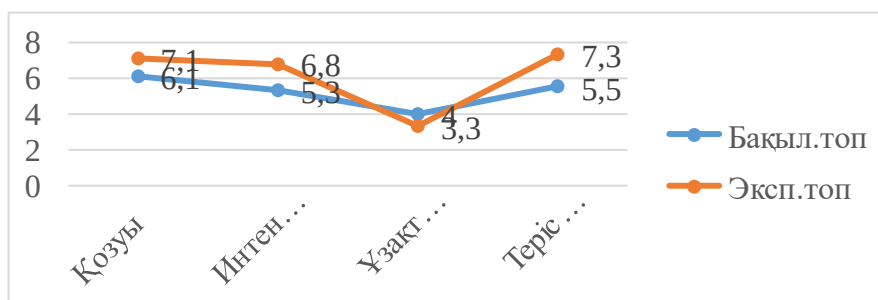
Ш2 – «Қуатты болу және шаршаңқы болу» шкаласы;

Ш3 – «Көңіл-күйдің көтеріңкілігі және депрессияға бейімділік» шкаласы;

Ш4 – «Өзіне сенімді болу және шарасыз күйге түсу» шкаласы.

Екінші әдістемені жүргізген соң төмендегідей нәтижелер алынды.

Эмоцияның 4 сипаттамасы бойынша алынған нәтижелер сызықтық графикте берілген.

Сурет1. «Эмоцияға бейімділік тесті» графигі

Зерттеу нәтижелерін талқылау.

Алынған нәтижелерді ескере отырып, эксперименттік топпен жүргізілген жұмыста мандала терапиясының маңыздылығы анықталды. Мандала терапиясы оқушылардың эмоциялық күйін жақсарту, мазасыздық деңгейі төмендету, достарымен қарым-қатынасын түзету және сыныптағы жалпы ахуалды қалыптастыруға оң ықпал етті. Бұл өз кезегінде оқушылардың мектеп бағдарламасын

жақсы игеруіне, білім сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Қорытынды. Зерттеу барысында оқушылардың оқу үдерісінде түрлі эмоциялық-сезімдік күйлерді бастарынан өткеретіндіктерін анықтадық. Оқушылардың сапалы білім алып үйлесімді дамуына қажетті өмір жағдайларын қалыптастыратын жағымды эмоция керек екендігін дәлелдей отырып, ұлттық ою-өрнекті мандала терапиясын ұсынамыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Коменский, Я.А. Избр. педагог. сочинения в 2-х т. [Текст] / Я.А. Коменский–М. 1982. -Т.2. - 340 с.
2. Новиков, Н.И. Рассуждение о некоторых способах к возбуждению любопытства в юношестве [Текст] / Н.И. Новиков. – М., 2015. -250 с.
3. Ушинский, К.Д. О нравственном воспитании [Текст] / К.Д. Ушинский. – М. Педагогика, 1988. -380 с.
4. Куттер, П. Любовь, ненависть, зависть, ревность. Психоанализ страсти [Текст] / П.КУттер. - СПб. 2008. -270 с.
5. Лазурский, А.Ф. Очерк науки о характере [Текст] / А.Ф. Лазурский.- М:Высшая школа, 2005.-260 с.
6. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии [Текст] / С.Л. Рубинштейн. – М. 1999, -704 с.
7. Анохин, П.К. Проблема принятия решения в психологии и физиологии [Текст] / П.К. Анохин. –М. 2016. -220 с.
8. Леонтьев Н.А. Деятельность. Сознание. Личность [Текст] / Н.А. Леонтьев. - М: Политиздат, 2007, -304 с.
9. Fallowfield L., Ford S., Lewis S. No news is not good for news: information preferences of patients with cancer // Psycho-oncology. 2015. № 4. R. 197–202.
10. Reikovskii Ia. Eksperimentalnaya psikhologiya emotsii. -М. 2011. -299 р.
11. Вилюнас В. Психология эмоций: Хрестоматия [Текст] / В.Вилюнас. - Воронеж, 2004. -496 с.
12. Касен, Г.А. Арт-педагогика и арт-терапия в инклюзивном образовании [Текст] / Г.А. Касен, А.Б. Айтбаева. - Алматы: Қазақ университеті, 2019. -185 с.
13. Илин, Е.П. Эмоции и чувства [Текст] / Е.П. Илин. - М: Психотерапия, 2011. -752 с.

С.С. Букешова* - *Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, г.Алматы, Казахстан*

Р.К.Керимбаева - *Таразский университет им. М.Х. Дулати, г.Тараз, Казахстан*

ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ЗНАНИЙ ЧЕРЕЗ УЛУЧШЕНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ УЧАЩИХСЯ

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы повышения качества образования путем улучшения эмоционального состояния учащихся. Мандалотерапия с орнаментами используется в качестве средства для стабилизации

эмоций подростков и повышения мотивации к обучению. В ходе исследования рассматривается и анализируется влияние чувств и эмоций на состояние подростков и непосредственную связь с процессом обучения. Экспериментально используется мандалотерапия с орнаментами для снижения уровня тревожности учащихся. Способность учащихся испытывать положительные эмоции гарантирует владение качественными и продуктивными учебными навыками. Рекомендуется арт-терапия с учетом физиологических и психологических особенностей подростков и для улучшения их эмоционального состояния. В статье рассмотрены работы зарубежных и отечественных ученых об эмоциональном и психологическом состоянии подростков в процессе обучения. Данное исследование выявило наличие проблемы и доказало эффективность использования в работе орнаментальной мандалотерапии. Было выявлено, что у учащихся школ, обладающих устойчивыми эмоциями, улучшается успеваемость, совершенствуется качество знаний, повышаются творческие способности.

Ключевые слова: эмоциональное состояние, тревожность, качество знаний, навыки, развитие, учащийся, подростковый возраст, орнамент, мандалотерапия.

S.S.Bukeshova * - *Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

R.K.Kerimbayeva – *M.Kh.Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan*

IMPROVING THE QUALITY OF KNOWLEDGE THROUGH IMPROVING THE EMOTIONAL STATE OF STUDENTS

Abstract. The article discusses the problems of improving the quality of education by improving the emotional state of students. Mandalotherapy with ornaments is used as a means to stabilize the emotions of adolescents and increase motivation to learn. The study examines and analyzes the influence of feelings and emotions on the state of adolescents and their direct connection with the learning process. Experimentally, mandalotherapy with ornaments is used to reduce the level of anxiety of students. The ability of students to experience positive emotions guarantees the possession of high-quality and productive learning skills. Art therapy is recommended taking into account the physiological and psychological characteristics of adolescents and to improve their emotional state. The article examines the works of foreign and domestic scientists on the emotional and psychological state of adolescents in the learning process. This study revealed the presence of a problem and proved the effectiveness of the use of ornamental mandalotherapy in the work. It was revealed that school students with stable emotions have improved academic performance, improved the quality of knowledge, increased creativity.

Keywords: emotional state, anxiety, quality of knowledge, skills, development, student, adolescence, ornament, mandalotherapy.

References

1. Komensky, Ya.A. Izbr. pedagog, sochineniya v 2-h t. [Elected teacher, essays in 2 volumes] [Text] / Ya.A. Komensky-M. 1982. –Vol.2. -340 p.

2. Novikov, N.I. Rassuzhdenie o nekotoryh sposobah k vzbuzhdeniyu lyubopytstva v yunoshestve [A discussion on some ways to arouse curiosity in youth] [Text] / N.I. Novikov, Moscow, 2015. -250 p.
3. Ushinsky, K.D. O npravstvennom vospitanii [On moral education] [Text] / K.D. Ushinsky. – M. Pedagogika, 1988. -380 p.
4. Kutter, P. Lyubov', nenavist', zavist', revnost'. Psihoanaliz strastei [Love, hate, envy, jealousy. Psychoanalysis of passion] [Text] / P.K.Utter. - St. Petersburg, 2008. 270 p
5. Lazursky, A.F. Ocherk nauki o haraktere [An essay on the science of character] [Text] / A.F. Lazursky. Moscow: Higher School, 2005. 260 p.
6. Rubinstein, S.L. Ocnovy obshchej psixologii [Fundamentals of general psychology] [Text] / S.L. Rubinstein, Moscow, 1999, 704 p.
7. Anokhin, P.K. Problema prinyatiya resheniya v psixologii i fiziologii [The problem of decision-making in psychology and physiology] [Text] / P.K. Anokhin. - M. 2016. -220 p.
8. Leontiev N.A. Deyatel'noct'. Coznanie. Lichnoct' [Activity. Conscience. Personality] [Text] / N.A. Leontiev. Moscow: Politizdat, 2007, -304 p
9. Fallowfield L., Ford S., Lewis S. No news is not good for news: information preferences of patients with cancer // Psycho-oncology. 2015. № 4. R. 197–202.
10. Reikovskii Ia. Eksperimentalnaya psixologiya emotsii. -M. 2011. -299 p.
11. Viljunas V. Psixologiya emotsii: Hrestomatiya [Psychology of emotsia: A Textbook] [Text] / V.Viljunas. - Voronezh, 2004. -496 p.
12. Kasen, G.A. Art-pedagogika i art-terapiya v inkluzivnom obrazovanii [Art pedagogy and art therapy in inclusive education] [Text] / G.A. Kasen, A.B. Aitbayeva. - Almaty: Kazakh University, 2019. -185 p.
13. Ilin, E.P. Emocii i chuvstva [Emotions and feelings] [Text] / E.P. Ilin. Moscow: Psychotherapy, 2011. 752 p.

13.03.25 ж. баспаға түсті.

19.03.25. ж. түзетулермен түсті.

20.03.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме:

Букешова, С.С. Оқушылардың эмоциялық күйін жақсарту арқылы білім сапасын жетілдіру [Мәтін] / С.С. Букешова, Р.К. Керімбаева // Dulaty University Хабаршысы. – 2025. – №1. – Б.206-213 <https://doi.org/10.55956/NEPP7011>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

M.I. Mamyrova

PhD, Associate Professor

Kyrgyz State Technical University named after I.Razzakov

Kyrgyzstan, Bishkek

mamyrova@kstu.kg

S.E.Elimbekova

2nd year undergraduate student

Kyrgyz State Technical University named after I.Razzakov

Kyrgyzstan, Bishkek

elimbekovasezim@gmail.com

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PREVENTING EMOTIONAL OUTBURSTS OF PERSONALITY IN THE MEDIA CULTURE SPACE

Abstract. *The article explores the psychological aspects of preventing emotional outbursts in individuals within the media culture space. The media culture space serves as a means of information and communication, shaping historical and public consciousness, socialization, and the adaptation of individuals to new environments. The rapid flow of modern media, including the positive and negative effects of widely used artificial intelligence on an individual's mental state, has become a pressing issue in psychological science. This phenomenon is characterized by the psychological transformation of individuals as society transitions from the industrial era to the digital age. With the widespread adoption of digital technologies, news and essential information are now disseminated primarily through social networks. In the past century, people relied on newspapers for the latest updates, whereas today, the pace of information consumption has accelerated, requiring only a quick visit to social media. While this immediacy is convenient and accessible, is it truly safe? For this reason, media literacy is essential to help individuals protect themselves and their personal data. However, the continuous use of social networks can have negative psychological effects, potentially leading to emotional burnout. It also increases the risk of weakening real-life relationships. The prevention of such issues is facilitated through the responsible use of the media culture space.*

Keywords: Media Culture, Media Education, media culture space, emotional violence, artificial intelligence.

Introduction. In the XXI century, the rapid and continuous development of information is changing the content of education and shaping the educational process in a new direction. At present, mass media (press, television, cinematography, radio, video, and internet networks) are overwhelmed by an influx of personal information. Concepts conveyed through the media influence human behavior and

psychology. Therefore, one of the most pressing issues in education today is the importance of fostering media culture among young people. This is essential for developing individuals and professionals of a new type - competitive, capable of using media effectively in society, and able to contribute to the socio-economic and moral renewal of humanity.

Methodology. The media culture space exists not only through the production and dissemination of images - this is just one part of the relationship that enables it – but also through the “message-sharing” cycle: sharing as both a condition and a result of message consumption, and message production as both a condition and a result of sharing. In more traditional terms, it is the interchange of “information” and “interests”: on one hand, people (the audience) primarily perceive messages as interesting or useful if they consider them personally relevant and thus “demand” them; on the other hand, the production of media content is not only driven by public interest but also motivated by the real political and economic interests of certain communities, groups, institutions, and individuals. This became especially pronounced in the mid-20th century when screen art created a demand for the illusion of an alternate reality and captivated a vast audience [1].

Media culture is the ability to work with information in a way that allows one to evaluate its sources, reliability, and security. In other words, it includes:

- Identifying different types of information;
- Assessing the truthfulness of information and its impact on individuals;
- Developing critical thinking skills and the ability to analyze what we read and see.

Media culture is a multidisciplinary phenomenon, encompassing informational, communicative, normative, relaxation, creative, integrative, and mediating aspects [2]. In the context of globalization and the rapid advancement of information technologies, concepts such as Information Literacy, Information Culture, Media Culture, and Media Education are becoming increasingly relevant worldwide. Today’s younger generation is not only expected to

receive and analyze information but also to actively create it.

It is difficult to imagine the modern world without mass communication. Media has become one of the most significant aspects of life for people across the globe. According to sociological research, out of a 75-year lifespan, a “civilized person” spends approximately 50 years actively engaged in various activities. Of this time, nine years - roughly a quarter of their active life - is spent watching television. On average, modern students spend six hours a day interacting with media. In the XXI century, no nation can develop socially and culturally without media influencing all spheres of life. Media education emerged in the 1960s in advanced countries such as Great Britain, France, the United States, Australia, and Canada, and it continued to evolve at the beginning of the new century [3]. The main goal of media education is to teach younger generations how to adapt to media culture, understand the language of mass media, analyze media texts, and develop media literacy.

Although the term “media” is not frequently used in our country, it has become an essential part of daily life. It is a powerful tool that significantly impacts societal development and the formation of individual personalities in today’s “global information age.” While media shapes personality, its negative influence can also affect the consciousness of younger generations. Therefore, the primary task of media education is to help individuals navigate modern, fast-paced information, distinguish between good and bad content, and develop critical thinking skills.

Results. Social media has a significant impact on mental health with both positive and negative effects. One positive aspect is the possibility of support and social communication, which is especially important in remote settings. However,

constant comparisons with others, idealization of life through a social network filter, and the fear of missing out on something important can lead to stress and anxiety.

It is noted that social media addiction can lead to poor sleep, fatigue, and depression due to the constant need for online interaction. Negative effects also occur in the form of cyberbullying, anonymous attacks, and negative comments that threaten emotional well-being.

The ability to work with information on the internet, in electronic libraries, the ability to use computer technologies, the ability to use social networks correctly, the need for the formation of a media culture today. In fact, in these last years in the entire country, non-verbal language is the only tool that negatively affects the mental consciousness of a person.

L.P. Pressman proposes from the background of media education education around mass communication, that is, an understanding of its secrets and laws [4]. Media education plays an important role in the formation of a media culture of a person, that is, it forms the upbringing of responsibility assigned to them, practical search, fluency, self-discipline, assessment, and critical thinking.

Media culture is the ability to competently perceive, compose, analyze the media text, to understand the socio-cultural Polytechnic essence of the media at the present time, code and representation systems in the use of media, to prevent its negative impact on the human psyche. This concept is defined as the process of preparing a “media literate person” associated with human life and civic responsibility. M. McLuen believes that media education is a part of people's constant socialization in the context of a changing information society from childhood to Old Age [5].

A.V. Sharikov calls one of the key concepts of media education “media literacy.” At this time, the concepts of “media literacy” and “media education” were used as synonyms. Media literacy reflects the main goal of the media education process for the audience [6]. The key aspect that draws our attention here is the concept that reaches individuals through mass media and communication tools, including print, radio, cinema, television, video, computer multimedia systems, the internet, and even artificial intelligence.

Since young people grow up surrounded by TV, smartphones, videos, computers, and other digital media, their consciousness is still developing, and they are highly susceptible to illusions. Their thinking is often blurred, and they tend to perceive the media messages they receive as absolute reality, which directly affects their psyche. In many cases, they not only see and hear media content but also incorporate it into their personal experiences, sometimes in a distorted way. This can result in aggressive behavior, addictive tendencies, suicidal actions, bullying, and other social issues, making it a major concern for society.

The primary goal is to help young people navigate the modern information landscape, reduce the negative influence of media, critically evaluate its content, and develop informed conclusions. What effective measures can be taken to achieve this? The most important step is fostering media culture through well-structured media education that strengthens an individual's relationship with society.

From the perspective of media culture formation through media education, interactive methods play a crucial role in the learning process. These include:

1. Design Method – Encourages individuals to evaluate and project the outcomes of their actions, identify and solve problems, think independently,

develop creative initiatives, and enhance cognitive skills.

2. Case Method – Involves analyzing economic, social, and everyday situations through case studies, requiring research and assessment of various additional sources of information.

3. Research Methods – Involves independent knowledge-seeking activities such as discussions and laboratory tasks.

4. Debate – Allows participants to exchange opinions, thoughts, and assumptions about educational problems, fostering critical thinking.

5. Game Methods – Uses business, role-playing, and imitation games to enhance motivation and facilitate the effective transfer of new information.

6. Brainstorming – Encourages collaborative problem-solving and idea generation to address complex issues through structured discussions.

Examination of research results.
Directions and key characteristics for preventing emotional burnout in the media culture space and fostering harmonious relationships:

- the information provided must be informative and interesting for the listener;
- intonation, timbre, diction, rhythm of the voice;
- listen and promote the Active Listening of others;
- information should be interesting and motivating for the further development of relations;
- information is based on real data ;
- not one-sided speech, but mutual joint dialogue communication;
- to start and end the relationship, to make sure that it does not get into conflict;
- the action must be bilateral, not just in the power of one person.

The theoretical study of the problem and the results of experimental

experimental work allow us to draw the following conclusions:

- self-analysis of information received by a person through mass information and communication means, self-critical thinking is formed;
- develop the ability of practical search, critical assessment, analysis, and increase the activity of adaptation to self - activity;
- understands the difference between media and reality and adapts to the understanding of its underlying meaning;
- develops aesthetic perception and taste;
- to provide a system for preventing emotional outbursts of the individual in the media culture space.

Currently, there are frequent cases of emotional burnout among social media users. The term “*emotional burnout*” was coined in 1974 by psychiatrist Herbert Freudenberger, who described burnout as fatigue and exhaustion resulting from constant stress. This condition may be caused by problems related to work, study, or exposure to overwhelming news.

Emotional burnout begins with subtle changes in well-being that may go unnoticed at first. However, over time, burnout can make it difficult to work effectively and may even lead a person to seek psychological help.

To properly assess your condition, it is important to distinguish burnout from ordinary fatigue, which usually disappears after proper rest.

Chronic burnout can lead to serious consequences for well-being and productivity, affecting creativity and motivation. In extreme cases, individuals may become less productive, abandon projects, or even leave their teams.

Let's look at the most common symptoms that indicate burnout. If these

symptoms significantly affect your daily life, consult a psychologist.

Chronic fatigue. A prolonged lack of strength and energy, even for routine tasks such as writing posts, creating visuals, or planning content. Chronic fatigue disrupts work-life balance and weakens time management skills.

Emotional irritability. Increased internal tension makes it difficult to maintain healthy relationships. People experiencing burnout may react negatively to comments and avoid engaging in discussions.

Sleep problems. Burnout can cause insomnia or difficulty falling asleep. A lack of proper self-care can worsen this condition.

Difficulty concentrating. Burnout often leads to attention problems, making it harder to focus on complex tasks. Individuals may prioritize smaller tasks over large projects, delaying important work. However, this should not be confused with ADHD, as ADHD typically develops in childhood and has distinct symptoms.

When faced with burnout, social media starts to feel like a heavy work-related burden. What once inspired you—such as engaging posts with well-designed visuals—now makes you overly critical of your own content and less inclined to log in, just to avoid frustration.

Over time, it is possible to develop a person's information competence through theoretical and practical methods in the media culture space. These methods include:

- Formation of media culture by increasing information literacy in modern society.

- Understanding the impact of mass media on personal development and psychological well-being.

- Free access to information sources through professional use of ICT.

- Ability to search for and filter relevant information from various sources.

- Recognizing the purpose and orientation of information.

- Analyzing and critically evaluating information to determine agreement or disagreement.

- Verifying the authenticity of information.

- Seeking and using reliable sources of information.

These recommendations contribute to the development of information competence within the media culture space and help prevent emotional burnout.

Discussion. The sooner you can detect the symptoms of emotional burnout, the easier it is to cope with this problem, regain your working capacity and re-believe in the importance of your work. Prevention of burnout helps to prevent the transition to the late stages, in which the body begins to hurt.

Based on the analysis of scientific research and practice, one can single out the conditions that provide the issue of preventing emotional burnout of the individual in the media culture space. They are:

- increase their media culture through media education;

- practice the ability to competently convey knowledge (make a presentation, speak correctly, use the media correctly, social networks, etc.)

- features of effective communication (creating verbal communication, connecting, active listening, full expression of their opinions);

- insecurity, anxiety, fear, relationship difficulties;

- readiness for effective communication, acceptance and understanding of each other in relations with others;

- ability to listen, empathize, overcome conflicts, business;

- ability to communicate, organize interaction;
- ability to take into account and take into account the interests of others.

Conclusion. Dealing with emotional outbursts is crucial, especially in the formation of media culture at all stages. There are several simple ways to manage them effectively: planning the right time, setting clear boundaries for social media interactions, engaging in hobbies unrelated to social networks, avoiding watching reels while eating, and ensuring quality rest.

Media culture provides vast opportunities for social interaction, support, and information exchange. However, it also carries risks to mental health. From the constant pursuit of validation to self-esteem challenges and potential addiction, social media usage requires a conscious and balanced approach, along with measures to prevent emotional outbursts.

Key conclusions based on digital literacy and the competent use of information and communication technologies, which contribute to

preventing emotional burnout in the media culture space and developing communication competence, include:

- Media education that integrates information and communication technologies to enhance communication skills.

- Special training programs focused on media culture development, emphasizing its relevance as a contemporary issue.

To maintain mental well-being in the media culture landscape, it is essential to cultivate digital literacy, set boundaries in online interactions, recognize the impact of social media on emotional health, and promote balanced engagement in both virtual and real-world interactions. This approach maximizes the benefits of media culture, reduces associated risks, and fosters long-term mental resilience.

References

1. Kirillova, N.B. Media culture and the basics of media management – Yekaterinburg: Ural Publishing House. University, 2014. – 184 p.
2. Media education at school / Vartanova E. L., Smirnova O. V. and others.. – Collection of programs for teaching disciplines. Moscow: MediaMir, 2010. 320 p.
3. Potapov A.S. Technologies of artificial intelligence – St. Petersburg: St. Petersburg State University of ITMO, 2010. – 218 p.
4. Pressman L.P. Methods of using technical teaching aids: Screen and sound aids. Moscow: Prosveshchenie, 1988. 191 p.
5. McLuhan M. Understanding Media. Moscow: Zhukovsky, 2003.
6. Sharikov A.V. Media education: World and domestic experience. Moscow: Akademiya Publ., 2010. -65 p.

М.И.Мамырова*, С.Э.Элимбекова

И. Раззаков атындагы кыргыз Мемлекеттік Техникалық Университеті, Кыргызстан, Бишкек

МЕДИАМӘДЕНИЕТ КЕҢІСТІГІНДЕ ТҮЛҒАНЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ЗОРЫҒУЫН АЛДЫН АЛУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада медиамәдениет кеңістігінде тұлғаның эмоционалды зорығуын алдын алудың психологиялық аспектілері туралы мәселе қарастырылады. Медиамәдениет кеңістігі – тарихи, қоғамдық сананы қалыптастыру, тұлғаны әлеуметтендіру мен жаңа ортаға бейімдеу процесінде тұлғаның ақпараттық қарым-қатынас құралдары. Қазіргі заманғы ақпарат құралдарының ағыны, соның ішінде кеңінен қолданылатын жасанды интелектіні пайдаланудың жағымды және жағымсыз мүмкіндіктері тұлғаның психикалық күйіне ықпалы психология ғылымының өзекті мәселесіне айналды. Ол қоғамның индустриалды даму сатысынан жаңа цифрлық қоғам дәуіріне өту үрдісінде адамдардың психологиялық өзгерісімен сипатталады. Цифрлық технологияларды жаппай енгізудің салдарынан барлық жаңалықтар мен қажетті ақпараттар әлеуметтік желі арқылы таратылады. Өткен ғасырда соңғы жаңалықтарды алу үшін ата-бабаларымыз жаңа газет күтті. Ал қазіргі таңда оның қарқыны жеделдетілді және ол үшін біз әлеуметтік желіге шығуымыз керек. Бұл тез және қол жетімді, бірақ қауіпсіз бе? Сол себепті адам өзін және өзінің жеке деректерін қорғауы үшін медиа сауаттылықты дамыту қажет. Дегенмен, адамның әлеуметтік желіні үздіксіз пайдалануы психологиялық кері әсері оның эмоционалды зорығуына әкелуі мүмкін. Ол адамдар арасында шынайы қарым-қатынастың әлсіреуінде ықтималдылығы жоғары. Мұндай жағдайды алдын алу медиамәдениет кеңістігі арқылы жүзеге асырылады.

Тірек сөздер: медиамәдениет, медиа білім, медиамәдениет кеңістігі, эмоционалды зорығу, жасанды интеллект.

М. И. Мамырова*, С. Э. Элимбекова

Кыргызский государственный технический университет им. И. Раззакова, Кыргызстан, Бишкек

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОФИЛАКТИКИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ ЛИЧНОСТИ В МЕДИАКУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о психологических аспектах профилактики эмоционального выгорания личности в медиакультурном пространстве. Медиакультурное пространство - средства информационного общения личности в процессе формирования исторического, общественного сознания, социализации и адаптации личности к новой среде. Поток современных средств массовой информации, в том числе положительные и отрицательные возможности использования широко используемого искусственного интеллекта, стал актуальной проблемой психологической науки, влияющей на психическое состояние личности. Он характеризуется психологическими изменениями людей в процессе перехода общества от стадии

индустриального развития к эпохе нового цифрового общества. В результате массового внедрения цифровых технологий все новости и необходимая информация распространяются через социальные сети. В прошлом веке наши предки ждали новой газеты, чтобы получить последние новости. А сейчас его темпы ускорились, и для этого мы должны выйти в социальные сети. Это быстро и доступно, но безопасно ли это? По этой причине необходимо развивать медиаграмотность, чтобы человек мог защитить себя и свои личные данные. Однако негативное психологическое влияние постоянного использования социальной сети человеком может привести к его эмоциональному выгоранию. У него высокая вероятность ослабления истинных отношений между людьми. Профилактика такой ситуации осуществляется через медиакультурное пространство.

Ключевые слова: медиакультура, медиаобразование, медиакультурное пространство, эмоциональное выгорание, искусственный интеллект.

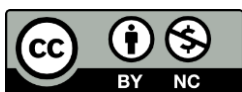
Received 22.03.25

Received in revised form 22.03.25

Accepted for publication 29.03.25

Cite the article:

Mamyrova, M. Psychological aspects of preventing emotional outbursts of personality in the media culture space / M.Mamyrova, S.Elimbekova // Bulletin of Duraly University. – 2025. – No.1. – p. 214-221 <https://doi.org/10.55956/JWEN3826>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Научная статья
МРНТИ 20.53.19

<https://doi.org/10.55956/RRVS6052>

С.М. Исаев

Старший преподаватель
Таразский университет имени М.Х. Дулати,
Тараз, Казахстан
sm.isaev@dulaty.kz

С.Н. Кузметова

Ассистент
Таразский международный университет имени Ш. Муртазы,
Тараз, Казахстан
salta.kuzmetovaa@mail.ru

РАЗРАБОТКА МОБИЛЬНОГО ПРИЛОЖЕНИЯ ДЛЯ ЦИФРОВОЙ БИБЛИОТЕКИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ОБЛАЧНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ FIRESTORE

Аннотация. В статье разработано мобильное приложение для цифровой библиотеки в среде Android Studio. Рассмотрены этапы проектирования архитектуры системы и интеграции облачных технологий. Реализованы функции поиска, фильтрации и управления электронными книгами. Определены ключевые элементы пользовательского интерфейса, обеспечивающего интуитивное взаимодействие с системой. В статье проведено функциональное и нагрузочное тестирование приложения. Установлена высокая производительность и надежность системы при обработке большого объема данных. Выявлено, что использование облачной базы данных Firestore обеспечивает быструю синхронизацию данных и удобство работы для пользователей. Результаты показали, что приложение может применяться в образовательной и научной деятельности для упрощения доступа к электронным ресурсам. Рассмотрены перспективы дальнейшего развития системы, включая внедрение аналитических инструментов и функций совместной работы.

Ключевые слова: цифровая библиотека, мобильное приложение, электронные книги, поиск, управление, Android Studio, облачные технологии, Firestore, пользовательский интерфейс, синхронизация данных.

Введение. В условиях стремительного развития цифровых технологий и их интеграции в различные сферы деятельности, включая образование и науку, возрастает потребность в эффективных инструментах для

управления и доступа к электронным ресурсам. Цифровые библиотеки становятся ключевым элементом в обеспечении быстрого и удобного доступа к информации, способствуя глобализации знаний и расширению

образовательных возможностей. Однако, несмотря на существование различных электронных библиотечных систем, многие из них сталкиваются с проблемами, связанными с ограниченной функциональностью, сложностью интерфейса и недостаточной адаптацией к индивидуальным потребностям пользователей. Кроме того, вопросы интеграции облачных технологий и обеспечения надежной синхронизации данных остаются актуальными.

Новизна данной работы заключается в разработке мобильного приложения для цифровой библиотеки, реализованного на платформе Android Studio, с использованием облачной базы данных Firestore. Предложенное решение направлено на устранение существующих недостатков путем предоставления расширенного функционала поиска и управления электронными книгами, а также обеспечения интуитивно понятного пользовательского интерфейса. Особое внимание уделяется интеграции облачных сервисов для надежного хранения и синхронизации данных, что позволяет пользователям получать доступ к своей библиотеке с различных устройств без потери информации.

Таким образом, разработанное приложение не только удовлетворяет современные требования к цифровым библиотекам, но и предлагает инновационные подходы к организации и управлению электронными ресурсами, что подтверждается результатами функционального и нагрузочного тестирования. Внедрение данного решения в образовательные и научные учреждения способствует повышению эффективности доступа к знаниям и улучшению качества образовательного процесса..

Условия и методы исследований.

Разработка мобильного приложения для цифровой библиотеки осуществлялась в интегрированной среде разработки Android Studio, широко применяемой для создания приложений под операционную систему Android. В качестве языка программирования использовался Java, что обеспечило высокую производительность и надежность создаваемого программного обеспечения.

Для хранения и управления данными была выбрана облачная база данных Firestore, входящая в состав платформы Firebase. Данный выбор обусловлен возможностью масштабирования и синхронизированного хранения данных в реальном времени, что критически важно для обеспечения актуальности информации в цифровой библиотеке[1].

Процесс разработки включал следующие этапы:

1.Проектирование архитектуры приложения: определение основных компонентов системы, их взаимодействия и способов интеграции с облачными сервисами.

2.Разработка пользовательского интерфейса: создание интуитивно понятного и удобного интерфейса, соответствующего современным стандартам UX/UI-дизайна.

3.Реализация функциональности: программирование основных функций приложения, включая поиск, фильтрацию и управление электронными книгами.

4.Интеграция с Firestore: настройка взаимодействия приложения с облачной базой данных для обеспечения надежного хранения и синхронизации данных.

5.Тестирование: проведение функционального и нагрузочного

тестирования для выявления и устранения возможных ошибок, а также для оценки производительности приложения при различных условиях эксплуатации.

Методы тестирования включали:

- Функциональное тестирование: проверка корректности работы всех функций приложения в соответствии с заданными требованиями.

- Нагрузочное тестирование: оценка поведения приложения при повышенных нагрузках, имитирующих одновременное использование большого числа пользователей.

- Тестирование на реальных устройствах: проверка работы приложения на различных моделях смартфонов и планшетов для обеспечения совместимости и стабильности.

Использование данных методов и инструментов позволило создать надежное и эффективное мобильное приложение для цифровой библиотеки, соответствующее современным требованиям и ожиданиям пользователей.

Результаты исследований. В ходе разработки мобильного приложения для цифровой библиотеки были достигнуты следующие результаты:

- Реализация функционала поиска и управления электронными книгами. Разработаны и внедрены механизмы, обеспечивающие эффективный поиск, фильтрацию и сортировку электронных книг по различным параметрам, включая автора, название, жанр и год издания[2].

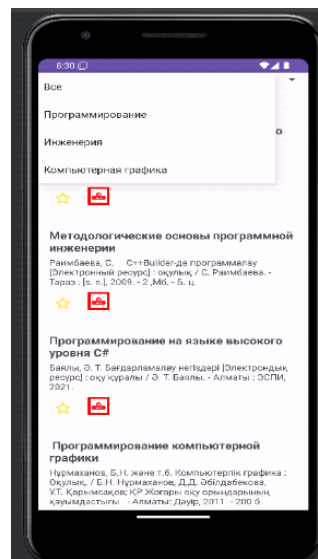

Рисунок 1 – Поиск и управления электронными книгами

- Интеграция облачных технологий. Осуществлена успешная интеграция с облачной базой данных Firestore, что позволило обеспечить надежное хранение данных и их синхронизацию в реальном времени между различными устройствами пользователей[3].

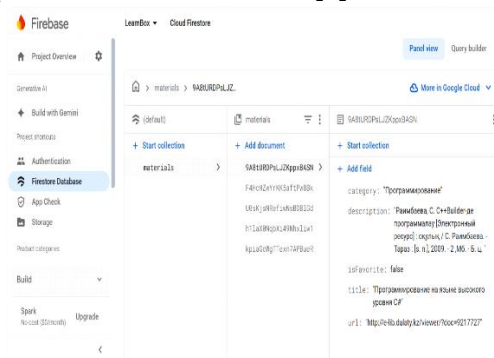

Рисунок 2 – База данных в Firestore

- Разработка пользовательского интерфейса. Создан интуитивно понятный и удобный интерфейс, соответствующий современным стандартам UX/UI-дизайна, что повысило удовлетворенность пользователей и упростило взаимодействие с приложением[4].

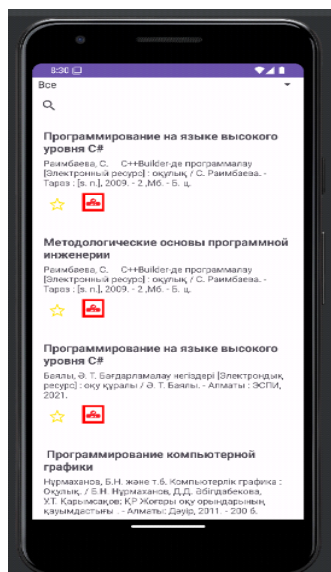

Рисунок 3 – Пользовательский интерфейс

- Обеспечение безопасности данных. Внедрены механизмы аутентификации и авторизации пользователей, а также реализованы протоколы шифрования данных, что гарантирует защиту информации от несанкционированного доступа[5].

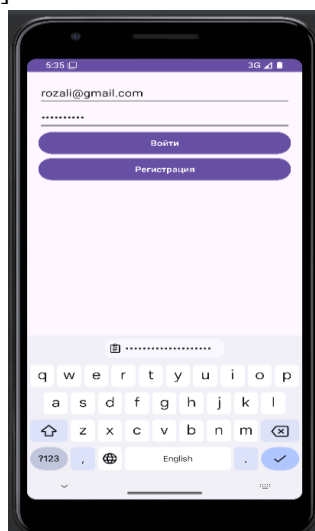

Рисунок 4 – Аутентификация и авторизация пользователей

- Проведение тестирования. Выполнено функциональное и нагрузочное тестирование приложения, результаты которых подтвердили его

стабильную работу при высокой нагрузке и большом объеме данных[6].

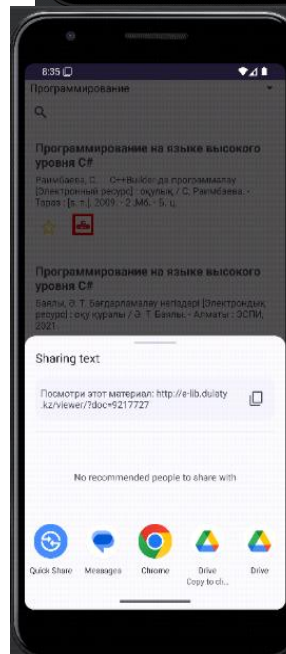
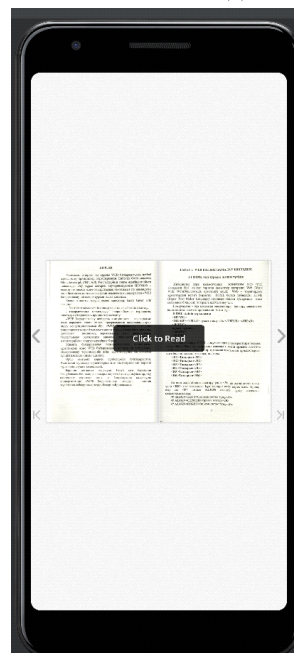

Рисунок 4 – Мобильное приложения

Разработанное приложение соответствует современным требованиям к цифровым библиотекам и обладает потенциалом для успешного применения в образовательных и научных учреждениях.

Обсуждение результатов исследований. Разработанное мобильное

приложение для цифровой библиотеки демонстрирует значительные преимущества по сравнению с существующими аналогами. В отличие от многих традиционных библиотечных систем, наше приложение обеспечивает интуитивно понятный интерфейс, что подтверждается положительными отзывами пользователей. Это соответствует современным тенденциям в дизайне мобильных приложений, где акцент делается на удобство и простоту взаимодействия[7].

Интеграция с облачной базой данных Firestore позволила обеспечить надежное хранение и синхронизацию данных в реальном времени. Это согласуется с современными подходами к использованию облачных технологий в библиотечных системах, где отмечается повышение эффективности управления ресурсами и улучшение качества обслуживания пользователей[8].

Проведенное функциональное и нагрузочное тестирование подтвердило высокую производительность и надежность приложения при работе с большими объемами данных. Это свидетельствует о правильности выбранных архитектурных решений и применении передовых технологий, что соответствует лучшим практикам в области разработки мобильных приложений[9].

Полученные результаты подтверждают эффективность

предложенного подхода к разработке цифровой библиотеки и ее соответствие современным требованиям и ожиданиям пользователей. Внедрение данного приложения в образовательные и научные учреждения способствует повышению доступности и удобства работы с электронными ресурсами, что является важным шагом в цифровизации библиотечных процессов.

Заключение. В ходе проведенного исследования разработано мобильное приложение для цифровой библиотеки на платформе Android с использованием облачной базы данных Firestore. Реализованы функции поиска, фильтрации и управления электронными книгами, обеспечивающие пользователям удобный и интуитивно понятный интерфейс. Проведенное функциональное и нагрузочное тестирование подтвердило высокую производительность и надежность приложения при работе с большими объемами данных. Сравнение с существующими решениями показало, что разработанное приложение обладает преимуществами в части гибкости настройки и удобства использования. Таким образом, созданное приложение соответствует современным требованиям к цифровым библиотекам и может быть эффективно использовано в образовательных и научных учреждениях для упрощения доступа к электронным ресурсам.

Список литературы

1. Тургель, И.Д. Открытые библиографические базы данных: в поисках альтернативы Scopus и Web of Science [Текст] / И.Д. Тургель, О.А. Чернова // Экономика науки. – 2024. – Т. 10, № 3. – С. 34–51. DOI: 10.22394/2410-132X-2024-10-3-34-51.
2. Артемьев, Н.Н. Разработка ПО для создания индивидуальных учебных планов со снятием цифровых следов [Электронный ресурс] / Н.Н. Артемьев // Репозиторий Тольяттинского государственного университета. – 2023. – Режим доступа: <https://dspace.tltsu.ru/handle/123456789/31384> Дата обращения: 21.01.2025.
3. Иванов, И.И. Проектирование индивидуальных образовательных программ для учащихся [Текст] / И.И.Иванов, П.П.Петров // Научное обозрение. – 2023. – Т. 15, № 2. – С. 45–50.

4. Сидоров, С.С. Разработка информационной системы создания индивидуального учебного плана [Текст] / С.С. Сидоров // Вестник Томского политехнического университета. – 2022. – Т. 330, № 4. – С. 42–45.
5. Смирнова, А.А. Состояние и перспективы развития мобильных библиотечных приложений [Текст] / А.А. Смирнова // Библиосфера. – 2024. – № 2. – С. 56–60.
6. Кузнецов, В.В. Программное обеспечение для автоматизации процесса разработки учебных планов [Текст] / В.В. Кузнецов, Д.Д. Федоров // Фундаментальные исследования. – 2023. – № 5. – С. 120–125.
7. Михайлова, Е.Е. Разработка кроссплатформенного приложения для составления расписания [Текст] / Е.Е. Михайлова // Инженерный вестник. – 2023. – Т. 10, № 1. – С. 78–82.
8. Павлова, О.О. Мобильное приложение Web of Science My Research Assistant [Текст] / О.О. Павлова // Научные публикации. – 2021. – Режим доступа: <https://spubl.kz/ru/blog/pomoshch-issledovatelyam-mobilnoye-prilozheniye-web-of-science-my-research-assistant> Дата обращения: 21.01.2025.
9. Васильев, А.А. Базы данных Web of Science и Scopus: сравнительный анализ [Текст] / А.А. Васильев // Научное обозрение. – 2023. – Т. 16, № 3. – С. 34–40.
10. Коновалов, М.М. Доступ к базам цитирования Scopus и Web of Science и проверка индексации журналов [Текст] / М.М. Коновалов // Аспирантский вестник. – 2022. – Т. 8, № 2. – С. 22–27.

С.М. Исаев* - *М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан*
С.Н.Кузметова – *Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан*

ЦИФРЛЫҚ КІТАПХАНАҒА АРНАЛҒАН FIRESTORE БҰЛТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАНЫ ӘЗІРЛЕУ

Аңдатпа. Мақалада Android Studio ортасында цифрлық кітапханаға арналған мобильді қосымша әзірленді. Жүйе архитектурасын жобалау және бұлттық технологияларды интеграциялау кезеңдері қарастырылды. Электронды кітаптарды іздеу, сүзу және басқару функциялары жүзеге асырылды. Жүйемен интуитивті өзара әрекеттесуді қамтамасыз ететін пайдаланушы интерфейсінің негізгі элементтері анықталды. Мақалада қосымшаның функционалдық және жүктемелік тестілеуі жүргізілді. Үлкен көлемдегі деректерді өңдеу кезінде жүйенің жоғары өнімділігі мен сенімділігі анықталды. Firestore бұлттық дерекқорын пайдалану деректердің жылдам синхрондалуын және пайдаланушылар үшін ыңғайлы жұмысты қамтамасыз ететіні анықталды. Нәтижелер қосымшаның электронды ресурстарға қолжетімділікті жеңілдету үшін білім беру және ғылыми қызметте қолданылуы мүмкін екенін көрсетті. Жүйені одан әрі дамыту перспективалары, соның ішінде аналитикалық құралдар мен бірлескен жұмыс функцияларын енгізу қарастырылды.

Тірек сөздер: цифрлық кітапхана, мобильді қосымша, электронды кітаптар, іздеу, басқару, Android Studio, бұлттық технологиялар, Firestore, пайдаланушы интерфейсі, деректерді синхрондау.

S.M.Issayev* - *M.Kh.Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan*
S.N. Kuzmetova - *SH.Murtaza International Taraz University, Taraz, Kazakhstan*

DEVELOPMENT OF A MOBILE APPLICATION FOR A DIGITAL LIBRARY USING FIRESTORE CLOUD TECHNOLOGIES

Abstract. The article presents the development of a mobile application for a digital library in the Android Studio environment. The stages of system architecture design and integration of cloud technologies are considered. Functions for searching, filtering, and managing electronic books have been implemented. Key elements of the user interface ensuring intuitive interaction with the system are identified. Functional and load testing of the application was conducted. High performance and reliability of the system in processing large volumes of data were established. It was found that using the Firestore cloud database ensures fast data synchronization and user convenience. The results showed that the application can be used in educational and scientific activities to simplify access to electronic resources. Prospects for further system development, including the introduction of analytical tools and collaboration functions, are considered.

Keywords: digital library, mobile application, electronic books, search, management, Android Studio, cloud technologies, Firestore, user interface, data synchronization.

References

1. Turgel, I.D. Otkrytye bibliograficheskie bazy dannyh: v poiskah al'ternativy Scopus i Web of Science [Open bibliographic databases: in search of an alternative to Scopus and the Web of Science] [Text] / I.D. Turgel, O.A. Chernova // *Economics of science*. – 2024. – Vol. 10, No. 3. – pp. 34-51. DOI: 10.22394/2410-132X-2024-10-3-34-51.
2. Artemyev, N.N. Razrabotka PO dlya sozdaniya individual'nyh uchebnyh planov so snyatiem cifrovyyh sledov [Software development for creating individual curricula with the removal of digital traces] [Electronic resource] / N.N. Artemyev // Tolyatti State University Repository. – 2023. – Access mode: <https://dspace.tltsu.ru/handle/123456789/31384> Date of request: 01/21/2025.
3. Ivanov, I.I. Proektirovanie individual'nyh obrazovatel'nyh programm dlya uchashchihsya [Designing individual educational programs for students] [Text] / I.I.Ivanov, P.P.Petrov // *Scientific review*. – 2023. – Vol. 15, No. 2. – pp. 45-50.
4. Sidorov, S.S. Razrabotka informacionnoj sistemy sozdaniya individual'nogo uchebnogo plana [Development of an information system for creating an individual curriculum] [Text] / S.S. Sidorov // *Bulletin of Tomsk Polytechnic University*. – 2022. – Vol. 330, No. 4. – pp. 42-45.
5. Smirnova, A.A. Sostoyanie i perspektivy razvitiya mobil'nyh bibliotechnykh prilozhenij [The state and prospects of development of mobile library applications] [Text] / A.A. Smirnova // *Bibliosphere*. - 2024. – No. 2. – pp. 56-60.
6. Kuznetsov, V.V. Programmnoe obespechenie dlya avtomatizacii processa razrabotki uchebnyh planov [Software for automating the curriculum development process] [Text] / V.V. Kuznetsov, D.D. Fedorov // *Fundamental research*. – 2023. – No. 5. – pp. 120-125.

7. Mikhailova, E.E. Razrabotka krossplatformennogo prilozheniya dlya sostavleniya raspisaniya [Development of a cross-platform application for scheduling] [Text] / E.E. Mikhailova // Engineering Bulletin. – 2023. – Vol. 10, No. 1. – pp. 78-82.
8. Pavlova, O.O. Mobil'noe prilozhenie Web of Science My Research Assistant [Mobile application Web of Science My Research Assistant] [Text] / O.O. Pavlova // Scientific publications. – 2021. – Access mode: <https://publ.kz/ru/blog/pomoshch-issledovatelyam-mobilnoye-prilozheniye-web-of-science-my-research-assistant> Date of access: 01/21/2025.
9. Vasiliev, A.A. Bazy dannyh Web of Science i Scopus: sravnitel'nyj analiz [Web of Science and Scopus databases: a comparative analysis] [Text] / A.A. Vasiliev // Scientific Review. – 2023. – Vol. 16, No. 3. – pp. 34-40.
10. Konovalov, M.M. Dostup k bazam citirovaniya Scopus i Web of Science i proverka indeksacii zhurnalov [Access to Scopus and Web of Science citation databases and verification of journal indexing] [Text] / M.M. Konovalov // Postgraduate Bulletin. – 2022. – Vol. 8, No. 2. – pp. 22-27.

Поступило в редакцию 5.02.25.

Поступило с исправлениями 6.02.25.

Принято в печать 17.03.25

Ссылка на статью:

Исаев, С.М. Разработка мобильного приложения для цифровой библиотеки с использованием облачных технологий Firestore / [Текст] / С.М. Исаев, С.Н. Кузметова // Вестник Dlaty University. – 2025. - №1. – С. 222-229 <https://doi.org/10.55956/RRVS6052>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Научная статья

МРНТИ 20.19.15

<https://doi.org/10.55956/FKIF9738>

Б.И. Бийбосунов *

*доктор физико-математических наук, профессор., заведующий кафедрой
прикладной информатики КГУ им. И.Арабаева
г. Бишкек, Республика Кыргызстан
bbolotbek@mail.ru*

С.Н. Кузметова

*Ассистент
Таразский международный университет имени Ш.Муртазы,
г. Тараз, Казахстан
salta.kuzmetovaa@mail.ru*

РАЗРАБОТКА МОБИЛЬНОГО ПРИЛОЖЕНИЯ ДЛЯ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ FLUTTER

Аннотация. В статье рассматривается разработка мобильного приложения для изучения иностранных языков с использованием кроссплатформенного фреймворка Flutter и языка программирования Dart. Работа направлена на создание доступного и удобного приложения, учитывающего индивидуальные потребности пользователей. Применение Firebase обеспечивает хранение данных и персонализацию. Методы исследований включали анализ аналогичных приложений, проектирование архитектуры, реализацию интерфейса и тестирование функциональности. Полученные результаты показывают, что интеграция персонализированных функций, таких как индивидуальные программы, система мотивации и отслеживание прогресса, способствует повышению вовлеченности пользователей. Значимость исследования заключается в адаптации современных технологий к образовательным потребностям, а практическая ценность – в создании инструмента для эффективного и гибкого изучения языков.

Ключевые слова: мобильное приложение, изучение языков, Flutter, Dart, кроссплатформенная разработка, персонализация обучения, Firebase, система мотивации, образовательные технологии, интерфейс пользователя.

Введение. В современных условиях глобализации знание иностранных языков, особенно английского, становится необходимым для профессионального и личностного роста. Английский язык используется в международных коммуникациях, технологиях и бизнесе, что делает его изучение актуальным для широкой аудитории. Однако существующие мобильные приложения, такие как Duolingo и Babbel, зачастую ограничены платным функционалом и недостаточной гибкостью в персонализации обучения,

что снижает их доступность и эффективность.

Актуальность разработки нового мобильного приложения обусловлена необходимостью создания доступного и удобного инструмента, способного адаптироваться под индивидуальные потребности пользователей. Новизна проекта заключается в применении кроссплатформенного фреймворка Flutter, который позволяет разрабатывать приложения для нескольких платформ одновременно, и интеграции базы данных Firebase для управления данными пользователей.

Практическая значимость разработки заключается в создании функционального инструмента, который объединяет преимущества индивидуального подхода, интерактивных упражнений и гибкости использования. Приложение предоставляет пользователям возможность учиться в удобное время и месте, что особенно важно в условиях быстрого темпа современной жизни. Теоретическая значимость работы состоит в исследовании возможностей применения современных технологий для повышения качества образовательных процессов.

Таким образом, разработка мобильного приложения на основе современных технологий представляет собой важный шаг к решению проблемы доступности и эффективности изучения иностранных языков.

Условия и методы исследований. Для разработки мобильного приложения были использованы современные технологии и инструменты программирования, в частности, кроссплатформенный фреймворк Flutter и язык программирования Dart.

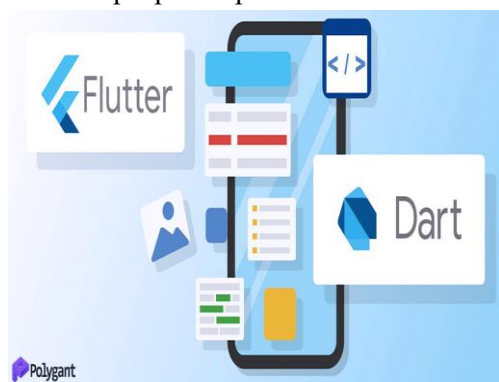

Рисунок-1. Кроссплатформенный фреймворк Flutter и язык программирования Dart

```
1 import 'package:flutter/material.dart';
2 import 'package:shared_preferences/shared_preferences.dart';
3 import 'dart:convert';
4
5 class SharedPrefsUtils {
6   static const String _wordsKey = 'words';
7
8   static Future<List<Map<String, String>>> loadWords() async {
9     SharedPreferences prefs = await SharedPreferences.getInstance();
10    List<String> wordsList = prefs.getStringList(_wordsKey);
11
12    if (wordsList != null && wordsList.isNotEmpty) {
13      try {
14        return wordsList.map((e) => Map<String, String>.from(json.decode(e))).toList();
15      } catch (e) {
16        print('Ошибка загрузки слов: $e');
17        return [];
18      }
19    }
20    return [];
21  }
22
23   static Future<void> addWord(String english, String russian) async {
24     SharedPreferences prefs = await SharedPreferences.getInstance();
25     List<Map<String, String>> words = await loadWords();
26     words.add({'english': english, 'russian': russian});
27     await prefs.setStringList(_wordsKey, words.map((e) => json.encode(e)).toList());
28     print('Слово добавлено: $english - $russian');
29   }
30
31   static Future<void> removeWord(int index) async {
32     SharedPreferences prefs = await SharedPreferences.getInstance();
33     List<Map<String, String>> words = await loadWords();
34     if (index >= 0 && index < words.length) {
35       words.removeAt(index);
36     }
37   }
38 }
```

Рисунок-2. Внутренний код Dart

Эти технологии выбраны за их способность обеспечивать разработку приложений, работающих на Android и iOS, что значительно снижает время и ресурсы, затрачиваемые на создание и тестирование.

В качестве платформы для хранения данных и управления пользователями использовалась облачная база данных Firebase. Она обеспечивает регистрацию, авторизацию и хранение данных о прогрессе пользователей. Firebase также поддерживает аналитические функции, которые позволяют оптимизировать приложение на основе пользовательского опыта.

Методы исследования включали:

Анализ аналогичных приложений, изучение существующих решений, таких как Duolingo, Babbel и HelloTalk, для выявления их сильных и слабых сторон.

Рисунок-3. Приложения для изучения английского языка

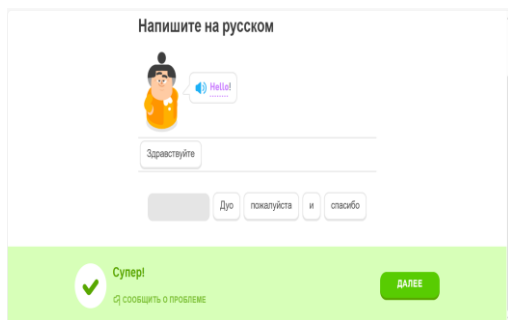

Рисунок-4. Duolingo

Проектирование архитектуры приложения, разработка структуры приложения, включающей основные модули, такие как интерфейс пользователя, база данных и система взаимодействия.

Реализация функциональности, программирование интерфейса, тестирование базы данных и интеграция игровых элементов, таких как достижения и мотивационные уведомления.

Работа выполнялась в условиях удаленного доступа к инструментам разработки и облачным сервисам, что демонстрирует возможности современной среды разработки для реализации сложных проектов.

Результаты исследований В ходе разработки мобильного приложения для изучения иностранных языков на базе фреймворка Flutter и базы данных Firebase были достигнуты следующие результаты:

Приложение успешно функционирует на платформах Android и iOS благодаря использованию Flutter. Это позволило сократить время и ресурсы разработки, а также обеспечило удобство поддержки приложения.

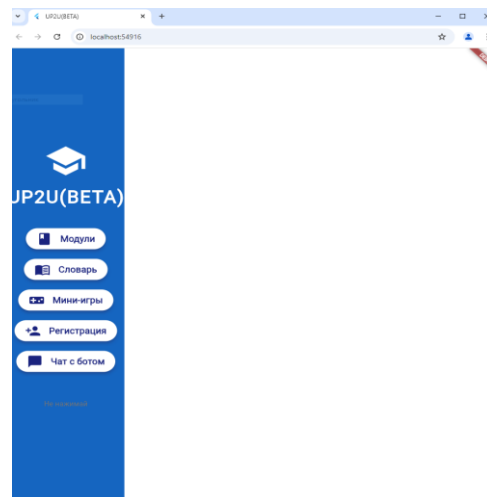

Рисунок-5.Главный экран

Разработаны ключевые модули, включая.

Личный словарь, позволяющий пользователям добавлять новые слова для изучения.

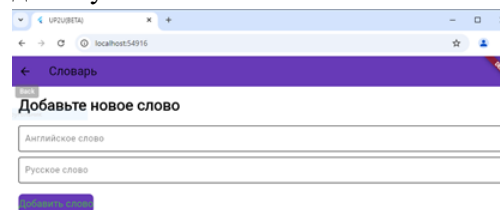

Рисунок-6. Личный словарь

Аудио- и видеоролики для тренировки восприятия речи на слух.

Мини-упражнения для ежедневного обучения в удобное время.

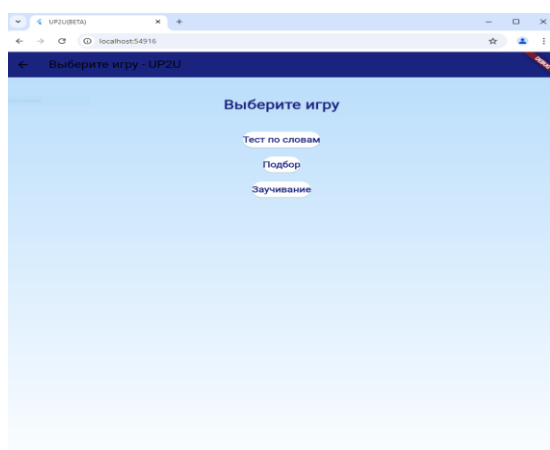

Рисунок-7. Экран мини-игр

Реализована система игровых элементов: достижения, очки опыта и уведомления. Эти функции стимулируют пользователей к регулярным занятиям, повышая их вовлеченность и интерес к обучению.

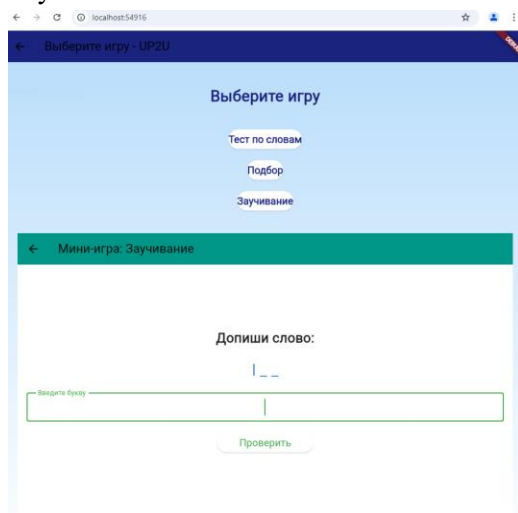

Рисунок-8. Экран заучивание

Создан интуитивно понятный интерфейс, адаптированный под разные возрастные группы и уровни подготовки. Простота навигации и доступность всех функций значительно улучшили пользовательский опыт.

Благодаря интеграции Firebase реализован сбор данных о поведении пользователей, что позволяет разработчикам анализировать

популярность различных функций и улучшать приложение.

В результате приложение обеспечивает персонализацию, доступность и удобство изучения иностранных языков, что подтверждает его эффективность для решения задач, поставленных в рамках исследования.

Обсуждение результатов исследований. Полученные результаты демонстрируют высокую эффективность применения современных технологий для создания мобильных образовательных приложений. Использование Flutter и Firebase обеспечило кроссплатформенность, удобство разработки и эффективное управление данными, что соответствует современным тенденциям в области разработки программного обеспечения.

Сравнение с существующими приложениями, такими как Duolingo, Babbel и HelloTalk, показало, что предложенное решение успешно устраняет основные недостатки аналогов:

В отличие от большинства конкурентов, где функционал ограничен платными подписками, приложение предоставляет основные функции бесплатно.

Реализация личного словаря и настройки программы обучения позволяет адаптировать процесс под индивидуальные потребности пользователя, что в других приложениях доступно ограниченно.

Система игровых элементов и уведомлений стимулирует пользователей к регулярному обучению, повышая вовлеченность. Эта функция доказала свою эффективность в приложении Duolingo, но в данном проекте улучшена за счет большей гибкости и креативности подхода.

Результаты также подчеркивают важность интеграции аналитических инструментов. Сбор данных о поведении пользователей с помощью Firebase дает возможность оптимизировать приложение в процессе эксплуатации, что представляет собой значительный шаг вперед по сравнению с аналогами.

В то же время разработка выявила ряд ограничений, таких как большой размер приложений, характерный для Flutter, и ограниченная поддержка некоторых встроенных функций устройств. Однако эти проблемы незначительно влияют на общий пользовательский опыт и могут быть решены в будущем.

Таким образом, предложенное решение демонстрирует потенциал для дальнейшего развития и улучшения, включая расширение функциональности и оптимизацию производительности. Полученные результаты подтверждают научную и практическую значимость исследования, а также его вклад в развитие образовательных технологий.

Заключение.

В рамках исследования была разработана мобильная платформа для изучения иностранных языков с использованием современных технологий Flutter и Firebase. Цель работы заключалась в создании доступного и персонализированного инструмента, который отвечает требованиям современной аудитории и устраняет ограничения, присущие существующим решениям.

Полученные результаты подтвердили эффективность применения кроссплатформенного подхода, что позволило реализовать приложение для Android и iOS с минимальными затратами времени и ресурсов. Были успешно внедрены ключевые функции: персональный словарь, система мотивации, аудио- и видеоуроки, а также статистика прогресса. Эти функции способствуют повышению вовлеченности пользователей и делают процесс обучения гибким и удобным.

Сравнение с существующими приложениями показало, что предложенное решение имеет ряд конкурентных преимуществ, включая бесплатный доступ к основным функциям, персонализацию и гибкость использования. Аналитические возможности Firebase позволяют оптимизировать приложение в процессе его эксплуатации, что способствует повышению качества пользовательского опыта.

Таким образом, проведенное исследование подчеркивает значимость применения современных технологий для решения образовательных задач. Разработанное приложение может служить основой для дальнейшего развития и интеграции новых функций, таких как поддержка дополнительных языков и углубленные программы обучения. Это доказывает его научную и практическую ценность.

Список литературы

1. Google Developers. Flutter Documentation. [Electronical recourse]. Access mode: <https://flutter.dev>. Review 20.12.2024
2. Firebase Documentation. [Electronical recourse]. Access mode:: <https://firebase.google.com>. Review 20.12.2024
3. Duolingo. Learning a Language Should Be Fun. [Electronical recourse]. Access mode: <https://www.duolingo.com>. Review 20.12.2024

4. Babbel. The Language Learning App. [Electronical recourse]. Access mode: <https://www.babbel.com>. Review 20.12.2024
5. Dart Programming Language. Dart Language Overview. [Electronical recourse]. Access mode: <https://dart.dev>. Review 20.12.2024
6. Дмитриева, В. Изучение английского языка с помощью мобильных приложений с элементами геймификации [Текст] / В. Дмитриева // Молодой ученый. - 2024. - №5. - С. 123-126.
7. Урынбаева, А.Б. Роль Firebase в разработке современных мобильных приложений [Текст] / А.Б. Урынбаева // Экономика и социум. - 2024. - №1. - С. 45-48.
8. Шобонова, Л.Ю. Использование мобильных приложений при обучении иностранному языку студентов вуза [Текст] / О.В. Смоловик // Проблемы современного педагогического образования. - 2019. - №62-1. - С. 220-223.
9. Калиневич, Н., Гильванов, Р.Г. Разработка кросс-платформенных приложений на языке Dart при помощи фреймворка Flutter [Текст] / Н. Калиневич, Р.Г. Гильванов // Вестник Казанского технологического университета. - 2018. - Т.21, №15. - С. 234-238.
10. Бисимбаева, П.М., Илюшкина, М.Ю. Мобильные приложения в обучении иностранному языку как компонент системы вузовского образования [Текст] / П.М. Бисимбаева, М.Ю.Илюшкина // Молодой ученый. - 2020. - №50. - С. 97-100.
11. Акимова, И.А. Изучение иностранного языка при помощи мобильных приложений [Текст] / И.А. Акимова, В.В. Доброскок // Молодой ученый. — 2020. — №20. — С. 256-259.
12. Кузнецова, Е.В. Сравнительный анализ мобильных приложений для изучения иностранных языков [Текст] / Е.В. Кузнецова // Молодой ученый. — 2020. — №24. — С. 402-405.
13. Петров, И.В. Применение Firebase в создании и масштабировании Android-приложений [Текст] / И.В. Петров // Вестник компьютерных и информационных технологий. — 2024. — №2. — С. 78-82.
14. Сидоров, А.Н. Кроссплатформенная разработка на Flutter: ограничения и возможности [Текст] / А.Н. Сидоров // Современные информационные технологии. — 2024. — №3. — С. 45-50.
15. Иванова, М.С. Самонаправленное обучение языкам с использованием мобильных приложений [Текст] / М.С. Иванова // Образование и наука в современном мире. — 2024. — №5. — С. 112-115.

Б.И. Бийбосунув*

И. Арабаев атындагы Кыргыз мемлекеттік университети, Бишкек қ., Кыргыз Республикасы

С.Н.Кузметова

Ш.Мұртаза атындагы Халықаралық Тараз университети, Тараз қ., Қазақстан

FLUTTER АРҚЫЛЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ЖЕКЕ ОҚУҒА АРНАЛҒАН МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАНЫ ӘЗІРЛЕУ

Аңдатпа. Бұл мақалада шет тілдерін үйренуге арналған мобильді қосымшаны Flutter кроссплатформалық фреймворкі мен Dart бағдарламалау тілін пайдаланып мобильді қосымшаны әзірлеу мәселесі қарастырылады. Жұмыс қолданушылардың жеке қажеттіліктерін ескеретін қолжетімді әрі ыңғайлы қосымша жасауды мақсат етеді. Firebase платформасын қолдану деректерді сақтау мен жеке параметрлерді баптауды қамтамасыз етеді. Зерттеу әдістеріне ұқсас қосымшаларды талдау, архитектураны жобалау, интерфейсті жүзеге асыру және функционалдылықты тестілеу кірді. Алынған нәтижелер жеке бағдарламалар, мотивация жүйесі және прогресті бақылау сияқты функцияларды енгізу қолданушылардың қызығушылығын арттыратынын көрсетті. Зерттеудің маңыздылығы – заманауи технологияларды білім беру қажеттіліктеріне

бейімдеуде, ал практикалық құндылығы – тілдерді тиімді және икемді түрде үйренуге арналған құрал әзірлеу.

Тірек сөздер: мобильді қосымша, тілдерді үйрену, Flutter, Dart, кроссплатформалық әзірлеу, оқытуды жекелендіру, Firebase, мотивация жүйесі, білім беру технологиялары, пайдаланушы интерфейсі.

B.I. Biibosunov - *Kyrgyz State University named after I. Arbaev, Bishkek, Kyrgyz Republic*
S.N. Kuzmetova - *International Taraz University named after SH.Murtaza, Taraz, Kazakhstan*

DEVELOPMENT OF A MOBILE APPLICATION FOR INDIVIDUAL ENGLISH LANGUAGE LEARNING USING FLUTTER

Abstract. This article discusses the development of a mobile application for learning foreign languages using the Flutter cross-platform framework and the Dart programming language. The aim of the work is to create an accessible and user-friendly application that considers individual user needs. The use of Firebase ensures data storage and personalization. Research methods included the analysis of similar applications, architecture design, interface implementation, and functionality testing. The results demonstrate that the integration of personalized features, such as individual programs, a motivation system, and progress tracking, enhances user engagement. The significance of the study lies in adapting modern technologies to educational needs, while its practical value is in creating a tool for effective and flexible language learning.

Keywords: mobile application, language learning, Flutter, Dart, cross-platform development, personalized learning, Firebase, motivation system, educational technologies, user interface.

References

1. Google Developers. Flutter Documentation. [Electronical recourse]. Access mode: <https://flutter.dev>. Review 20.12.2024
2. Firebase Documentation. [Electronical recourse]. Access mode: <https://firebase.google.com>. Review 20.12.2024
3. Duolingo. Learning a Language Should Be Fun. [Electronical recourse]. Access mode: <https://www.duolingo.com>. Review 20.12.2024
4. Babbel. The Language Learning App. [Electronical recourse]. Access mode: <https://www.babbel.com>. Review 20.12.2024
5. Dart Programming Language. Dart Language Overview. [Electronical recourse]. Access mode: <https://dart.dev>. Review 20.12.2024
6. Dmitrieva, V. Izuchenie anglijskogo yazyka s pomoshch'yu mobil'nyh prilozhenij s elementami gejmifikacii [Learning English using mobile applications with gamification elements] [Text] / V. Dmitrieva // Young Scientist. - 2024. - No. 5. - pp. 123-126.
7. Urynbayeva, A.B. Rol' Firebase v razrabotke sovremennyh mobil'nyh prilozhenij [The role of Firebase in the development of modern mobile applications] [Text] / A.B. Urynbayeva // Economics and Society. - 2024. - No. 1. - pp. 45-48.
8. Shobonova, L.Y. Ispol'zovanie mobil'nyh prilozhenij pri obuchenii inostrannomu yazyku studentov vuza [The use of mobile applications in teaching a foreign language to university students] [Text] / O.V. Smolovik // Problems of modern pedagogical education. - 2019. - No. 62-1. - pp. 220-223.

9. Kalinevich, N., Gilvanov, R.G. Razrabotka kross-platformennykh prilozhenij na yazyke Dart pri pomoshchi frejmvorka Flutter [Development of cross-platform applications in the Dart language using the Flutter framework] [Text] / N. Kalinevich, R.G. Gilvanov // Bulletin of Kazan Technological University. - 2018. - Vol.21, No. 15. - pp. 234-238.
10. Bisimbayeva, P.M., Ilyushkina, M.Y. Mobil'nye prilozheniya v obuchenii inostrannomu yazyku kak komponent sistemy vuzovskogo obrazovaniya [Mobile applications in teaching a foreign language as a component of the university education system] [Text] / P.M. Bisimbayeva, M.Y. Ilyushkina // Young Scientist. 2020. No. 50. pp. 97-100.
11. Akimova, I.A. Izuchenie inostrannogo yazyka pri pomoshchi mobil'nykh prilozhenij [Learning a foreign language using mobile applications] [Text] / I.A. Akimova, V.V. Dobroskok // Young Scientist. 2020. No. 20. pp. 256-259.
12. Kuznetsova, E.V. Sravnitel'nyj analiz mobil'nykh prilozhenij dlya izucheniya inostrannykh yazykov [Comparative analysis of mobile applications for learning foreign languages] [Text] / E.V. Kuznetsova // Young Scientist. - 2020. — No. 24. — pp. 402-405.
13. Petrov, I.V. Primenenie Firebase v sozdanii i masshtabirovanii Android-prilozhenij [The use of Firebase in the creation and scaling of Android applications] [Text] / I.V. Petrov // Bulletin of Computer and Information Technologies. — 2024. — No. 2. — pp. 78-82.
14. Sidorov, A.N. Krossplatformennaya razrabotka na Flutter: ogranicheniya i vozmozhnosti [Cross-platform development on Flutter: limitations and opportunities] [Text] / A.N. Sidorov // Modern information technologies. — 2024. — No. 3. — pp. 45-50.
15. Ivanova, M.S. Samonapravlennoe obuchenie yazykam s ispol'zovaniem mobil'nykh prilozhenij [Self-directed language learning using mobile applications] [Text] / M.S. Ivanova // Education and science in the modern world. - 2024. — No. 5. — pp. 112-115.

Поступило в редакцию 23.01.25
Поступило с исправлениями 15.01.25
Принято в печать 18.03.25

Ссылка на статью:

Бийбосунов, Б.И. Разработка мобильного приложения для индивидуального изучения английского языка с использованием Flutter [Текст] / Б.И. Бийбосунов, С.Н. Кузметова // Вестник Dlaty University. - 2025. - №1. - № 1. С. 230-237
<https://doi.org/10.55956/FKIF9738>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

С.М. Исаев *

*Аға оқытушы, жаратылыстану ғылымдарының магистрі
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
Тараз қ., Қазақстан
sm.isaev@dulaty.kz*

С.Н.Кузметова

*Ассистент
Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті
Тараз қ., Қазақстан
salta.kuzmetovaa@mail.ru*

ТАРАЗ ҚАЛАСЫ БОЙЫНША ТУРИСТІК ГИД МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАСЫН ӘЗІРЛЕУ

Аңдатпа. Бұл мақалада Тараз қаласының туристік әлеуетін арттыру мақсатында әзірленген «Тараз қаласы бойынша туристік гид» мобильді қосымшасы сипатталады. Қосымшаның негізгі мақсаты – қаланың көрнекті орындары, тарихи ескерткіштері мен мәдени мұралары туралы ақпаратты туристерге ыңғайлы форматта ұсыну. Жобаны іске асыру барысында Android Studio әзірлеу ортасы, Java бағдарламалау тілі және Firebase Realtime Database бұлтты дерекқор жүйесі қолданылды. Қосымша туристерге интерактивті карта, аудио және видеогидтер, сондай-ақ жеке маршруттар құру мүмкіндігін ұсынады.

Зерттеу әдістеріне туристік қосымшалардың функционалдық мүмкіндіктерін талдау, Тараз қаласының тарихи және мәдени ерекшеліктері туралы ақпарат жинау және оларды цифрлық форматта жүйелеу кірді. Әзірлеу барысында пайдаланушылардың интерфейстік тәжірибесін жақсартуға және мультимедиялық мүмкіндіктерді тиімді қолдануға ерекше көңіл бөлінді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қосымша туристерге қажетті ақпаратты жылдам әрі қолжетімді түрде ұсынуға мүмкіндік береді. Оның заманауи технологияларға негізделген архитектурасы қолданушының саяхатын ыңғайлы етуге және қаланың мәдени мұрасын насихаттауға ықпал етеді.

Бұл қосымша аймақтың туристік тартымдылығын арттыруға, туристік қызмет көрсету сапасын жақсартуға және Тараздың халықаралық деңгейде танымал болуына септігін тигізеді. Сонымен қатар, жоба Қазақстанның басқа қалаларына арналған ұқсас цифрлық құралдарды әзірлеу үшін үлгі бола алады.

Тірек сөздер: Тараз, туристік гид, мобильді қосымша, тарихи мұра, Android Studio.

Кіріспе. Тараз – Қазақстанның ең көне қалаларының бірі, мәдени және тарихи мұраларға бай аймақ. Оның Ұлы Жібек жолындағы рөлі, көне ескерткіштері мен сәулет өнері нысандары қалаға ерекше тарихи және мәдени маңыздылық береді. Алайда, заманауи туристік инфрақұрылымның дамығанына қарамастан, Тараз қаласына

арналған цифрлық ақпараттық ресурстардың жеткіліксіздігі айқын байқалады. Бұл саяхатшылар үшін қала туралы жан-жақты ақпарат алуды және сапарларын жоспарлауды қиындатады.

Сандық технологиялардың қарқынды дамуы мобильді қосымшаларды туристік индустрияның ажырамас бөлігіне айналдырды. Мобильді

қосымшалар туристерге көрнекті орындар, маршруттар, мәдени іс-шаралар және қызметтер туралы ақпаратты ұсыну арқылы саяхат тәжірибесін жақсартуға мүмкіндік береді. Бірақ Тараз қаласы сияқты мәдени және тарихи тұрғыдан маңызды орталықтарда осындай цифрлық шешімдердің жоқтығы қала мұраларын толық ашып көрсетпейді.

Осы мақалада Тараз қаласы бойынша туристік гид қызметін атқаратын мобильді қосымша әзірлеу мәселесі қарастырылды. Жоба тарихи және мәдени мәліметтерді жүйелеу мен заманауи мобильді технологияларды интеграциялауға негізделді.

Тақырыптың өзектілігі – тарихи мұраларды цифрландырудың Қазақстанның мәдениетін халықаралық деңгейде насихаттауға қосатын үлесімен айқындалады. Жоба жаңалығы қосымшада интерактивті карта, аудио және видеогид, көптілді интерфейс сияқты функцияларды біріктіруде жатыр. Бұл зерттеу тек Тараз қаласына ғана емес, Қазақстанның басқа аймақтарында да туристік цифрлық өнімдер әзірлеуге негіз бола алады.

«Тараз қаласы бойынша туристік гид» мобильді қосымшасы тарихи мұраны сақтау мен таратуда, сондай-ақ аймақтың туристік тартымдылығын арттыруда маңызды рөл атқарады.

Зерттеу шарттары мен әдістері.

Бұл зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – Тараз қаласының тарихи және мәдени мұрасын цифрландыру және туристерге ыңғайлы форматта ұсыну. Жоба барысында келесі бастапқы материалдар қолданылды:

Тарихи және мәдени деректер. Тараз қаласының көрнекті орындары, тарихи ескерткіштері, мәдени іс-шаралары туралы ақпарат жинақталды. Бұл деректер ғылыми әдебиеттерден, туристік гидтерден және жергілікті

мұражайлардың материалдарынан алынды.

Заманауи мобильді қосымшалар. Әлемдік тәжірибеде танымал туристік қосымшалардың функционалдық ерекшеліктері талданды (мысалы, TripAdvisor, Google Maps, MAPS.ME). Бұл талдау ұқсас жобалардың артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтауға мүмкіндік берді[1].

Технологиялық құралдар. Мобильді қосымшаны әзірлеу үшін Android Studio платформасы, Java бағдарламалау тілі және Firebase Realtime Database дерекқор жүйесі таңдалды[2].

Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды:

1. Аналитикалық әдіс. Туристік қосымшалардың функционалдық мүмкіндіктерін зерттеу, олардың пайдаланушылық тәжірибесін талдау арқылы Тараз қаласына арналған арнайы шешімнің қажеттілігі анықталды.

2. Салыстырмалы әдіс. Қолданыстағы туристік қосымшалармен салыстыру арқылы олардың шектеулері мен жетіспеушіліктері анықталды.

3. Жүйелеу әдісі. Тараз қаласының тарихи және мәдени нысандары туралы мәліметтер жүйеленіп, әрбір нысанға қатысты негізгі ақпарат, фотосуреттер және мультимедиялық материалдар жинақталды.

4. Прототиптеу әдісі. Android Studio көмегімен мобильді қосымшаның интерфейсі жобаланып, негізгі функционалдар енгізілді.

5. Тестілеу әдісі. Қосымша әртүрлі құрылғыларда тестіленіп, оның тұрақтылығы, пайдалануға ыңғайлылығы және функциялардың дұрыс жұмыс істеуі тексерілді.

Жұмыс барысы:

-Тараз қаласының туристік ерекшеліктері мен заманауи мобильді қосымшалардың талаптары зерттелді.

-Тарихи және мәдени нысандардың тізімі жасалып, әрбір нысан бойынша ақпарат жиналды.

-Android Studio платформасында қосымша интерфейсі мен функционалдары әзірленді.

-Firebase Realtime Database көмегімен мәліметтер базасы ұйымдастырылды.

-Қосымшаның негізгі функциялары тестіленіп, ақаулар түзетілді.

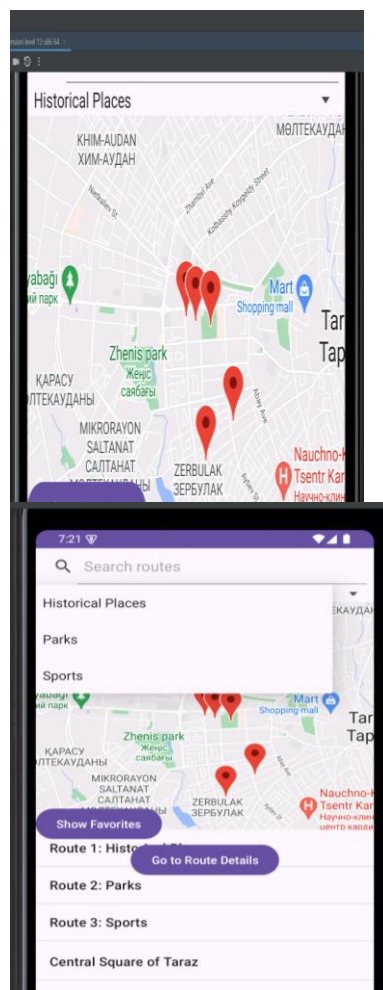
Осылайша, зерттеу процесі теориялық деректерді жинақтау мен талдаудан бастап, практикалық әзірлеу және тестілеуге дейінгі кезеңдерді қамтыды.

Зерттеу барысында «Тараз қаласы бойынша туристік гид» мобильді қосымшасын әзірлеу келесі нәтижелерді көрсетті:

1. Қосымшаның функционалдық мүмкіндіктері.

Мобильді қосымша туристерге Тараз қаласының тарихи және мәдени мұраларымен танысуға арналған келесі мүмкіндіктерді ұсынды:

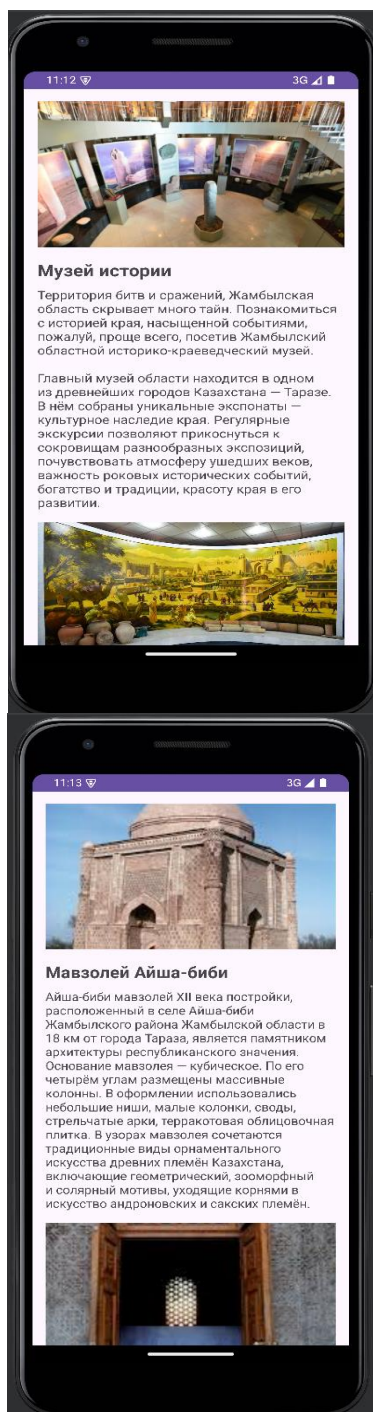
Интерактивті карта.Қосымшада геолокацияға негізделген карта енгізілді, ол туристерге жақын маңдағы көрнекті орындарды табуға мүмкіндік береді[3].

Сурет-1.

Интерактивті карта

Көрнекті орындар туралы ақпарат. Әрбір тарихи нысан туралы қысқаша сипаттама, фотосуреттер, аңыздар мен деректер жинақталған.

Сурет-2.

Көрнекті орындар туралы ақпарат

Мультимедиялық контент. Қосымшада аудиогидтер, бейнегидтер және көрнекті орындардың фотогалереялары қарастырылған. Бұл пайдаланушы тәжірибесін байыта түсті.

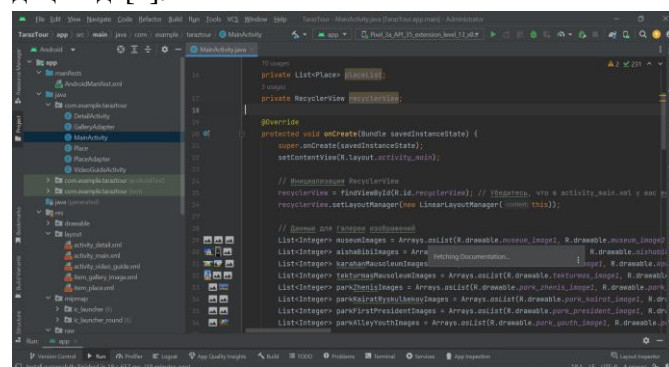
Сурет-3.

Мультимедиялық контент

Жеке маршруттар құру.Туристер өз қызығушылықтарына қарай маршруттар жоспарлай алады.

2. Қолданылған технологиялар тиімділігі.

-Android Studio және Java. Бұл құралдар қосымшаны тұрақты және ыңғайлы интерфейспен қамтамасыз етті. Қосымшаның жұмыс өнімділігі жоғары деңгейде[4].

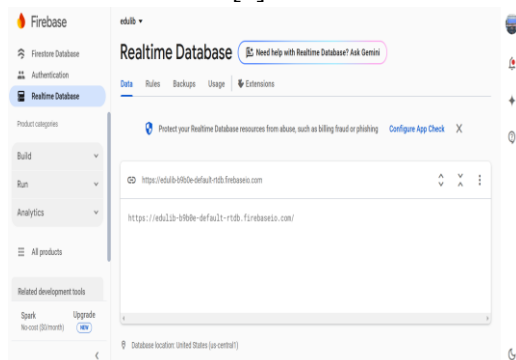

Сурет-4.

Android Studio бағдарламасы және Java бағдарламалау тілі

-Firebase Realtime Database: Бұл дерекқор пайдаланушыларға нақты уақыт режимінде ақпарат ұсыну

мүмкіндігін қамтамасыз етті. Сонымен қатар, деректер офлайн режимде қолжетімді болды[5].

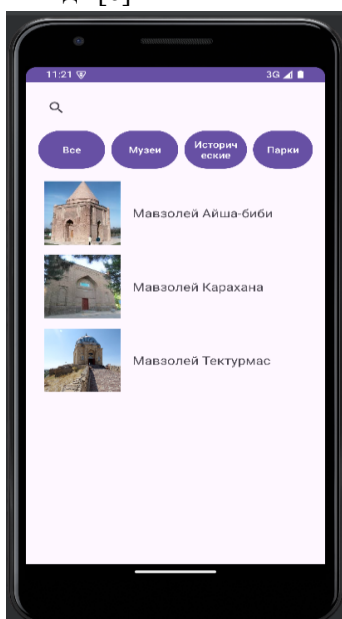

Сурет-5.

Firebase Realtime Database

3. Пайдаланушылық тәжірибені жақсарту.

Қосымшада интерфейс элементтері қарапайым және түсінікті етіп әзірленді. Пайдаланушылар іздеу функциясын, категориялар бойынша сүзгілерді және басқа да қажетті құралдарды оңай пайдалана алады[6].

Сурет-6. Қосымша интерфейс элементтері

4. Туристік мазмұнды жүйелеу.

Зерттеу барысында Тараз қаласының тарихи және мәдени ерекшеліктеріне қатысты деректер жинақталып, цифрлық форматта

құрылымдалды. Әрбір нысан бойынша мәтіндік және визуалдық ақпарат арнайы дерекқорға енгізілді[7].

5. Тестілеу нәтижелері.

Қосымша әртүрлі құрылғыларда тестілеуден өтті. Тестілеу барысында қосымшаның негізгі функционалдары тұрақты жұмыс істейтіні және әртүрлі экран өлшемдеріне бейімделетіні анықталды. Сонымен қатар, қолданушылардың кері байланысы негізінде бірнеше жетілдіру енгізілді.

6. Туристік тартымдылықты арттыру.

Зерттеу нәтижесінде әзірленген қосымша Тараз қаласының туристік тартымдылығын арттыруға ықпал етеді. Ол туристерге қажетті ақпаратты қолжетімді әрі ыңғайлы форматта ұсыну арқылы қаланың мәдени мұрасын халықаралық деңгейде насихаттауға мүмкіндік береді.

«Тараз қаласы бойынша туристік гид» мобильді қосымшасының әзірленуі аймақтың мәдени және тарихи мұрасын цифрландырудағы маңызды қадам болды. Жоба туристердің қажеттіліктерін қанағаттандырып қана қоймай, Тараздың мәдени мұрасын сақтап, оны кең аудиторияға танытуға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелерін талқылау.

Зерттеу барысында алынған нәтижелер мобильді қосымшаның функционалдығы мен оның туристік тәжірибеге тигізетін әсерін жан-жақты бағалауға мүмкіндік берді. Нәтижелерді талдау кезінде оларды бұрын қолданыста болған ұқсас қосымшалардың мүмкіндіктерімен салыстыру жүргізілді.

1. Қосымшаның ерекшеліктері мен артықшылықтары.

Интерактивті карта мен геолокация. Қосымша пайдаланушыларға нақты уақыт режимінде көрнекті орындарды анықтауға мүмкіндік береді. Бұл Google Maps пен MAPS.ME ұсынатын ұқсас

функциялармен салыстырғанда, Тараз қаласына тән мазмұнды қамтумен ерекшеленеді. Әлемдік қосымшаларда Тараз туралы ақпарат шектеулі немесе мүлде жоқ, ал бұл жоба бұл олқылықты толтырды[9].

Мультимедиялық ресурстарды интеграциялау. Жергілікті көрнекті орындарға арналған аудиогид пен видеогидтер туристік тәжірибені байыта түсті. Мұндай функциялар Lonely Planet Guides сияқты қосымшаларда сирек кездеседі және Тараздың нақты ерекшеліктерін көрсетпейді.

Жеке маршруттар құру мүмкіндігі. Қосымша пайдаланушының жеке қызығушылықтарын ескеріп, маршруттар жоспарлауға мүмкіндік береді. Бұл функционал танымал туристік қосымшалардың да барлығы бірдей ұсына бермейтін икемділікті қамтамасыз етеді.

2. Қолданылған технологиялардың тиімділігі.

Firebase Realtime Database қосымшаның деректерді нақты уақытта жаңарту және офлайн режимде пайдалану мүмкіндігін қамтамасыз етті. Бұл мүмкіндік Google Maps және TripAdvisor сияқты танымал қосымшаларда деректерді тек интернет арқылы алуға тәуелділікпен салыстырғанда артықшылық болып табылады[10].

Android Studio және Java тілін пайдалану қосымшаның тұрақтылығын, пайдаланушылар интерфейсінің қарапайымдылығы мен мобильді құрылғыларға бейімделуін қамтамасыз етті. Бұл пайдаланушылардың қосымшаны оңай меңгеруіне ықпал етті.

3. Зерттеу нәтижелерінің салыстырмалы талдауы.

Әлемдік тәжірибеде туристік қосымшалар көрнекті орындар туралы жалпы ақпарат ұсынумен шектеледі (мысалы, TripAdvisor). Бұл қосымша,

керісінше, Тараз қаласының нақты тарихи және мәдени ерекшеліктерін көрсететін деректерді жүйеледі.

MAPS.ME сияқты қосымшалар навигацияны ұсынғанымен, олар Тараз қаласына қатысты деректердің аздығынан туристерге толыққанды тәжірибе бере алмайды. Бұл зерттеудің нәтижесі Тараз қаласына арналған толыққанды шешім ұсынды.

4. Шектеулер мен даму мүмкіндіктері.

Қосымша деректері уақыт өте өзектілігін жоғалтуы мүмкін. Сондықтан, қосымшаның болашақта жаңа көрнекті орындар мен мәдени іс-шаралар туралы мәліметтермен толықтырылуы маңызды.

Жоба қазіргі уақытта негізгі тілдермен шектелген. Туристердің кең ауқымын қамту үшін тілдік қолдауды кеңейту мүмкіндігі қарастырылуы тиіс.

Бұл зерттеу Тараз қаласының туристік ерекшеліктерін заманауи цифрлық технологиялар арқылы көрсетудің жаңа тәсілін ұсынды. Әлемдік тәжірибеде танымал қосымшалардың шектеулерін толықтыру арқылы «Тараз қаласы бойынша туристік гид» қосымшасы туристерге қаланың тарихи және мәдени мұраларын зерттеуге бағытталған маңызды құралға айналды. Жобаның табысты іске асуы аймақтың туристік тартымдылығын арттыруға, сондай-ақ Қазақстанның мәдени мұрасын халықаралық деңгейде насихаттауға мүмкіндік береді.

Қорытынды. Бұл зерттеу Тараз қаласының мәдени және тарихи мұрасын цифрлық форматта насихаттауға негізделген маңызды қадам болды. Қосымшаның басты артықшылығы – пайдаланушыларға ыңғайлы интерфейспен жергілікті мәдени және тарихи ерекшеліктерді тереңірек зерттеуге мүмкіндік беруінде.

Жобаның нәтижелері тек Тараз қаласына ғана емес, Қазақстанның басқа аймақтарына да туристік қосымшалар жасауға негіз бола алады. Осылайша, «Тараз қаласы бойынша туристік гид» қосымшасы Қазақстанның тарихи мұрасын халықаралық деңгейде дәріптеу мен аймақтық туризмді дамытуға ықпал ететін тиімді құрал ретінде маңызды рөл атқарады.

Бұл жоба болашақта қолданушылардың қажеттіліктері мен пікірлеріне негізделген қосымша функцияларды енгізу арқылы одан әрі жетілдірілуі мүмкін. Сонымен қатар, туристік контентті жаңарту және тілдік қолдауды кеңейту қосымшаның қолданыс аясын кеңейтіп, оның тиімділігін арттыра түседі.

Әдебиеттер тізімі

1. Chen, L., Wang, H. (2020). Design Principles for User Interfaces in Mobile Applications. *Journal of Mobile Computing*, 19(2), 123-135.
2. Smith, J., Lee, K. (2021). Methods for Creating Interactive Maps for Tourist Guides. *International Journal of Tourism Research*, 23(4), 567-580.
3. Pak, S.Y., Kim, H.D. (2021). Methods to Improve User Experience in Mobile Applications. *Journal of User Experience Research*, 15(3), 210-225.
4. Zhang, X., Li, Y. (2019). Security Challenges in Mobile Application Development. *Journal of Information Security*, 10(3), 145-158.
5. Gonzalez, R., Torres, P. (2022). Augmented Reality in Mobile Applications: A Review. *Journal of Advanced Technology*, 33(1), 50-65.
6. Kumar, S., Patel, D. (2020). Cross-Platform Mobile Application Development: A Comparative Study. *International Journal of Computer Science and Technology*, 28(2), 200-210.
7. Nguyen, T., Tran, M. (2021). The Impact of Mobile Applications on E-commerce Growth. *Journal of Business Research*, 45(4), 300-312.
8. Almeida, J., Silva, L. (2019). User-Centered Design in Mobile Health Applications. *Journal of Healthcare Informatics*, 22(3), 180-192.
9. Robinson, P., Clark, M. (2022). Evaluating the Performance of Progressive Web Apps. *Journal of Web Engineering*, 40(2), 220-235.
10. Hernandez, F., Lopez, G. (2020). Gamification in Mobile Applications: A Systematic Review. *International Journal of Interactive Mobile Technologies*, 14(3), 150-162.
11. Brown, A., Green, S. (2021). The Role of Artificial Intelligence in Enhancing Mobile Application Functionality. *Journal of AI Research*, 60(1), 75-88.
12. Wilson, R., Martinez, J. (2019). Challenges in Developing Mobile Applications for Emerging Markets. *Journal of Global Information Technology Management*, 22(2), 120-133.

С.М. Исаев* - Таразский университет имени М.Х. Дулати, г.Тараз, Казахстан

С.Н.Кузметова - Таразский международный университет имени Ш.Муртазы, г.Тараз, Казахстан

РАЗРАБОТКА МОБИЛЬНОГО ПРИЛОЖЕНИЯ ТУРИСТИЧЕСКОГО ГИДА ПО ГОРОДУ ТАРАЗ

Аннотация. В данной статье описывается мобильное приложение «Туристический гид по городу Тараз», разработанное с целью повышения туристического потенциала города Тараз. Основной целью приложения является предоставление туристам удобного формата информации о достопримечательностях города, исторических памятниках и культурном наследии. В процессе реализации проекта использовались среда разработки Android Studio, язык программирования Java и облачная система баз данных Firebase Realtime Database. Приложение

предоставляет туристам такие возможности, как интерактивная карта, аудио- и видеогиды, а также создание индивидуальных маршрутов.

Методы исследования включали анализ функциональных возможностей туристических приложений, сбор информации об исторических и культурных особенностях города Тараз и их систематизацию в цифровом формате. В процессе разработки уделялось особое внимание улучшению пользовательского интерфейса и эффективному использованию мультимедийных возможностей.

Результаты исследования показали, что приложение позволяет быстро и удобно предоставлять туристам необходимую информацию. Его архитектура, основанная на современных технологиях, способствует созданию комфортных условий для путешествий и популяризации культурного наследия города.

Данное приложение способствует повышению туристической привлекательности региона, улучшению качества туристического обслуживания и популяризации Тараза на международном уровне. Кроме того, проект может послужить примером для разработки аналогичных цифровых инструментов для других городов Казахстана.

Ключевые слова: Тараз, туристический гид, мобильное приложение, историческое наследие, Android Studio.

S.M.Issayev - *M.Kh.Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan*

S.N. Kuzmetova - *International Taraz University named after SH.Murtaza, Taraz, Kazakhstan*

DEVELOPMENT OF A MOBILE TOURIST GUIDE APPLICATION FOR TARAZ CITY

Abstract. This article describes the mobile application "Tourist Guide for Taraz City," developed to enhance the tourist potential of Taraz. The primary goal of the application is to provide tourists with a convenient format for accessing information about the city's landmarks, historical monuments, and cultural heritage. The project was implemented using the Android Studio development environment, the Java programming language, and the Firebase Realtime Database cloud database system. The application offers tourists features such as an interactive map, audio and video guides, and the ability to create personalized routes.

The research methods included analyzing the functional capabilities of tourist applications, collecting information about the historical and cultural features of Taraz, and systematizing it in digital format. During development, particular attention was paid to improving the user interface and effectively utilizing multimedia capabilities.

The results of the study showed that the application allows tourists to access essential information quickly and conveniently. Its architecture, based on modern technologies, contributes to creating a comfortable travel experience and promoting the city's cultural heritage.

This application enhances the region's tourist appeal, improves the quality of tourism services, and increases Taraz's recognition at the international level. Additionally, the project can serve as a model for developing similar digital tools for other cities in Kazakhstan.

Keywords: Taraz, tourist guide, mobile application, historical heritage, Android Studio.

References

13. Chen, L., Wang, H. (2020). Design Principles for User Interfaces in Mobile Applications. *Journal of Mobile Computing*, 19(2), 123-135.
14. Smith, J., Lee, K. (2021). Methods for Creating Interactive Maps for Tourist Guides. *International Journal of Tourism Research*, 23(4), 567-580.

15. Pak, S.Y., Kim, H.D. (2021). Methods to Improve User Experience in Mobile Applications. Journal of User Experience Research, 15(3), 210-225.
16. Zhang, X., Li, Y. (2019). Security Challenges in Mobile Application Development. Journal of Information Security, 10(3), 145-158.
17. Gonzalez, R., Torres, P. (2022). Augmented Reality in Mobile Applications: A Review. Journal of Advanced Technology, 33(1), 50-65.
18. Kumar, S., Patel, D. (2020). Cross-Platform Mobile Application Development: A Comparative Study. International Journal of Computer Science and Technology, 28(2), 200-210.
19. Nguyen, T., Tran, M. (2021). The Impact of Mobile Applications on E-commerce Growth. Journal of Business Research, 45(4), 300-312.
20. Almeida, J., Silva, L. (2019). User-Centered Design in Mobile Health Applications. Journal of Healthcare Informatics, 22(3), 180-192.
21. Robinson, P., Clark, M. (2022). Evaluating the Performance of Progressive Web Apps. Journal of Web Engineering, 40(2), 220-235.
22. Hernandez, F., Lopez, G. (2020). Gamification in Mobile Applications: A Systematic Review. International Journal of Interactive Mobile Technologies, 14(3), 150-162.
23. Brown, A., Green, S. (2021). The Role of Artificial Intelligence in Enhancing Mobile Application Functionality. Journal of AI Research, 60(1), 75-88.
24. Wilson, R., Martinez, J. (2019). Challenges in Developing Mobile Applications for Emerging Markets. Journal of Global Information Technology Management, 22(2), 120-133.

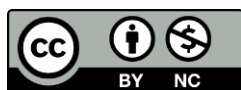
5.02.25. ж. баспаға түсті.

10.02.25. ж. түзетулермен түсті.

20.03.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме:

Исаев, С.М. Тараз қаласы бойынша туристік гид мобильді қосымшасын әзірлеу [Мәтін] / С.М.Исаев, С.Н.Кузметов // *Dulaty University Хабаршысы.* – 2025. – №1. – Б. 238-246
<https://doi.org/10.55956/RRWQ2573>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Т.Бижигитов

физика-математика ғылымдарының кандидаты, профессор,
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз қ., Қазақстан
bizhigitov_temirhan@bk.ru

Г.Х. Оразымбетова

Магистр, аға оқытушы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ., Қазақстан
gkh.orazymbetova@dulaty.kz

МҰЗДЫҢ ФАЗАЛЫҚ ДИАГРАММАСЫНДАҒЫ 1h МҰЗ ТҮРІНІҢ СЕРПІМДІЛІК ЖӘНЕ ЖЫЛУЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІНЕ ТЕМПЕРАТУРАНЫҢ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Ғылыми мақалада 300 МПа және 500 МПа қысымдар мен (100 – 170) К температура аралығында мұздың төменгі температурасы мен жоғары қысымдағы фазалық диаграммасындағы 1h мұз түріндегі ультрадыбыс толқындарының жылдамдықтары мен көлемдерінің өзгерістері алғаш рет тәжірибе жүзінде өлшеніп, теориялық тұрғыдан көлемдік жылулық ұлғаю коэффициентінің, келтірілген және Дебай температурасы мен меншікті жылу сыйымдылығының тұрақты қысымдарда температураға тәуелділіктері есептеліп, графиктері тұрғызылды. Ғылыми – зерттеу жұмысында үлгінің көлемінің өзгерісінің температураға тәуелділігін өлшеу, жылулық көлемдік ұлғаю коэффициентін бағалауға мүмкіндік туғызды. 1h мұз түрінің изобаралық өзгерістердегі көлемдік ұлғаю коэффициентін есептеу фазалық түрленуге дейін $V=V(T)_P$ графикін дифференциалдау $\beta = \frac{1}{V} \left(\frac{\partial V}{\partial T} \right)_P$ арқылы таптық. Тәжірибелік өлшеулер жүргізу үшін қондырғы [1] жинастырылды. Оның бірінші бөлігі жоғары қысым (0 – 2500) МПа мен төменгі (90 – 250 К температурада жұмыс істейтін үш қабатты поршень – цилиндр типті камерадан, ал екінші бөлігі камераның ішінде орналасқан үлгінің температурасы мен қысымын автоматты түрде өзгертіп, бақылайтын өлшеуіш құралдан, үшіншісі зерттелетін 1h мұз түрінде тарайтын серпімді толқындардың жылдамдықтарын өлшейтін ультрадыбысты импульсті жүйеден тұрады. Поршеньнің орын ауыстыруы, үлгінің температурасы мен қысымын өзгерістерін өлшеу автоматтандырылған жүйенің көмегімен іске асырылды. Қондырғы мұздың P – T координатасындағы фазалық диаграммасындағы мұз түрлерінің бір – күйден екінші, үшіншісі, бесінші, алтыншы күйлерге түрленулерін зерттеу арқылы тексердік. Біз жинастырған қондырғыда алынған нәтиже [3] ғылыми мақаланың авторыныңкімен сәйкес келеді.

Тірек сөздер: ультрадыбыстық толқындар, серпімділік коэффициенттер, пьезоэлемент, автоматтандырылған жүйелер, серпімді толқындардың орташа жылдамдығы.

Кіріспе Жер бетіндегі қар мен мұздың массасы жуықтап алғанда $2,42 \cdot 10^{19}$ кг тең. Демек, планетамыздың массасының 0,0004% құрайды. Ал жердің қойнауы мен бетіндегі судың 98 % ащы, 2 % тұщы су болғандықтан, оны

су планетасы деп атайды. Демек, сұйық, қатты, газ күйіндегі судың планетамыздағы тірі организмдердің өсіп – өнуіне, ауа – райына, адам баласының ауыл – шаруашылығындағы, өндіріс орындарындағы, медицина

саласындағы жетістіктерін жақсартуға үлкен ықпалын тигізеді. Планетамыздың бетімен атмосферадағы су мен буының айналымы, Күннің энергиясын космосқа шағылдыру кезіндегі тепе-теңдік күйдің сақталмауы үлкен экологиялық апатқа әкелуі мүмкін. Осыған қарамастан судың және су ерітінділерінің, физикалық, химиялық, биологиялық қасиеттері толыққанды зерттелмеген. Әсіресе жоғары қысым мен төменгі температурадағы мұздың фазалық диаграммасында төменгі температура-ларындағы мұз түрлерінің тепе-теңдік күйдегі шекаралары [1,2] анықталмаған. Диаграммадағы барлық мұз түрлерінің физикалық қасиеттерін сипаттайтын параметрлердің қысым мен температураға тәуекелділіктері зерттелмеген. Мысалы, серпімділік қасиеттеріне, жылусыйымдылықтарына, онда таралатын серпімді толқындардың жылдамдықтарына, термодинамикалық сипаттамалық функцияларына, электрлік қасиеттеріне сыртқы параметрлердің әсерлері белгісіз. 1h мұз түрінің көлемдік ұлғаю коэффициенттерінің теріс болуын, тығыздығының температура төмендегенде ұлғаятын, су тығыздығының +4°C максимал болуын, жылусыйымдылығының аномальді қасиеттерін физиканың заңдылықтарын пайдаланып ұғындыру ғалымдарың қазіргі таңдағы өзекті мәселелеріне жатады. Сондықтан судың, қатты және бу күйлеріндегі физико – химиялық, биологиялық қасиеттерінің сыртқы параметрлеріне тәуелділіктерін зерттеудің теория мен практикада аталатын орны ерекше.

Біз зерттеу жұмыстарын жүргізгенде мұздың жоғары қысым (0-2500)Мпа мен төменгі температурадағы (90-250К) Р-Т координатасындағы фазалық [3] диаграммасын қолдандық.

Материалдар мен зерттеу әдістері.

Теориялық есептеулер барысында Дебайдың қатты денелерді тербелістері бар тұтас орта, әрбір тербелістен энергия квантталады, жоғары температурада қасиеттерін сипаттайтын заң классикалыққа өтеді деген шарттарын қанағаттандыратын қағидаларды пайдаландық. Қазіргі кезде бұл модель қатты денелердің жылулық, серпімділік қасиеттерін, термодинамикалық сипаттамалық функцияларды, меншікті жылусыйымдылықтарының қысым мен температураға тәуелділігін жуықтап есептеуге мүмкіндік береді. Қатты денелердің серпімділік және жылулық қасиеттерін зерттеуді оларда таралатын кума және көлденең толқындардың жылдамқтарын тәжірибелік өлшеулер мен орташа жылдамдықтарын есептеу арқылы іске асырдық. Ол үшін төменде келтірілген формулаларды [4,5] қолданамыз:

$$\vec{C} = \frac{3}{\frac{1}{C_{\text{кума}}} + \frac{2}{C_{\text{көлд}}}} \quad (1)$$

Мұндағы, $C_{\text{кума}}^3$, $C_{\text{көлд}}^3$ қатты денеде таралатын кума және көлденең толқындардың жылдамдықтары. Тербелісін, меншікті жиілігі ұлғайса, толқын ұзындығы кеміп, меншікті тербеліс саны артады:

$$dz = \frac{4\pi V}{\vec{C}^3} v^2 dv \quad (2)$$

Егер қарастырылып отырған дене N осциллятордан тұрса, жүйедегі тербелістің ең үлкен саны [6,7] мына формуламен өрнектеледі:

$$Z_{\text{max}} = 3N = \frac{4}{3}\pi \frac{V}{\vec{C}^3} v_m^3 \quad (2)$$

Дебайдың теориясындағы дискреттілікті ескерсек, фонондық спектрді анықтаймыз:

$$\vec{C} = \sqrt[3]{\frac{4\pi V}{9N}} v_m \quad (3)$$

немесе Дебайдың сипаттамалық

температурасын

$$T_D = \frac{h\nu}{k} \quad (4)$$

ескерсек, мына формула шығады:

$$\bar{c} = \left(\frac{4\pi V}{9N}\right)^{1/3} \frac{k}{h} \theta \quad (5)$$

немесе

$$T_D = \frac{\beta \bar{c}}{(V)^{1/3}} = \frac{h}{k} \left(\frac{9N}{4\pi}\right)^{1/3} \frac{\bar{c}}{(V)^{1/3}} = \beta \frac{\bar{c}}{(V)^{1/3}} \quad (6)$$

$$\frac{T_D}{T} \gg 1 \quad \text{шарты орындалғанда}$$

Дебайдың жылусыйымдылығын бірінші мүшесімен шектеліп қатарға жіктеп,

$\left(\int_0^\infty \frac{x^3}{e^x - 1} dx = \frac{\pi^4}{15}\right)$ ескерсек, төмендегі [8.9.10] өрнекті аламыз:

$$W - W_0 = \frac{3\pi^4}{5} RT \left(\frac{T}{T_D}\right)^3 = \frac{\alpha T^4}{4 T_D^3} \quad (7)$$

бұдан

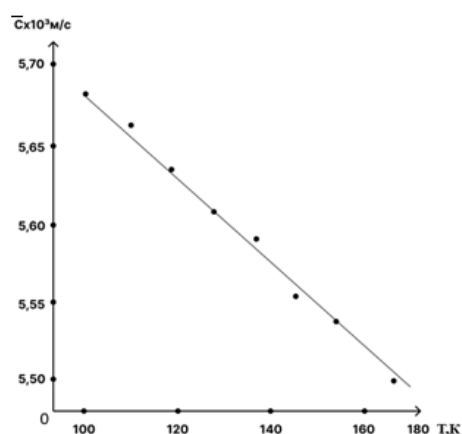
$$c = \frac{12}{5} \pi^4 R \left(\frac{T}{T_D}\right)^3 = \alpha \left(\frac{T}{T_D}\right)^3 \quad (8)$$

Дененің жылусыйымдылығы келтірілген температураның кубына пропорционал.

Үлгінің температурасын оның ішінде орналасқан мыс-константан, температура ретегіштен, айнымалы ток көзінен тұратын жүйенің көмегімен әрбір 10°K температурада бақылап отырдық. Көлемнің өзгерісі поршеннің ілгерілемелі сызықты қозғалысын электр импульстеріне айналдыратын өлшеуіш құралының салыстырмалы қателігі $0,055\%$ құрайды. Қысымның мыс-константан терможұбының электр қозғаушы күшіне әсері ескерілмеді. Өйткені қысымды 400 МПа арттырғанда температураға түзету енгізу 100°C температурада $\pm 2^\circ\text{C}$ тең. Температура төмендегенде түзетудің шамасы кемиді. Сондықтан мыс-константан терможұптық түзетулер енгізілмеді. Зерттеліп отырған үлгідегі қума және көлденең толқындардың жылдамдықтары [8,9] кондырғыларда өлшеніп, орташа жылдамдығы теориялық тұрғыдан есептелді.

Зерттеу нәтижелерін талқылау.

Көлемдік жылулық ұлғаю коэффициентінің, меншікті жылусыйымдылықтың, Дебайдың және келтірілген температураның қысым мен температураға тәуелділіктері №1 кестеде келтіріліп, №1-№8 суреттерде $\bar{c} = \bar{c}(T)_P$, $\beta = \beta(T)_P$, $T_D = T_D(T)_P$, $\frac{T}{T_D} = \frac{T}{T_D}(T)_P$, $\bar{c} = \bar{c}(T)_P$ тәуелділіктерінің графиктері тұрғызылған.

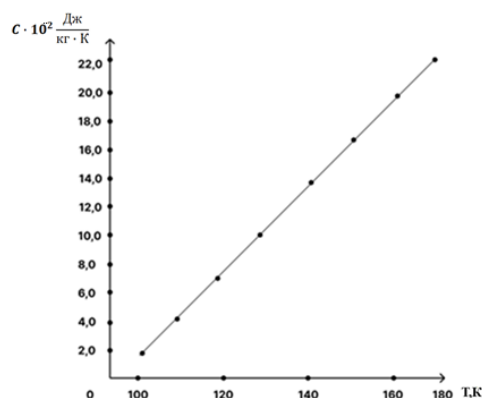
№1-сурет $P=300\text{ МПа}$ қысымда $1h$ мұз түріндегі серпімді толқынның орташа жылдамдығының температураға тәуелділігі.

1 кесте. $1h$ мұз түріндегі ультрадыбыстың орташа жылдамдығының көлемдік ұлғаю коэффициентінің, Дебайдың және келтірілген температураның, меншікті жылу сыйымдылығының 300 МПа , 500 МПа -ғы қысымдарға температураға тәуелділігі

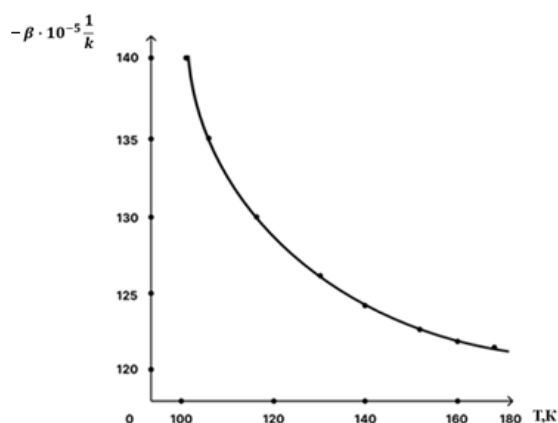
Фа за	P, МПа	T, К	$\bar{c} \cdot 10^3$ м/с	$-\beta$ $\cdot 10^5 \frac{1}{K}$	T_D , К	$\frac{T}{T_D}$	C , $\frac{Дж}{кг \cdot K}$
1	2	3	4	5	6	7	8
1h	300	100	5,708	140,30	717	0,139	289
		110	5,681	135,41	692	0,158	424
		120	5,653	130,30	665	0,180	628
		130	5,620	127,45	648	0,200	861
		140	5,600	126,10	640	0,217	1100

Мұздың фазалық диаграммасындағы 1h мұз түрінің серпімділік және жылулық қасиеттеріне температураның әсерін зерттеу

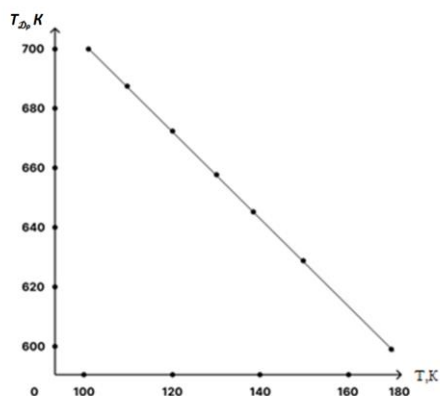
		15 0	5,560	124,0 5	630	0,2 38	1452
		16 0	5,545	123,0 2	612	0,2 61	1915
		17 0	5,500	120,0 4	603	0,2 71	2143
1h	500	10 0	6,700	116,0 0	704	0,1 42	308
		11 0	6500	114,3 1	660	0,1 58	424
		12 0	6,351	112,6 8	595	0,2 05	810
		13 0	6,174	112,1 0	575	0,2 24	1210
		14 0	5,870	110,6 4	555	0,2 43	1545
		15 0	5,700	110,0 0	515	0,2 63	1959

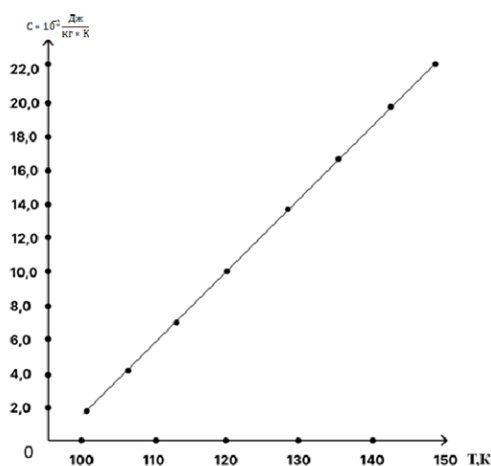
№4 сурет. P=300МПа қысымдағы 1h мұз түрінен меншікті жылуsыйымдылығының температураға тәуелділігі.

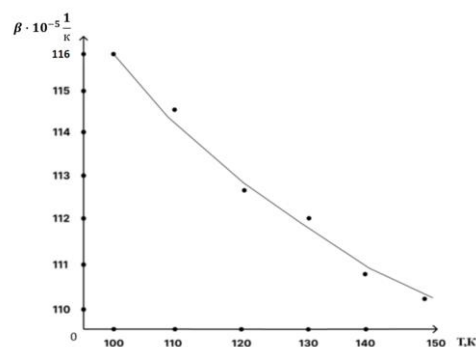
№2 сурет P=300МПа қысымдағы 1h мұз түрінің жылулық көлемдік ұлғаю коэффициентінің температураға тәуелділігі:

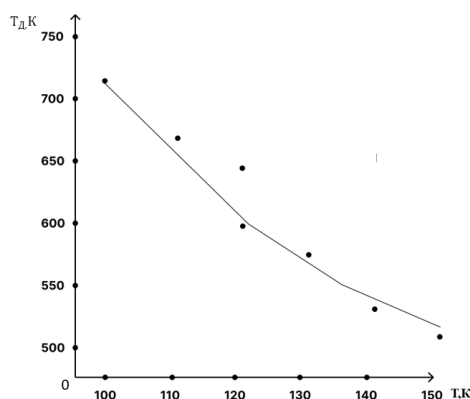
№3-сурет. P=300МПа қысымдағы Дебайтдың сипаттамалық температурасының температураға тәуелділігі.

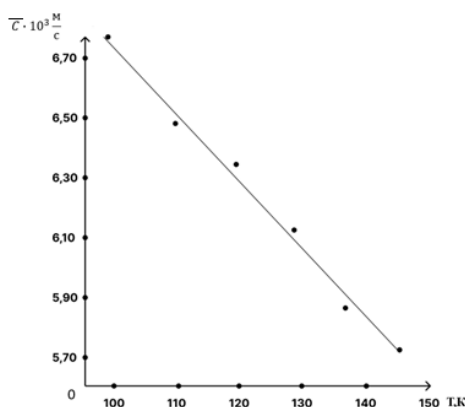
№5-сурет. P=500МПа қысымдағы 1h мұз түрінен меншікті жылуsыйымдылығының температураға тәуелділігі.

№6-сурет. P=500МПа қысымдағы 1h мұз түрінің жылулық көлемдік ұлғаю коэффициентінің температураға тәуелділігі.

№7-сурет. $P=500\text{ МПа}$ қысымдағы Дебайдың сипаттамалық температурасының температураға тәуелділігі.

№8-сурет. $P=500\text{ МПа}$ қысымдағы 1h мұз түріндегі серпімді толқынның орташа жылдамдығының температураға тәуелділігі.

№1 кесте мен тұрғызылған графиктерден тұрақты 300МПа, 500 МПа қысымдарда температура

ұлғайғанда серпімді толқынның орташа жылдамдығының, жылулық көлемдік ұлғаю коэффициентінің, Дебайдың сипаттамалық температурасының кемитіндігі, келтірілген температура мен меншікті жылу сыйымдылығы артатындығы байқалады. Мұнда тек көлемдік жылулық ұлғаю коэффициентінің температура артқанда кемитіндігі, яғни физикалық заңына бағынбайтындығы, оның аномальді қасиетімен түсіндіріледі. Ал қалған параметрлердің температураға тәуелділіктері физиканың заңдарына бағынады.

Қорытынды. Мұздың төменгі температура мен жоғары қысымдағы фазалық диаграмасында үлкен аймақты алып жатқан мұздың 1h түріндегі кума және көлденең толқындарының жылдамдықтары мен көлемнің өзгерісін өлшеу арқылы алғаш рет орташа жылдамдықтың, жылулық көлемдік ұлғаю коэффициенті мен келтірілген және Дебайдың сипаттамалық температурасының, меншікті жылу сыйымдылығының температураға тәуелділігі бірінші рет Дебай модулін қанағаттандаратын шарттар бойынша анықталып отыр.

Әдебиеттер тізмі

1. Hobbs, P. V. Ice Physics Oxford, Clarendon Press. 1974, 837 p
2. Эизенберг, Д. Кауцтан структура и свойства воды [Текст] / Д.Эизенберг, В.Эизенберг. - Л.: Гидрометеиздат, 1975. с. 280
3. Bizhigitov, T. Study the Diagram of the Thermodynamic State office at High – Pressure and how – Temperature in P / T. Bizhigitov, A. Sembiyeva. – T Coordinate. Journal of Adv. Research in Dynamical control, vol. 11, № 6, 2019
4. Бижигитов, Т. Жалпы физика курсы [Мәтін] / Т.Бижигитов. - «Лантар Books», Алматы 2024,492 б.
5. Бижигитов, Т. Статистикалық физика. Физикалық кинетика негіздері. Оқулық / Т. Бижигитов. - Алматы, Альманахъ 2022, - 256 б.
6. Смирнова, Н.А. Метод статистический термодинамики и физической химии. Учебное пособие [Текст] / Н. А. Смирнова. - Москва “Высшая школа”, 1982, с. 449

7. Ормонт, Б.Ф. Введение в физическую химию и кристаллохимию полу проводников, Учебное пособие [Текст] / Б. Ф. Ормонт. - Москва, "Высшая школа", 1982, с. 519
8. T. Bizhigitov., E. Zhymadilov Methods of mathematical Physics Universitybook, Almaty, "Lantaz books", 2023, page 370
9. T. Bizhigitov, E.Zhymadilov Studu dependence of Yongs, sheer modulus and ultrasonic waves propagation of the VI ice modification to the pressure at a constant temperature. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National university physics. Astronomy series. №4 (133), 2020.
10. T. Bizhigitov, A. Yelibaatva. The dependence of the compression modulus office – six and the coefficient of volume expansion on pressure and temperature. Bulletin of KazNPU.named after Abai, series "Physical and Mathematical sciences" No. 2(70), 2020

Т.Бижигитов*, Г.Х.Оразымбетова

Таразский университет и.м. М. Х. Дулати, г. Тараз, Казахстан

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ТЕМПЕРАТУРЫ НА УПРУГИЕ И ТЕПЛОВЫЕ СВОЙСТВА ВИДА ЛЬДА 1h НА ФАЗОВОЙ ДИАГРАММЕ ЛЬДА

Аннотация. В научной статье впервые экспериментально измерены изменения скоростей и объемов ультразвуковых волн в виде льда 1h в фазовой диаграмме низкой температуры и высокого давления льда между давлениями 300 МПа и 500 МПа и температурой (100 – 170) К и теоретически рассчитаны температурные зависимости коэффициента объемного теплового увеличения, приведенной и дебайской температуры и удельной теплоемкости при постоянных давлениях, были построены графики. Измерение температурной зависимости изменения объема образца в научно-исследовательской работе позволило оценить коэффициент теплового объемного увеличения. 1h расчет коэффициента объемного увеличения вида льда при изобарических изменениях перед фазовым преобразованием мы нашли путем дифференцирования графика $V=V(T)$. Для проведения экспериментальных измерений была собрана установка. Его первая часть состоит из камеры трехслойного поршнево – цилиндрического типа, работающей при высоком давлении (0 – 2500) МПа и нижней (90 – 250к), а вторая часть-из измерительного прибора, который автоматически изменяет и контролирует температуру и давление образца, расположенного внутри камеры, третья-из ультразвуковой импульсной системы, измеряющей скорости упругих волн, распространяющихся в виде исследуемого льда 1Н живет. Измерения перемещений поршня, изменений температуры и давления образца осуществлялись с помощью автоматизированной системы. Установка была проверена путем изучения превращений типов льда из одного состояния в другое, третье, пятое, шестое на фазовой диаграмме в координате P – T льда. Результат, полученный на собранной нами установке, совпадает с результатом, полученным автором научной статьи.

Ключевые слова: ультразвуковые волны, коэффициенты упругости, пьезоэлемент, автоматизированные системы, средняя наемность упругих волн.

INVESTIGATION OF THE EFFECT OF TEMPERATURE ON THE ELASTIC AND THERMAL PROPERTIES OF THE TYPE OF ICE 1H ON THE ICE PHASE DIAGRAM

Abstract. In the scientific article, for the first time, changes in the velocities and volumes of ultrasonic waves in the form of 1h ice in the phase diagram of low temperature and high pressure ice between pressures of 300 MPa and 500 MPa and temperatures of (100-170) K were experimentally measured and the temperature dependences of the coefficient of volumetric thermal increase, reduced and Debye temperature and specific heat capacity at constant pressures were theoretically calculated., graphs were plotted. The measurement of the temperature dependence of the sample volume change in the research work allowed us to estimate the coefficient of thermal volumetric increase. 1h we found the calculation of the coefficient of volumetric increase in the type of ice with isobaric changes before the phase transformation by differentiating the graph $V = V(T)$. An installation was assembled to carry out experimental measurements. Its first part consists of a three-layer piston-cylindrical chamber operating at high pressure (0-2500 MPa) and a lower one (90-250 K), and the second part consists of a measuring device that automatically changes and controls the temperature and pressure of the sample located inside the chamber, the third consists of an ultrasonic pulse system measuring the velocity of elastic waves propagating in the form of the ice under study is 1H lives. Measurements of piston movements, changes in temperature and pressure of the sample were carried out using an automated system. The installation was tested by studying the transformations of ice types from one state to another, the third, fifth, sixth on the phase diagram in the $P - T$ coordinate of the ice. The result obtained on the installation we have assembled coincides with the result obtained by the author of the scientific article.

Keywords: ultrasonic waves, elasticity coefficients, piezoelectric element, automated systems, average range of elastic waves.

References

1. Hobbs, P. V. Ice Physics Oxford, Clarendon Press. 1974, 837 p
2. Eisenberg, D. Kautan struktura i svojstva vody [Kauttan the structure and properties of water] [Text] / D.Eisenberg, V.Eisenberg. - L.: Gidrometeoizdat, 1975. p. 280
3. Bizhigitov, T. Study the Diagram of the Thermodynamic State office at High – Pressure and how – Temperature in P / T . Bizhigitov, A. Sembiyeva. – T Coordinate. Journal of Adv. Research in Dynamical control, vol. 11, № 6, 2019
4. Bizhigitov, T. ZHalpy fizika kursy [Course of general physics] [text] / T. Bizhigitov. - "Lantar Books", Almaty 2024,492 P.
5. Bizhigitov, T. Statistikalық fizika. Fizikalық kinetika negizderi. Okulyқ [Statistical physics. Fundamentals of physical Kinetics. Textbook] / T. Bizhigitov. - Almaty, Almanac 2022, - 256 P.
6. Smirnova, N.A. etod statisticheskij termodinamiki i fizicheskoy himii. Uchebnoe posobie [Statistical method of thermodynamics and physical chemistry. Textbook] [Text] / N. A. Smirnova. - Moscow "Higher School", 1982, p. 449

7. Ormont, B.F. Vvedenie v fizicheskuyu himiyu i kristallohimiyu polu provednikov, Uchebnoe posobie [Introduction to physical chemistry and crystal chemistry of semi-conductors, Textbook] / B. F. Ormont.- Moscow, "Higher School", 1982, p. 519
8. T. Bizhigitov., E. Zhymadilov Methods of mathematical Physics Universitybook, Almaty, "Lantaz books", 2023, page 370
9. T. Bizhigitov, E. Zhymadilov Studu dependence of Yongs, sheer modulus and ultrasonic waves propagation of the VI ice modification to the pressure at a constant temperature. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National university physics. Astronomy series. No.4 (133), 2020.
10. T. Bizhigitov, A. Yelibaatva. The dependence of the compression modulus office – six and the coefficient of volume expansion on pressure and temperature. Bulletin of KazNPU.named after Abai, series "Physical and Mathematical sciences" No. 2(70), 2020

6.02.25 ж. баспаға түсті

03.03.25. ж. түзетулермен түсті.

18.03.25 ж. басып шығаруға қабылданды

Мақалаға сілтеме:

Бижигитов, Т. Мұздың фазалық диаграммасындағы 1h мұз түрінің серпімділік және жылулық қасиеттеріне температураның әсерін зерттеу [Мәтін] / Т.Бижигитов, Г.Х. Оразымбетова // Dulaṭy University Хабаршысы. – 2025. – №1. – Б.247-254
<https://doi.org/10.55956/JIXZ7552>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Ж. Бимұрат

PhD, қауымдастырылған профессор,
Алматы энергетикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан
bimurat55@gmail.com

ДИЗЕЛЬ ЖАНАРМАЙЫНЫҢ СЕРПІМДІЛІК ЖӘНЕ ЖЫЛУЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІНЕ ТЕМПЕРАТУРАНЫҢ ӘСЕРІН АКУСТИКАЛЫҚ ӘДІСІМЕН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Мақалада – қыстық арктикалық дизель жанармайының тығыздығының, онда тарайтын ультрадыбыс толқынының жылдамдығының, адиабаталық сығылғыштық және көлемдік жылулық ұлғаю коэффициенттерінің, тұрақты қысым мен көлемдегі жылусыйымдылықтарының қатынастарының температураға тәуелділігін тәжірибе жүзінде өлшенген параметрлердің көмегімен есептеп анықтадық. Эксперименттер жүргізу мақсатында сұйықтардағы серпімді қума толқынның жылдамдығының температураға тәуелділігін анықтайтын автоматтандырылған қондырғы жинастырдық. Ультрадыбыстық импульсті жүйе резонанстық жиілігі 5 МГц кварц пьезоэлементтен, электр тербелістерін қоздыратын генератордан, күшейткіштен және қабылдағыш пен өлшеуіш құралдардан тұрады. Зерттелген үлгінің тығыздығының температураға тәуелділігін арнайы ыдыстың ішінде орналасқан термометр мен ариометрдің көмегімен өлшедік.

Кварцтан жасалған пьезоэлементке генератор уақыт бойынша қысқа жоғары жиіліктегі электр импульстерін береді. Электр импульстерін кварц пластинасы зерттелетін үлгіде тарайтын ультрадыбыс толқындарына түрлендіреді. Шағылып пьезоэлементке келген толқындық импульс қайтадан электр импульстеріне түрлендіріліп импульсті ультрадыбыс жүйесіне беріледі. Зерттеу барысында біз ультрадыбыс толқынының көзі және қабылдағыш ретінде қуматолқынның туындалатын бір пьезоэлементті қолдандандық. Өйткені резонанстық жиіліктері бірдей кварц пластиналарын жасау үлкен техникалық қиындықтар туғызды. Тәжірибелік өлшеулер мен теориялық есептеулердің нәтижесінде Арктикалық дизель майының тығыздығының, ондағы қума толқынының жылдамдығының, жылулық ұлғаю және адиабаталық коэффициенттерінің, тұрақты қысымдағы жылусыйымдылығының тұрақты көлемдегі жылусыйымдылыққа қатынасының температураға тәуелділігін алғаш рет анықтап, графиктерін тұрғыздық.

Тірек сөздер: қума толқын, теориялық және адиабаталық коэффициенттер, жылусыйымдылықтар.

Кіріспе. Соңғы жылдары ғалымдар газдардың, сұйықтардың, қатты денелердің физикалық қасиеттерін зерттеулерге серпімді толқындарды [1,2,3] кеңіннен қолданып ғылыми теориялық және практикалық мәселелерді жан - жақты талқылап шешіп келеді. Заттардағы ультрадыбыс

толқындарын тәжірибе жүзінде өлшеу олардың серпімділік қасиеттерін сипаттайтын адиабаталық, жылулық көлемдік ұлғаю коэффициенттерінің, жылу сыйымдылықтарының, Дебай температурасының қысым мен температураға тәуелділігін зерттеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар

фонондық спектр туралы ақпарат аламыз. Амплитудасы кіші ультраакустикалық тербелістердің заттардың молекула – кинетикалық қасиеттерін зерттеуде алатын орны ерекше. Заттардың бірінші және екінші текті түрлендірулерінде, яғни бір күйден екінші күйге өткендегі термодинамикалық сипаттамалық функциялардың және жылусыйымдылықтардың өзгерістерінің шамаларын есептегенде, Р – Т координатасындағы фазалық диаграммада тепе – теңдік күйлердің шекараларын анықтағанда атқаратын рөлі өте үлкен. Ұсынылып отырған мақалада техникада, өндіріс орындарында, дизельдік қозғалтқышта, су, ауа, жер көліктерінде жиі қолданылатын Арктикалық дизель жанармайындағы ультрадыбыстың кума толқынының, жылдамдығын тәжірибе жүзінде өлшеп, оның тығыздығының, кума толқын жылдамдығының, термиялық серпімділік қасиеттерінің, жылусыйымдылықтарының қатынастарының атмосфералық қысымда температураға тәуелділігін бірінші рет анықтадық. Жұмысшы есептейтін формулаларды жан – жақты зерттеп талқыладық.

Материалдар мен әдістер. Тәжірибелік зерттеулер жүргізетін үлгі ретінде Арктикалық дизельдік жанармайды алып, ондағы серпімді кума толқынның жылдамдығының қалыпты қысымдағы (25 – 145)°C температура аралындағы мәндерін импульсі ультрадыбысты қондырғының көмегімен өлшедік. Толқын көзі мен қабылдағыштың рөлін бір пьезоэлемент атқарды. Серпімді толқынның зерттелетін Арктикалық дизель жанармайын жүруге кеткен уақытын, яғни қайтып келу уақытын осциллографтың экранындағы импульстерді бір – бірімен беттестіру

әдісін қолданып [4,5] төмендегі формуламен есептеп таптық.

$$v = \frac{l}{2t_k}$$

Мұндағы, l зерттелетін үлгінің биіктігі, t_k кешігіп келу уақыты.

Жылу сыйымдылықтар бір – біріне тәуелсіз акустикалық және термодинамикалық әдістермен анықталды. Біз акустикалық әдісті қолдандық. Ол үшін адиабаталық сығылғыштықты дыбыс жылдамдығымен байланыстыратын формуламен өрнектедік [6,7]

$$v^2 \rho \beta(t) = \frac{C_P}{C_V} \quad (1)$$

Термодинамикалық әдісте мына формуланы [7] қолдандық.

$$C_P - C_V = - \frac{\left(\frac{\partial V}{\partial T}\right)_P^2}{\left(\frac{\partial V}{\partial P}\right)_T} \quad (2)$$

Егер калориметриялық өлшеуден C_P белгілі болса, екі өрнектің нәтижелері сәйкес келеді. Су үшін $\frac{C_P}{C_V}$ қатынасы бірге жақын екендігін Клаузиус дәлелдеген. Сондықтан $\frac{C_P}{C_V}$ қатынасы барлық сұйықтар үшін бірге жақын деп есептелінеді. Бірақ мына төмендегі қатынас олардың бірге жақын еместігін көрсетті [8]:

$$v = \sqrt{\frac{1}{\beta(s)\rho}} \quad (3)$$

$$\beta(t) = \beta(s) + \frac{\rho T}{t^2 C_P} \left(\frac{\partial V}{\partial T}\right)^2 \quad (4)$$

$$\frac{C_P}{C_V} = \frac{\beta(t)}{\beta(s)} \quad (5)$$

Осы формулалармен сұйықтардың жылусыйымдылықтарды толық есептеу үшін көлемдік жылулық ұлғаю коэффициенті мен C_P жылусыйымдылығын білуіміз керек. Ал

термодинамиканың заңдарын қолданып C_p , C_v , $\frac{C_p}{C_v}$, жылусыйымдылықтарын акустикалық әдіспен алынған тығыздық пен ұлғаю және сығылу коэффициенттерімен анықтай аламыз.

Мысалы, жалпы термодинамикалық формуладан мына жүйе шығады [1]:

$$C_v = \frac{\left(\frac{\partial P}{\partial T}\right)_V T}{M\left(\frac{\partial P}{\partial V}\right)_T + \rho^2 v^2} \quad (6)$$

$$\frac{C_p}{C_v} = -\frac{\rho^2 v^2}{M\left(\frac{\partial P}{\partial V}\right)_T} \quad (6)$$

$$\frac{C_p}{C_v} = \gamma \quad (6)$$

Термиялық және күштік коэффициенттердің араларындағы байланыс формусын [7] қолданақ:

$$\left(\frac{\partial V}{\partial P}\right)_T \left(\frac{\partial P}{\partial T}\right)_V \left(\frac{\partial T}{\partial V}\right)_P = -1 \quad (7)$$

бұдан

$$\frac{\alpha(p)}{\beta(t)} = \left(\frac{\partial P}{\partial T}\right)_V \quad (8)$$

(6) өрнегіндегі туындының мәндерін термиялық және күштік коэффициенттермен алмастырсак, жылусыйымдылықтарды есептейтін формулалар шығады:

$$C_v = \frac{\alpha^2(p)T}{[v^2 \rho \beta(t) - 1] \rho \beta(t)} = \frac{\alpha^2(p)T}{(\gamma - 1) \rho \beta(t)} \quad (9)$$

$$\frac{C_p}{C_v} = \beta(t) \rho v^2 \quad (9)$$

$$C_p = \gamma C_v \quad (9)$$

Таза сұйықтар мен қоспалардың, ерітінділердің жылусыйымдылықтарының температураға тәуелділігін анақтау үшін оларда тарайтын ультрадыбыс жылдамдығымен қатар

тығыздығы мен изотермиялық сығылғыштығын өлшеу қажет. Өкінішке қарай изотермиялық сығылғыштың мәндері $(0 - 50)^\circ\text{C}$ температура аралығында ғана белгілі болғандықтан, келтірілген қарапайым әдісті үлкен температура аралығында қолдана алмаймыз. Сұйықтардағы ультрадыбыс жылдамдығы мен адиабаталық сығылғыштық сәйкестендіру заңына жақсы бағынатындығын ескерсек, осы заң $\frac{C_p}{C_v}$ қатынасы мен $C_p - C_v$ айырымында қанағаттандырады. Сондықтан бірінші жуықтауда сұйықтардың жылусыйымдылықтарын оңай есептейміз. Мысалы, қандайда бір сұйықтың изотермиялық сығылғыштығын алайық:

$$\beta(t) = -\frac{1}{V} \left(\frac{\partial V}{\partial p_1} \right)_T \quad (10)$$

Оны C , P , V , T параметрлерін келтірілген параметрмен π, φ, θ өрнектейік

$$T = \theta T_{kp}, V = \varphi V_{kp}, P = \pi P_{kp}$$

Мұндағы, T_{kp}, V_{kp}, P_{kp} критикалық температура, көлем және қысым.

Онда $\beta(t)$ үшін (10) формула төмендегідей түрленді:

$$\beta(t_1) = \left(\frac{\partial \varphi_1}{\partial \pi_1} \right)_{\theta_1} \cdot (\varphi_1 P_{kp1})^{-1} \quad (11)$$

Критикалық P_{kp} қысымда басқа сұйықтық үшін изотермиялық сығылғыштық коэффициенті мын қатынаспен өрнектеледі:

$$\beta(t_2) = \left(\frac{\partial \varphi_2}{\partial \pi_2} \right)_{\theta_2} (\varphi_2 P_{kp2})^{-1} \quad (12)$$

Егер $\varphi_1 = \varphi_2$ болса, мына қатынасынты аламыз:

$$\frac{P_{kp2}}{P_{kp1}} = \frac{\beta(t_1)}{\beta(t_2)} \quad (13)$$

Адиабаталық сығылғыштық коэффициентін $\beta(S)$ деп белгілесек, (13) қатынас мынадай күйді қабылдайды:

$$\frac{P_{кр2}}{P_{кр1}} = \frac{\beta(S_1) \gamma_1}{\beta(S_2) \gamma_2} \quad (14)$$

бұдан

$$\frac{\gamma_1}{\gamma_2} = \frac{\beta(S_2) P_{кр2}}{\beta(S_1) P_{кр1}} \quad (15)$$

Өрнекті тәжірибеден $\beta(5)$ және жылусыйымдылықтардың қатынасы бір сұйықтық үшін белгілі болса, қалғандары үшін $\frac{C_p}{C_v}$ қатынасы анықтай аламыз.

$C_p - C_v$ айырымы сәйкес күйлер занын қанағаттандыратынын тексеру мақсатында сұйықтардың изотермиялық сығылғыштық және жылулық көлемдік ұлғаю коэффициенттерін байланыстыратын формуланы жазамыз:

$$C_{p1} - C_{v1} = T_1 V_1 \frac{\alpha_1^2}{\beta(t_1)}$$

Осы формуланы басқа сұйықтыққа арнап жазайық:

$$C_{p2} - C_{v2} = \frac{\alpha_2^2}{\beta(t_2)} T_2 V_2$$

осылардың қатынастарын аламыз:

$$\frac{C_{p1} - C_{v1}}{C_{p2} - C_{v2}} = \frac{\beta(t_1) T_1 V_1 (\alpha_1)^2}{\beta(t_2) T_2 V_2 (\alpha_2)^2}$$

$\frac{C_p}{C_v}$ қатынасы артса, ультрадыбыстың жылдамдығы өседі.

Нәтижелер мен талдаулар. №1 кестемен №1, №2, №3, №4 суреттерде арктикалық дизель майының тығыздығының, адиабаталық сығылғыштық, көлемдік жылулық ұлғаю коэффициенттерінің, жылусыйымдылықтарының қатынастарының және онда таралатын кума толқын жылдамдығының температураға тәуелдіктері келтіріліп, графиктері тұрғызылған.

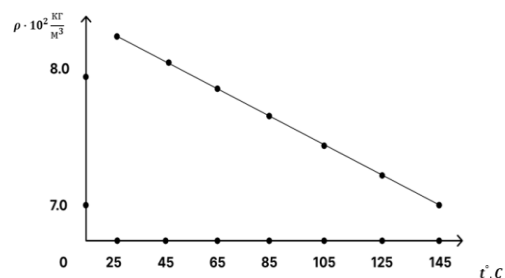
№1 кесте

t^0, C	$\rho \times 10^3 \frac{кг}{м^3}$	$\beta(S) \times 10^2 \frac{м}{м^3}$	$\beta(t) \times 10^2 \frac{м}{м^3}$	$\frac{C_p - C_v}{C_v} = \frac{\beta_1}{\beta_2}$	$\beta, 1$
25	8,30	10,95	8,34	8,50	1,019
35	8,23	10,90	9,00	9,80	1,088
45	8,15	10,85	9,80	10,00	1,020
55	8,09	10,72	10,20	10,40	1,019
65	8,02	10,67	10,60	10,85	1,023
75	7,94	10,61	11,00	11,20	1,018
85	7,87	10,56	11,39	11,60	1,018
95	7,81	10,51	11,48	11,80	1,028
105	7,73	10,46	11,60	12,00	1,034
115	7,66	10,41	12,04	12,20	1,013
125	7,60	10,30	12,25	12,40	1,012
135	7,53	10,31	12,50	12,75	1,020
145	7,48	10,26	12,70	12,90	1,015

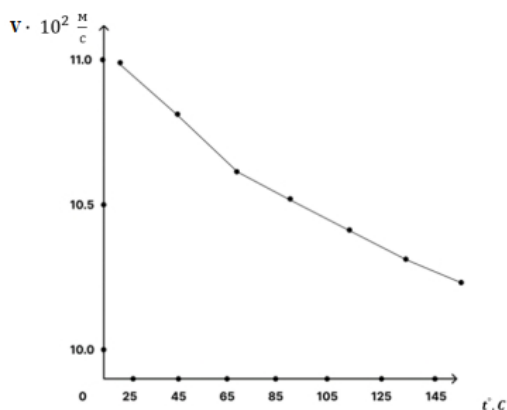
№1 кестеден және №1-№4

тұрғызылған графиктерден температура артқанда Арктикалық Дизель жанармайының тығыздығының, онда тарайтын кума толқын жылдамдығының кемитіндігін, ал адиабаталық сығылғыштық және көлемдік ұлғаю коэффициенттерінің сызықты емес байланыспен артатындығын, тұрақты қысымдағы жылусыйымдылықтың тұрақты көлемдегі жылусыйымдылыққа қатынасы шамалы ғана өзгеретінін $C_p \geq C_v$ көреміз.

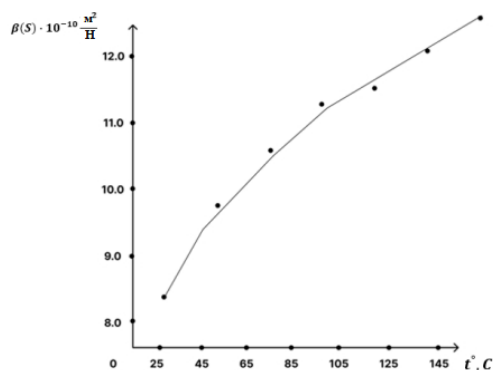
Тәжірибе жүзінде өлшенген және физикадан белгілі, формулаларды қолданып есептелген параметрлердің араларындағы тәуелділік физикалық заңдылықтарға сәйкес келеді. Зерттеу барысында аномальды құбылыстар байқалмады.

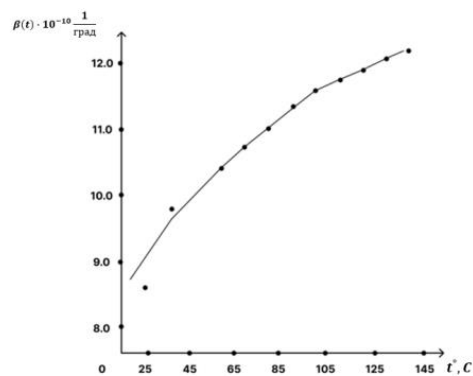
№1 сурет. Арктикалық дизельдік жанармай тығыздығының температураға тәуелділігі.

№2 сурет. Арктикалық дизельдік жанармайдағы серпімді кума толқын жылдамдығының температураға тәуелділігі.

№3 сурет. Арктикалық жанармайдың адиабаталық сығылғыштық коэффициентінің температураға тәуелділігі.

№4 сурет. Арктикалық дизель жанармайының жылулық көлемдік ұлғаю коэффициентінің температураға тәуелділігі.

Қорытынды

1. Алғаш рет Арктикалық дизель майының тығыздығының, онда тарайтын ультрадыбыс кума толқынның, адиабаталық және көлемдік жылулық ұлғаю коэффициенттерінің, тұрақты қысым мен көлемдегі жылусыйымдықтың қатынасының атмосфералық қысымда температураға тәуелділігі анықталды.

2. Термодинамиканың заңдылықтарын қолданып ультрадыбыс жылдамдығын, адиабаталық және жылулық көлемдік ұлғаю коэффициенттері мен жылусыйымдылықтардың қатынасын есептейтін формула қорытылып шығарылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Бижигитов, Т. Методы исследования температурной зависимости адиабатических коэффициентов сжатия жидкого топлива [Текст] / Т. Бижигитов., А.Сембиева, А.Таттибай // Наука и Мир. Международный научный журнал, №5(93), 2021
2. Бижигитов, Т. Исследование модулей упругости проводников с использованием упругих волн [Текст] / Т.Бижигитов., А.Сембиева., Ж.Досыбаев // Наука и мир, Международный научный журнал №5(117), 2023
3. Bizhigitov, T. The study of the thermal coefficients and liquids heat capacity dependence on temperature using the acoustic method [Text] / T. Bizhigitov, A. Sembiyeva; A. Kayzbekova // Science and world, International scientific journal, №4(80), 2020, vol.1.
4. Кухлинг, Х. Справочник по физике [Текст] / Х. Кухлинг. - Москва, «Мир», 1983, с.491

5. Бижигитов, Т. Жалпы физика курсы. Оқулық, 1 том, Механика Молекулалық физика [Мәтін] / Т. Бижигитов. - Алматы, «Лантар books», 2024, 492 б.
6. Бижигитов, Т. Статистикалық физика. Физикалық кинетика негіздері. Оқулық [Текст] / Т.Бижигитов. - Алматы, «Альманахъ»2022, 256 б.
7. Базаров, И.П. Термодинамика. Учебник [Текст] / И.П. Базаров. - Москва, «Высшая школа», 1991, с.374

Ж. Бимурат - Алматинский энергетический университет, г. Алматы, Казахстан

АКУСТИЧЕСКИЙ МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ ВЛИЯНИЯ ТЕМПЕРАТУРЫ НА УПРУГИЕ И ТЕПЛОВЫЕ СВОЙСТВА ДИЗЕЛЬНОГО ТОПЛИВА

Аннотация. В статье-вычислили с помощью экспериментально измеренных параметров температурную зависимость плотности зимнего арктического дизельного топлива, скорости распространяющейся в нем ультразвуковой волны, коэффициентов адиабатической сжимаемости и объемного теплового увеличения, соотношений постоянного давления и теплоемкости объема. В целях проведения экспериментов нами была собрана автоматизированная установка для определения температурной зависимости упругой погонной волны в жидкостях. Ультразвуковая импульсная система состоит из кварцевого пьезоэлемента резонансной частотой 5 МГц, генератора, возбуждающего электрические колебания, усилителя, приемника и измерительных приборов. Мы измерили зависимость плотности исследуемого образца от температуры с помощью термометра и ариометра, расположенных внутри специального сосуда.

На пьезоэлемент, изготовленный из кварца, генератор подает электрические импульсы на короткие высокие жилы с течением времени. Электрические импульсы преобразуются кварцевой пластиной в ультразвуковые волны, распространяющиеся по исследуемому образцу. Волновые импульсы, поступающие в отраженный пьезоэлемент, снова преобразуются в электрические импульсы и передаются в импульсную систему ультразвука. В ходе исследования мы использовали один пьезоэлемент, который генерирует мощность в качестве источника и приемника ультразвуковой волны. Потому что создание кварцевых пластин с одинаковыми резонансными частотами создало большие технические проблемы. В результате экспериментальных измерений и теоретических расчетов мы впервые определили и построили графики температурной зависимости плотности арктического дизельного топлива, скорости погонной волны в нем, коэффициентов теплового увеличения и адиабатики, отношения теплоемкости при постоянном давлении к теплоемкости при постоянном объеме.

Ключевые слова: волна погони, теоретические и адиабатические коэффициенты, теплоемкость.

Zh. Bimurat - *Almaty energy University, Almaty, Kazakhstan*

STUDY OF THE INFLUENCE OF TEMPERATURE ON THE ELASTIC AND THERMAL PROPERTIES OF DIESEL FUEL BY ACOUSTIC METHOD

Abstract. In the article, we calculated the temperature dependence of the density of winter Arctic diesel fuel, the speed of the ultrasonic wave propagating in it, the coefficients of adiabatic compressibility and volumetric thermal increase, the ratio of heat capacity at constant pressure and volume using experimentally measured parameters. In order to conduct experiments, we have assembled an automated device for determining the temperature dependence of the heat of an elastic shock wave in liquids. The ultrasonic pulsed system consists of a quartz piezoelement with a resonant frequency of 5 MHz, a generator that excites electrical vibrations, an amplifier and a receiver and measuring instruments. We measured the dependence of the density of the studied sample on temperature using a thermometer and an ariometer located inside a special container.

To the piezoelement made of Quartz, the generator transmits short high-beam electrical pulses in time. Electrical impulses are converted by a quartz plate into ultrasound waves propagating in the sample under study. The wave pulse, which comes to the reflected piezoelement, is again converted into electrical pulses and transmitted to the pulsed ultrasound system. In our research, we used one piezoelectric element, which produces a power wave, as a source and receiver of an ultrasound wave. Because the creation of quartz plates with the same resonant frequencies caused great technical difficulties. As a result of experimental measurements and theoretical calculations, for the first time we determined and built graphs of the temperature dependence of the density of Arctic diesel oil, the speed of the chase wave in it, the thermal increase and adiabatic coefficients, the ratio of heat capacity at constant pressure to heat capacity at constant volume.

Key words: chase wave, theoretical and adiabatic coefficients, thermal capacities.

References

1. Bizhigitova, T. Metody issledovaniya temperaturnyj zavisimosti adiabaticheskikh koefficientov szhatiya zhidkogo topliva [This is a satire of met coefficients and temperature studies of diabetic dependence of liquid fuels] [Text] / T.. Bizhigitova, A.Sembieva, A.Tattibay // The world of science of the year. International Scientific Journal, No. 5(93), 2021
2. Bizhigitova, T. Issledovanie modulej uprugosti provodnikov s ispol'zovaniem uprugih voln [Using the root of the study of S. Provodnikova spouses modulus of elasticity] [Text] / T..Bizhigitova, A.Sembieva, A.Dosybayeva // World of Science year, International Scientific Journal No. 5(117), 2023
3. Bizhigitov, T. The method using the capacity of the temperature dependence on acoustic liquids and heat thermal coefficients studu [Text] / T. Bizhigitov, A. Sembiyeva; A. Kayzbekova // Science and world, scienftic International journal, No.4(80), 2020, vol.1.
4. Kukhlin, X. Spravochnik po fizike [Boiler Physics Handbook] [Text] / X.Kukhlin. -

- Moscow, "Mir", 1983, p.491
5. Bizhigitov, T. ZHalpy fizika kursy [Course of General Physics]. Textbook, Volume 1, Mechanics molecular physics [text] / T. Bizhigitov. - Almaty, "Lantar books", 2024, 492 P.
 6. Bizhigitov, T. Statistikalық fizika. Fizikalық kinetika negizderi [Statistical physics. Fundamentals of physical Kinetics]. Textbook [Text] / T. Bizhigitov. - Almaty, "Almanac" 2022, P.256
 7. Bazarov, I. P. Termodinammika [Thermodynamics] / I. P. Bazarov. - Moscow, "Higher School", 1991, p.374

29.12.24 ж. баспаға түсті

03.03.25 ж. түзетулермен түсті.

18.03.25 ж. басып шығаруға қабылданды

Мақалаға сілтеме:

Бимұрат, Ж. Дизель жанармайының серпімділік және жылулық қасиеттеріне температураның әсерін акустикалық әдісімен зерттеу [Мәтін] / Ж.Бимұрат // Dulary University Хабаршысы. – 2025. – № 1. - Б.255-262 <https://doi.org/10.55956/RYXK3365>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Ғылыми мақала

FTAMP 65.59.03

<https://doi.org/10.55956/TTOT7771>

А.Ж. Мақуатова*

*"Тағам өнімдерінің технологиясы" кафедрасының магистранты
Алматы технологиялық университеті
Алматы қаласы, Қазақстан
akqulmakuatovaa@mail.ru*

Я.М. Узаков

*Техника ғылымдарының докторы
Алматы технологиялық университеті
Алматы қаласы, Қазақстан
uzakm@mail.ru*

ҚОЙ ЕТІНЕН КЕСЕК ЕТ ТАҒАМДАР ТЕХНОЛОГИЯСЫН ЖАСАУ

Аңдатпа. Бұл зерттеу қарақұмық ұны мен асқабақ шырынын қосу арқылы қой етіндегі полиқанықпаған май қышқылдарының құрамын арттыруға бағытталған. Полиқанықпаған май қышқылдары, әсіресе арахидон, линол және линолен қышқылдары, адамның жүйке жүйесі мен когнитивті функциялары үшін аса маңызды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, бұл қоспаларды қосу арқылы дайын өнімнің тағамдық құндылығы артып, оның функционалдық қасиеттері жақсарған. Бұл зерттеуде қой етінің май қышқылдық құрамын арттыру үшін қарақұмық ұны мен асқабақ шырынын қолданудың артықшылықтары зерттелді. Қарақұмық ұнының құрамында жоғары деңгейде антиоксиданттар мен дәрумендер бар, бұл өнімнің тағамдық құндылығын арттыруға мүмкіндік береді. Асқабақ шырынының құрамындағы каротиноидтар мен А дәрумені дайындығының антиоксиданттық қасиеттерін жақсартады. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері дайын өнімнің жалпы қоректік құрамы мен функционалдығын жақсартқанын көрсетті. Бұл әдіс қой етінің дәстүрлі тағамдық қасиеттерін сақтай отырып, оның пайдалы әсерін арттыруға ықпал етеді. Осылайша, зерттеу қой етін жаңа функционалдық өнімдермен толықтыруға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: Қой еті, қарақұмық ұны, асқабақ шырыны, полиқанықпаған май қышқылдары, тағамдық құндылық, функционалдық қасиеттер.

Кіріспе. Қазіргі таңда денсаулыққа пайдалы тағамдар өндірісіне деген сұраныс артып келеді. Адамдардың дұрыс тамақтануға деген қажеттілігі мен қызығушылығы денсаулықты сақтауға және оның функционалдық қасиеттерін арттыруға бағытталған өнімдерді пайдалануды талап етеді [1]. Қой етінің май қышқылдық құрамын арттыру

арқылы оның тағамдық құндылығын жоғарылату, сондай-ақ жаңа функционалдық қасиеттермен байыту осы бағыттағы қажеттіліктерді қанағаттандыруға мүмкіндік береді. Қарақұмық ұны мен асқабақ шырынының қосылуы қой етінің май қышқылдық құрамы мен жалпы тағамдық қасиеттерін жақсарта отырып,

оны денсаулық үшін пайдалы тағам ретінде ұсынуға мүмкіндік береді. Бұл зерттеу тағам өнеркәсібі мен денсаулық сақтау саласында жаңа мүмкіндіктер мен перспективалар ашады [2].

Бұл зерттеу қой етінің май қышқылдық құрамын жақсарту мақсатында қарақұмық ұны мен асқабақ шырынын қолданудың тиімділігін алғаш рет ғылыми тұрғыдан дәлелдеді. Қарақұмық ұны мен асқабақ шырынының қосылуы қой етінің тағамдық құндылығын арттырумен қатар, оның антиоксиданттық қасиеттерін жақсартып отырып, жаңа функционалдық тағам өнімдерін жасауға мүмкіндік береді. Осылайша, зерттеу қой етін жаңа компоненттермен байыту арқылы оның денсаулыққа пайдалы қасиеттерін арттырудың инновациялық әдісін ұсынады. Бұл әдіс тағам өнеркәсібінде денсаулықты жақсартуға бағытталған жаңа өнімдер өндірісін дамытуға ықпал етуі мүмкін [3].

Зерттеу шарттары мен әдістері.

Зерттеу барысында қой етінің май қышқылдық құрамын жақсарту үшін қарақұмық ұны мен асқабақ шырыны қолданылды. Бұл әдіс қой етін өңдеу кезінде тағамдық құндылығын арттыруға бағытталған. Зерттеу төмендегідей шарттар мен әдістер негізінде жүргізілді:

1. *Зерттеу материалы:* Зерттеу үшін жаңа сойылған қой еті алынды. Еттің әртүрлі бөліктері өңделіп, өнімдерге қосылатын қарақұмық ұны мен асқабақ шырыны дайындалды.

2. *Қарақұмық ұны мен асқабақ шырынын қолдану:* Қарақұмық ұны мен асқабақ шырыны қой етінің май қышқылдық құрамын жақсарту үшін қоспа ретінде пайдаланылды. Қоспа етке белгілі бір пропорцияда қосылды.

3. *Өнімнің дайындалу технологиясы:* Қой еті қарақұмық ұны мен асқабақ шырыны қосылған тәсілмен дайындалды. Өңдеу процесінде

температура мен уақыт көрсеткіштері стандарттарға сәйкес реттелді.

4. Зерттеу әдістері :

1. Ақуыз мөлшерін анықтау. Ақуыздың мөлшерін өлшеу үшін Кьельдал әдісі қолданылады, бұл әдіс жалпы азотты анықтап, оны ақуызға айналдыру үшін арнайы коэффициенттерді қолданады. Бұл әдіс тағам өнімдеріндегі ақуыз мөлшерін дәл анықтауда кеңінен қолданылады [4].

2. Май мөлшерін анықтау. Майдың мөлшерін анықтау үшін экстракция әдісі қолданылады, мұнда майлы заттар еріткішпен экстракцияланып, олардың салмағы анықталады, бұл әдіс өнімдегі майдың нақты көлемін есептеуге мүмкіндік береді. МЕМСТ 23042-2015 стандарттары бойынша бұл әдіс жоғары дәлдікпен ерекшеленеді [5].

3. Көмірсулардың мөлшерін анықтау. Көмірсулардың мөлшері перманганометриялық әдіспен анықталады. Бұл әдіс көмірсулардың құрамын титрлеу арқылы анықтауға негізделген және химиялық талдау үшін дәстүрлі тәсіл болып саналады [6].

4. А дәруменін анықтау. А дәруменінің деңгейі жоғары тиімді сұйық хроматография (HPLC) әдісімен анықталады. Бұл әдіс А дәруменінің концентрациясын дәл бөліп, анықтауға мүмкіндік береді [7].

5. Ылғалдың салмақтық үлесі. Ылғалдың мөлшері кептіру әдісімен анықталады, ол өнімді белгіленген температурада кептіріп, кептіруден бұрынғы және кейінгі салмақтың айырмашылығын есептеу негізінде жүзеге асырылады [8].

6. Амин қышқылдарының санын анықтау. Амин қышқылдарының құрамын анықтау үшін жоғары тиімді сұйық хроматография (HPLC) немесе басқа да химиялық әдістер қолданылады. Бұл әдіс ақуыз құрамындағы амин

қышқылдарының түрлерін және олардың концентрациясын анықтайды [9].

7. Май қышқылдарының санын анықтау. Май қышқылдарының мөлшері газды хроматография әдісі арқылы анықталады. Бұл әдіс қой етіндегі май қышқылдарының түрлерін және олардың концентрациясын зерттеуге мүмкіндік береді (1 кесте) [10].

Кесте 1

Зерттеу әдістері

№	Көрсеткіштері	Зерттеу әдістері
1	Ақуыз мөлшерін анықтау	МЕМСТ 25011-2017
2	Май мөлшерін анықтау	МЕМСТ 23042-2015
3	Көмірсудың мөлшерін анықтау	Перманганометриялық әдіс
4	А дәруменін анықтау	МЕМСТ 32307-2013
5	Ылғалдың салмақтық үлесі	МЕМСТ 9793-2016
6	Амин қышқылдарының санын анықтау	МЕМСТ Р 55569-2013
7	Май қышқылдарының санын анықтау	МЕМСТ 31664-2012

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Зерттеу нәтижелері қой етінің құрамына қарақұмық ұны мен асқабақ шырынын қосу арқылы оның тағамдық құндылығын арттыруға болатындығын көрсетті. Алынған химиялық құрам көрсеткіштері және май қышқылдық құрамы өнімнің жақсарғанын дәлелдейді.

1. Химиялық құрам көрсеткіштері:

Ақуыздың салмақтық үлесі – $28,82 \pm 0,38\%$, бұл қой етінің жоғары ақуызды құрамын көрсетеді, сонымен қатар қарақұмық ұны мен асқабақ

шырынын қосу өнімнің ақуыз құндылығын сақтайды.

Майдың салмақтық үлесі – $33,19 \pm 0,43\%$, май құрамындағы өзгерістер еттің дәмі мен құрылымын жақсартқанын көрсетеді.

Көмірсулардың салмақтық үлесі – $0,55 \pm 0,01\%$, бұл қой етінің табиғи құрамында көмірсулардың төмен екенін білдіреді.

Ылғалдың массалық үлесі – $35,17 \pm 0,40\%$, еттің ылғалдылығы оның жұмсақ және сіңімді болуына ықпал етеді.

2. Май қышқылдық құрамы: Қарақұмық ұны мен асқабақ шырынының қосылуы еттің май қышқылдық құрамына оң әсер етті. Осылайша, зерттеу нәтижелерінде келесі май қышқылдары анықталды:

Линолен қышқылы – $0,220$ г/100 г, бұл полиқанықпаған май қышқылдарының (ОМЕГА-3) жоғары болуын білдіреді.

Линол қышқылы – $0,077$ г/100 г, бұл да омега-6 май қышқылдарының маңызды көзін көрсетеді.

Арахидон қышқылы – $0,059$ г/100 г, бұл май қышқылы адам ағзасына пайдалы болып, қабыну процестерін реттеуге ықпал етеді.

3. Функционалдық қасиеттері:

Антиоксиданттық қасиеттері: Асқабақ шырынының құрамындағы каротиноидтар мен А дәрумені дайын өнімнің антиоксиданттық белсенділігін арттырды. Бұл, өз кезегінде, өнімнің денсаулыққа пайдалы қасиеттерін жақсартып, оның ұзағырақ сақтау мерзімін қамтамасыз етеді.

Қоректік құндылығы: Дайын өнімнің қоректік құндылығы жоғары болып, адамның жалпы денсаулығына, әсіресе жүрек-қан тамырлары мен жүйке жүйесіне пайдалы әсерін тигізеді.

4. Органолептикалық қасиеттері: Қарақұмық ұны мен асқабақ

шырынының қосылуы дайын өнімнің дәмін жақсартып, оның текстурасын жұмсақ әрі сіңімді етті. Бұл қосымшалар өнімнің дәмін жоғарылатып, оны тұтынушылар үшін тартымды етеді.

Зерттеу нәтижелері қарақұмық ұны мен асқабақ шырынының қой етінің тағамдық және функционалдық қасиеттерін жақсартатынын көрсетті. Қарақұмық ұнының құрамындағы антиоксиданттар мен дәрумендер, сондай-ақ асқабақ шырынындағы каротиноидтар мен С дәрумені дайын өнімнің денсаулыққа пайдалы қасиеттерін арттырады. Бұл қоспалардың қосылуы қой етінің құрамындағы май қышқылдарының сапасын жақсартып, оның денсаулыққа пайдалы әсерін күшейтті. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, бұл әдіс тағам өнімдерінің сапасын арттырып, жаңа функционалдық өнімдер жасауға мүмкіндік береді.

Қорытынды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қарақұмық ұны мен

асқабақ шырынын қосу қой етінің май қышқылдық құрамын жақсартуға және оның тағамдық құндылығын арттыруға тиімді әдіс болып табылады. Бұл қоспалар өнімнің функционалдық қасиеттерін жақсартып, денсаулыққа пайдалы әсерін күшейтеді. Қарақұмық ұнының құрамындағы антиоксиданттар мен дәрумендер, асқабақ шырынындағы каротиноидтар мен С дәрумені дайын өнімнің антиоксиданттық белсенділігін арттырады, сондай-ақ оның сіңімділігі мен дәмдік қасиеттерін жақсартады.

Жалпы алғанда, зерттеу қой етін жаңа функционалдық тағам өнімдеріне айналдыруға мүмкіндік беретін инновациялық әдісті ұсынды. Бұл тәсіл тағам өнеркәсібінде денсаулыққа пайдалы өнімдерді әзірлеу үшін маңызды қадам болып табылады. Осылайша, зерттеу қой етін байытудың жаңа мүмкіндіктерін ашып, оның тағамдық және денсаулыққа пайдалы қасиеттерін арттыруда маңызды рөл атқарады.

Әдебиеттер тізімі

1. Гришин, И.М. Исследование функциональных продуктов на основе мяса [Текст] / И.М. Гришин, Т.С. Петрова // Наука и технологии пищевых производств. – 2020. – Т. 8, № 4. – С. 51-57.
2. Тарасова, М.А. Применение функциональных ингредиентов в производстве мясных продуктов [Текст] / М.А. Тарасова, Л.В. Жукова // Пищевые технологии. – 2021. – Т. 11, № 3. – С. 61-67.
3. Иванов, А.А. Полиненасыщенные жирные кислоты в рационе человека и их влияние на здоровье [Текст] / А.А. Иванов, О.В. Смирнова // Пищевая промышленность. – 2020. – Т. 9, № 6. – С. 45-51.
4. ГОСТ 25011-2017. Мясо и мясные продукты. Методы определения белка. – Астана: Казахстанский институт стандартизации, 2017. – 15 с.
5. ГОСТ 23042-2015. Мясо и мясные продукты. Методы определения жира / Казахстанский институт стандартизации. – Введ. 2015-01-01. – Астана: Казахстанский институт стандартизации, 2015. – 20 с.
6. Перманганометрический метод. Методика определения содержания углеводов / Национальный центр стандартизации и метрологии РК. – Алматы: Национальный центр стандартизации и метрологии РК, 2018. – 12 с.
7. ГОСТ 32307-2013. Продукты питания. Методы определения витамина А / Казахстанский институт стандартизации. – Введ. 2013-01-01. – Астана: Казахстанский институт стандартизации, 2013. – 25 с.
8. ГОСТ 9793-2016. Мясо и мясные продукты. Методы определения массовой доли влаги / Казахстанский институт стандартизации. – Введ. 2016-01-01. – Астана: Казахстанский институт стандартизации, 2016. – 18 с.
9. ГОСТ Р 55569-2013. Продукты питания. Методы определения количества аминокислот / Стандартиформ. – Введ. 2013-01-01. – Москва: Стандартиформ, 2013. – 22 с.

10. ГОСТ 31664-2012. Мясо и мясные продукты. Методы определения количества жирных кислот / Казахстанский институт стандартизации. – Введ. 2012-01-01. – Астана: Казахстанский институт стандартизации, 2012. – 19 с.

А.Ж. Макуатова*, Я.М. Узаков

Алматинский технологический университет, Алматы, Казахстан

РАЗРАБОТКА ТЕХНОЛОГИИ МЯСНЫХ КУСКОВЫХ БЛЮД ИЗ БАРАНИНЫ

Аннотация. Это исследование направлено на увеличение содержания полиненасыщенных жирных кислот в мясо овцы с добавлением гречневой муки и тыквенного сока. Полиненасыщенные жирные кислоты, особенно арахидоновая, линолевая и линоленовая кислоты, играют важную роль в функционировании нервной системы человека и когнитивных процессах. Результаты исследования показали, что добавление этих компонентов улучшает питательную ценность готового продукта и повышает его функциональные свойства. В данном исследовании исследованы преимущества использования гречневой муки и тыквенного сока для улучшения жирнокислотного состава мяса овцы. Гречневая мука содержит высокий уровень антиоксидантов и витаминов, что позволяет улучшить питательную ценность продукта. Состав тыквенного сока, содержащий каротиноиды и витамин А, улучшает антиоксидантные свойства готового продукта. Кроме того, результаты исследования показали улучшение общего питательного состава и функциональности готового продукта. Этот метод способствует увеличению полезных свойств мяса овцы, сохраняя при этом его традиционные питательные качества. Таким образом, исследование открывает возможности для обогащения мяса овцы новыми функциональными продуктами.

Ключевые слова: Баранина, гречневая мука, тыквенный сок, полиненасыщенные жирные кислоты, питательная ценность, функциональные свойства

A.ZH. Makuatova*, Y.M.Uzakov - Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan

DEVELOPMENT OF TECHNOLOGY FOR MUTTON CHUNK MEAT DISHES

Abstract. This study aims to increase polyunsaturated fatty acids in sheep meat with the addition of buckwheat flour and pumpkin juice. Polyunsaturated fatty acids, especially arachidonic, linoleic and linolenic acids, play an important role in the functioning of the human nervous system and cognitive processes. The results of the study showed that the addition of these components improves the nutritional value of the finished product and increases its functional properties. This study investigated the benefits of using buckwheat flour and pumpkin juice to improve the fatty acid composition of sheep meat. Buckwheat flour contains a high level of antioxidants and vitamins, which allows you to improve the nutritional value of the product. Pumpkin juice composition containing carotenoids and vitamin A improves antioxidant properties of the ready product. In addition, the results of the study showed an improvement in the overall nutritional composition and functionality of the finished product. This method helps to increase the beneficial properties of sheep meat, while maintaining its traditional nutritional qualities. Thus, the study opens up opportunities for enriching sheep meat with new functional products.

Keywords: Lamb meat, buckwheat flour, pumpkin juice, polyunsaturated fatty acids, nutritional value, functional properties.

References

1. Grishin, I.M. Issledovanie funktsional'nykh produktov na osnove myasa [Research of functional meat-based products] [Text] / I.M. Grishin, T.S. Petrova // Science and technology of food production. – 2020. – Vol. 8, No. 4. - pp. 51-57.
2. Tarasova, M.A. Primenenie funktsional'nykh ingredientov v proizvodstve myasnykh produktov [Application of functional ingredients in the production of meat products] [Text] / M.A. Tarasova, L.V. Zhukova // Food technologies. 2021. Vol. 11, No. 3. pp. 61-67.
3. Ivanov, A.A. Polinenasyshchennyye zhirnye kisloty v racione cheloveka i ih vliyanie na zdorov'e [Polyunsaturated fatty acids in the human diet and their effect on health] [Text] / A.A. Ivanov, O.V. Smirnova // Food industry. – 2020. – Vol. 9, No. 6. – pp. 45-51.4.
4. GOST 25011-2017. Myaso i myasnye produkty [Meat and meat products]. Metody opredeleniya belka. [Methods for protein determination.] – 2017. – 15 s. [in Kazakh].
5. GOST 23042-2015. Myaso i myasnye produkty [Meat and meat products]. Metody opredeleniya zhira. [Methods for determining fat.] – 2015. – 20 s. [in Kazakh].
6. Permanganometricheskij metod [Permanganometric method]. Metodika opredeleniya sodержaniya uglevodov [Method for determination of carbohydrate content.] – 2018. – 12 s. [in Kazakh].
7. GOST 32307-2013. Produkty pitaniya [Food products] . Metody opredeleniya vitamina A. [Methods for determination of vitamin A.] – 2013. – 25 s. [in Kazakh].
8. GOST 9793-2016. Myaso i myasnye produkty [Meat and meat products]. Metody opredeleniya massovoj doli vlagi [Methods for determining the mass fraction of moisture.] – 2016. – 18 s. [in Kazakh].
9. GOST R 55569-2013. Produkty pitaniya [Food products]. Metody opredeleniya kolichestva aminokislot [Methods for determining the amount of amino acids.]. – 2013. – 22 s. [in Kazakh]
10. GOST 31664-2012. Myaso i myasnye produkty [Meat and meat products]. Metody opredeleniya kolichestva zhirnykh kislot. [Methods for determining the amount of fatty acids.] – 2012. – 19 s. [in Kazakh].

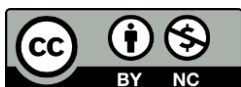
18.02.25 ж. баспаға түсті

25.02.25. ж. түзетулермен түсті.

17.03.25 ж. басып шығаруға қабылданды

Мақалаға сілтеме:

Мақуатова, А.Ж. Қой етінен кесек ет тағамдар технологиясын жасау [Мәтін] / А.Ж. Мақуатова, Я.М. Узаков // Dulaty University Хабаршысы. – 2025. – №1. – Б.263-268
<https://doi.org/10.55956/TTOT7771>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Ғылыми мақала

FTAMP 06.52.13

<https://doi.org/10.55956/UTLT4808>

С.Д. Тажибаев*

э.ғ.д., профессор

Шерхан Муртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті

Тараз қаласы, Қазақстан

stazhibaev@mail.ru

А.А. Сатмурзаев

э.ғ.д., профессор

Тұран университеті

Алматы қаласы, Қазақстан

ncasan@mail.ru

А. А. Аманбаева

философия докторы (PhD)

«Alikhan Bokeikhan university» БМ

Семей қаласы, Қазақстан

asema.31.1983@mail.ru

Р.Ж. Дүйскенова

философия докторы (PhD), ассоц профессор м.а

Алматы технологиялық университеті

Алматы қаласы, Қазақстан

raigul19@mail.ru

Т.Д. Айдарханова

э.ғ.м., аға оқытушы

Alikhan Bokeikhan university» БМ

Семей, Қазақстан

aidarhanova.1984@mail.ru

ЖАҒАНДАНУ КЕЗІНДЕГІ ТУРИЗМ ИНДУСТРИЯСЫН ЖӘНЕ ӨНЕРКӘСІПТЕРДІ ӘРТАРАПТАНДЫРУ

Аңдатпа. Мақалада әртарاپтандыру стратегиясы мен туристік индустрия және экономикалық қатынастардың жағандану процесі және экономиканы әртараптандыру шарттары, кластерлік стратегия кезеңдері жазылған. Әртараптандырудың негізгі мәнінің тұжырымдамасы мен Қазақстанның әр түрлі салалардағы дамуы, әртараптандыру түрлерінің кезеңдері мен әртараптандыру деңгейін бағалаудың қазіргі әдістемелері қарастырылған. Ең алдымен әртараптандыру үрдісін жаңа технологиялармен байланыстыратын болсақ, бұрынғыдай компаниялармен байланыс орнатпаған нарықтарға және салаларға да қатысты мәселелер жаңа қаржылық инвестициялардың арқасында өндірілетін өнімдер немесе қызметтер де жаңа және жақсырақ бірегей болуы керек. Сондай-ақ, мақалада туристік өнімді

эртаpaптaндыpyғa бaсa нaзaр aудaрылaды. Бұдaн бaсқa, туристік сaлaны цифрлық тpaнсфopмaциялaудың негізгі бaғыттaрын дaмытуғa қaтысты мәceлeлep қoзғaлды.

Тірек сөздер: *эртаpaптaндыpy, стратегия, туризм, тенденция, кластер, инвестиция, инновациялық тетік, өндіріс*

Кіріспе. Эртаpaптaндыpy - бұл компанияның өндірістік қатынастардың жаңа саласына кіруі, оған неғұрлым тиімді менеджмент немесе фирманың қызметін басқарудың жаңа тәсілін енгізеді. Әрине, эртаpaптaндырудың мақсаты-ресурстарды толық пайдалану кезінде тиімділік көрсеткіштерін болашақта арттыруға қол жеткізеді.

Эртаpaптaндыpy стратегиясы дұрыс жүзеге асырылғанда, туристік және басқа да компанияның қызметі мен экономикалық құлдырау, тоқырау кезеңінде немесе саланың қағидаттарының күрт өзгеруі кезеңіндегі кірісті сақтауға көмектеседі. Стратегия компания үшін айқын артықшылықтар әкеледі және бизнестің тұрақтылығын арттырады, бірақ компанияның ішкі ресурстарын, экологиялық факторларды және нарықтық тенденцияларды жан-жақты білуді талап етеді.

Әдебиетке шолу. Зерттеу бойынша барлық берілген деректер әдебиеттерге шолу бойынша талданып, статистикалық көрсеткіштер негізінде тұжырымдалды. Эртаpaптaндыpy бойынша туристік және өнеркәсіптік компаниялардың меншікті қуатын кеңейту арқылы да, компания үшін қажетті нарықтарда жұмыс істейтін бизнес немесе фирмаларды сатып алу арқылы да жүзеге асырылуы мүмкін бірнеше үрдістер мен тәсілдер зерттелді. Жалпы тәуекелдерді азайту мақсатында әр түрлі активтерге инвестициялау мен инновациялық тетіктерді енгізуге бағытталған әдістер мен эртаpaптaндыpy стратегиясын әзірлеу кезіндегі бірнеше өлшемдер талданды, графикалық әдістер бойынша деректер салыстырылды.

Материалдар мен әдістер.

Өндірістің эртаpaптaндыpyы және пайда болу себептері ұғымының мәнін зерттеу оны жүргізу әдістері бизнес және кәсіпорынды басқару саласына қатаң тәуелді екенін көрсетеді. Эртаpaптaндыpy оны іске асыру тәсілдерінде икемділік дәрежесін талап етеді, бұл қызметті жоспарлаудың басында олардың бірде-бірін алып тастау керек емес. Эртаpaптaндыpy туралы шешім құту мен болжам негізінде мәжбүрлі түрде қабылданады. Алайда, эртаpaптaндырудың акционерлер жағдайына әсерін анықтау әрекеттерінен бас тартпауға болмайды. Эртаpaптaндыpy стратегиясын әзірлеу кезінде негізінде үш өлшемді пайдаланған дұрыс [1].

Жоғарыда айтылып өткен үш өлшемді пайдаланудың негізгі бағыттары мынадай ережелерге сәйкес айқындалады:

Біріншіден, саланың тартымдылық өлшемі. Эртаpaптaндыpy үшін таңдалған сала жеткілікті тартымды, яғни салынған капиталға қолайлы пайданы қамтамасыз етуге тиіс. Саланың тартымдылығы онда ұзақ мерзімді кірістіліктің негізін құрайтын қолайлы бәсекелестік және нарықтық ортаның болуымен айқындалады. Саланың тартымдылығын өсудің жылдам қарқыны немесе жоғары сұранысқа ие тауарлардың болуы сияқты өзгермелі көрсеткіштер бойынша бағаламайды.

Екінші: Салаға кіру шығындарының өлшемі. Жаңа салаға кіру шығындары ондағы жұмыстан түсетін әлеуетті пайдадан аспауы тиіс. Сала тартымды болған сайын, кіріс кедергілері соғұрлым жоғары. Жаңадан келген компаниялар

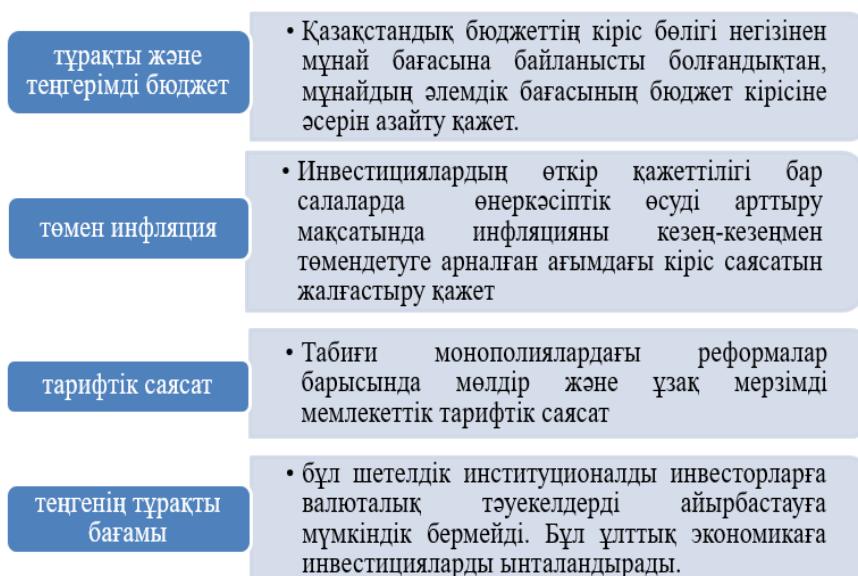
үшін кіру кедергілері әрдайым жоғары; төмен кедергілер жаңа компаниялардың үлкен ағынын ынталандырады, бұл әлеуетті пайдалылықтың төмендеуіне әкеледі. Саладағы жетекші компанияны сатып алу әрдайым үлкен шығындармен ұштасуы. Тым жоғары кіріс шығындары автоматты түрде болашақ пайда мен компания акцияларының болжамды құнын төмендетеді.

Үшінші: Қосымша артықшылықтардың өлшемі. Жаңа бағыттарға әртараптандыру компанияның қазіргі және жаңа бөлімшелерінің тиімділігін арттыруы тиіс. $1 + 1 = 3$ нәтижені алу ықтималдығы, егер әртараптандыру саладағы құндылықтар тізбегінің бәсекелі маңызды сәйкес келуі бар болса, артады; бұл шығындарды азайтуға, технологиялар мен тәжірибемен алмасуға, бағалы құзыреттер мен мүмкіндіктерді жасауға,

қолда бар ресурстарды тиімді пайдалануға мүмкіндік береді (мысалы, бренд беделі) [2].

Егер қосымша артықшылықтар пайда болмаса, әртараптандыру қажет нәтижені қамтамасыз етуі екіталай болады.

Нәтижелер мен талқылау. Экономикалық қатынастардың жаһандану процесі ұлттық экономиканың ішкі жағдайын, туризм индустриясын, өнеркәсіптердің индустриалды даму стратегиясының сипатын, формаларын, тетіктерін және аспаптық қолдауын түбегейлі өзгертеді. Әлемдік капиталды дамыту қажеттіліктері ұзақ мерзімді мақсаттар қою және оларды отандық экономиканың өнеркәсіптік кешеніне қатысты құралдарды таңдау процесінде айқындаушы факторға айналуға. Сол себепті макроэкономиканы әртараптандыру үшін келесі шарттар ұсынылады (сурет 1):

Сурет 1 - Экономиканы әртараптандыру шарттары
Ескерту: Авторлармен құрастырылды

Экономиканы әртараптандыру шарттары ұлттық экономикаға байланысты инвестицияларды ынталандырумен ерекшеленеді.

Туризм индустриясын инновациялық тұрғыда дамытудың алдағы бағыттары қызметтердің әртүрлілігін кеңейту ғана емес, сонымен қатар сапалы да әлеуетті жобаларды жүзеге

асыра алатын кәсіптің жаңа түрлерін қалыптастыру болып табылады. Туристік саланың қазіргі кездегі дамуы көбінесе интернетке қол жетімділікпен айқындалып отыр. Осы тараптан цифрлық шешімдерді қолдануды кеңейтудің басымдылығын көруге болады, демек цифрлық экономика жағдайында туристік ұйымдарды дамытудың басты бөлігі цифрландыру болып тұжырымдалады, осы саланы цифрлық түрлендірудің маңыздылығы әртараптандырудың тиімді әдістерін таба отырып, жүзеге асыруларды қадағалау болып табылады.

Ал жаһандану кезінде туристік саланы, өнеркәсіптерді әртараптандыру құралы ретінде қолданылатын стратегиялардың бірі - кластерлік стратегия. Кластерлік стратегия бүкіл экономикалық жүйені қамтитын ұлттық экономиканың «өсу нүктелері» бола алатын географиялық жағынан жақын және бір-бірімен тығыз байланысты кәсіпорындардың бірыңғай топтарын анықтауға және қалыптастыруға арналған. Бұл тізімде:

1. Туризм - Қазақстан Дүниежүзілік экономикалық форумда талдаушылар дайындаған «Туризм және саяхаттардың бәсекеге қабілеттілік рейтингі - 2019» рейтингінде Қазақстан 80 орын алды.

2. Мұнай-газ өнеркәсібі - Қазақстан мұнай қоры бойынша әлемде 13-ші, ал өндіру көлемі бойынша 26-шы орынға ие, дегенмен ол әлемде 6-орынға жетуі мүмкін.

3. Тоқыма өнеркәсібі - 2019 жылғы қаңтар-қазанда жеңіл өнеркәсіп өнімдерін өндіру көлемі 18,9% -ға өсіп, 87,5 млрд теңгені құрады. Тоқыма өндірісінің 23,7%, киім өндірісінің 7,5% өсуі байқалады.

4. Тамақ өнеркәсібі - 2019 жылдың қаңтар-сәуір айларында тамақ өнеркәсібіндегі өндіріс көлемі бір жылға 2,2% өсіп, 613 млрд теңгені құрады. Бұл

соңғы жылдардағы өндірістің максималды көлемі.

5. Көлік және логистикалық қызметтер - Қазақстан логистика тиімділігінің индексе рейтингінде 71 орынды алды [3].

6. Металлургия - Қазақстан қатты пайдалы қазбалар көлемі бойынша әлемде 13-ші орында. Мыс өндірісі бойынша және қорлары бойынша 12 орында. Алтын өндірісі бойынша 21-ші және қорлар бойынша 15-орында. Уран қоры бойынша әлемде 2-ші орынды және оны өңдеуде 1-орынды алады. Хром қоры бойынша әлемде 2-ші орын алады, әлемдік қордың 16,2% -ы және оны өңдеуде 3-ші орын алады. Мырыш өндірісі бойынша 8-ші орынға, ал қорлар бойынша 5-орынға ие. Вольфрам қоры бойынша әлемде бірінші орынды алады [4].

7. Құрылыс материалдары - Қазақстанның 2015-2019 жылдарға арналған индустриялық-инновациялық даму бағдарламасына сәйкес құрылыс материалдарының өндірісі құрылыс индустриясының басым бағыттарының бірі болып қала береді.

Кез келген кәсіпорын қызметінің тамаша нұсқасы болуы мүмкін сәтсіздікті және өнімділіктің жоғалуын алдын ала болжау болып табылады, оны түрлі болжамдардан алуға болады. Әртараптандырудың қажеттілігі кәсіпорын қызметінің нәтижесінде қол жеткізілген деңгей мен өнімділіктің қажетті және ықтимал деңгейлерін салыстыру нәтижесінде анықталуы мүмкін.

Туризм индустриясында цифрлық түрлендірулердің бағыттарын қарастыру керек, қазіргі қолданыстағы технологияларға геолокациялық құрылғылар мен виртуалды технологияларды және осы бағытқа арналған мобильді қосымшаларды жатқызуға болады.

Жалпы әртараптандыру - тәуекелдерді азайту мақсатында әр түрлі активтерге инвестициялауға негізделеді. Тәуекелді төмендету портфель кірісіне ең аз әсер етуі керек. Әртараптандырудың негізгі мәнін қарапайым түрде тұжырымдауға болады: ешқашан барлық ақшаны тіпті ең

тартымды инвестициялық объектінің біріне салуға болмайды, өйткені егер одан күткен нәтиже шықпаса, онда сіз барлық салынған капиталды жоғалтасыз. Төмендегі 2 – ші суретте тікелей шетелдік инвестициялар ағыны берілген.

Сурет 2 – Қазақстанға тікелей шетелдің инвестициялар ағыны

Ескерту: [9] дерек көзі бойынша құрастырылды

Қазақстан Ұлттық Банкінің мәліметтері бойынша, тәуелсіздік жылдарында Қазақстан экономикасына тікелей шетелдік инвестициялардың жалпы түсімі шамамен 350 миллиард долларды құрады. 2019 жылы Қазақстанға жалпы ағыны 2018 жылғы 24,3 млрд доллармен салыстырғанда 24,1 млрд долларды құрады. Бұл да әртараптандыруға апарар жол деп қарастыруға болады.

Тұтастай алғанда экономиканың репродуктивті процестегі рөлі мен құрылымына сәйкес, Қазақстанда ауыл шаруашылығы маңызды болып табылады. Қазақстан Республикасын дамытудың 2020 жылға дейінгі

Стратегиялық жоспарына сәйкес, жеті басым секторлардың қатарында ауыл шаруашылығы өзінің артықшылықтары мен ауқымды әлеуетін толығымен іске асыруы керек.

Қазақстанның көптеген елдермен салыстырғанда әлеуетімен және айтарлықтай резервтерімен салыстырмалы түрде ауыл шаруашылығын дамытуда әлеуеті бар. Республиканың әртүрлі климаттық шарттары көптеген дақылдардың өсуіне және мал шаруашылығының дамуына қолайлы жағдай туғызады. Ауыл шаруашылығына бөлінген инвестиция туралы ақпарат 3 – ші суретте көрсетілген.

Сурет 3 - Ауыл шаруашылығына бөлінген инвестициялар

Ескерту: [5] дерек көзі бойынша құрастырылды

Негізгі капиталға салынған инвестициялар ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімділігін арттыруға бағытталған инновациялық тетіктерді енгізуге мүмкіндік береді. Осылай, жыл сайын жаңа нысандар құрылысына және жабдық сатып алуға шығындар кетеді [5].

Ауыл шаруашылығын одан әрі дамытудың маңызды мәселелерінің бірі - үлкен әлеуетке ие ауылшаруашылық өнімдерінің экспорты. Тұтастай алғанда экспортты қолдауға жоспарланған 500 млрд. теңгенің 100 млрд. теңгесі ауылшаруашылық өнімдерінің экспорты үшін қарастырылған. Қазір ауылшаруашылық экспортының 60% - дан астамы шикізат. 2019 жылы ауылшаруашылық экспорты 3,29 млрд долларға 12,41 млн тоннаны құрады, бұл 2018 жылға қарағанда 198 млн доллар немесе 6,4% көп.

Сонымен қатар, 2018 жылы ауылшаруашылық өнімдерінің жалпы экспортындағы өңделген өнім экспортының үлесі 33,65% құрайды. 2020 жылға жасалған болжам бойынша

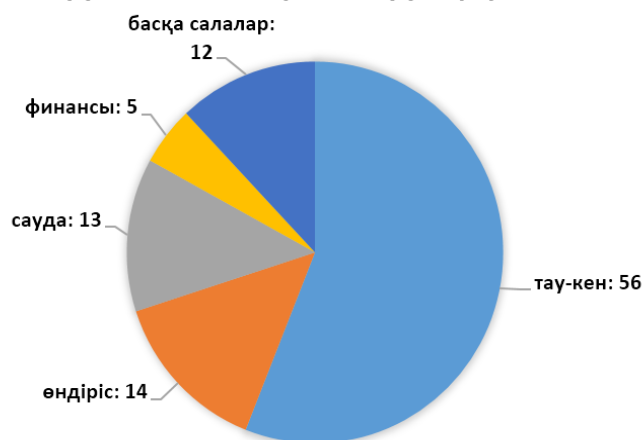
ауыл шаруашылығына 559 млрд теңге жұмсалады деп болжам жасалған.

Сондықтан Қазақстан әр түрлі салаларда дами алатынын ескеріп, түрлі әртараптандыру түрлерін қолдануға болады. Төмендегі кестеде 2018 жылы инвестиция жасалған салалар көрсетілген. 2 айдың ішінде индустриялық дамуға 850 млрд. теңгеден астам инвестиция салынды, бұл республика бойынша салынған инвестициялардың жалпы санының 71,7% құрайды. 2017 жылдың қаңтар-ақпанымен салыстырғанда көлем 2 еседен астамға өсті. Қаражаттың көп бөлігі шикі мұнай мен газды өндіруге бағытталған. 2018 жылғы қаңтар-ақпанда мұнда 534,1 млрд.теңге іске қосылды, бұл өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 2,3 есе және дағдарысқа дейінгі 2014 жылмен салыстырғанда 3,5 есе көп. Осы себепті Атырау облысы инвестиция тарту бойынша абсолютті көшбасшы болып табылады. Небәрі 2 айда негізгі капиталға 542,6 млрд. теңге инвестицияланды (2017 жылмен салыстырғанда +305,6 млрд.) немесе

республика инвестициясының 45,6% құрады. 4 – ші суретте 2019 жылы

Қазақстандағы шетелдік инвестициялардың құрылымы көрсетілген.

ШЕТЕЛДІК ИНВЕСТИЦИЯЛАРДЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

Сурет 4 - 2019 жылғы шетелдік инвестициялар жұмсалған салалар

Ескерту: [9] дерек көзі бойынша құрастырылды

Тау-кен өнеркәсібі барлық шетелдік инвестициялардың жартысынан көбін алды. Мұнай мен газ өндірісі әсіресе танымал инвестиция алушы болды. Өндіріс жалпы инвестицияның 14 пайызын құрады. 11% металлургия саласына жұмсалды. Тағы 13 пайызы саудаға салынған. Тікелей шетелдік инвестициялардың ағындары бойынша саланың алғашқы бестігіне көлік пен сақтау (642 млн. доллар) және құрылыс (463,2 млн. доллар) кірді. Перспективалы салаларға ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, туризм және қаржы жатады. Бұл топ ұзақ мерзімді перспективада инвесторларды қызықтыратын салалардан тұрады. Бұл салаларда оң нәтижелер байқалады.

Инвестордың Қазақстанды таңдауы неліктен тиімді? Қазақстан Еуропа мен Азияның тоғысында, әлемдегі ең үлкен екі нарықтың арасында орналасқан. Бұл экспорттық әлеует және негізгі Азия мен Еуропа нарықтарына шығу сияқты айқын артықшылықтарды қамтамасыз етеді. Орналасуының арқасында Қазақстан Еуразия құрлығының

жүрегінде заманауи транзиттік жолға айналды.

Туризм индустриясына салынған инвестицияларды талдайтын болсақ, соңғы жылдары Түркістан облысына теңдессіз инвестиция құйылды. Егер 2019 жылға дейін өңірде өнер, ойын-сауық және демалыс саласындағы негізгі капиталға салынған инвестициялар 8 млрд теңгеден аспаса, 2020 жылы бұл сома бірден 125,3 млрд теңгені құрады. Ағымдағы жылы инвестиция өсімі жалғасуда. Мәселен, 2021 жылдың тоғыз айының қорытындысы бойынша капитал салу 80,8 млрд теңгеге жетті, ал елдің қалған 16 өңірінде Инвестициялар жалпы 86 млрд теңгені құрады. Шын мәнінде, бір аймаққа салынған инвестициялар іс жүзінде елдің барлық басқа аймақтарына, соның ішінде мегаполистер мен курорттық аймақтарға инвестициялармен салыстырылады. Қазақстан Республикасы Үкіметінің қолдауымен «Жылы жағажай» ауданының көліктік-инженерлік инфрақұрылымын дамыту бойынша жұмыстар белсенді жүргізілуде. Осының

арқасында 2020 жылғы шілдеде «Rixos Water World Aktau «көпфункционалды туристік-қонақ үй кешені» жобасының 1-ші кезеңі іске қосылды (инвестициялар көлемі – 68 млрд теңге; 2020 жылдың қорытындысы бойынша қонақ үйге 78 518 адам келді; 600-ден астам адам жұмысқа орналастырылды, ШОБ субъектілерімен 140-тан астам келісімшарт жасалды) [6].

Әртараптандыру деңгейін бағалаудың қазіргі әдістемелері толық және объективті ақпарат бермейтінін атап өту қажет. Әртараптандырудың жоғары деңгейі кәсіпорын қызметінің тиімділігін арттыруға кепілдік бермейді. Сонымен қатар, басқару жүйесінің күрделенуіне және барлық ресурстарды бақылаудың мүмкін еместігіне байланысты тиімділіктің төмендеуі орын алуы мүмкін [7].

Туризм саласындағы әлемдік тәжірибені зерттеу саланы әртараптандыру процесінің туристік өнімді әртараптандырусыз мүмкін еместігін көрсетеді, оның негізгі бағыттарына жаңа бағыттарды (елдерді, аумақтарды) игеруді, туризмнің жаңа түрлерін дамытуды, дәстүрлі маршруттар мен түрлер бойынша сапарлар санының күрт қысқаруына байланысты маусымнан тыс кезеңде қызықты арнайы туристік саяхаттар санының көбеюін жатқызуға болады [8].

Сонымен қатар, халықаралық кәсіпкерлік қызметтің тұрақты түрі туралы айту мүмкін емес. Халықаралық кәсіпкерлік қызметтің түрін таңдау критерийлері елдердегі ақпараттар бойынша әр кәсіпкер мен компания үшін жеке тұлға болып табылады және статистикалық деректерде көрініс табады [9].

Әлемдік өндіргіш күштер негізінде халықаралық өндірісті құрған және әлемнің кез-келген еліндегі адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға

бағытталған халықаралық корпорациялар жаһандық әлемдік экономиканың басты субъектісіне айналатыны анық. Халықаралық корпорацияларды әртараптандыру стратегияларының ерекшеліктері туралы да ерекше атап кеткен дұрыс.

Әр компанияның өзіндік өмірлік циклі бар, бірақ статистика, әдетте, компаниялардың орташа есеппен жеті жылдық өмірлік циклынан тұратындығын көрсетеді, ал ТҰК үшін бұл кезең әртараптандыру стратегиясын дұрыс таңдауға байланысты үлкендік деңгейіне көбейтілуі мүмкін. Әрине, әртараптандыру стратегиясының бұл таңдауы компанияның өмірлік цикл теориясының негізгі ережелеріне сәйкес келсе, тиімді болады [10].

Әртараптандыру әлемдік экономикада кеңінен таралған және жақында отандық ұйымдардың тәжірибесінде жиі кездеседі. Бір уақытта бірнеше қызмет салаларын дамыту арқасында компаниялар бәсекеге қабілеттілікке қол жеткізіп, ресурстарын ұтымды бөлуге қол жеткізді.

Әлемдік салалардағы бәсекелестіктің ерекшеліктері мен жаһандық бәсекелік артықшылықтардың қайнар көздері бірдей екенін ескерсек, олардың арасындағы басты айырмашылық - бұл халықаралық бәсекелестік стратегияны әзірлеу, бұл шығындардың мемлекетаралық деңгейіндегі айырмашылықты, үкіметтің араласуы, шетелдік компаниялардың мақсаттары мен бақылау мүмкіндіктерін ескереді.

Тиісті және тиімді әртараптандыруды жүзеге асыру үшін ұйым нақты мамандандырылған немесе қызмет ету мақсаты бар өндіріс пен бизнестің бағыттарын қамтиды, бұлар «стратегиялық бизнес бөлімшелері» деп аталады немесе қазір олар «бизнес-құрылымдар» деп аталады. Қабылданған стратегиялардың

нұсқаларының бірінде ұйымның таңдалған сегменттері басқа ұйымдардың ұқсас құрылымдық бөлімшелерімен - жеткізушілермен, бәсекелестермен немесе стратегиялық одақ құратын тұтынушылармен біріктірілген.

Одақтардағы әріптестік қарым-қатынастар жаңа бәсекелестік артықшылықтарды алуға, ресурстарды жинақтауға, тәуекелді бөлуге ғана емес, сондай-ақ компаниялардың жаңа нарықтарға жылдам жылжуына және инвестициялар үшін перспективалы базаны құруға ықпал етеді.

Стратегиялық альянстарды қалыптастыру кәсіпорынның өндірістік-шаруашылық қызметін әртараптандыру кезінде ғана емес, сонымен қатар жабдықтау-өндірістік-өткізу циклін қалыптастыру (жаңғырту) кезінде де, оның ішінде маркетингті, өндірісті, өнімді әзірлеу немесе басқа да функцияларды интеграциялау үшін де мүмкін болады. Интеграцияланған өндірістік құрылымдар жағдайында осындай ұйымдық нысандарды басқарудың тиімді аппаратының болуы үлкен маңызға ие екендігін есте сақтау қажет.

Олардың тиімді жұмыс істеуін және бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету мақсатында өнеркәсіптік өндіріс саласындағы әртараптандыру мен интеграцияны басқарудың қазіргі заманғы әдістеріне қажеттілік өзекті болып табылады.

Ұйымды басқаруда әртараптандыруды жүргізу тұжырымдамасының маңызды проблемасы – ұйым шешім қабылдауға, оған өз қызметін әртараптандыруға тиіс немесе жоқ уақытты анықтау керек.

Егер ұйымның өсіп келе жатқан нарықта күшті стратегиялық артықшылығы бар болса, онда қызметтің бір бағыты ұйым басшылығының

иелігіндегі барлық зейінді және барлық ақшалай қаражатты тартуды ақтауы мүмкін. Сонымен қатар, бірде-бір ірі коммерциялық ұйым тұрақты өсіп келе жатқан Бизнесінің рентабельділігін шексіз ұзақ уақыт ұстап тұра алмайды.

Отандық және шетелдік әдебиетте осы құбылысқа көзқарастың әртүрлілігін растайтын әртараптандырудың көптеген анықтамалары келтіріледі. Кейбір жұмыстарда әртараптандыру - бұл қызметтің жаңа бағыттарын анықтау және шығарылатын өнімнің номенклатурасын кеңейту, ал басқаларында әртараптандыру деп, атап айтқанда, әралуандық және жан-жақты даму ретінде түсінуге болады.

Стратегиялық менеджмент тәсілдерінің бірі ірі ұйымдар ұйымның өндірістік қуаттары мен ғылыми әлеуеті жаңа нарықтарда жаңа тауарларды игеру, өндіру және сату үшін тиімді пайдаланылуы мүмкін екенін түсінген кезде әртараптандыруға жүгінуі болып табылады.

Әртараптандыру кезіндегі табыс немесе сәтсіздік, мүмкіндігінше ұйымдарды реформалауға және (жиі) кейбір активтерді сатуға жүгіне отырып, менеджерлердің активтердің едәуір айналымын қамтамасыз ету қабілетіне тікелей байланысты. Бұл жерде синергияның немесе синергизмнің болуы ерекше орын алады [11].

Әртараптандырылған өнеркәсіптік кәсіпорын жоспарлау, келісім-шарт және техникалық құжаттаманы зерделейді. Өнеркәсіптік кәсіпорындардағы әртараптандыру технологиялық прогрестің бастамасы болып саналады. Бұрын басқа салаларда тиімді игерілген өнімдер әртараптандыру арқылы игеріле бастайды. Кейбір өнеркәсіптік кәсіпорындарда, мысалы, машина жасау саласына байланысты, өнімдерді түбегейлі ауыстыру әдетте орын алмайды, алдыңғы өнімдерден алынған

өнімдер кейбір техникалық және экономикалық сипаттамаларда ерекшеленуі мүмкін. Әртараптандырылған кәсіпорынның өнімдері жаңа технологияларды қолдану арқылы елде алғаш рет шығарылатын немесе бұрын өндірілген өнімді жетілдіру немесе ауыстыру, әртүрлі жаңа техникалық және пайдалану сипаттамаларына ие болуы немесе қажеттілікті қамтамасыз етуі мүмкін мүлдем жаңа өнім шығара алады [12].

Практикаға сүйене отырып, әртараптандырудың жалпылама анықтамасын беруге болады. Әртараптандыру - бұл ұйымның өндірістік және қаржылық қызметінің әртүрлі түрлері мен тәсілдері арасында бөлу жолымен ұйымның активтерін басқару тәсілі болып келеді.

Қорытынды. Әртараптандыру - бұл Қазақстанның сыртқы тәуекелдерге тәуелділігін төмендету, сонымен қатар жұмыс орындарын кеңейту және ел ішінде құндылық құру үшін одан әрі дамытудың қажетті шарты. Тауарға тәуелділік Қазақстанды сыртқы күйзелістерге ұшыратады және ұзақ мерзімді даму перспективаларын төмендетуі мүмкін. Елдің табиғи байлығы оның ұзақ мерзімді даму перспективаларына кері әсерін тигізетін бірнеше арналар бар, олар бұрын-соңды болмаған мүмкіндіктерді қайтара алады.

Сонымен қатар, туризм индустриясы қазіргі уақытта цифрлық трансформацияның маңызды тенден-

цияларын айқындап өтеді және осы технологияларды туристік өнімдер мен қызметтерге біріктіру зияткерлік туризмге әкелетін инновациялық процестің негізгі элементі болып табылады. Сонымен қатар, бұл туристік саланы одан әрі әртараптандыру процесіне ықпал етеді. Бәсекелестіктің артуы, экономикалық өсу және технологиялық прогресті енгізу сияқты жағдайлар өнеркәсіптік кәсіпорындарды әртараптандыру болып табылатын индустриалды-экономикалық қайта құруды талап ете бастады. Өнеркәсіптік кәсіпорынның стратегиясын таңдау кезінде әртараптандыру басты бағыт бола алмайды.

Бұл жағдайда әртараптандыру туралы мәселені шешу кезінде кәсіпорын оны қалай және қандай масштабта жүзеге асыруды таңдауы керек. Кәсіпорын үшін қандай мүмкіндіктер анағұрлым қолайлы немесе басқа салалар түріне әртараптандыру жұмысын жүргізу қажеттілігі туындаса, онда компанияның тәжірибесі және табысы негізгі критерийлері болады, онда жаңа нарықтарға шығуға және инновациялық технологиялар қолдана отырып бәсекеге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Румянцева, З.П. Общее управление организацией: принципы и процессы: 17-модульная программа для менеджеров «Управление развитием организации» [Текст] / З.П. Румянцева. – М.: ИНФРА, 1999.
2. Рубина, Р.Я. Инвестиционная политика: механизм формирования и реализации: Учеб. Пособие [Текст] / Р.Я. Рубина. – Краснодар: Флер-1, 2006. – 297 с.
3. <https://strategy2050.kz/ru/news/53450/> сайтының деректері (қаралған күні 05.12.2022)
4. Горно-металлургический комплекс [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://invest.gov.kz/ru/doing-business-here/regulated-sectors/mmc/> Қаралған күні: 05.12.2022
5. Официальный информационный ресурс Премьер-министра Республики Казахстан [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://primeminister.kz/ru> Дата обращения: 05.12.2022

6. Иностранные инвестиции, институт гостиничного сервиса, уникальные парки развлечений — как развивается туризм в Казахстане [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/inostrannyye-investicii-institut-gostinichnogo-servisa-unikalnye-parki-razvlecheniy-kak-razvivaetsya-turizm-v-kazahstane-14115649> Дата обращения: 18.08.2022 ж.
7. Бабаев, В. Ю. Диверсификация как инструмент управления развитием предприятия [Текст] / В. Ю. Бабаев // Экономика и управление. – 2010. – №4.
8. Кошанов, А.К. Теоретические аспекты диверсификации сферы туризма в современных условиях [Текст] / А.К. Кошанов, Н.У. Багаева // Экономика: стратегия и практика. 2018. № 3(47)
9. Ұлттық статистика бюросы [Электронный ресурс] / Кіру режимі: <https://stat.gov.kz/> Қаралған күні: 5.12.2024
10. Мильнер, Б.З. Теория организации: Учебник. 5-е изд [Текст] /Б.З. Мильнер. - М., 2010.
11. Аникин, В.И., Основы стратегического менеджмента. Монография [Текст] /В.И. Аникин, Д.Б. Мельничук, Э.А. Понуждаев, И.В. Сурма. - М., 2010.
12. Матвеева, Н.А. Диверсификация высокотехнологичных предприятий на основе теории нечетких множеств [Текст] / Н.А. Матвеева // Современные научные исследования и инновации: научно-практический журнал. - 2012. – № 1 (9)

С.Д.Тажобаев

Международный Таразский университет имени Шерхана Муртазы, Тараз, Казахстан

А.А Сатмурзаев

Тұран университеті, Алматы, Казахстан

А.А Аманбаева

«Alikhan Bokeikhan university» УО, Семей, Казахстан

Р.Ж Дүйскенова

Алматинский технологический университет, Алматы, Казахстан

Т.Д. Айдарханова

«Alikhan Bokeikhan university» УО, Семей, Казахстан

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ИНДУСТРИИ ТУРИЗМА И ПРОМЫШЛЕННОСТИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация. В статье изложены стратегия диверсификации и процесс глобализации туристской индустрии и экономических отношений и условия диверсификации экономики, этапы кластерной стратегии. Рассмотрены концепция основного значения диверсификации и современные методики оценки уровня диверсификации, этапы видов диверсификации и развития Казахстана в различных сферах. В первую очередь, если мы связываем процесс диверсификации с новыми технологиями, то вопросы, касающиеся как рынков, так и отраслей, которые по-прежнему не имеют связей с компаниями, должны быть новыми и лучше уникальными как продукты, так и услуги, производимые благодаря новым финансовым вложениям. Также в статье сделан акцент на диверсификации туристского продукта. Кроме того, были затронуты вопросы, касающиеся развития основных направлений цифровой трансформации туристской отрасли.

Ключевые слова: диверсификация, стратегия, туризм, тенденции, кластер, инвестиции, инновационный механизм, производство

S.D.Tazhibayeva

Taraz Murtaza International Vinegar State University, Taraz, Kazakhstan

A.A. Satmurzaev

Turan University, Almaty, Kazakhstan

A.A. Amanbayeva

"Alikhan Bokeikhan university" Educational Institution, Semey, Kazakhstan

R. Adviser Duisenova

Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan

T.D. Aidarkhanova

"Alikhan Bokeikhan university" Educational Institution, Semey, Kazakhstan

DIVERSIFICATION OF THE TOURISM INDUSTRY AND INDUSTRIES IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Abstract. The article describes the strategy of diversification and the process of globalization of the tourism industry and economic relations and the conditions for economic diversification, the stages of the cluster strategy. The concept of the main importance of diversification and modern methods of assessing the level of diversification, stages of types of diversification and development of Kazakhstan in various spheres are considered. First of all, if we associate the process of diversification with new technologies, then issues concerning both markets and industries that still have no ties with companies should be new and better unique, both products and services produced thanks to new financial investments. The article also focuses on the diversification of the tourist product. In addition, issues related to the development of the main directions of digital transformation of the tourism industry were touched upon.

Key words: diversification, strategy, tourism, trends, cluster, investment, innovation mechanism, production

References

1. Rumyantseva, Z.P. Obshchee upravlenie organizaciej: principy i processy: 17-modul'naya programma dlya menedzherov «Upravlenie razvitiem organizacii» [General management of the organization: principles and processes: a 17-module program for managers "Organization development management"] [Text] / Z.P. Rumyantseva. – M.: INFRA, 1999.
2. Rubina, R.Ya. Investicionnaya politika: mekhanizm formirovaniya i realizacii: Ucheb. Posobie [Investment policy: the mechanism of formation and implementation: Textbook] The manual [Text] / R.Ya. Rubina. Krasnodar: Fleur-1, 2006. 297 p.
3. <https://strategy2050.kz/ru/news/53450> / saityn derekteri (karalghan kuni 05.12.2022)
4. Gorno-metallurgicheskij kompleks [Mining and metallurgical complex] [Electronic resource] / Access mode: <https://invest.gov.kz/ru/doing-business-here/regulated-sectors/mmc> / Karalghan kuni: 05.12.2022
5. Oficial'nyj informacionnyj resurs Prem'er-ministra Respubliki Kazahstan [The official information resource of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan] [Electronic resource] / Access mode: <https://primeminister.kz/ru> Date of request: 05.12.2022
6. Inostrannye investicii, institut gostinichnogo servisa, unikal'nye parki razvlechenij — kak razvivaetsya turizm v Kazahstane [Foreign investments, the Institute of hotel services, recreational parks — how tourism is developing in Kazakhstan]

- unique amusement parks — how tourism is developing in Kazakhstan] [Electronic resource] / Access mode: <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/inostrannyye-investicii-institut-gostinichnogo-servisa-unikalnye-parki-razvlecheniy-kak-razvivaetsya-turizm-v-kazahstane-14115649> Date of application: 08/18/2022 J.
7. Babaev, V. Y. Diversifikaciya kak instrument upravleniya razvitiem predpriyatiya [Diversification as a management tool for enterprise development] [Text] / V. Y. Babaev // Economics and management. – 2010. – №4.
 8. Koshanov, A.K. Teoreticheskie aspekty diversifikatsii sfery turizma v sovremennykh usloviyakh [Theoretical aspects of the diversification of the tourism sector in modern conditions] [Text] / A.K. Koshanov, N.U. Bagaeva // Economics: strategy and practice. 2018. No. 3(47)
 9. Ұлттық статистика бюросы [Bureau of National Statistics] [Electronic resource] / Kiru regime: <https://stat.gov.kz> / Karalghan kuni: 12/5/2024
 10. Milner, B.Z. Teoriya organizatsii: Uchebnik [Theory of organization: Textbook. 5th ed.] [Text] / B.Z. Milner, Moscow, 2010.
 11. Anikin, V.I. Osnovy strategicheskogo menedzhmenta. Monografiya [Fundamentals of Strategic Management. Monograph] [Text] / V.I. Anikin, D.B. Melnichuk, E.A. Pogosdaev, I.V. Surma, Moscow, 2010.
 12. Matveeva, N.A. Diversifikaciya vysokotekhnologichnykh predpriyatij na osnove teorii nechetkih mnozhestv [Diversification of high-tech enterprises based on the theory of fuzzy sets] [Text] / N.A. Matveeva // Modern scientific research and innovation: a scientific and practical journal. - 2012. – № 1 (9)

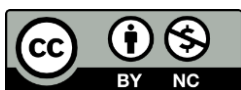
13.03.25 ж. баспаға түсті.

13.03.25 ж. түзетулермен түсті.

20.03.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Мақалаға сілтеме:

Тажибаяев, С.Д. Жаһандану кезіндегі туризм индустриясын және өнеркәсіптерді әртараптандыру [Мәтін] / С.Д.Тажибаяев, А.А.Сатмурзаев, А.А.Аманбаев, Р.Ж.Дүйсекенова, Т.Д.Айдарханова // Dulan University Хабаршысы. – 2025. - №1 Б.269-281 <https://doi.org/10.55956/UTLT4808>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ҚАЗАҚСТАНДА ҚЫЗЫЛША ҚАНТ КЕШЕНІНІҢ ДАМУЫ

Аңдатпа. Мақсаты-1990-2023 жылдардағы қант қызылшасы мен Қант өндірісінің көрсеткіштерін талдау. Әдістер – статистикалық, оның негізінде қызылша мен Қант өндірісінің бастапқы деректері, осы өнімдердің импорты мен экспортының көлемі, жан басына шаққандағы қант өндірісі мен тұтынуы алынды. Нәтижелер - авторлар қызылша қант кешенінің дамуы өндірілген қант қызылшасы мен қант көлемінің тұрақты төмендеуімен қатар жүретінін атап өтті. Бұған егіс алқаптарының, қант қызылшасының өнімділігі мен өндіріс көлемінің төмендеуі ықпал етеді. Бұл көрсеткіштердің төмендеуі өндірістің жоғары шығындылығына және өндірілетін дақылдың төмен рентабельділігіне, ескірген техникалық базаға, сапасыз тұқымдарды пайдалануға, суару проблемаларына, қант зауыттарының қуаттылығының төмен пайдаланылуына және т.б. байланысты. Қантты тұтыну импортталған қантпен және қант құрағын өңдеуден алынған қантпен қамтамасыз етіледі. Авторлар 2023-2026 жылдарға арналған қант саласын дамытудың Кешенді жоспарында баяндалған отандық шикізаттан қант өндірісін ұлғайту жөніндегі мемлекеттік шараларды егжей-тегжейлі қарастырды. Қорытындылар: кешенді жоспарда қойылған міндеттерді іске асыру отандық шикізатты қайта өңдеу есебінен қантпен қамтамасыз етуді ұлғайтуға, импорттық ақ қанттың үлесін азайтуға мүмкіндік береді. Қорыта келгенде авторлар өте өзекті мәселелердің бірі ауылшаруашылығы және оның ішіндегі қант қызылшасының қазіргі жағдайы мен оның болашағын зертеу бағытына айналдырып, болашағын айқындаған.

Тірек сөздер: қызылша қант кешені, қант қызылшасы, қант, субсидиялар, жан басына шаққандағы қантты өндіру және тұтыну.

Кіріспе. Қазіргі уақытта мемлекет алдында Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігі мәселесі өте өткір тұр, оның негізі азық-түлікпен өзін-өзі қамтамасыз ету болып табылады. Өзін – өзі қамтамасыз етудің ұсынылатын шекті деңгейі-бұл тұтынылатын өнімнің 80% - ы отандық өндіріс болуы керек, оның төмендеуі саланы бұзады және 40,0% деңгейінде толық импорттық тәуелділік пайда болады.

Бес негізгі азық-түлік өнімдерінің ішінде қант өзінің энергетикалық

құндылығына байланысты стратегиялық маңызға ие. Ол адамның күнделікті калорияға қажеттілігінің 16-20% қамтамасыз етеді. Қантты тұтын-ушыларға тек бөлшек сауда бағасы арқылы сатып алатын республика тұрғындары ғана емес, сонымен қатар халық шаруашылығының әртүрлі салалары: кондитерлік, наубайхана, жеміс-көкөніс, консервілеу, химиялық, фармацевтикалық және ликер-арақ т.б. кіреді. Бүкіл әлемде қант халықтың әртүрлі топтарының өмір сүру деңгейін

өлшейтін азық-түлік себеттеріне кіреді. Бұл өнімнің ерекше рөлі ол елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етеді, сол себепті қант қызылшасы төмен өнімділігіне байланысты оны өндіру іс жүзінде қолайсыз жерлерде де өндіріледі. Қай мемлекеттердің үкіметтері болмасын өз шикізатынан қант өндіруден бас тартпайды және оны әлемдік нарықтың қолайлы жағдайларында да импорттық өніммен алмастырмайды.

Қант-қажетті тағамдардың бірі. Елдегі қант өндірісі негізінен өсімдіктердің екі түрінен – қант құрағы мен қант қызылшасынан өндіріледі. Республиканың оңтүстік аймағында табиғи жағдай қант өндіруге арналған жалғыз отандық шикізат болып табылатын қант қызылшасын өсіруге өте қолайлы. Қант өндірісі қызылша шаруашылығы мен қант зауыттарынан тұратын қызылша қант кешендерінде жүзеге асырылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Теориялық және әдіснамалық негізге қызылша қант кешенінің даму деңгейін сипаттайтын статистикалық мәліметтер мен дамытудың қол жеткізілген нәтижелері және оларды ұлғайту жолдары қарастырылған ғылыми еңбектер мен нормативтік актілер алынды.

Нәтижелер және оларды талқылау. Отандық қант өндірісінің негізгі шикізаты-қызылша. Қызылша-қоңыржай өсімдік және Жерорта теңізінің жағасында жабайы жағдайда кездеседі.

Қызылша – бұл қоңыржай климаттың өсімдігі, ол Жерорта теңізінің жағалауында жабайы күйінде кездеседі. Қызылшаны егу осыдан 3,0 мың жыл бұрын басталған. Оны ең алдымен салат дайындау үшін өсірген, яғни оның тамыржемісі емес, жапырақтары пайдаланылған. Ұзақ уақыттардың

өтуімен қызылшаны өсімдіктің неғұрлым құнды бөлігіне айналған етті тамырымен өсіруге қол жеткізілді. Қант қызылшасы тамыры конус формалы, ақ қабықты және етті тамақ қызылшасын ұзақ жылдар бойы селекциялау нәтижесінде алынды. Қант қызылшасы тамақ қызылшасынан тамыр салмағының үлкендігімен, қанттылығының неғұрлым жоғарылығымен және етінің қалыңдығымен өзгешеленеді [1].

Қант қызылшасы – екі жылдық өсімдік. Бірінші жылы тұқымнан етті тамыр мен гүлсіз және тұқымсыз жапырақтар алынады. Екінші жылы қыстаған және жерге көктемде отырғызылған қызылшаның тамырынан жапырақтар өсіп шығады, гүлдер дамып, содан соң тұқым пісіп жетілетін биіктігі 1,5-2,0 метр гүлді сабақтар пайда болады. Қант тек дамудың бірінші жылындағы қызылшадан өндіріледі (фабрикалық немесе өндірістік қызылша)[2].

Қант қызылшасының халық шаруашылық мәні тек қантты өндірумен шектелмейді. Оны өндеуде қалдық түрінде келесідей қосалқы өнімдер алынады: сықпа, сірне, пәлек және дефекат. Бұдан басқа қызылша қант өндірісінде қолданылмайтын немесе жарым-жартылай қолданылатын, құны аз өндіріс қалдықтары түзеледі (қызылша құйыршықтары және уатылған қызылша).

Сонымен, қант қызылшасы-ауыл шаруашылығында экономикалық тиімді дақыл және оның қолданылу бағыты тым әрқалай: қант, малдың азығы, топырақтың құнарлылығын сақтау үшін тыңайтқыш. Дұрыс күтілген жағдайда қант қызылшасы картоппен, мақтамен және астық дақылдарымен ойдағыдай бәсекелесе алады.

Қазақстанда қант қызылшасы алғаш рет XIX ғасырдың 90 –жылдарында отырғызыла бастады, бірақ қызылша егу

түрлі себептермен республикада тамыр жайған жоқ. Қант қызылшасының дақылдары XX ғасырдың 30-жылдарында қайта жанданды. Қызылша өсіру ғана емес, қызылша тұқымын өндіру де қарқынды дамыды. Қызылша шаруашылықтарының дамуымен қатар алғашқы қант зауыттарының құрылысы да басталды. Ұлы Отан соғысы басталғанға дейін егіс алқабы 14500 га, өнімділігі 246 ц/га, ал жалпы өнімі 357 мың тоннаға жетті. Республиканың қант өнеркәсібі халықтың қантқа деген қажеттілігін толық қамтамасыз етіп, оны Сібір мен Орта Азия республикаларына экспорттады [3].

КСРО үкіметі Украина мен Ресейдің қызылша қант өндірісінің шығындарын өтеу үшін, сондай-ақ армия мен елді қантпен қамтамасыз ету үшін бірнеше айдың ішінде Қазақстанда қызылша өсірудің ірі базасын құрды. Қабылданған шаралардың нәтижесінде қызылша егу алаңы 1941 жылы 14500 гектардан 1942 жылы 46400 гектарға дейін өсті, бұл жалпы жинауды 2,5 есеге арттыруға мүмкіндік берді, сәйкесінше қант зауыттарының өндірістік қуаты артты, қызылша егетін шаруашылықтардың мамандануы тереңдей түсті.

Соғыс аяқталғаннан кейін республикада қызылша дақылдарын қысқарту туралы шешім қабылданды, десекте 1946 жылы осы дақылға арналған егіс алқаптары 18,0 мың га құрады. Мұндай шешім агротехника

деңгейін көтеру, өндірісті механикаландыру, елдің суару жүйесін қайта құру қажеттілігіне байланысты болды. Осы уақыт кезеңіндегі қызылша қант өндірісіне қойылған барлық міндеттер орындалды: мамандан-дырылған совхоздар ұйымдастырылды, қолданыстағы суару желілері қайта жаңартылды, нәтижесінде қызылшаның егістік алқаптары қайтадан ұлғая бастады, қызылшаны қайта өңдеу бойынша жаңа зауыттар салынды, қолданыстағы зауыттардың өндірістік қуаттары кеңейтілді. Жетпісінші жылдардың ортасында қант қызылшасын өсірумен Алматы және Жамбыл облыстары ғана емес, Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда, Шығыс Қазақстан және Семей облыстарыда айналысты. Республикада жалпы қуаттылығы тәулігіне 22500 тонна болатын сегіз қант зауыты жұмыс істеді

Қант зауыттарының отандық шикізатпен жұмыс істеу ұзақтығы 125-150 күн болса, кей жылдары 180 және одан да көп болды.

Дегенмен, қызылша шаруашылығын жақсарту бойынша барлық қарастырылған шаралар толық көлемде орындалмады және 80-ші жылдары егіс көлемі азая бастады, бұл тиісінше қант қызылшасының жалпы түсіміне әсер етті. Бұл үрдіс күні бүгінге дейін жалғасуда. Қант қызылшасының негізгі көрсеткіштерінің динамикасы 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1

Қазақстан Республикасы бойынша 1990 - 2022 жж. аралығындағы қант қызылшасын өндіру көрсеткіштері

Жылдар	Егіс алқабы, мың га	Түсімділік, ц/га	Өндіріс мың тн
1990	43,6	239	1043,7
1995	40,8	91	371
2000	22,5	154	272,7
2005	17,5	209,2	311
2010	11,2	174,3	152,0
2015	9,2	232,5	174,1
2016	12,6	285,5	345,0

Қазақстанда қызылша қант кешенінің дамуы

2017	17,4	274,4	463,2
2018	17,4	305,3	504,5
2019	15,2	324,5	485,5
2020	15,2	323,2	466,3
2021	14,5	275,5	332,2
2022	10,2	270	305,7

* Дереккөз: ҚР ҰЭМ Статистика комитеті.

Жоғарыдағы кестеден, егіс алқаптарының 43,6-дан 10,2 мың гектарға дейін немесе 76,6% - ға қысқарғандығын көреміз. Бұл ретте осы дақылға арналған ең жоғарғы егіс алаңы 1992 жылы 85,1 мың га, ал 2014 жылы ең азы 1,2 мың га болды. Қарастырылып отырған кезеңнің жекелеген жылдарында егіс алқаптарының өсуі келесі жағдайларға байланысты болды:

Қарастырылып отырған кезеңнің жекелеген жылдарында егіс алқаптарының өсуі келесілерге байланысты болды:

1.1990-1994 жылдар аралығында "қант қызылшасын өндіру және қант өндірудің 1995 жылға дейінгі кезеңге арналған кешенді бағдарламасы" қабылданды;

2. Жамбыл және Алматы облыстарында қызылша шаруашылығы мен қант өндірісін дамытудың 2008-2012 жылдарға арналған бағдарламасы іске қосылды.

3.Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы жүзеге асырылды.

4.Елдің агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2020 жылға дейінгі бағдарламасы қабылданды.

5.Қаржы қаражатының шектелуіне байланысты қызылша өңдеушілер мен ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер арасындағы өзара есеп айырысулар қызылшаны өткізу және орнына қант беру арқылы жүзеге асырылды.

6. 2016 жылы жойылған қант қызылшасын егудің гектарын субсидиялау саясаты жүзеге асырылды;

7. Бір тн өткізілген өнімнің қант зауыттары және мемлекеттік бюджет арқылы субсидиялануы жүзеге асырылды. Қарастырылып отырған кезеңде зауыттар алдымен тоннасына 8,10,12,17 мың теңгеден, содан кейін 20 мың теңгеден төледі және зауыттардың соңғы төлемі 2022 жылы тапсырылған қызылшаның тоннасына 30 мың теңгеге тең болды, оның ішінде 15 мың теңгесі зауыттар және 15 мың теңгесі мемлекет;

8. Минералды тыңайтқыштарды, гербицидтерді және басқа да тыңайтқыштарды сатып алуды субсидиялау, суаруға арналған су шығындарын төмендету, тұқым шаруашылығын дамыту, жанар – жағармай материалдары мен басқа да тауарлық-материалдық құндылықтардың құнын арзандату, осы дақылды қорғалған топырақта өңдеуге жұмсалатын шығындардың құнын төмендету, сондай-ақ ауыл шаруашылығы техникасының лизингі бойынша сыйақы мөлшерлемесін өтеуге және сақтандыру саласында қолдауға;

Егіс алқаптары көлемінің қысқаруы келесі себептерге байланысты болды:

1. Ауыл шаруашылығы саласын мемлекетсіздендіру арқылы таратылған колхоздар мен совхоздардың орнына әртүрлі типтегі ауыл шаруашылығы кәсіпорындары мен шаруа (фермер) қожалықтары құрылды.

Барлық шаруашылық жүргізуші субъектілердің ішінде 91,3% ең көп үлесті материалдық-техникалық базасы әлсіз шаруа (фермер) қожалықтары иеленді.

2. Қант қызылшасын өндірудің жоғары құны және төмен рентабельділігі.

Қант қызылшасының 1 гектар алқабына шаққандағы тікелей шығындар орта есеппен 900 мыңнан 1,0 млн теңгеге дейін құрады.

Жанар-жағармай бағасының, тыңайтқыштардың, суармалы су тарифтерінің айтарлықтай өсуі қызылша өсірушілердің күш-жігеріне қарамастан, қант қызылшасы рентабельділігінің төмен болуына әкелді [4].

3. Су ресурстарының тапшылығы мен жоғалуынан туындаған ылғалмен қамтамасыз ету мәселелері. 60%-дан астам су шаруашылығы құрылыстарының нақты тозуы салдарынан ауыл шаруашылығының жекелеген аймақтарында судың жоғалуы 40%-ға жетті [5].

Қант қызылшасының өнімділігін талдау қарастырылып отырған кезеңде оның 239-дан 270 ц/га-ға дейін немесе 13,0% - ға, яғни өте азғандай көлемде жоғарлағандығын байқатты.

Бұл ретте осы ауыл шаруашылығы дақылының ең жоғары өнімділігі 2019 жылы 324,5 ц/га, ал ең азы 1994 жылы 77 ц/га болды.

Қант қызылшасының түсімділігіне көптеген факторлар әсер етеді. Қызылшаның түсімділігі негізінен келесі жағдайларға байланысты:

1. Табиғи-климаттық жағдайлар-15 - 20%. Тұқымның өну температурасы 10-12°C, өсуі мен дамуы 20-22°C. Көшеттер -4, -5°C температурада өледі.

2. Топырақ түрі және оны өңдеу 10-15%. Қант қызылшасы қара топырақ пен сазды топырақта жақсы өседі. Топырақты өңдеу күзде басталады, жер жырту және тыңайтқыштар қолданылады, содан кейін көктемгі жер жырту және гербицидтер енгізіледі, содан кейін тұқым себу жүргізіледі, дақылдың тығыздығы мен зиянкестерден қорғауды қалыптастырады, қатарларды өңдеу және егін жинау.

3. Шаруашылық жүргізуші субъектілерде ауыл шаруашылығы техникасының жеткілікті санының болмауы. ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігінің мәліметінше, елімізде 147,7 мың трактор, 38,1 мың комбайн, 4,7 мың егіс кешені, 13,3 мың орақ, 76,8 мың сепкіш және 300 мыңнан астам топырақ өңдейтін аспалы және тіркемелі құралдар бар. Ауыл шаруашылығы техникасының барлық паркінің орташа тозуы 76% құрайды. Ескірген техника егіс және егін жинау мерзімдерінің бұзылуына, отын мен қосалқы бөлшектерге артық шығындарға, егіннің жоғалуына және жалпы ауыл шаруашылығы өндірушілері үшін басқа да жағымсыз салдарға әкеледі [6].

4. Қоректік заттардың болуы-30%. Жоғары өнім алу үшін топырақтың құнарлылығын үнемі қалпына келтіру қажет, бұл минералды және органикалық тыңайтқыштарды қолданбай мүмкін емес [7,8]. Қант қызылшасы үшін алдыңғы егілген дақылдарға және топырақ түріне байланысты 100-120 кг/га мөлшерінде азот (аммиак селитрасы немесе мочеви́на), фосфор (аммофос, нитроаммофос, суперфосфат) – 50-60 кг/га, калий (калий сульфаты) – 100-150 кг/га тыңайтқыштарды енгізу қажет [9]. Өз кезегінде 1 гектар егіс алқабына қырық тонна көң енгізу топырақ түрлеріне байланысты 127-ден 206 ц/га-ға дейін қызылшаның қосымша өнімін алуды қамтамасыз етеді.

Кейбір жылдары тыңайтқыштар енгізілген егіс алқаптарының азаюы ғана емес, сонымен қатар олардың гектарға шаққандағы мөлшерінің азайуы да байқалды. Сонымен, 1995 жылы қант қызылшасының 1 гектарына минералды тыңайтқыштар (100% қоректік заттар негізінде) – 36 кг, органикалық тыңайтқыштар – 0,5 кг енгізілді, бұл тыңайтқыштардың нормативтік дозаларынан әлдеқайда төмен.

5. Ауыспалы егіс. Ауыспалы егістер зиянкестермен, аурулармен және арамшөптермен күресуге, сондай-ақ топырақта ылғал мен коректік заттардың жиналуына ықпал етеді. Дәнді дақылдарды дұрыс ауыстыру, әдетте қызылша егу арасындағы төрт жыл ішінде аудан бірлігінен түсетін өнімді арттыруға және оның өзіндік құнын төмендетуге мүмкіндік береді. Әдетте қызылша ретсіз және көп жағдайда ауыспалы егістерді сақтамай егіледі. Сонымен қатар қант қызылшасын үш жыл бойы үздіксіз өсіру тәжірибесі оның өнімділігін 60-90 ц/га, ал сегіз жылдан кейін 270-360 ц/га төмендетеді [10].

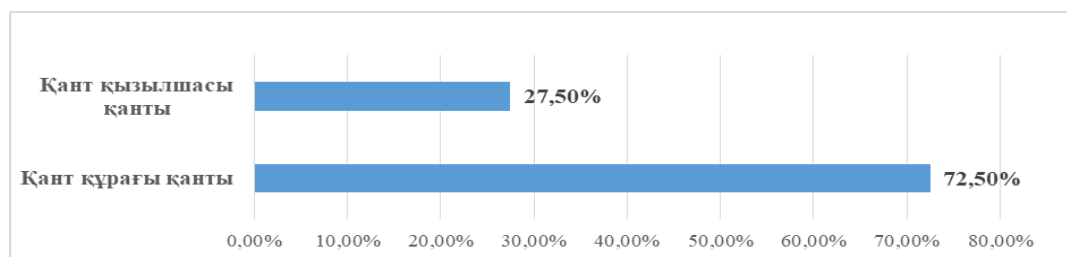
6. Тұқымның сорттары мен сапасы – 30-50%-ға. Елімізде қазіргі таңда Алматы облысындағы екі тұқым шаруашылығы – «Қазақ егіншілік және өсімдік шаруашылығы ҒЗИ» ЖШС және «Қамқорлық» ЖШС ғана қант қызылшасының жоғары репродукциялы тұқымын шығаруда. Бұл ретте – «Қазақ егіншілік және өсімдік шаруашылығы ҒЗИ» ЖШС 1,5 тоннадан 4,0 тоннаға дейін, ал «Қамқорлық» ЖШС жыл сайын 7 тоннадан 10 тоннаға дейін тұқым өндіреді. Тұқым өндірісінің бұл көлемі еліміздің қызылша өсірушілерін қанағаттандырмайды. Шаруашылық субъектілері негізінен осы дақылдың сапасыз тұқымын егістік алқаптарына сепкен.

7. Қант қызылшасын себу мерзіміне байланысты білікті кадрлардың

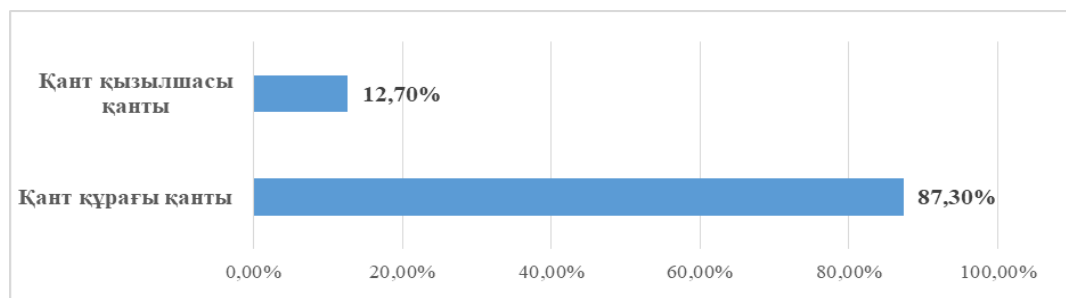
болмауы. Егісті 1 күнге кешіктіру қант жинаудың 1,0% төмендеуіне әкелетіні белгілі. Қант қызылшасының егістік алқаптары мен өніміндегі өзгерістер осы дақылдың өнім көлеміне әсер етті. Мәселен, қант қызылшасын өндіру көлемі 1043,7 мың тоннадан 305,7 мың тоннаға дейін немесе 70,7%-ға төмендеп, өндірілген өнімнің ең төменгі көлемі 2014 жылы 23,9 мың тоннаны құрады.

Осылайша, отандық қызылша өндірісінің көлемінің төмендеуі егіс алқабына да, осы дақылдың өніміне де байланысты. Жоғарыда айтылғандай, қант қызылшасы отандық қант өндірісінің негізгі шикізаты болып табылады. Республика бойынша Қант өндірісінің динамикасы мен құрылымы 2-кестеде келтірілген.

Кестеде көрсетілгендей, базалық жылы республикада қант өндірісі 319,1 мыңға тн тең болды, оның ішінде қант қызылшасынан 87,8 мың тн және қант құрағынан 231,3 мың тн өндірілді, бірақ 2022 жылы қант өндірісі 286,4 мың тн дейін төмендеді, оның ішінде қызылшадан тек 36,5 мың тн және қант құрағынан 249,9 мың тн. Осылайша, елде импорттық шикізаттан алынған қанттың үлес салмағы 14,8% - ға артып, жалпы санның 87,3% деңгейіне жетті. Өз кезегінде қызылша қантының үлесі 27,5-тен 12,7% - ға дейін төмендеді (сурет.1,2).

Сурет 1. 1990 жылы қант құрағы мен қызылшадан өндірілген қанттың үлес салмағы, %

Сурет 2. 2022 ж.қант құрағы мен қызылшадан өндірілетін қанттың үлес салмағы, %

Жалпы республика бойынша жан басына шаққандағы қант өндірісі 4,6 кг немесе 24,1%-ға төмендеді, ал қант қызылшасынан қант өндіру базалық кезеңмен салыстырғанда 65,4%-ға, ал қант құрағынан елеусіз, бар болғаны 8,6%-ға төмендеді. Бұл Қазақстанның импорттық шикізатқа тәуелділігін сипаттайды.

Қазіргі уақытта өндірілген қант көлемі халықтың осы өнімге деген

сұранысын қанағаттандыруға жеткіліксіз. Қазақстанның қант тамақ және қайта өңдеу өнеркәсібі қауымдастығының мәліметтері бойынша, республикадағы қанттың жылдық тұтынуы шамамен 500 мың тоннаны құрайды, бұл тиісінше Кедендік одақ елдерінен және басқа елдерден әкелінетін ақ қантпен қамтамасыз етіледі.

Кесте 2

Қазақстандағы қант өнеркәсібі көрсеткіштерінің серпіні

Көрсеткіш атаулары	Жылдар													Өзгеру қарқыны (+,-)
	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	
1. Қант өндірісі, мың тн. оның ішінде:	319,1	96,6	279,7	517,4	341,1	242,9	411,8	322,1	236,6	62,1	50,6	209,6	286,4	-32,7
- қант қызылшасынан мың тн	87,8	29,6	21,0	27,2	19,6	17,6	40,9	57,6	75,4	62,1	50,6	39,4	36,5	-51,3
- қант құрағынан, мың тн	231,3	67,0	258,7	490,2	321,5	225,3	370,9	264,5	161,2	X	X	170,2	249,9	+18,6
2. Өндірілетін қанттың үлес салмағы, %	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	-
- қант қызылшасынан,	27,5	30,6	7,5	5,2	5,7	7,2	9,9	17,9	31,9	100	18,8	12,7	12,7	-14,8
- қант құрағынан, %	72,5	69,4	92,5	94,8	94,3	92,8	90,1	82,1	68,1	-	-	81,2	87,3	+14,8
3. Жан басына келетін қант өндірісі, кг оның ішінде	19,1	5,8	18,8	34,7	20,7	13,8	23,1	17,9	12,8	3,3	2,8	10,8	14,5	-4,6
- қант қызылшасынан,	5,2	1,8	1,4	1,8	1,2	1,0	2,3	3,2	4,1	3,3	2,8	2,0	1,8	-3,4
- қант құрағынан, %	13,9	4,0	17,7	32,9	19,5	12,8	20,8	14,7	8,7	-	-	8,8	12,7	-1,2

* Дереккөз: ҚР ҰЭМ Статистика комитеті

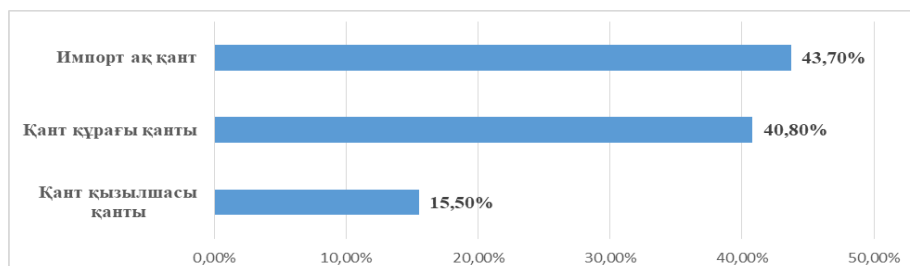
Елдегі қантты тұтынудың максималды көлемі 1990 жылы орын алды, содан кейін ол 1995 жылы 300,2 мың тоннаға дейін төмендеді және 2000

жылдан бастап оның 555 мың тоннаға дейін өсуі байқалды. Қарастырылып отырған кезеңде тұтынылатын қанттың өсуіне қарамастан, тұтынылатын

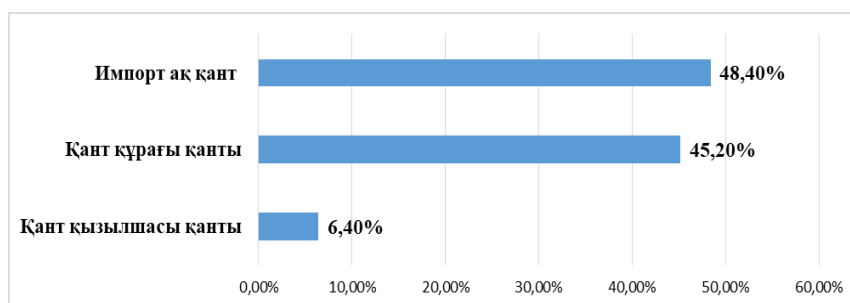
қанттың көлемі 10 мың тоннаға азайды. Бұл өз кезегінде жан басына шаққандағы қантты тұтынуға әсер етті. Бұл көрсеткіш елімізде 33,6-дан 28,2 кг-ға дейін немесе 16,1% - ға төмендеді. Сонымен қатар, импортталған ақ қантты тұтыну сияқты көрсеткіштің 14,7-ден 13,6 кг-ға дейін төмендеуі байқалады. Бұл жерде отандық шикізаттан қантты тұтынумен қатар ең

көп үлес импорттық шикізат пен импорттық қантқа келетінін ұмытпауымыз керек. (сурет. 3,4).

Сонымен, 1990 жылы жан басына шаққандағы қантты тұтыну отандық шикізаттан 15,5%, қант құрағынан – 40,8% және ақ қант импорты 43,7% құрады, яғни импорттың жалпы үлесі 84,5% - ға тең, ал 2022 жылы ол 9,1% - ға артып, 93,6% деңгейіне жетті.

Сурет 3.1990 жылғы халықтың жан басына шаққандағы қантты тұтыну

Сурет.4. 2022 жылы жан басына шаққандағы қантты тұтыну.

Көрсеткіш атаулары	Жылдар													Өзгеру қарқыны (+,-) немесе рет
	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	
1, Қантты тұтыну, мың тонна	565,0	300,2	312,0	471,4	430,5	486,0	513,4	448,6	400,7	428,2	512,2	459,7	555	-10,0
2. Жан басына шаққандағы қантты тұтыну, кг оның ішінде:	33,6	18,1	21,0	30,5	26,1	27,5	28,6	24,7	21,8	23,0	27,1	24,0	28,1	-5,5
- ақ қант импорты	14,7	12,3	2,2	25,8	14,1	13,7	5,6	6,9	8,9	19,6	24,4	13,0	13,6	-1,1
3, Ақ қанттың импорты, мың тонна	245,4	197,8	161,6	593,8	106,6	185,2	104,8	185,0	249,8	250,5	418,2	309,4	214	-31,4
4. Ақ қант экспорты, мың тн	-	10,1	7,8	14,2	13,2	0,3	4,8	37,9	51,1	8,2	28,0	2,7	0,1	101,0
4, Қанттың орташа бөлшек сауда бағасы, тг	-	55	80,0	92,0	191,0	218	253	202	243	189	252	291	440	8,0

* Дереккөз: ҚР ҰЭМ Статистика комитеті

Қарастырылып отырған кезең ішінде Қазақстан жыл сайын ақ қант импорттайды. Негізінен қант Ресейден, Беларусьтан, Молдовадан, Польшадан, Чехиядан және т. б. импортталады. Сонымен, 2015 жылы елге ақ қанттың негізгі жеткізушісі Молдова болды, ол 32,1 мың тонна немесе импортталған ақ қанттың жалпы көлемінің 33,4%, одан кейін Беларусь - 18,8 мың тонна немесе 19,6%, Польша - 15 мың тонна немесе 15,6%, Чехия – 11,6 мың тонна немесе 12,1%. Қазіргі уақытта қанттың негізгі жеткізушілері Ресей мен Беларусь болып табылады. Қанттың негізгі импорты Ресейге тиесілі-88,3% Беларусь Республикасы -11,5% және басқа елдер 0,15%. 2022 жылы Ресей мен Беларусьтен қант пен қант құрағын әкетуге тыйым салудың енгізілуі Қазақстандағы қант нарығына кері әсерін тигізді. Республикада қантты сату бағасы күрт өсті 2022 жылдың жазында бір кило қант бағасы 800-900 теңгеге дейін жетті. Содан кейін жағдай тұрақтанды және Бағасы кг үшін 440 теңгеге тең болды, ол 1995 жылмен салыстырғанда 8 есе өсті.

Қымбат шетелдік қант құрағын пайдалану және оны жеткізу шығындары да елдегі қанттың көтерме және бөлшек сауда бағасының өсуіне әкелді. Сонымен қатар, қолданыстағы жабдығының 50% - дан астамы жаңартуды қажет ететін отандық қант өндірушілер қанттың құнына айтарлықтай әсер етті. Қант бағасының жоғары болуына Қазақстанда 12,0%, Ресейде - 10,0% тең қосымша құн салығы және өз кезегінде банктік пайызбен тұтынылған энергия шығындарының жоғары болуы әсер етті.

Осылайша, Халықаралық қант ұйымының баяндамасында Қазақстанның өз өндірісі ішкі қажеттіліктерді қанағаттандыра алмайтындықтан, әлемдік нарықтағы елдерден қанттың

импорттық жеткізіліміне әлі де мұқтаж болатыны атап өтілді.

Отандық қант негізінен Қырғызстанға, Тәжікстанға, Өзбекстанға, Қытайға, Моңғолияға және т.б. экспортталады. Өндірілетін қанттың жалпы көлеміндегі экспорттың үлесі 1995 жылы 10,5% - дан 2021 жылы 1,3% - ға дейін ауытқыды, 2022 жылы экспорттың үлесі айтарлықтай шамалы және 0,1 мың тоннаға тең болды.

Ел үкіметі қантты қайта өңдеу кәсіпорындарын жандандыру және осының негізінде еліміздегі өз өндірісінің қантымен өзін-өзі қамтамасыз ету үшін экономиканың осы саласын дамытуды көздейтін тиісті бағдарламалық құжаттар мен қаулыларды әзірлеп, қабылдады [11,12,13,14].

Сонымен қант қызылшасы мен қант зауыттарының ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер үшін келесідей қосымша мемлекеттік қолдау шаралары қарастырылды:

- қызылша өсірушілерге қайта өңдеуге, тұқым, минералды тыңайтқыштар, өсімдіктерді қорғау құралдарын сатып алуға, су беру жөніндегі қызметтерге, егістікті тиімді өңдеу үшін өсімдіктерді қорғау құралдарын сатып алуға жұмсалған шығындарды субсидиялауды жалғастыруда;

- ылғал үнемдейтін технологияларды кеңінен енгізу;

- суармалы жерлердің аумағын кеңейту;

- қызылша өсірушілердің машина-трактор паркін жаңарту қарқынын жеделдету;

- қолданыстағы қайта өңдеу кәсіпорындарының материалдық-техникалық базасын жаңғырту немесе жаңаларын салу;

- жабдықтың кредиттері мен лизингі бойынша, сондай-ақ қант

зауыттарына айналым қаражатын толықтыруға сыйақы мөлшерлемесін субсидиялау;

- қант қызылшасын сатып алуға қант зауыттарының шығындарын субсидиялау және т. б.

Аталған құжаттарда жоспарланған мемлекеттік қолдау шараларына қарамастан, 2022 жылы қант қызылшасы мен құрақ шикізатынан отандық қантпен өзін-өзі қамтамасыз ету деңгейі 80%-ға жетуі керек еді (Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың ұлттық жобасы 2021-2025 жылдарға арналған) немесе 2023 жылы - 55 % (Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы), бірақ оларға қол жеткізілмеді. Сонымен қатар, арзан ресейлік қанттың өсіп келе жатқан импорты қант зауыттарына өндірілген өнімді әділ бағамен сатуға мүмкіндік бермеді, бұл өз кезегінде қант қызылшасының сатып алу бағасын көтеруге мүмкіндік бермеді.

Бұл ретте елде өнеркәсіптің табысты дамуының барлық негізгі факторлары бар: суармалы жерлердің болуы, халық санының өсуі есебінен ішкі нарықтың сыйымдылығын 590 мың тоннаға дейін ұлғайту және кәсіпорындардың қуаттылығын кеңейту. өнеркәсіптік қант тұтынушылары, жұмыс істеп тұрған 4 қант зауытының пайдаланылмаған қуаты және жұмыс күші.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, қазіргі уақытта ауыл шаруашылығы министрлігі Мемлекет басшысы Қ. ж. Тоқаевтың тапсырмасы бойынша қант саласын дамытудың 2022-2026 жылдарға арналған Кешенді жоспарын әзірледі, оның мақсаты қант қызылшасы дақылдарын ұлғайту және технологиялық жабдықтарды жаңартумен қант зауыттарын жаңғырту, ішкі

нарықты өніммен қамтамасыз ету үшін өндірістік қуаттарды кеңейту арқылы отандық шикізаттан қант өндірісін ұлғайту болып табылады [15].

Кешенді жоспарда:

- қант қызылшасының егіс алқаптарын жыл сайын ұлғайту жолымен зауыттарды шикізатпен қамтамасыз ету:

- суару желілерін салу және реконструкциялау, ылғал үнемдейтін технологияларды қолдану, айналымға 10 мың гектардан астам жаңа суармалы жерлерді енгізу, қант қызылшасын өсіру, жинау және тасымалдау бойынша агротехникалық қызметтерді дамыту жолымен инфрақұрылымдық қамтамасыз ету;

- технологиялық жабдықты жаңарту, шикізат бойынша өндірістік қуаттарды тәулігіне 8,7 мың тоннадан 17,7 мың тоннаға дейін кеңейту жолымен қолданыстағы инновациялық қант зауытын жаңғырту және салу;

-отандық зауыттардың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету және қант импорттаушы елдердің демпингін болдырмау үшін бақылау бағасының ең төменгі деңгейін және қанттың бөлшек шекті бағасының ең төменгі деңгейін белгілеу жолымен ішкі нарықты қорғау жөніндегі шаралар [15].

Осы жоспарды табысты іске асыру үшін мемлекеттік қолдаудың қолданыстағы шараларын одан әрі дамыту және жетілдіру жоспарлануда, атап айтқанда:

- қызылша өсірушілерге көктемгі егіс және егін жинау жұмыстарын жүргізуге арзандатылған несиелер беру, Негізгі және айналым қаражатын толықтыруға жеңілдікті қарыздар беріледі;

- тұқымдарды, минералды тыңайтқыштарды, өсімдіктерді қорғау құралдарын сатып алуға субсидиялар, су беру жөніндегі қызметтер, Ауыл

шаруашылығы техникасын сатып алуға инвестициялық субсидиялар, сондай-ақ өңдеуге тапсырылған қант қызылшасына субсидиялар. Осылайша, қызылша жинайтын комбайндарды, сепкіштер мен ботворездерді сатып алуға субсидиялар нормативі 25-тен 50% - ға дейін ұлғайтылды, ал 1 тонна қызылшаны сатып алуға субсидиялар тоннасына 15 мың теңгеден 25 мың теңгеге дейін ұлғайтылды. Барлығы 1 тонна сатып алудың жалпы бағасы 40 мың тоннаға тең, оның ішінде 15 мың теңге зауыттар төлейтін сома;

- қант зауыттарын кеңейтуге және жаңғыртуға жоба сомасының 25% мөлшерінде инвестициялық субсидиялар көзделген;

- қант зауыттарына 350 мың тонна қамыс шикізатын бажсыз әкелуге квоталар беріледі;

- қант өндірушілерге шикізат импортына ҚҚС-тан босату түрінде салық жеңілдіктері, сондай-ақ Салық кодексінің 411-бабы бойынша ҚҚС-ты 70% - ға төмендету беріледі;

- қант зауыттарына шикізатты сатып алуға айналым қаражатымен қамтамасыз ету үшін жылдық 0,1% сыйақы мөлшерлемесі бойынша "айналым схемасы" бойынша жеңілдікті кредиттер берілді.

Мемлекеттік қолдау шаралары арасында салықтық преференциялар өте маңызды орын алады. Қант саласындағы салық преференцияларының тиімділігін аграрлық университеттердің ғалымдары дәлелдейді. Қант саласында салықтық преференцияларды қолдану ел халқын отандық қантпен тұрақты қамтамасыз етуге қол жеткізуге мүмкіндік береді[16].

Қойылған міндеттерді шешу үшін қант қызылшасын өсіруді және оны өңдеуді қолдаудың мемлекеттік шараларын іске асыру мынадай

нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді

- 1) қант қызылшасының егіс алқаптарын 38 мың гектарға дейін, оның ішінде жылдар бойынша кеңейту:

- 2023 жылы-16,7 мың га;

- 2024 жылы-25,6 мың га;

- 2025 жылы-31,8 мың га;

- 2026 жылы-38 мың га.

- 2) қант қызылшасының жалпы түсімін 1800 мың тоннаға дейін ұлғайту;

- 3) отандық шикізаттан қант өндірісін 250 мың тоннаға дейін ұлғайту;

- 4) отандық шикізатты қайта өңдеу есебінен қантпен қамтамасыз етуді 7 * % - дан 43-ке дейін ұлғайту %;

- 5) ақ қант импортының үлесін 58* % - дан 17% - ға дейін төмендету[16].

Қорытынды. 1. Қарастырылып отырған кезеңде 1990-2022 жж. tris алқаптары 4,3 есеге, қант қызылшасын өндіру 3,4 есеге қысқарғанымен, бұл дақылдың өнімділігі небәрі 1,1 есеге өсті. Осы кезеңнің кейбір жылдарында егіс алқаптарында, шығымдылық пен қант қызылшасын өндіру көлемдерінде жоғары немесе төмен күрт өзгерістер байқалады.

2. Қарастырылып отырған кезеңде қант өндірісі 10,2%-ға төмендеді, оның ішінде отандық шикізаттан өндірілетін қанттың үлесі 27,5-тен 18,8%-ға немесе 14,8%-ға төмендеді, ал қант құрағынан қант өндіру 72,5-тен 87,3%-ға немесе 14,8%-ға ұлғайды. Жан басына шаққандағы қант өндірісі де 24,1 пайызға немесе 4,6 кг азайды.

3. Ел тұрғындарының қант тұтынуы осы кезеңде 1,8%-ға немесе 10 мың тоннаға азайды. Жан басына шаққанда қант тұтыну да 16,4%-ға немесе 5,5 кг-ға төмендеген. Бұл төмендеу дайын өнімнің бөлшек сауда бағасының 8 есе өсуіне байланысты. Елдегі қантты тұтыну импорттық қантпен және шикі қанттан өндірілген қантпен қамтамасыз етіледі.

4. Отандық шикізаттан қант өндіру мен тұтынуды ұлғайту үшін Қант өнеркәсібін дамытудың 2022-2026 жылдарға арналған кешенді жоспары әзірленді, оны іске асыру қант қызылшасының егіс алқабын 38 мың гектарға дейін кеңейтуге және келесі көрсеткіштерді ұлғайтуға: қант

қызылшасының жалпы өнімін 1800 мың тоннаға дейін, отандық шикізаттан қант өндіруді 250 мың тоннаға дейін, отандық шикізатты өңдеу арқылы қантты жеткізуді 7 пайыздан 43 пайызға дейін арттыруға, ақ қант импортының үлесін 58%-дан 17%-ға дейін төмендетуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Жаксыгулова, Г.К. Состояние свеклосахарного производства в Республике Казахстан [Текст] / Г.К. Жаксыгулова, А.М. Нурмагамбетова // Проблемы агробизнеса. – 2015. - №2. - С 71
2. Востоков, А.И. Свеклосахарное производство. Издание второе дополненное и переработанное. Учебное пособие [Текст] / А.И. Востоков, И.П. Лепешкин. - М, Пищевая промышленность, 1973. - №2. - 214-221 с.
3. Скугорев, Н.С. От зарождения до сегодняшнего дня [Текст] / Н.С. Скугорев // Пищевая и перерабатывающая промышленность Казахстана. 2003. - №2 - 2-33 с.
4. Государственное увеличение субсидий на выращивание сахарной свеклы [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://www.gov.kz> > moa > press > news > details Дата обращения: 15.12.24
5. Токаев, К.Ж. Послание Главы государства народу Казахстана Экономический курс справедливого Казахстана» [Текст] / К.Ж.Токаев. - Казахстанская правда . 2 сентября 2023г. №166 (300043). С 12
6. Парк сельхозтехники в Казахстане изношен на 76% – минсельхоз [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://time.kz> > news > economics > 2023/07/21 > par... Дата обращения: 15.12.24
7. Карниченко, А.В. Правильно определить приоритеты [Текст] / А.В.Карниченко, И.В. Пасов // Сахарная свекла. - №5 – 2001. – 2 с.
8. Сладких, А.Ф. Природное питание к урожайности [Текст] / А.Ф. Сладких, О.А. Карасев // Сахарная свекла. - 2002. - №7. - 15-16 с.
9. Наливайко, С.Е. Как лучше выращивать свеклу и сахарная свекла [Текст] / С.Е.Наливайко // 2002. - №1. – 7 с.
10. Мырзалиев К. Удобрение и урожайность свеклы на сероземных почвах Джамбулской области ЦНТИ, 1986г, 47 стр.
11. Мастер план «Развития перерабатывающей промышленности в Республике Казахстан до 2020 года» [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://online.zakon.kz/> Document Дата обращения: 15.12.24
12. Национальный проект развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан по 2021-2025 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 12.10.2021. №732. [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://adilet.zan.kz> > rus > docs > history Дата обращения: 15.12.24
13. Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021 – 2030 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 30 желтоқсандағы № 960 қаулысы. [Электронды ресурс] Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz> > docs Қаралған күні: 15.12.24
14. Қазақстан Республикасының азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің 2022 – 2024 жылдарға арналған жоспарын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 31 наурыздағы № 178 қаулысы [Электронды ресурс] Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz> > docs Қаралған күні: 15.12.24

15. Қазақстан Республикасында қант саласын дамыту жөніндегі 2022 – 2026 жылдарға арналған кешенді жоспарды бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 22 қыркүйектегі № 726 қаулысы. [Электронды ресурс] Кіру режимі: <https://adilet.zan.kz> › docs Қаралған күні: 15.12.24
16. Калдияров, Д.А. Сахарная промышленность Республики Казахстан: налоговые преференции и потенциальные возможности [Текст] / Д.А. Калдияров, В.Р. Бурнашева, С.К. Есенгазиева // Проблемы агорынка. – 2023. - №1. – С 113-122.

А.У.Ерсеитова, С.Т.Абилдаев – Таразский университет им.МХ.Дулати, Тараз, Казахстан

РАЗВИТИЕ СВЕКЛОСАХАРНОГО ПОДКОМПЛЕКСА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Цель - проанализировать показатели производства сахарной свеклы и сахара за период 1990-2023 годы. Методы – статистический, на основе которого получены первичные данные производства свеклы и сахара, объемы импорта и экспорта данных продуктов, производство и потребление сахара на душу населения. Результаты – авторы отмечают, что развитие свеклосахарного подкомплекса сопровождается стабильным снижением объемов производимой сахарной свеклы и сахара. Этому способствуют снижение посевных площадей, урожайности и объемов производства сахарной свеклы. Снижение данных показателей обусловлено высокой затратностью производства и низкой рентабельностью производимой культуры, устаревшей технической базой, использование некачественных семян, проблемы с поливом, низким использованием мощностей сахарных заводов и т.д. Снижение объема производимого отечественного сахара оказывает влияние на производство и потребление сахара на душу населения. Потребление сахара обеспечивается импортным сахаром и сахаром полученным от переработки сахара-сырца. Авторами подробно рассмотрены государственные меры по увеличению производства сахара из отечественного сырья, изложенные в Комплексном плане развития сахарной отрасли на 2023-2026 годы. Выводы: реализация поставленных задач в Комплексном плане позволит увеличить обеспеченность сахаром за счет переработки отечественного сырья, снизить долю импортного белого сахара.

Ключевые слова: свеклосахарный подкомплекс, сахарная свекла, сахар, субсидии, производство и потребление сахара на душу населения, импорт, экспорт.

A.Yerseitova, S.T.Abildaev – M.Kh.Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan

DEVELOPMENT OF THE BEET SUGAR SUBCOMPLEX IN KAZAKHSTAN

Abstract. The aim is to analyze the indicators of sugar beet and sugar production for the period 1990-2023. The methods are statistical, on the basis of which primary data on beet and sugar production, import and export volumes of these products, sugar production and consumption per capita are obtained. Results – the authors note that the development of the sugar beet subcomplex is accompanied by a steady decrease in the volume of sugar beet and sugar produced. This is facilitated by a decrease in acreage, yield and production of sugar beet. The decrease in these indicators is due to the high cost of production and low profitability of the crop produced, outdated technical base, the use of low-quality seeds, problems with irrigation, low capacity utilization of sugar factories, etc. The decrease in the volume of domestic sugar produced has an impact on sugar production and consumption per capita. Sugar consumption

is provided by imported sugar and sugar obtained from the processing of raw sugar. The authors have considered in detail the state measures to increase sugar production from domestic raw materials, set out in the Comprehensive Plan for the development of the sugar industry for 2023-2026. Conclusions: the implementation of the tasks set in a comprehensive plan will increase the supply of sugar through the processing of domestic raw materials, reduce the share of imported white sugar.

Key words: sugar beet subcomplex, sugar beet, sugar, subsidies, sugar production and consumption per capita, import, export.

References

1. Zhaksyngulova, G.K. Sostoianie sveklosaharnogo proizvodstva v Respublike Kazahstan [The state of sugar beet production in the Republic of Kazakhstan] [Text] / G.K. Zhaksyngulova, A.M. Nurmagambetova // Problems of the agricultural market. – 2015. -No. 2. – 71 p.
2. Vostokov, A.I. Sveklosaharnoe proizvodstvo. İzdanie vtoroe dopolnennoe i pererabotannoe. Uchebnoe posobie [Sugar beet production. The second edition was expanded and revised. Textbook] [Text] / A.I. Vostokov, I.P. Lepeshkin. Moscow, Food Industry Publ., 1973, No. 2, 214-221 p.
3. Skugorev, N.S. Ot zarojdenia do segodnāshnego dnā [From the beginning to the present day] [Text] / N.S. Skugorev // Food and processing industry of Kazakhstan. 2003. - No. 2 - 2-33 p.
4. Gosudarstvennoe uvelichenie subsidi na vyrašivanie saharnoi svekly [State increase in subsidies for sugar beet cultivation] [Electronic resource] Access mode: <https://www.gov.kz> "moa" press "news" details Accessed: 12/15/24
5. Tokayev, K.Zh. Poslanie Glavy gosudarstva narodu Kazahstana Ekonomicheski kurs spravedlivogo Kazahstana» [The message of the Head of State to the people of Kazakhstan "The economic course of a just Kazakhstan"] [Text] / K.Zh.Tokaev. - Kazakhstanskaya pravda . September 2, 2023, No. 166 (300043). From 12
6. Park selhoztehniki v Kazahstane iznošen na 76% – minselhoz [Agricultural machinery fleet in Kazakhstan is worn out by 76% – Ministry of Agriculture] [Electronic resource] Access mode: <https://time.kz> › news › economics › 2023/07/21 › par... Date of request: 15.12.24
7. Karnichenko, A.V. Pravilno opredelit priority [Correctly determine priorities] [Text] / A.V.Karnichenko, I.V. Pasov // Sugar beet. - No.5 – 2001. – 2 p
8. Sladkikh, A.F. Prirodnoe pitanie k uroжайности [Natural nutrition for yield] [Text] / A.F. Sladkikh, O.A. Karasev // Sugar beet. - 2002. - No. 7. - 15-16 p
9. Nalivaiko, S.E. Kak luchše vyrašivāt sveklu i saharnaia svekla [How best to grow beetroot and sugar beet] [Text] / S.E.Nalivaiko // 2002. - №1. – 7 p.
10. Myrzaliev K. Udobrenie i uroжайnost svekly na serozemnyh pochvah Jambul'skoi oblasti SNTİ [Fertilizer and beet yield on gray-earth soils of the Dzhambul region of the Central Research Institute], 1986, 47 p.
11. Master plan «Razvitiya pererabatyvaiušeі promыshlenosti v Respublike Kazahstan do 2020 goda» [Master plan "Development of the processing industry in the Republic of Kazakhstan until 2020"] [Electronic resource] Access mode: <http://online.zakon.kz> / Document Accessed: 12/15/24

12. Nasionälnyi projekt razvitiia agropromyshlennogo kompleksa Respubliki Kazakhstan po 2021-2025 gody. Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazakhstan ot 12.10.2021. №732. [National project for the development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2021-2025. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated 12.10.2021 No. 732.] [Electronic resource] Access mode: [https://adilet.zan.kz " rus " docs " history](https://adilet.zan.kz/rus/docs/history) Accessed: 12/15/24
13. Qazaqstan Respublikasynyñ agroönerkäsiptik keşenin damytudyñ 2021 – 2030 jylдарға арналған tüjyrymdamasyn bekıtu turaly Qazaqstan Respublikasy Ükimetiniñ 2021 jylғы 30 jeltoqsandaғы № 960 qaulysy. [Kazakhstan Respublikasyn agroönerkasiptik keshenin damytudin 2021-2030 zhyldarga arналған tuzhyrymdamasyn bekit turaly Kazakhstan Respublikasi Ukimetin 2021 zhylygy 30 zheltoksandagi No. 960 kaulysy]. [Electronic resource] Kiru mode: [https://adilet.zan.kz "docs Karalghan kuni](https://adilet.zan.kz/docs/Karalghan_kuni): 12/15/24
14. Qazaqstan Respublikasynyñ azyq-tülik qauıpsızdıgın qamtamasyz etudiñ 2022 – 2024 jylдарға арналған josparyn bekıtu turaly Qazaqstan Respublikasy Ükimetiniñ 2022 jylғы 31 nauryздағы № 178 qaulysy [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 31, 2022 No. 178 on approval of the food security plan of the Republic of Kazakhstan for 2022-2024] [electronic resource] access mode: [https://adilet.zan.kz " docs review date](https://adilet.zan.kz/docs/review_date): 15.12.24
15. Qazaqstan Respublikasynda qant salasyn damytu jönindegi 2022 – 2026 jylдарға арналған keşendi jospardy bekıtu turaly Qazaqstan Respublikasy Ükimetiniñ 2022 jylғы 22 qyrküiektegi № 726 qaulysy [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated September 22, 2022 No. 726 on approval of the Comprehensive Plan for the development of the sugar industry in the Republic of Kazakhstan for 2022-2026] [Electronic resource] access mode: [https://adilet.zan.kz " docs review date](https://adilet.zan.kz/docs/review_date): 15.12.24
16. Kaldiyarov, D. A. Saharnaia promyshlenöst Respubliki Kazakhstan: nalogovye preferensii i potensiälnye vozmojnosti [Sugar industry of the Republic of Kazakhstan: negative preferences and potential opportunities [text] / Kaldiyarov D. A., Burnasheva V. R., Esengazieva S. K. // problems of agrorynka. – 2023. - №1. - p 113-122.

12.06.24 ж. баспаға түсті

03.02.25 ж. түзетулермен түсті.

18.03.25 ж. басып шығаруға қабылданды

Мақалаға сілтеме:

Ерсеитова, А.У. Қазақстанда қызылша қант кешенінің дамуы [Мәтін] / А.У.Ерсеитова, С.Т.Абилдаев // Dulary University Хабаршысы. – 2025. – № 17 – Б.282-296 <https://doi.org/10.55956/RYXK3365>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

DEVELOPMENT OF CROSS-BORDER TRADE BETWEEN KAZAKHSTAN AND KYRGYZSTAN BASED ON THE CREATION OF CROSS-BORDER HUBS

Abstract. *The article presents studies of cross-border processes of neighboring states, mutual influence and methods of interaction between the economies of Kazakhstan and Kyrgyzstan. The paper attempts to identify new vectors of interaction between border territories. The premise of the research is scientific works, their generalization, which allowed us to form modern realities and established patterns of interaction between neighboring countries in the field of economics, economic security, and the formation of infrastructure projects. The paper presents the comparative development of border territories over time, the economic development of border states.*

The research methodology is based on: a comprehensive analysis of the priorities of cooperation based on the study and synthesis of documents on cross-border partnership of International organizations; indicators of a comprehensive statistical analysis of data from the Bureau of Statistics of the Agency for Strategic Planning and Economic Reform of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: *sustainable economic development, Kazakhstan, Kyrgyzstan, cross-border cooperation, cross-border trade instruments, cross-border hubs.*

Introduction. Global changes create new forms and directions for international cooperation. Within the framework of international cooperation, there is a deepening of cross-border processes that arise within the cooperation of neighboring states and contribute to the development of territories along the border, increasing their significance. Cross-border connections developed long before the Great Silk Road. Such cooperation allowed each state to use its comparative advantages and form initial capital.

Economic cooperation between Kazakhstan and Kyrgyzstan has its own characteristics and unresolved issues that are relevant to both countries. The active development of cooperation requires the resolution and implementation of trade and logistics projects that can positively impact

the bilateral interaction of neighboring border regions. Transboundary connections between border regions should reach a new qualitative level of international trade relations. In this regard, the primary task of this research is to define the mechanism of cross-border cooperation between the two countries in the context of increasing export potential. The authors analyzed the trend of economic development of border economies over the past four years.

Kazakhstan and Kyrgyzstan are located along the Great Silk Road and participate in the "One Belt, One Road" project, which offers new opportunities in international trade and participation in international transport corridors, providing the infrastructure necessary for the realization of their economic and export potential. In general, to create a new model

of regional cross-border interaction of border territories based on the implementation of infrastructure projects, it is necessary to assess the possibilities and define the factors of their implementation. This will serve as the foundation for the effective realization of the international project "One Belt, One Road" and ensure the formation of production, infrastructure, and logistics projects, as well as the activation of cross-border trade.

Geopolitical issues occupy a special place in the scientific works of world scholars. Most of the studies presented in the article focus on issues related to the alignment of economies and legislations of the interacting countries, but there is insufficient research on the interaction of neighboring states in border regions. In the course of the research, a number of survey methods were applied:

To justify the relevance and generalize trends, conceptual provisions were considered within the framework of international cooperation, the degree of globalization's impact on the economy of states in the context of deepening cross-border ties and expanding border cooperation, and the implementation of the "One Belt, One Road" project. A systemic analysis of scientific works published in international databases was carried out;

Documents on cross-border cooperation of international organizations were analyzed;

Based on statistical analysis of secondary data from the Bureau of Statistics of the Agency for Strategic Planning and Economic Reforms of the Republic of Kazakhstan, an assessment was made of trade and economic interaction and the main macroeconomic indicators of the potential of the studied countries.

Hypothesis or expected results: The creation of cross-border trade and logistics hubs will be the key to the successful development of border trade relations

between Kazakhstan and Kyrgyzstan and will ensure the infrastructure and logistics development along the Great Silk Road. The conclusions and proposals of the research may be used by government bodies to further improve cross-border trade through the creation of trade and logistics hubs.

Literature Review. Global experience demonstrates that in most countries where cross-border relations have been established, border territories serve as regional centers for international trade. Areas near border transport crossings have acquired the status of international economic zones or cross-border trade hubs. Often, these zones are located along international transport corridors.

Among Kazakhstan's territorial regions, 13 provinces are border areas. Such border proximity promotes the development of Kazakhstan's trade with neighboring countries and serves as a platform for socio-cultural cooperation and the expansion of foreign trade and economic relations in the transboundary space [1].

As part of this study, a literature review was conducted on scientific works reflecting the processes of interaction between Kazakhstan and Kyrgyzstan in economic and political spheres, in issues of economic security, development of international trade infrastructure, and so on.

Simultaneously, aspects covering Central Asia as a whole were studied [2–4]. In the article *"Border Regions of Kazakhstan and Kyrgyzstan: Issues and Directions for the Development of Economic Relations"*, the authors examine the development of border territories in Kazakhstan and Kyrgyzstan, in particular the border areas of Zhambyl and Almaty regions on one side and Chui region on the other. The article presents the authors' vision for cooperation between border regions and provides recommendations for

improving regional development management [5].

Another article offers a literature review on infrastructure changes in border territories and highlights the most effective directions for the development of the transport and logistics sector in foreign economic trade [6–7]. The study clarifies the interconnection between industrial and territorial development and the impact of the current state of the global trade model, taking into account the mechanisms for coordinating industry based on geographic distribution [8]. Of particular interest are works examining theories of regional economic development in the context of cross-border economic cooperation [9]. Special attention should be paid to the monograph by a group of scholars, “*Global Changes and Cooperation*” [10]. Significant scholarly interest is directed toward the concept of security and its relationship with other aspects of current issues in the contemporary geopolitical context [11].

The literature review indicates that issues related to Kazakhstan’s regional integration cooperation with neighboring states and cross-border trade relations are addressed in works by scholars of the Eurasian region. Particular focus is given to geopolitical aspects. Most studies presented in the article explore the coordination of economic policies and legislation among interacting countries; however, there is a lack of research on cooperation between neighboring countries specifically in border areas.

Methodology. The main methodological foundations of the study include:

- To justify the relevance and summarize trends in the research, conceptual frameworks within international cooperation were considered, analyzing the deepening of cross-border relations and the

expansion of border cooperation. A systematic analysis was conducted of scientific works published in international databases, focusing on the impact of globalization on national economies.

- To determine current approaches for establishing active formats of border cooperation, expanding entrepreneurial structures, and improving infrastructure projects, we used document analysis methods of cross-border cooperation from international organizations (including the CAREC Institute as an intergovernmental organization and the IMEC database).

- Evaluation of trade and economic interaction and the main macroeconomic indicators of the studied countries’ potential was conducted through statistical analysis of secondary data from the Bureau of Statistics of the Agency for Strategic Planning and Economic Reforms of the Republic of Kazakhstan, international rating agencies, the World Bank, as well as based on primary data.

- To achieve research results, the following theoretical methods were applied: systems approach, synergetic model of cognition based on the self-organizing role of economic systems, comparative analysis, and statistical grouping. The main sources for building the research were the above-mentioned literature, official statistical compilations, government data, analytical reports, and electronic resources. The research methodology for assessing the potential of Kazakhstan and Kyrgyzstan’s border regions includes a broad spectrum of political and economic issues reflecting the content of interstate cooperation:

- Identifying a range of joint development issues for the two countries, allowing the definition of the current and future contours of interaction (based on various research centers);

- Developing an algorithm for comparative analysis of the international

trade of both countries, using indicators such as trade turnover, exports, and imports. The conclusions based on these indicators are of a recommendatory nature for shaping interstate cooperation strategies and transitioning to new principles of spatial development;

- Summarizing the practices of foreign border trade hubs and developing recommendations for their organization and functioning;

Research Results.

1. The Role of Cross-Border Trade in International Commodity Turnover

In the current realities of economic development, the process of forming new models for international integration and expanding the export base requires closer attention to the development of foreign economic relations with the territories of neighboring countries adjacent to Kazakhstan's state borders.

Such territories are considered special regimes of foreign economic activity, where companies and enterprises of various levels, statuses, and types of economic activity are located [12].

The proximity factor to neighboring countries is strategically important and must be actively used to expand export potential within regional and subregional frameworks and to develop and deepen bilateral cooperation. The markets of neighboring countries may create favorable conditions for Kazakhstan to access new international markets of buyers and sellers. Expanding industrial-technological cooperation between domestic and foreign business partners increases mutual interest in enhancing product competitiveness, growing transaction volumes, engaging in consignment operations, and expanding opportunities for counter-trade in border areas.

The term "cross-border trade" in the normative documents of GATT/WTO is presented as a preferential exception to the

existing rules of most-favored-nation treatment for neighboring countries within a border area that extends up to 15 km on both sides of national borders. This trade regime facilitates the exchange of goods and services, provided they are produced and consumed within these territories [13].

This term is also found in World Bank documents. It differs from the GATT/WTO definition in terms of the allowable distance of border zones from the national boundary, which the World Bank sets at 30 km. The definition of cross-border trade is also included in the provisions of the 1980 Madrid Convention, which describes it as "any agreed activities aimed at strengthening and encouraging relations between neighboring territorial communities and authorities under the jurisdiction of two or more contracting parties" [14].

As part of the implementation of the National Development Plan of the Republic of Kazakhstan through 2025, and to create conditions that ensure the quality of life for the population through the effective use of the socio-economic potential of specific regions of Kazakhstan, the government has approved the Territorial Development Plan of the Republic of Kazakhstan through 2025. This document defines "border territories" as areas of administrative-territorial units and settlements located within 50 km from the state border of Kazakhstan [15].

To implement this objective, the government of Kazakhstan plans to establish agreements with bordering states on joint efforts to ensure transport connectivity. Under the second direction of the "Territorial Development Plan of the Republic of Kazakhstan through 2025," specific factors and objectives are identified for industrial development: "the development and strengthening of cross-border trade centers with Russia, China, Uzbekistan, and Kyrgyzstan, which will

contribute to the economic development of border regions, including through the construction of trade and logistics infrastructure and the removal of procedural barriers in the framework of international cooperation (eliminating or streamlining procedural requirements, promoting convergence of regulatory procedures, and others).”

Nevertheless, international practice has yet to develop a universal system of tools to regulate the process of cross-border trade within the framework of stakeholder interaction. As seen in the practices of foreign countries, the mechanism to stimulate neighboring states in expanding trade and economic activities in such zones often relies on tax and customs preferences. Cross-border trade should contribute to the economic development of border regions and the country’s foreign trade overall, serving as a stimulating factor for the expansion of international integration processes. Compared to the traditional system of commodity exchange in global markets and economic efficiency evaluation, cross-border trade is distinguished by several features.

1. Low dependence on global and national economies of neighboring countries, global commodity market trends, and prevailing price levels. Instead, it depends more on the production-sectoral specialization of border regions and the economic characteristics of neighboring countries, as foreign trade relations with international partners are formed directly in the border zone.

2. Cross-border trade influences structural transformations in the domestic market and national economy, especially in border regions, through increased volume and efficiency of export-import operations. National regions where cross-border trade accounts for a significant portion of total (domestic and foreign) turnover are more

affected by the cross-border trade effect, as border territories of neighboring states usually have similar natural-climatic, resource-geographic conditions and, consequently, similar economic structures, unlike other national regions.

With this spatial distribution of production factors, a unilateral increase in exports of specific goods may reduce production and narrow the structural base of the border region’s economy. However, without well-developed infrastructure in the border zone and customs terminals at crossing points, the risk of increased “shadow” cross-border turnover grows. Despite this, international practice shows that with effective coordination between national and regional authorities and customs services, cross-border trade creates additional channels for foreign economic cooperation in border regions.

It is worth noting that attempts to study and identify weaknesses in cross-border trade can also be found in the works of researchers from more distant countries, which to some extent resonate with the theory of international trade. One such study suggests that regions located near the national border often have fewer resources than other areas of the country (economic, industrial, institutional, etc.), reducing their potential due to geographic location [16].

In such conditions, the possibility of cross-border cooperation and interaction between regions located near the national borders of neighboring states, while leveraging the natural resource potential of bordering countries, can become a source of socio-economic growth for border areas. One of the key challenges of cross-border interaction is overcoming the barrier of the border itself in the interest of developing integration processes and trade-economic cooperation.

The creation of infrastructure complexes (hubs) in border regions will provide conditions for expanding industrial cooperation projects. This will reduce the number of participants in the production-distribution supply chain, lower the cost of products intended for end consumers, and shorten delivery times. The establishment of large trade and logistics centers will positively affect the development of trade and economic relations between neighboring countries, expand business ties between producers and enterprises of adjacent states, and stimulate mutual trade turnover.

In the Zhambyl region, on the border with Kyrgyzstan, the Ministry of Trade and Integration of Kazakhstan has planned the creation of an industrial trade-logistics complex, which represents a border hub.

The activity of trade-logistics hubs is aimed at building production cooperation for warehousing, storage, processing, manufacturing of goods, and their further distribution with integration into international commodity promotion systems.

Trade-logistics hubs are planned to offer services for short-term storage, logistics, rental of trading spaces, pre-sale

preparation, goods consolidation, further redistribution into wholesale batches, loading and unloading services, and expansion of transcontinental cargo transportation. It is expected that border hubs will enhance the export potential of regional domestic enterprises [17]. To assess the foreign trade potential for the creation of border hubs, it is necessary to analyze the state of trade between Kazakhstan and Kyrgyzstan, its resource potential, and the prospects for expanding bilateral economic cooperation.

2. Current State of Cross-Border Trade Between Kazakhstan and Kyrgyzstan

The dynamics of trade volume development between the two neighboring states in 2023, compared to 2020, show an upward trend. During this period, the total trade volume between Kazakhstan and Kyrgyzstan nearly doubled. The growth rate of Kazakhstan's exports to Kyrgyzstan reached 197.5%, almost a twofold increase, while the import growth rate during the same period amounted to 202%. The rate of import expansion compared to export reached 102.4%, indicating that the growth in imports of Kyrgyz goods into Kazakhstan exceeded exports by 2.4% (Table 1).

Table 1 – Key Indicators of Foreign Trade of the Republic of Kazakhstan,

in million US dollars

Indicator	Trade Turnover		Export		Import	
	Total	Country's Share, %	Total	Country's Share, %	Total	Country's Share, %
2023						
Total	139 551	100,0	79 138,8	100,0	60 412,3	100,0
EAEU Countries	29 794,6	21,4	11 573,1	14,6	18 221,5	30,2
Kyrgyzstan	1 688,1	1,2	1 147,2	1,4	541	0,9
2022						
Total	135 527,4	100,0	84 593,1	100,0	50 934,4	100,0
EAEU Countries	29 354,1	21,7	10 098,9	11,9	19 255,1	37,8
Kyrgyzstan	1 246,9	0,9	793	0,9	541	0,9
2021						
Total	101 513,4	100,0	60 339,6	100,0	41 173,8	100,0
EAEU	26 091,7	25,7	7 648,9	12,7	18 442,8	44,8

Development of cross-border trade between Kazakhstan and Kyrgyzstan based on the creation of cross-border hubs

Countries						
Kyrgyzstan	970,8	1,0	625,2	1,0	345,6	0,8
2020						
Total	86 469,8	100,0	47 540,8	100,0	38 929,1	100,0
EAEU Countries	20 380,4	23,6	5 671,9	11,9	14 708,5	37,8
Kyrgyzstan	848,6	1,0	581,0	1,2	267,6	0,7
Key Indicators of Foreign Trade of the Republic of Kazakhstan (as of 27.07.2024) https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/foreign-market/spreadsheets/ [18]; International Trade in Goods of the Republic of Kazakhstan						

The direct interaction of domestic foreign trade entities with international partners has enabled them to adapt more quickly to the demands and structural changes in the neighboring border markets. It has also facilitated the acquisition of innovative technologies, foreign raw

materials, and supplies to expand the industrial potential of Kazakhstan's border areas and the businesses operating there.

The most active growth in trade turnover between the countries occurred in 2023 (Figure 1). In that year, it exceeded the 2020 level by 839.5 million US dollars.

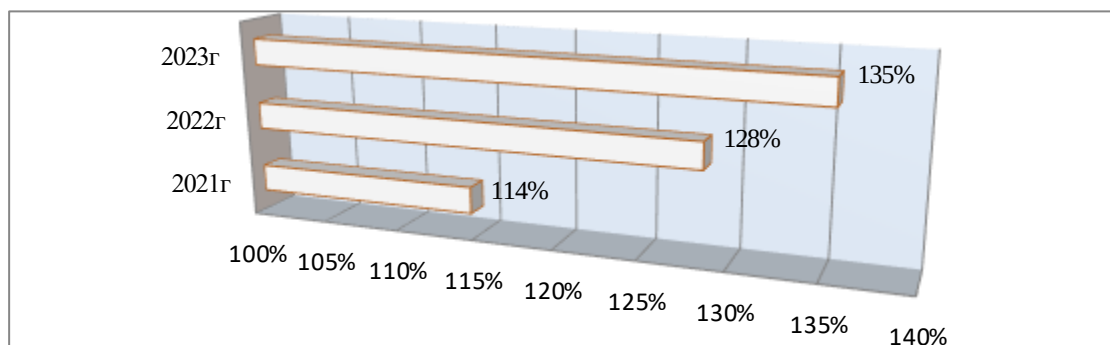

Figure 1. Dynamics of Trade Turnover Between Kazakhstan and Kyrgyzstan, %

Source: compiled by the author based on data from <https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/foreign-market/spreadsheets/>

The average annual growth rate since 2020 amounted to 11.7%. The increase in trade turnover was driven by the growth of

both exports and imports of goods and services to the neighboring country.

However, there has been a qualitative shift in foreign trade (Figure 2).

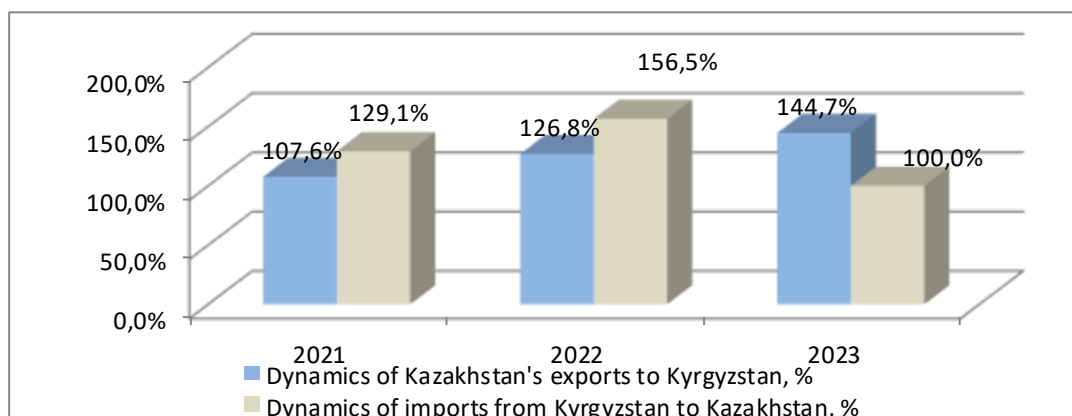

Figure 2. Dynamics of Export and Import of Goods and Services Between Kazakhstan and Kyrgyzstan in 2020–2023, %

Source: compiled by the author based on data from <https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/foreign-market/spreadsheets/>

In 2022, the volume of imports from the neighboring country increased significantly in Kazakhstan's trade turnover with Kyrgyzstan, with a growth of 56.5% or 195.4 million US dollars. Already in 2023, the structure of trade turnover in foreign trade between the neighboring countries shifted, with Kazakhstan's export operations becoming more active. The total trade turnover between the countries experienced a qualitative change compared

to 2022. Its 35% growth was due to an increase in the volume of Kazakhstan's exports by 44.7%, or 354.2 million US dollars, reaching a total of 1.15 billion USD, while the volume of imports remained almost unchanged.

In the overall country structure of Kazakhstan's foreign economic trade turnover, the share of exports and imports with Kyrgyzstan has changed (Figure 3).

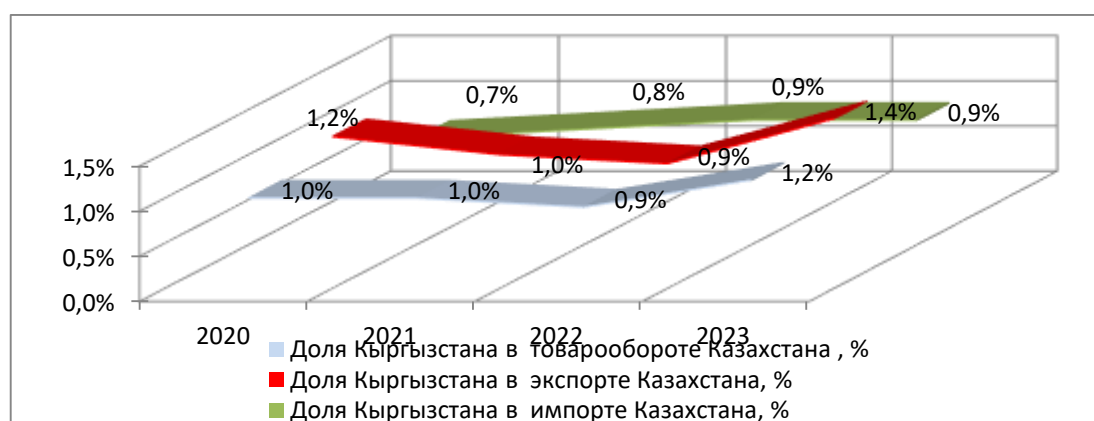

Figure 3. Share of Kyrgyzstan in Kazakhstan's Foreign Economic Trade Turnover in 2020–2023, %

Source: compiled by the author based on data from <https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/foreign-market/spreadsheets/>

In terms of country ratio, the share of Kyrgyzstan in Kazakhstan's foreign economic trade increased by 0.3% in 2023. This trend indicates growing potential for trade turnover with the neighboring country. The intensification of economic relations in border regions requires the application of new tools to expand mutually beneficial economic cooperation. The share of Kazakhstan's exports to the neighboring country increased by 0.5% in 2023 compared to 2022.

One of the key factors that can help expand the trade and economic activities between the two bordering countries is the

introduction of new infrastructure facilities. These include cross-border hubs between neighboring states.

A cross-border hub is a border industrial and/or trade and/or transport-logistics complex that can ensure the intensification of modern international commodity flows and/or production-service links. Cross-border hubs have the potential to develop with the status of special economic zones.

The purpose of organizing cross-border hubs in border zones is to strengthen international links in production cooperation and to increase the volume of

trade operations between countries, expand the range of exported goods, and boost the country's transit freight volume.

To achieve this goal, the following implementation mechanism is proposed:

- Organization of special industrial zones to enhance international ties and cooperation;
- Establishment of free trade zones;
- Development of networked transport-logistics complexes.

Key requirements for the placement of cross-border hubs:

- Facilities must be organized on free border territory agreed upon with the partner country, taking into account opportunities for bilateral development;
- Transport-logistics zones should be located near railways and highways;
- Industrial zones should be concentrated near major population centers to ensure availability of qualified labor.

To implement cooperation projects in the production of dairy, meat, fruit and vegetable, textile, and pharmaceutical products, Kazakhstan and Kyrgyzstan have planned the construction of a border trade-logistics complex.

The law "On the ratification of the Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Cabinet of Ministers of the Kyrgyz Republic on the establishment and regulation of the activities of an industrial trade-logistics complex in the area of the road checkpoints 'Ak-Tilek' and 'Karasu'" was adopted by the Mazhilis of the Republic of Kazakhstan.

On the border with Kyrgyzstan, based on the "Karasu" checkpoint in the Kordai district of Zhambyl region, an industrial trade-logistics complex is being established. This is one of the busiest transit checkpoints for goods from Kyrgyzstan through Kazakhstan, with goods further heading north to Russia, Europe, and China. The complex will be located on the

"Almaty–Bishkek" route, which is part of the international road corridor "Western Europe – Western China".

As part of the implementation of the agreement between the Cabinet of Ministers of the Kyrgyz Republic and the Government of the Republic of Kazakhstan, the creation and regulation of the activities of the industrial trade-logistics complex (ITLC) "Alatau" is planned in the area of the "Karasu" and "Ak-Tilek" checkpoints in Zhambyl region.

The establishment of the ITLC will reduce the number of intermediaries, lower product prices for the end consumer, and increase delivery speed (the agreement was signed on June 9, 2023, in the city of Astana).

This project acts as a factor contributing to the expansion of cooperation in the fields of trade and logistics, as well as the creation of favorable conditions for business development and investment attraction [19].

Overall, the trade turnover between the neighboring states of Kazakhstan and Kyrgyzstan is expected to grow to \$3 billion, with the trade-logistics complex being one of the key contributing factors [20].

The concept of the "Alatau" trade-logistics complex includes the construction of modern warehouses for fruit and vegetable products, using innovative technologies for organizing the production process and processing products of the agro-industrial complex. This will expand the scope and volume of industrial cooperation among business entities in Kazakhstan and Kyrgyzstan, with the prospect of integration into the international distribution system of the EAEU.

The study made it possible to draw several conclusions about the commodity structure of Kyrgyz exports to Kazakhstan:

- Clothing and textiles account for 63%;
- Fruits – 64%;
- Vegetables – up to 36%;
- Processed fruit and vegetable products – up to 39%;
- Processed dairy products – 63%.

To date, the joint export potential of both countries to EAEU member states is nearly \$1 billion, and to Afghanistan and Tajikistan around \$340 million. Under these conditions, the key problems for exporting business entities of the neighboring states have been identified as follows:

- Lack of modern warehouse infrastructure capable of preserving goods during transportation between territories,

considering climatic and technical specifics;

- Up to 40% of fruit and vegetable products are lost in the fields during harvesting and storage due to the short natural shelf life;

- Low levels of bilateral industrial cooperation between the neighboring states;

- Large median price gaps for fruits and vegetables (procurement prices drop several times during harvest, while in the off-season they grow exponentially);

- A high share of shadow trade still persists in border areas.

To assess the external and internal environment for the prospects of constructing a trade-logistics hub in the border territory of the neighboring states, a SWOT analysis was conducted (Table 2).

Table 2 – SWOT Analysis Matrix for the Implementation of an Industrial Trade and Logistics Hub

Strengths	Weaknesses
1) Expansion of cross-border cooperation opportunities; 2) Potential to realize the logistical capacity of border countries; 3) Establishment of high-tech production through attracting investments from neighboring states; 4) Growth in the share of domestic goods in the market; 5) Increased coverage of domestic consumer needs; 6) Increase in export volumes to neighboring countries; 7) Development of cooperation between enterprises of neighboring states, etc.	1) Budgetary investment funds are required for project implementation; 2) Growing competition in the domestic business environment within the trade and logistics hub due to active participation of foreign partners.
Opportunities	Threats
1) Growth in trade turnover between neighboring states; 2) Creation of new jobs; 3) Provision of conditions in the border zone for the storage and distribution of agricultural products from neighboring countries; 4) Stabilization of prices for vegetables and fruits during the off-season; 5) Improvement of the socio-economic well-being of border areas; 6) Improvement of Kazakhstan's position in the logistics performance index rankings;	1) Impact of an economic crisis on project implementation and its financing; 2) Impact of political crises and international sanctions on the functioning of the trade and logistics hub.

7) Reduction of the shadow economy in the border zone (in wholesale and retail trade).	
--	--

In our view, to address the above-mentioned issues, it is necessary to ensure several conditions for cross-border trade:

1. Creation of conditions in the border zone for storing and distributing agricultural products from neighboring states.

2. Development of a mechanism for stabilizing prices for vegetables and fruits during the off-season.

3. Improvement of logistics and infrastructure processes, and introduction of innovative technologies.

4. Development of joint projects to expand the export potential of border territories.

5. Reduction and eventual elimination of the shadow trade turnover in cross-border trade.

The establishment of an industrial trade and logistics hub in the border territory of Kazakhstan and Kyrgyzstan will help resolve the issues outlined above and create conditions for expanding the export potential of both countries within the framework of foreign economic activity.

Conclusions. The preservation of sustainable development in the regions of Central Asia and the strengthening of interregional cooperation largely depend on a new qualitative level of interaction between the neighboring states of Kazakhstan and Kyrgyzstan. There is a deepening of cross-border processes shaped within the framework of foreign economic activity, which contributes to the sustainable development of territories along the border, enhancing their significance in the implementation of the “One Belt – One Road” initiative.

The formation of a new model of regional cooperation between border territories requires the implementation of innovative infrastructure projects. This

article proposes infrastructure complexes (hubs) as one of the effective methods for developing cross-border trade infrastructure. These hubs will provide conditions for expanding industrial cooperation projects in the border zone and will allow for a reduction in the number of participants in the production and distribution supply chain, lowering the cost of the final consumer product. The creation of large trade and logistics centers will stimulate trade and economic relations between neighboring states, expand the scope of business connections, and boost mutual trade turnover.

To substantiate the importance of trade and logistics centers (cross-border hubs), the authors of the article analyzed the current conditions of foreign economic activity between the neighboring states, assessed their mutual trade turnover, evaluated development prospects, and identified factors that could impact the implementation of such projects.

In Zhambyl Region, at the border with Kyrgyzstan, the Ministry of Trade and Integration of the Republic of Kazakhstan has planned the creation of an Industrial Trade and Logistics Complex, which represents a cross-border hub.

The activities of trade and logistics hubs are aimed at creating production cooperation for warehousing, storage, processing, and manufacturing of goods, and their further distribution with integration into international goods promotion systems.

The concept of the “Alatau” trade and logistics complex includes the construction of modern storage facilities for fruit and vegetable products with innovative production process technologies and the processing of agricultural products. This will allow for the expansion of the range

and volume of industrial cooperation among business entities in Kazakhstan and Kyrgyzstan, with prospects for integration into the international supply network of the EAEU.

The implementation of the industrial trade and logistics hub project in the border

territory of Kazakhstan and Kyrgyzstan will stimulate trade turnover between neighboring states, improve infrastructure for the “One Belt – One Road” project in Central Asia, and increase the export potential of both countries within the framework of foreign economic activity.

References

1. Aubakir A. The evolution and strategy of the EU in Central Asia: the impact on Kazakhstan. Dissertation for the degree of doctor in the profile. Astana 2022. – p. 5.
2. Libman A.M. The role of Economic integration and disintegration in the post-Soviet space: quantitative analysis, Research on the Problems of Economic development of Russia, Problems of Forecasting; Federal State Budgetary Institution of Science Institute of National Economic Forecasting of the Russian Academy of Sciences, M.2006 issue 5, pp. 58-72. <https://EconPapers.repec.org/RePEc:scn:009162:14883252>. (accessed 07.27.2024)
3. Vardomsky L. B. Cross-border cooperation on the "new and old" borders of Russia. Eurasian Economic Integration. No. 1 (1), M.2006 pp.90-108 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prigranichnoe-sotrudnichestvo-na-novyh-i-staryh-granitsah-rossii> (date of reference: 08/07/2024).
4. Bozhko, L. (2010). Conceptual approaches to the definition of border territories. Regional Economics: Theory and Practice, 8 (4), pp.47-54. <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualnye-podhody-k-opredeleniyu-prigranichnyh-territoriy>
5. Kuanshaliev B., Abildaev S.T., Iskakova G. K. International theoretical and scientific-practical journal "Izvestiya I.K. BATSA Forum" Bishkek 2024 №2 (45) ISSN 1694-7347
6. Christodoulou, A. & Christidis, P. Bridges across borders: A clustering approach to support EU regional policy. Journal of Transport Geography. 83, pp.1-11. <https://doi.org/10.1016/j.jtrangeo.2020.102666>(accessed 07.27.2024)
7. Li, J., Dong, W., Zhang, C., & Zhuo, Z. (2022). Development of a risk index for cross-border data movement. Data Science and Management, 5(3), 97-10. <https://doi.org/10.1016/j.dsm.2022.05.003>
8. Liu, W., & Zhang, H. (2022). The Belt and Road: Industrial and Spatial Coordinated Development. Peking University Press. <https://doi.org/10.1007/978-981-19-2133-9>
9. Wang, Z., & Wei, W. (2022). Wang, Z., & Wei, W. (2022). Cross-Border Economic Cooperation Between China and Southeast Asian Countries. Springer Nature. <https://doi.org/10.1007/978-981-19-0136-2>(accessed 07.27.2024)
10. Imanbaev B. B., Novikov M. M. and Kharlamov A. S. Global changes and cooperation. A Russian limited liability company. Moscow 2020.
11. Romaniuk, S., & Marton P. The Palgrave Encyclopedia of Global Security Studies. Springer Nature Switzerland. 2023. . <https://doi.org/10.1007/978-3-319-74319-6>(accessed 07.27.2024)
12. Pokrovskaya V. V. Cross-border trade as a component of the state's foreign economic policy. Russian Foreign Economic Bulletin, Moscow 2013. No. 3, pp. 28-46
13. General Agreement on Tariffs and Trade of 1994 ("GATT 1994"). Part II, art.3. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/M9400000286>
14. The status of the European Convention on Cross-Border Cooperation of Territorial Communities and Authorities. ETC No. 106. Madrid, May 21, 1980, art. 2. P.1.
15. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan "On approval of the Territorial Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025" Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated September 13, Astana 2021 No. 634 <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000634>. (accessed 07.27.2024)
16. Houtum H. An Overview of European geographical research on borders and border regions// J. of Borderlands Studies. Vol. 15, No. 1. P. 58; Ibid., 2000, Vol.15, No. 1, p. 63.
17. Five border hubs will be built in Kazakhstan by in 2026, <https://kapital.kz/economic/112905/pyat-prigranichnykh-khabov-postroyat-v-kazakhstane-k-2026-godu.htmlhttps://kapital.kz/economic/112905/pyat-prigranichnykh-khabov-postroyat-v-kazakhstane-k-2026-godu.html> (accessed 07.27.2024)
18. Main indicators of foreign trade of the Republic of Kazakhstan <https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/foreign-market/spreadsheets/>, (accessed 07.27.2024)

19. On the establishment of an Industrial Trade and Logistics Complex between the Kyrgyz Republic and the Republic of Kazakhstan, January 12, 2024, <https://mineconom.gov.kg/ru/post/9971> (accessed 07.27.2024)
20. Tamara Waal. A trade and logistics complex will be built by Kazakhstan and Kyrgyzstan on the border <https://vlast.kz/novosti/60162-torgovo-logisticskij-kompleks-postroat-kazahstan-i-kyrgyzstan-na-granice.html>, (accessed 07.27.2024)

Б.К.Куаншалиев

Ж.Баласагун атындагы Кыргыз ұлттық университеті, Бішкек, Кыргызстан

ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ ХАБТАР ҚҰРУ НЕГІЗІНДЕ ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫРҒЫЗСТАН АРАСЫНДАҒЫ ШЕКАРА МАҢЫ САУДАСЫН ДАМУ

Аңдатпа. Мақалада көрші мемлекеттердің трансшекаралық процестерін зерттеу, Қазақстан мен Қырғызстан экономикаларының өзара ықпалы мен өзара іс-қимыл әдістері ұсынылған. Жұмыста шекара аумақтарының өзара әрекеттесуінің жаңа векторларын анықтауға әрекет жасалды. Зерттеудің алғышарты ғылыми еңбектер, оларды жалпылау болып табылады, бұл көрші елдердің экономика, экономикалық қауіпсіздік, инфрақұрылымдық жобаларды қалыптастыру саласындағы өзара іс-қимылының қазіргі шындықтары мен қалыптасқан заңдылықтарын қалыптастыруға мүмкіндік берді. Жұмыста шекара маңындағы аумақтардың уақыт бойынша салыстырмалы дамуы, шекара маңындағы мемлекеттердің экономикалық дамуы көрсетілген.

Зерттеу әдістемесі: халықаралық ұйымдардың трансшекаралық әріптестігі жөніндегі құжаттарды зерделеу және жинақтау негізінде ынтымақтастық басымдықтарын кешенді талдауға; ҚР Стратегиялық жоспарлау және экономикалық реформалау агенттігінің статистика бюросының деректерін кешенді статистикалық талдаудың көрсеткіштеріне негізделеді.

Тірек сөздер: тұрақты экономикалық даму, Қазақстан, Қырғызстан, шекара маңындағы ынтымақтастық, шекара маңындағы сауда құралдары, трансшекаралық хабтар.

Б. К. Куаншалиев

Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына, Бишкек, Кыргызстан

РАЗВИТИЕ ПРИГРАНИЧНОЙ ТОРГОВЛИ МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И КЫРГЫЗСТАНОМ НА ОСНОВЕ СОЗДАНИЯ ТРАНСГРАНИЧНЫХ ХАБОВ

Аннотация. В статье представлены исследования трансграничных процессов соседних государств, взаимовлияние и методы взаимодействия экономик Казахстана и Кыргызстана. В работе сделана попытка выявить новые векторы взаимодействия приграничных территорий. Предпосылкой исследования выступают научные труды, их обобщение, которое позволило сформировать современные реалии и сложившиеся закономерности взаимодействия соседних стран в сфере экономики, экономической безопасности, формирования инфраструктурных проектов. В работе представлено сравнительное развитие приграничных территорий во времени, экономическое развитие приграничных государств.

Методология исследования базируется: на комплексном анализе приоритетов сотрудничества в основе, которой изучение и обобщение документов по трансграничному партнерству Международных организаций; показатели комплексного статистического

анализа данных Бюро по статистике Агентства по стратегическому планированию и экономическому реформированию РК.

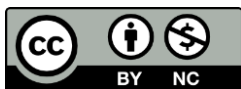
Ключевые слова: устойчивое экономическое развитие, Казахстан, Кыргызстан, приграничное сотрудничество, инструменты приграничной торговли, трансграничные хабы.

Received 17.07.24

Received in revised form 09.12.24

Accepted for publication 19.03.25

Cite the article: Kuanshaliev, B.K. Development of cross border trade between Kazakhstan and Kyrgyzstan based on the creation of cross border hubs / B.K. Kuanshaliev // Bulletin of Dulaty University. – 2025. – No.1. – p. 297-310
<https://doi.org/10.55956/WMEY7616>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).